

SELÇUKLU KÜLTÜR
VE MEDENİYETİ UYGULAMA
VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

***SELÇUKLU MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(SEMA)***

**JOURNAL OF SELJUK CIVILIZATIONAL STUDIES
(JSCS)**

YIL: 2017 SAYI: 2

ISSN: 2548-0367

Konya, 2017

DergiPark
AKADEMİK

asos
social science index

Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)
Journal of Seljuk Civilizational Studies (JSCS)

Yıl:2 Sayı:2 2017

Sahibi / Owner of Journal

Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve
Araştırma Merkezi Adına
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER

Editor / Editor in Chief

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU
Yrd. Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL
Yrd. Doç. Dr. Murat AK
Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR

Yazışma Adresi / Communication Adress

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI
Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörlüğü Nişantaşı Mah.
Dr. Hulusi Baybal Cad. No:12 Kat: 25 Posta Kodu: 42060 Selçuklu/Konya
0332 221 06 84
www.konya.edu.tr/selcuklukultur
sekmam@konya.edu.tr / sema@konya.edu.tr

ISSN: 2548-0367

Tasarım & Dizayn / Graphic & Design

Büşra UYAR
Merve BÜLBÜL
Muhammed Sami PAÇURLU
Mustafa ALTINTEPE

Kapak Deseni / Cover Design

Sahib Ata Türbesi Kemer Karnındaki Çini Tezyinat
Çizim: Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR

Baskı / Printing

Erman Ofset Matbaacılık Ltd. Şti. Fevzi Çakmak Mah. Özlem Cad. No: 33/G
Karatay / KONYA – Tel: 0332 342 01 55
Sertifika No: 15409

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ÖNSÖZ ----- vii

MAKALELER

Tuncer Baykara

Yassıçemen Nerededir? ----- 11

Mikâil Bayram

Selçuklular Zamanında Tokat'ta İlmî ve Fikrî Faaliyetler ----- 17

Salim Koca

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu ----- 29

Abdulhalik Bakır - Ahmet Altungök

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündişâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri) ----- 53

Bülent Kaçın

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri ----- 97

Ömer Soner Hunkan

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları ----- 121

Yusuf Küçükdağ

Başkent Konya'da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi----- 173

Ömür Bakırer

Reflections of The "Naked Brick Style" in Seljuk Anatolia ----- 193

Bekir Deniz

Aksaray Kalesi ----- 225

Michael Terrance Duggan

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyübid Mina'i, Lustre and Under-Glaze Painted Depictions as Providing a Record of Types of 12th and 13th Century Cypher Machines Employed for Coded Communications ----- 257

KİTAP TANITIMI

Hasan Kozan

Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken ----- 297

Muzaffer Yılmaz

İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol----- 301

ETKİNLİKLER/KONFERANSLAR

Sinan Yılmaz

*Her Şey Merv'de Başladı Türkistan'dan Anadolu'ya Matematik Bilimleri
Takrir, Felsefi Bilimleri Tahkik Etmek* -----307

Ahmet Yavuzyılmaz

Türk Sanatında Geometrik Sistemler ----- 317

VEFEYÂT

Muhammet Görür

Prof. Dr. H. Örcün Barışta ----- 323

Nuran Kara Pilehvarian

Prof. Dr. Rabia Özden Süslü ----- 329

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU

Doç. Dr. Bekir BİÇER

Yrd. Doç. Dr. Erkan AYGÖR

Yrd. Doç. Dr. A. Fuat BAYSAL

Yrd. Doç. Dr. Hacer Kara

Yrd. Doç. Dr. İ. Mete MİMİROĞLU

Yrd. Doç. Dr. Murat AK

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ

Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR

Öğr. Gör. Ahmet YAVUZYLMAZ

Arş. Gör. Cahit KARAKÖK

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Güzel Sanatlar Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. A. K. İlahiyat Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

N.E.Ü. Sos. ve Beş. Bilimler Fak.

Bu Sayının Hakemleri/Academic Referees of This Issue

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK

Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ

Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR

Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Prof. Dr. Hanefi PALABIYIK

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Prof. Dr. Mikail BAYRAM

Prof. Dr. Muharrem KESİK

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN

Prof. Dr. Ömür BAKIRER

Prof. Dr. Sait POLAT

Prof. Dr. Scott REDFORD

Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN

Yrd. Doç. Dr. Ali DADAN

Yrd. Doç. Dr. Mustafa YAVUZ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ

Yrd. Doç. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Karabük Üniversitesi

Selçuk Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dokuz Eylül Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi

İstanbul Aydın Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi

Selçuk Üniversitesi/Emekli Öğr. Üyesi

İstanbul Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Orta Doğu Teknik Ü./Emekli Öğr.Üyesi

Marmara Üniversitesi

University of London

Dumlupınar Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Medeniyet Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Danışma ve Hakem Kurulu/Advisory Board and Referees

Prof. Dr. Abdullah ATİYYE	Mansura Üniversitesi, Mısır
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR	Bilecik Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullahil AHSAN	International Islamic University, Malezya
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Caner ARABACI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hanefi PALABIYIK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hakki ACUN	Gazi Üniversitesi Emekli Öğr. Üyesi
Prof. Dr. Haşim KARPUZ	Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU	Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail YİĞİT	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. M. Ali KAPAR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Selçuk Üniversitesi Emekli Öğr. Üyesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BAKAR	University Brunei, Darussalam, Brunei
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ömür BAKIRER	ODTÜ Emekli Öğr. Üyesi
Prof. Dr. Refik TURAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Salim KOCA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Scott REDFORD	University of London
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM	Marmara Üni. Emekli Öğr. Üyesi
Prof. Dr. Stephen P. BLAKE	St.Olaf College, Northfield, Minnesota, USA
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA	Uşak Üniversitesi Emekli Öğr. Üyesi
Doç. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim KUNT	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Shahriar HASSANZADEH	Islamic Azad University, İran
Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi

ÖNSÖZ

Kuruluş aşamasında bir tür Doğu devleti olarak tarih sahnesine çıkan ve kısa süre içinde Ortadoğu ve Anadolu bölgesine kadar genişleyen Selçuklular, tarihte emsaline az rastlanır tarzda genişlemiş ve gelişmiştir. Bu hızlı genişleme ve gelişme süreci, Selçukluları hem Doğunun hem de Batının devleti durumuna getirmiştir. Böylece kuruluş evresindeki tek devletten teşekkül eden yapı, daha sonraki süreçte birkaç parça haline gelmiş olsa da Selçuklu ortak paydasıyla iki yüz yıllık süreyle varlığını devam ettirmiştir.

Selçuklu'nun geniş coğrafi yapısı ve bilimsel konuların çeşitliği herkesin malumudur. İşte bu sebeple geniş araştırma sahasına daha önce başladığımız Selçuklu yolculuğunun yeni bir sayısı ile devam ediyoruz. Bu sayıda hem coğrafi hem de konu olarak birbirinden farklı başlıklar yer almaktadır. Ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse Karahanlı coğrafyasından İran'a oradan da Anadolu'ya kadar devam eden sürekliliği mevcut sayıda izlemek mümkündür. Anadolu Selçuklu tarihinin en önemli olaylarından birini teşkil eden Köseadağ Muharebesinin gerçekleştiği alanın tespitine yönelik çalışma ile Karahanlı/Türk Hakanlığı ordu yapısına kadar oldukça geniş konu dağarcığı birer makale olarak bu sayıda yer almıştır. Yine Anadolu Selçuklu iktisadi yapısına tesir eden konular ile özellikle mimari ve sanat alanındaki araştırmalar yine bu sayının kapsamı dahilindedir. İlk sayıda gerçekleştirmeye çalıştığımız Kitap Tanıtımı, Etkinlikler/Konferanslar ve aramızdan ayrılarak ahirete irtihal eden hocalarımızı ekler bölümüne ilave etmiş bulunuyoruz. Bilimsel içerikli makaleler temel olmak üzere, derginin son bölümünde (ekler) de bu türden ilavelerle derginin kapsamını geniş tutmayı amaçladık.

Necmettin Erbakan Üniversitesi *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* olarak bu sayıda da sahanın emektar hocalarının makalelerini neşretmeye devam ediyoruz. Bu sebeple bize katkı sağlayan emektarların hepsine minnettarız. Derginin teşekkülüne gayret sarf eden yayın kurulu ve hakem kurulu üyelerine de teşekkürlerimizi sunmayı bir borç biliyoruz. Derginin basılmasına ve merkezimizin diğer faaliyetlerine katkı sağlayan Üniversitemiz Rektörü Prof. Dr. Muzaffer Şeker'e de en içten saygılarımızı bildiririz.

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI

MAKALELER

YASSIÇEMEN NEREDEDİR?

Where was Yassicemen (The Battle of Kosedag Place) made?

Tuncer BAYKARA*

Öz

Cengiz Han'ın Batı seferi sonrasında Moğollara yenilip Türkistan'daki yurtlarını terk etmek zorunda kalan Harezmsahlar, biraz daha Batı'ya gelerek Tebriz'i merkez edinmişlerdi. Gözüpek bir asker ancak siyaset bilmez bir lider olan Celaleddin Harezmsah, Moğol tehlikesini yakinen bilmesine rağmen uzak görüşlü bir siyaset takip edemedi. Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın Moğollara karşı ittifak çağrılarını ve uyarılarını başlangıçta kabul etmiş gözüküyorken, sonrasında kendi bildiği yoldan gitmeye karar verdi. Onun "benmerkezci siyaseti" Yassicemen'de yapılan (10 Ağustos 1230) ve Türk tarihi açısından ağır sonuçları olan bir savaşın sebebi oldu. Zira bu savaş, bir yandan aynı soydan iki halkın birbirini kırmasına ve Harezmsahlar Devleti'nin yıkılmasına yol açarken, diğer yandan Türkiye Selçuklu Devleti'ni yıkılma sürecine götüren Köseadağ Savaşı'nın zeminini oluşturmuştur.

Bu çalışmada, Türk tarihi açısından böylesine önemli sonuçları olan Yassicemen Savaşı'nın nerede yapıldığı konusundaki fikrimiz beyan edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Harezmsahlar, Türkiye Selçukluları, Yassicemen, Erzincan, Münşeat üs-Salatîn, Matrakçı Nasuh.

Abstract

The Khwarezm Shahs were defeated the Mongols after the Genghis Khan's Western expedition and had to leave their homelands in Turkistan. They came to the West a little further and took Tabriz as a center. Celaleddin Harezmshah, a daredevil soldier but a leader

---

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi

Tuncer Baykara

who does not know politics, could not follow a far-sighted politics even though he certainly know the danger of Mongol. He initially seemed to accept the alliance calls and warnings of Alâeddin Keykubâd, the leader of Turkish Seljuks, against the Mongols, but later he decided to follow his own path. His "self-centered politics" was the result of a war in Yassıçemen (10 August 1230) which had severe consequences for Turkish history. While this war, on the one hand, caused two societies from the same blood to destroy each other and led to the destruction of the state of Khwarezm Shahs, on the other hand, it formed the basis of the Battle of Kosedag, which led the Seljuk state of Turkey to the destruction process.

In this study, we expressed our opinion of where the Yassicemen War, which has such important consequences in terms of Turkish history, was made.

Keywords: The Khwarezm Shahs, Turkish Seljuks, Yassicemen, Erzincan, Münşeat üs-Salatîn, Matrakçı Nasuh.

1230 miladi yılında Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad ile Cengiz'in önünden kaçıp Önasya'da bir devlet kurmak isteyen Celaleddin Harezşah arasında günlerce devam eden savaşı İbn Bibi Yassıçemen'de cereyan etmiş gösterir. Osmanlıların atalarına ait hatıralarda, Doğu Anadolu'da iki ordunun savaşının üstüne gelmelerinin hatıraları yansımıştır. İlk gözlemlerde her iki tarafından da Müslüman olduğu anlaşıldığından Kayı boyu beylerinin kendi aralarındaki danışık sonunda mağlup tarafın yanında yer almalarına karar verilmiş, savaşa müdahale edilmiştir. Z. Velidi Togan bu hatıranın 1230 savaşı ile yakından ilgili olduğu kanaatinde. Nitekim günümüz tarihçilerinde, Kayı boyu savaşçılarının bu savaşa katılmaları genelde kabul görmüş gibidir.

Selçuklu kaynağı İbn Bibi ile Harezşah kaynağı Sîret-i Celadeddin Mengüberti muharebe ile ilgili geniş bilgi vermekle birlikte, savaşın yeri konusunda fazla ayrıntı vermezler. O dönemde böylesine büyük savaşların ana yollar üzerinde olduğunun misalleri çoktur. Nitekim batıya gelmeye çalışan Kayı Boyu mensupları da bu ana yol üzerindeki çatışmanın üzerine gelmişlerdir. O zaman bu savaşın yerini ana yolların/şah-rah birisinin üzerinde aramamız doğaldır.

Modern, XIX-XX. yüzyıl tetkiklerin müellifi tarihçilerin bu savaşın yeri ile ilgili görüşlerine konuyu dağıtmamak için yer

Yassıçemen Nerededir?

vermeyeceğiz. Doğrudan, adlarını ve ayrıntılarını vermediğimiz ama zihnimizde birikmiş olan bu ilk bilgilerin ışığındaki kendi teklifimizi belirteceğiz.

Sevinerek belirteyim ki kendimin, yani Tuncer Baykara'nın bu savaşın yerini kendince keşfinin tam 50. yılındayız. Şöyle ki: 1967 güzünde Erzurum Atatürk Üniversitesinde Tarih asistanı olarak göreve başlamıştım. İstanbul Üniversitesinde, Hocam Z. Velidi Togan ile birlikte başladığım bir doktora çalışmam vardı, fakat 1 yıllık stajyerlik dönemim bitmeden izin alıp oraya gidemiyordum. O zaman bir süre için mahalli araştırmalara yöneldim. Haritalara oldum olasıya zaafım vardır. Üniversitedeki haritaları soruşturunca, en ayrıntılı olan 1/25.000 haritalardan bazı paftaların bulunduğunu öğrendim. O zamanlar Bilgisayar ve oradaki haritalar henüz bilinmiyordu ve ben, hemen onlardan askeri öneme sahip olmaları incelemeye koyuldum.

Erzincan civarı paftalarını incelemeye koyuldum ve orada, ovanın kuzey kesiminde, daha yüksekte ince uzun bir vadi dikkatimi çekti. Herhalde 40-50 km uzuyordu ve tabii bir yoldu. Fakat asıl şaşkınlığım bu ovacığın üzerindeki yer isimlerini okurken oluştu. Nasıl şaşırmaıyayım. Bir ismi Yassıçemen adını taşıyordu.

Bu ismin coğrafi yerini iyice belirledikten sonra özelliklerini tahkik etmek imkanım da oldu. Şöyle ki Erzurum'dan İzmir'e Ankara yoluyla uçakla giderken, havanın müsait olduğu zamanlarda sağ tarafı tercih ediyordum. Oradan aşağıya dikkatle bakıyor, bu ismin muhtemel yerini arıyordum. Nitekim Erzincan ovasının kuzey kesiminde, ince uzun bir vadiyi fark ettim. Bir süre batıya doğru takip ettikten sonra dağlar arasında ova kayboldu. Ama ben öğreneceğimi çoktan kesinleştirmiş idim.

Bu bilgiyi, bir makale haline döküp işlemeyi düşündüm. Fakat dönemin kaynakları ile uzun boylu meşgul olmam gerekiyordu. Oysa benim "Türk Tarihinde Şehir" konulu bir tezim vardı. Bunun için İngilizce ve Rusça da öğrenmekle uğraşıyordum. Bunu kendim öğrenmişim ve yazdığım yazılarda gereği olduğunda kullanabilirdim. Fakat bir yerde makale olarak ne yazık ki çıkmadı.

Geçtiğimiz yazın Türk Tarih Kurumu ile Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Kösedag Sempozyumu tertiplemişler. Benim de katılmam arzulanınca, anayollar üzerindeki muharebeler aklıma geldi. Yassıçemen ile Kösedag aynı şah-rah üzerinde yer alıyordu. Bu

Tuncer Baykara

şah-rah muhtemelen yüzyıllardır etkili olan bir askeri yoldu. Asıl mevzu Köseadağ'ın ayrıntılı incelemesi olmakla birlikte şimdi ben de ayrıca Yassıçemen'i gözden geçirdim. Bildiklerimi derleyip toplamaya çabalamaya çalışınca bu yazı meydana geldi. Çünkü Osmanlı döneminin doğu seferlerini ayrıntılı olarak veren bilgiler elimiz altında idi. Böylece Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Seferinin güzergahını bilemesem de Yavuz Sultan Selim ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın hatta IV. Murad Han'ın seferlerini biliyoruz. Bunlar içinde 920/1514 tarihli Yavuz Sultan Selim'in güzergahında Yassıçemen adı da geçen iki durak dikkati çeker. Bunlar Feridun Bey münşeatinde okuduğuma göre batıdan doğuya şöyledir: “*Erzincan tevâbiinden Kuru-Tepe Yaylağı kurbünde Yassıçemen muzafatından Hasan-Beğ Pınarı konağı. (Ertesi gün) Yassıçemen'in nihayeti Kermâne Çayırı kurbünde Tepe-başı Konağı*”¹. Bu ve öteki kayıtlar sözü edilen yolun büyük ve kalabalık orduların güzergâhı olduğuna şüphe bırakmıyor.

XVI-XVII yüzyıllarda Osmanlı orduları genellikle bu şah-raftan doğuya gittiler. Bunlarını hepsinin güzergahında Yassıçemen ismi vardır. Yeri ise tam olarak Matrakçı Nasuh'un minyatüründe görülmektedir. Burası vaktiyle benim haritadan tespit ettiğim, uçaktan da gördüğüm yere tam olarak uymaktadır.

Yassıçemen, kabaca tarif etmek gerekirse, Erzincan ovasının kuzeyinde ve ovaya paralel bir yayla yolu üzerindedir.

Kaynaklar

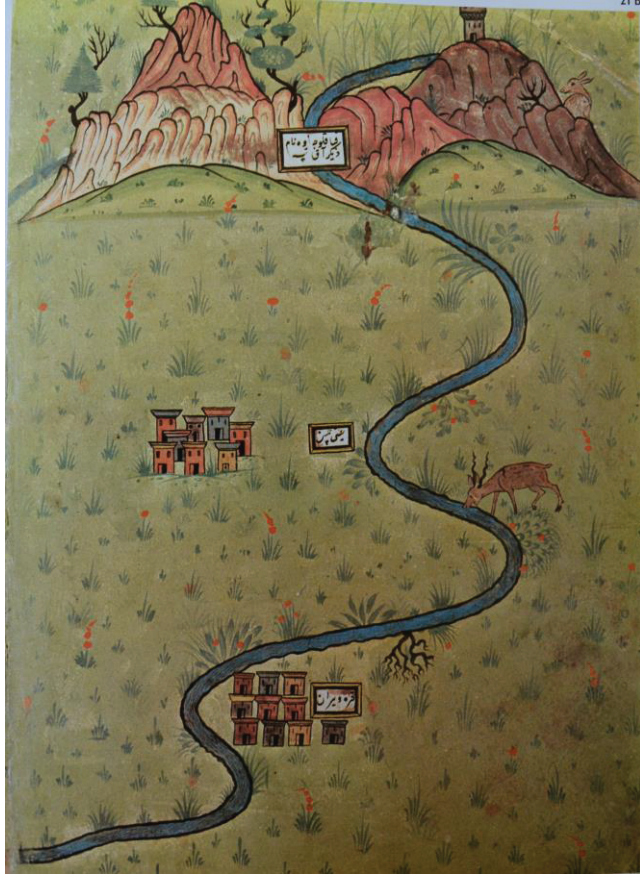
Feridun Bey, *Mecmua-ı Münşeât üs-Salatîn*, İstanbul 1848, Takvimhane-i Amire Yay.

Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, (Yay. H.Gazi Yurdaydın), Ankara 1976, Metin:225; izahlar: 76-77. Minyatür:21b.

---

¹ Feridun Bey, *Mecmua-ı Münşeât üs-Salatîn*, İstanbul 1848, Takvimhane-i Amire Yay., s.399.

Yassıçemen Nerededir?

Matrakçı Nasuh'tan Erzincan Ovası

SELÇUKLULAR ZAMANINDA TOKAT'TA İLMÎ VE FİKRÎ FAALİYETLER

The Scientific and Intellectual Activities in the Period of Seljuk in Tokat

Mikâil BAYRAM*

Öz

Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra kurulan Dânişmend Oğulları Devleti'nin kurucuları, kuruldukları bölgede (Dânişmend ili) yoğun bir bilimsel ve kültürel faaliyette bulundular. Çünkü bu devletin kurucu ve yöneticileri bilge bir ailenin mensupları idiler. Diyar-ı Rum denilen Anadolu'da ilk olarak kültürel yapılanmayı gerçekleştirenler Dânişmend Oğulları olmuştur. Bu sayede Anadolu'da ciddi bir İslâmlaşma ve Türkleşme olayı bu bölgede (Orta ve Kuzey Anadolu) gerçekleşmiştir. Bu makalede Selçuklular zamanında Dânişmend ilindeki kültürel yapılanmanın ilk macerası ele alınmakta ve bununla ilgili belgeler ve çalışmalar tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Dânişmendliler, Tokat, Bilim, Kültür

Abstract

After the conquest of Anatolia by Turks, the founders of Danışmend Oğulları government had an intensive scientific and cultural activity in the region (Danışmend Province) in which they founded. Because the founders and administrators of this state were members of a wise family. In Anatolia, called Diyar-ı Rum, the Danışmend Sons were the first to realize the cultural structuring. In this respect, a serious Islamization and Turkization in Anatolia occurred in this region (Central and Northern Anatolia).

---

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi

In this article, the first adventure of cultural structure in Danişmend province during the Seljuk period is discussed and related documents and studies are introduced.

Keywords: Seljuks, Danismends, Tokat, Knowledge, Culture

Geçtiğimiz asırda Türkiye Selçukluları zamanında ilmî ve fikrî faaliyetlerin nasıl ve ne zaman başladığı konusunda bazı önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu konuda ilk defa araştırma yapan Fuat Köprülü 1928'de *"Türk Edebiyatı Tarihi"* adlı eserinde *"Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman fütihat ve haçlı orduları ile muharebe halinde bulunuyorlardı. Bu durum tabii olarak ilmî ve edebî inkişafa imkân vermiyordu. Ancak Hicri VI. (XII.) asrın ikinci yarısından itibaren siyasî huzur ve sükûn teessüs edince buna muvazi olarak ilim ve edebiyat ile meşgul olunmaya başlanmıştır"* diyor¹. Anadolu'da ilk eser veren kişiler olarak da Hubeyş b. İbrahim et-Tiflisi (600/1203) ile Şehâbü'd-din Suhreverdî el-Maktul'u (587/1191) anmaktadır.

İ. Hakkı Uzunçarşılı *"Anadolu Beylikleri"* adlı eserinde Türkiye Selçukluları ve Beylikler zamanındaki ilmî faaliyetlere yer vermiş ve bu devirde telif edilen eserleri tespitte çalışmıştır². Bu konuda geniş araştırma yapan zat, Ahmet Ateş Hocamız olmuştur. Önce *"Hicri VI-VIII (XII-XIV.) asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler"* adında uzunca bir makale yayınlarak, II. Kılıç Arslan'a Kayseri'de sunulan *"Kamilü-t Ta'bir"* adlı eserin Anadolu'da telif olunan ilk eser olduğunu söylemiş, eserin müellifi Tiflisli Hubeyş b. İbrahim'i de Anadolu'da eser vermiş ilk müellif olarak tanıtmıştır³. Ahmet Ateş daha sonra *"Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar"* adıyla bir makale daha neşretmiştir⁴. Burada da Hubeyş b. İbrahim'in *"Vucûhu'l Kur'an"* adlı eserinin müellif nüshasındaki kaydından eserin 24 Safer 558'de (1

---

¹ KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1928, s.246. Köprülü, bu devirde telif olunan eserleri *"Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları"* isimli makalesinde tespitte çalışmıştır. Bkz. *"Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları"*, *Belleten-* VII, Ankara 1943, s.379-522.

² UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri**, Ankara 1937.

³ ATEŞ, Ahmet, *"Hicri VI- VIII (XII-XIV.) asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler"* *Türkiyat Mec. VII-VIII*, İstanbul 1945, s.97.

⁴ ATEŞ, Ahmet, *"Anadolu Kütüphanelerinden Mühim Yazma Eserler (Amasya)"Tarih Vesikaları Dergisi-I*, İstanbul 1955, s.141-172.

Selçuklular Zamanında Tokat'ta İlmî ve Fikrî Faaliyetler

Şubat 1163) telif edildiğini söylemiş ve dolayısıyla Anadolu'da telif olunan ilk eserin bu eser olduğu sonucuna varmıştır⁵.

İranlı üstad Said Nefisî ise, İran Edebiyatının Anadolu'daki uzantısını söz konusu ederek Selçuklular zamanında Anadolu'da telif edilen eserleri tespite çalışmıştır⁶. O da XII. asrın sonlarından itibaren Küçük Asya'da Farsça eserler telif edildiğini bildirmektedir. Claude Cahen ise Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilişinden hemen sonra bazı ilim adamlarının kadı ve müderris olarak Anadolu'ya geldiklerini ve bazı medreselerin inşâ edildiğini belirterek Anadolu'da ilmî ve kültürel faaliyetlerin bu devrede başlamış olduğunun belirtileri bulunduğunu ifade etmekte, fakat edebî ve ilmî ürünlerin XII. asrın sonlarında verilmeye başlandığını kaydetmektedir⁷. Anadolu'daki bu ilk medreselerin Dânişmend Oğulları zamanında inşâ edildiğini de burada belirtmek gerekmektedir.

Biz de Türkiye Selçukluları devrinde ilmî ve fikrî faaliyetler konusunda sürdürdüğümüz çalışmalar cümlesinden olarak bir süre önce *"Anadolu'da telif edilen ilk eser Keşfü'l-Akabe"* adlı hey'et ve hikmete dair bir eseri neşretmiş bulunuyoruz⁸. Bu eser V (XI.) asrın son on yılı içinde yani Malazgirt Muharebesi'nden (464/1071) yirmibeş yıl kadar sonra Kayseri'de telif edilmiş olup Dânişmend Oğlu Gümüş-tigin Melik Ahmed Gazi'ye (498/1105) sunulmuştur. Eserin yazarı İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed, kendisinin Kayseri şehir muhafızı olduğunu bildirerek eserini sunduğu devlet adamının meziyetlerinden de şöyle bahsetmektedir: *"O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her tarafından bilgin kişiler o hazrete yöneldiler ve her biri ilmîni yayması miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar"*⁹.

---

⁵ ATEŞ, Ahmet, , "Anadolu Kütüphanelerinden Mühim Yazma Eserler (Amasya)" *Tarih Vesikaları Dergisi-1*, İstanbul 1955, s.163-174.

⁶ Said Nefisi, *Tarih-i Nazm u Nasr der İran ve der Zeban-i Farsi, I-II*, Tahran 1344.

⁷ CAHEN, Claude, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Y. Moran), İstanbul, 1979, s.245-256.

⁸ BAYRAM, Mikail, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser Keşfü'l - Akabe", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3- 4, İstanbul 1979, s. 271 – 307.

⁹ BAYRAM, Mikail, *İbnü'l- Kemal İlyas b. Ahmed, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser Keşfü'l- Akabe*, Konya 1981, s.19. eserin aslı için Bkz. Fatih (Süleymaniye) Ktp. Nr.5426, yp.250a, Bkz. Levha I.

Mikâil Bayram

Bu kayıt Malazgirt zaferinden hemen sonra Dânişmend Oğulları ülkesinde (Dânişmend ili) ilmî çalışmaların başlamış olduğunu ve Melik Ahmed Gazi'nin birçok ilim ve fikir adamlarını himâye edip çalışmalarına imkân sağladığını açıkça göstermektedir. Otuz sene evvel neşrettiğimiz "*Keşfü'l-Akabe*" adlı eserin Dânişmend Oğlu Melik Ahmed Gazi'ye (498/1105) sunulmuş olması sanıldığı gibi Anadolu'da ilmî ve edebî eserlerin XII. asrın ikinci yarısında değil XI. asrın sonlarında Dânişmend Oğulları ülkesinde ve himayesinde verilmeğe başlanmış olduğunu göstermektedir.

Bilindiği gibi Dânişmend Oğulları Devleti'nin ilk merkezi Niksar idi. Bu devletin kurucusu Gümüş-tigin Melik Ahmed Gazi; Sivas, Malatya, Kayseri ve Kapadokya'nın tamamını fethetmiş Antakya'da Haçlılarla mücadele etmiş ve destansı bir üne sahip olmuştur. Onun bu kahramanlığı "*Dânişmend-nâme*" adlı esere konu olmuştur. Melik Ahmed Gazi Selçuklu ailesinin muallimi Dânişmend Ali Taylu'nun oğlu olup kendisi de bilge bir kişi olduğu için Dânişmend Gazi diye anılmıştır¹⁰. Melik Ahmed Gazi'yi "*Sahib-Kıran*" diye anan İbnü'l Kemal, onun Rum, Ermen ve Suriye'de (Şam) gerçekleştirdiği fetihleri de dile getirmektedir. Bu ülkelerde geniş bir kültürel faaliyet içinde olduğunu da "*Rum, Ermen ve Şam memleketleri o Sahib-Kıran'ın varlığının feyzi ile bezendi*"¹¹ diyerek ifade etmektedir. İbnü'l-Kemal, Melik Ahmed Gazi'nin fetihlerini anlatan bir başka eserinden de söz etmektedir. Ancak kendisine ait bu eserin adını zikretmediği için mezkûr eseri bulmak mümkün olmamıştır. Bu kayıp eserin XIII. asırda kaleme alındığı sanılan "*Dânişmend-nâme*" ye kaynak olduğunu tahmin etmekteyiz.

Dânişmend Oğlu Ahmed Gazi ve oğullarının gerçekleştirdikleri kültürel faaliyetler Tokat, Amasya, Sivas ve Çorum yörelerinin hızla İslâmlaşması sonucunu doğurmuştur. Bu yörede gazilik mefkûresinin kuvvetli olduğu ve yerleştiği fark edilmektedir. Bu hususiyet Dânişmend ilinin mümeyyiz vasfı olmuştur. Osmanlılar zamanında da yöre bu aslı karakterini muhafaza etmekteydi.

---

¹⁰ İbnü'l Esir, el- Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1386-1966, X, s.300; İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, IX, s.114, Haydarabat 1359; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (çev. Hrand D. Andreasyan-Edouard Dulaurier), M. Halil Yinanç, Ankara 1962, s.205-225; Abdizade Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi- II, İstanbul 1929, s.296; TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s.115.

¹¹ İbnü'l Kemal, Keşfü'l-Akabe, Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih), nr. 5426, yp.250a.

Selçuklular Zamanında Tokat'ta İlmî ve Fikrî Faaliyetler

Bilindiği gibi II. Kılıç Arslan, Dânişmend Oğlu devletini de ortadan kaldırarak Anadolu'da siyasi birliği gerçekleştirdiği halde, ömrünün sonlarına doğru Türk hâkimiyet geleneğine sadık kalarak ülkesini idarî bakımdan on bir oğlu arasında taksim etmişti. Ölümünden önce oğulları taht kavgasına tutuştular. Bu mücadeleler sonunda II. Kılıç Arslan'ın Tokat emiri olan oğlu Ruknu'd-din Süleyman Şah (600/1203) Anadolu'nun birliğini kurmaya muvaffak oldu. II. Gıyasu'd-din Keyhüsrev ve veziri Sa'du'd-din Köpek kötü yönetimleriyle Selçuklu devletini bir badireye sürüklerken bu zayıf durumdan istifade eden Baba İlyas, başlattığı isyanda kendisine en kalabalık taraftarı Dânişmend ilinde buldu. Timur'un Anadolu'yu istilâsından sonra parçalanan Osmanlı Devleti'nin birliğini Amasya şehzadesi I. Mehmet Çelebi yeniden tesis etmiştir. Paul Wittek, Ankara bozgunundan sonra dağılan Osmanlı Devleti'nin birliğini yeniden kurma işinin I. Mehmet Çelebi tarafından gerçekleştirilmesini, onun on sene dağlık Amasya bölgesinde Dânişmend Oğulları'ndan intikal eden milli şuur ve gazilik ruhu içinde yaşayıp yeniden tav almış olması ile izâh etmektedir¹². Yukarıda anılan diğer olayları da yine Dânişmend ülkesindeki gazilik mefkûresi ile izâh etmek mümkündür. Bu kısa açıklamadan sonra tekrar Dânişmend ilindeki ilmî faaliyetlere dönüyoruz.

II. Kılıç Arslan Dânişmend Oğulları Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Dânişmend ilini oğlu Ruknu'd-din Süleyman Şah'a vermişti. Süleyman Şah Dânişmend Oğlu Melik Ahmed Gazi gibi ilim sever, fazıl ve feylosof bir insandı. Devrinin tarihçisi mutaassıb bir Şafii ve Eş'arî olan İbnü'l Esir onun hakkında şöyle demektedir: *"Ancak onun itikadının bozuk olduğu, felsefî inançlar taşıdığı, bu inançta olanların ona sığınıp ondan yardım ve hürmet gördükleri nakledilir. Fakat o akıllı idi. Halkın tepkisinden çekindiği için bu inanç ve itikadını açığa vurmazdı"*¹³.

Sözü edilen Süleyman Şah, Tokat ve çevresini ilim ve sanat merkezi haline getirmişti. İbnü'l-Esir çeşitli mezhepten ilim adamlarının onun huzurunda münakaşa ettiklerini bildirmektedir¹⁴. İbn-i Bibi işrakî feylesof Maktul Şihâbu'd-din Sühreverdi'nin *"Pertev-*

¹² İNALCIK, Halil, "Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına", *Bellekten-VII*, Ankara 1943, s. 582.

¹³ İbnü'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut, 1386/1966, XII, s.196.

¹⁴ İbnü'l Esir, a.g.e., XII, s.196. *Burada bir fakih ile münakaşa edip hakarete maruz kalan filozofun Maktûl Sühreverdi olması muhtemeldir.*

nâme” adlı eserini Süleyman Şah’a ithaf ettiğini yazmaktadır¹⁵. Sühreverdî’nin bir süre Tokat’da Süleyman Şah’ın himâyesinde bulunduğu bilinmektedir. Diyarbekir Harput ve Tokat’da Türk devlet adamlarından saygı ve himâye gören bu işrakî feylosof Halep’de ulemânın onun zındık olduğuna dair fetvâ yayınlamaları üzerine o sırada Halep Emiri olan Selâhü’d-din Eyyûbi’nin oğlu el-Melikü’z-Zâhir (610/1213) tarafından zındık olduğu gerekçesiyle idam edilmiştir. Yine İbn-i Bibi Genceli Nizamî’nin (600/1203) *“Mahzenü’l-esrâr”* adlı eserini Tokat Emiri Rüknu’d-din Süleyman Şah’a sunduğunu yazmaktadır¹⁶.

Bugün Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi nr. 903’de bulunan İbn Makula’nın (487/1095) hadis ricâline dair *“el-İkmal fi refi’l-irtiyâb”* adlı eserin zahiriyesinde bulunan telif ve semâ kayıtlarında yine Dânişmend Oğulları zamanında o yörede yaşamış ilim ve fikir adamlarının adları geçmektedir¹⁷. Bu semâ kaydı o dönemde Dânişmend ilinde yoğun ilmî faaliyetlerin mevcudiyetini göstermektedir¹⁸. Burada ayrıca Emir Kara-tigin’in bu eserin sahibi olduğu da kayıtlıdır. Söz konusu eseri okuyanlar arasında Said er-Rumi (Anadolulu) de bulunmaktadır.

Makalemizin sonunda sunduğumuz semâ kaydında onlarca ilim adamının ismi geçmektedir. Bu ilim adamları arasında farklı beldelerden (Reyli, Bestamlı, Merağalı, İsfahanlı, Geylanlı) birçok kişi bulunmaktadır. İçlerinde Neccar, Tabip olan önemli meslek erbabı kişiler de vardır. Bütün bu ilim ve sanat erbabı kişiler dört ciltten müteşekkil olan bu eserin yazarı İbn Makula’dan kıraat icazeti almış olan eş-Şeyh, el-İmam, el-Alim, el-Hafız Ebul-Fazl Muhammed b. Nasr b. Muhammed b. Ali’den okumuşlardır. Bu okuyuş 5 Şa’ban 541 Pazar günü tamamlanmıştır. Bu belge, o tarihlerde muhtelif beldelerden Anadolu’ya yani Dânişmend iline gelerek burada ilmî faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir.

Türkiye Selçukluları devrinde Ahi Teşkilâtı’nın kurucusu olarak bilinen Ahi Evren Hâce Nasiru’d-din Mahmud’un (659/1261)

¹⁵ İbn-i Bibi, El- Evâmîrü’l-Alâiyye fi’l-Umuri’l-Alâiye I, Tıpkı Basım, (Yay. Adnan S. Erzi), Ankara 1956, (Ayrıca çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s.25.

¹⁶ İbn-i Bibi, a.g.e., s.71-72.

¹⁷ Bu eser 549 (1154) yılında Muhammed b. İbrahim b. Hüseyin tarafından istinsah edilmiştir. Eserin sahifesinde (sağ üst köşede) emir Kara-tekin’in imzası bulunmaktadır. Bkz. Levha II. Bu Emir Kara-tekin, Çankırı ve Kastamonu çevresinin fatihidir.

¹⁸ Bkz. Levha II.

Selçuklular Zamanında Tokat'ta İlmî ve Fikrî Faaliyetler

talebesi olan Ahi Nuru'd-din adlı zatın Tokatlı olması¹⁹ Ahi Teşkilatı'nın kurulduğu dönemde ahilerin Tokat ve çevresinde faaliyetde bulduklarını göstermektedir. Makalenin sonunda sunduğumuz belgede Turhal'da medfûn oldukları belirtilen Ahi Yusuf Perende ve Keçeci Ahi Baba Sultan, adları bize intikal eden ahilerdir. Anadolu'da ilk olarak Ahi fütüvvet-nâmesi yazan Mevlâna Nasıru'd-din de Tokatlıdır. Bu yazar adı geçen eserini 689/1290 yılında Tokat'ta ahilerin lideri bulunan Ahi Muhammed Bey'e sunmuştur²⁰. Bu zatın "*İşrakât*" adlı bir başka eseri de mevcuttur. Bu durum Selçuklular zamanında ahilerin Tokat ve çevresinde yaygın ve güçlü olduklarını göstermektedir. Hiç şüphesiz bu belgede adları geçen zevat, Dânişmend ilinde Dânişmend Oğulları'nın yarattığı kültürel ortamda müesseseler kurmuş ve kültürel çevreye hizmet sunmuş kişilerdir. Aralarında sanat sahibi ahiler bulunduğu gibi önemli dinî ve kültürel şahsiyetler de bulunmaktadır.

XIII. asrın ikinci yarısında Dânişmend ilinin hâkimi Selçuklu Emiri Pervane Muinu'd-din Süleyman (676/1278) idi. Pervane Süleyman uzun süre Muhyi'd-din İbnü'l-Arabî'nin (638/1241) üvey oğlu Sadrü'd-din Konevî'ye (673/1274) talebe olmuştur. Bu yüzden Konevî ile İbnü'l Arabî'nin "Ekberîye Hareketi" adı verilen felsefesine ilgi duymuş ve "Ekberîye" denilen bu fikir hareketini himâye etmiştir. Pervane Süleyman'ın bu tutumundan dolayı Sadrü'd-din Konevî'nin talebelerinden Mueyyedü'd-din-i Cendî (700/1301), Ferganalı Saidü'd-din (691/1292) ve Fahrü'd-din Irakî (688/1289) Tokat'a yerleşmişlerdir. Pervane Süleyman bu bilgin ve mutasavvıfları himâye edip onlar için medrese ve tekke inşâ ederek Tokat'ta ikâmet etmelerini sağlamıştır. Bunlardan Müeyyedü'd-din, İbnü'l-Arabî'nin "*Fususul-hikem*" adlı meşhur eserinin ilk şarihi olup "*Nafhatu'r-rûh ve tuh fetu'l-futûh*" adlı eserini 683/1284 yılında Tokat'da yazmıştır²¹. "*Asar-i Ahadî ve Esrar-i Ahmedî*" adlı eserini de Sinop'da telif etmiş ve Pervane Süleyman'ın oğlu Muhammed'e sunmuştur²².

¹⁹ Evhadü'd-din Kirmanî, Menâkıb-ı Evhadü'd-din-i Kirmanî, (Menâkıb), Nşr. B. Furuzanfer, Tahran 1969, s.158.

²⁰ Mevlâna Nasırî, Fütüvvet-name, (Nşr. F. Taeschner), Leibzig 1944. Bu eser A. Gölpinarlı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tokatlı Nasırî, Fütüvvet-nâme-i Nasırî, Abdalbaki Gölpinarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", *İÜİFM, C. IX, N. 1-4*, İstanbul 1949-1950, s.311-352.

²¹ Bursa Eski Eserler Ktp. (H. Çelebi kısmı), Nr.1183.

²² Bursa Eski Eserler Ktp. (Genel), Nr. 1442.

Mikâil Bayram

Fahru'd-din Irakî de “*Lemaat*” adlı eserini Tokat'taki zaviyesinde telif etmiştir. Ferganalı Saidü'd-din ise, mistik Arap şairi İbn-i Farız'ın (630/1232) divanını şerh etmiş ve bu eserini Muinü'd-din Süleyman'a sunmuştur²³. Bu zatın ayrıca “Münteha'l-medarik” ve “Menâhicü'l-ibad” adlı eserleri de meşhurdur²⁴.

Bütün bu bilgiler, Tokat ve çevresinin Dânişmend Oğulları döneminde başlayıp Selçuklular zamanında devam eden önemli bir ilim merkezi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu makalenin sonunda sunduğumuz Konya Şehabettin Uzluk kütüphanesinde henüz numaralanmamış 1121/1128 istinsah tarihli bir mecmuanın sırtındaki kayıta adları geçen pirlerin hepsi olmasa bile bazılarının Selçuklular zamanında yaşamış olduğu fark edilmektedir. Yalnız Turhal kasabasında bunca yadır, tekke ve imaretin bulunması bu yörenin her bakımdan ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Bu belgenin (Levha III) tam okunuşu şu şekildedir:

Turhal kazasında medfunîn olan evliya-i kiram-ravvah Allahu rûhahum hazretlerinin esâmî-i şerifleridir ki, medfûn oldukları mevzi'leri ile tahrir olunmuştur.

1. Evvela Hacı Sultan Baba ki, Çağrıl nâm karyede medfûn ve sâhib-i tekiyedir.
2. Ahi Yusuf Perende-Kuddise sirruhu'l aziz ki, Muy-tab taifesinin pirlere ki, kasabanın orta yerinde medfûndur. Tâb-hânesi ve zaviyesi vardır. Himmeti hazır ola.
3. Ve köprü başında Lengeri Baba azim bir hanıkahdır. Mustafa Dede nâm bir kimesnecik el an türbedardır.
4. Şeyh Şihabu'd-din Sühreverdi hazretleri kasabanın şimalinde Tokat suyu dedikleri nehr-i azimin kenarında tekiyesi ve türbe-i şerifleri vardır.
5. Ve nehr-i mezburun karşısında Şihabu'd-din Sultan'ın muhazisinde Pir Ahmet Dede Sultan'ın türbe-i şerife ve zaviyesi vardır.
6. Kesikbaş Dede ve Ali Baba. Bunlar dahi velâyeti zahir olmuş kişiler imiş. Lenger Baba'ya karibdirler.

²³ Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi(Ayasofya) Nr.4676 da bulunmaktadır.

²⁴ “Minhacü'l ibad” Şafii ve Hanefi mezhebine göre düzenlenmiş bir ilmi hâldir. Meşhur İdris-i Bitlisî bu eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bkz.Keşfu'z-Zunûn, II. 1846.

Selçuklular Zamanında Tokat'ta İlmî ve Fikrî Faaliyetler

7. Ve Sarıkaya nâm karyede Gazi Baba Sultan. Bî-nazir zaviyesi ve hammamı var imiş. Yine çorbası çıkar.
8. Ve hâceler mahallesinde Hacı Baba Sultan. Anların dahi vâfir mezari'i vardır. Hayli fukara taamlanur.
9. Utak Dede: Eski köprü başında, kasaba şarkisinde hisar altında yatur.
10. Kirman Baba ve Erekli Baba: Bunlar dahi Kirman nâm karyede medfûnlar. Keşif ve keramet sahipleri imiş.
11. Ömer Dede: Sultan Hamid nâm karyede medfûn, bir sahib-i cezbe kişi imiş. Anlar dahi zaman-ı şeriflerinde cerrâr imiş.
12. Ali Baba Sultan: Kaya karşusunda Kurban Dede Sultan Mahaziyesinde zaviye sahibidirler. Büyük adamlar imiş.
13. Keçeci Ahi Baba Sultan: Hadsiz büyük asitanedir. Görenlere malumdur. Evlad-i kirâmlarından bir alay dervişân zaviyesinde müstefiddirler.
14. Kara Baba Sultan: Kökse nâm karyede.

Kaynaklar

- Abdizade Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi- II, İstanbul 1929.
- ATEŞ, Ahmet, "Anadolu Kütüphanelerinden Mühim Yazma Eserler (Amasya)" *Tarih Vesikaları Dergisi*- I, İstanbul 1955.
- ATEŞ, Ahmet, "Hicri VI-VIII (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler" *Türkiyat Mecmuası VII-VIII*, İstanbul 1945.
- B. Furuzanfer, Menakıb-ı Evhadü'd-din-i Kirmanî, (Menâkıb), Tahran 1969.
- BAYRAM, Mikail, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser 'Keşf'ul-Akabe", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3- 4, İstanbul 1979.
- BAYRAM, Mikail, İbnü'l- Kemal İlyas b. Ahmed, Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser Keşfu'l- Akabe, Konya 1981.
- Bursa Eski Eserler Ktb. (Genel) Nr.1442.
- Bursa Eski Eserler Ktp. (H. Çelebi kısmı) Nr.1183.
- CAHEN, Claude, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler,(çev. Y. Moran), İstanbul, 1979.

Mikâil Bayram

- GÖLPINARLI, Abdalbaki, Fütüvvet-nâme-i Nasırî, “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı”, *İÜİFM, C. IX, N. 1-4*, İstanbul 1949-1950.
- İbn-i Bibi, El-Evâmirü'l-Alâiyyefi'l-Umuri'l-Alâiye I, Tıpkı Basım, (Yay. Adnan S. Erzi), Ankara 1956, (Ayrıca çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.
- İbnü'l Esir, el- Kamil fi't-Tarih, Beyrut 1386-1966.
- İbnü'l Kemal, Keşfü'l-Akabe, Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih), nşr. 5426, yp.250a.
- İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, IX, Haydarabat 1359.
- İNALCIK, Halil, “Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına”, *Bellekten-VII*, Ankara 1943.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *Bellekten- VII*, Ankara 1943.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928.
- Mevlana Nasiri, Fütüvvet-name, (nşr. F. Taeschner), Leibzig 1944.
- Said Nefisi, Tarih-i Nazm u Nasr der İran ve der Zeban-i Farsi, I-II, Tahran 1344.
- Süleymaniye Kütüphanesi (Ayasofya) Nr.4676.
- TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.
- Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (çev. Hrant D.Andreasyan-E. Dulaurier), M. Halil Yinanç, Ankara 1962.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1937.

BELGELER

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ انصَحْت فسر
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله
وجميعهم أما بعد كلام جنابنا اشارات عتلا وحكامه اوابل در فنون حكمت
استنباط كنيم بر سبيل اظهار بندگی حضرت جلاله اعلم الله و عظمتها
واميد است كه در بزرگساله بنظر عنايت التفتان روگردا ظمير من الشكر است
كه ما دام همت جهانداري صاحب اعظم اعظم الله شأنه بران مصروف
داشته است كه جواهر علوم در خزان حكمت خيره سازد و در شرف
نفس و جمال و روح پروردي راغب بوده است و ملازمان حضرت معلم اعلى
حكما در فضلائند و از اقطار عالم اهل عقول روي بندان حضرت جلاله
اند و بر قدر علم و سعادت طالع هر يكى آب روي يافتند و از بحر كرم سيراب
شدند چه مقصد عالم و عالمان از حضرت نسبت بمراتب ضعيف خواست
كه بر قدر سعادت طالع در حريم بارگاه جهان ميناه آيد و بر توي از نور
سپهر وجود صاحب جهانداري قرار عالم خلد الله دولته بر بزرگ ضعيف تا بآيد
كه شعاع رحمت جهانداري شامل احوال عالمان است تا ابتدا در نامه
و باينده با آيد و در انبر كلام مختصر است از علوم هيت عالم و مفرد شرح
فكرات مختصرى و انج در مقدر فلك كسرت و از شرح انبر كلام اشارات
بهشت و دوزخ لازم مى آيد زيرا كه اشارات علماء و انبيا عليهم السلام است
كه بهشت و دوزخ موجود است و جز انبر مقدمه معلوم شد كه در هم كه كافر
آيد كه مكان انبر و موجود بهشت آيد كه در مقدر فلك بود و در انبر كه
شرح سطر مخدر نكره عالم كه فلك ابراهيمانند انخلا و ملاست انخلا
علم و هيات عالم و جز شرح عالم سفلى كند شد و در بزرگ هيت بهشت

و دوزخ

Levha I

OSMANLILAR'DAN ÖNCE ÇUKUROVA'NIN (ÇUKURÂBÂD) SİYASÎ DURUMU

The Political Situation Of Cilicia (Çukurâbâd) Prior To The Ottomans

Salim KOCA*

Öz

Bilindiği gibi, Türkler, fetih yoluyla Anadolu'ya sahip olup Orta ve Doğu Anadolu'da ilk devletlerini kurarlarken, Ermeniler de Bizans tarafından Doğu Anadolu sınırlarından Sivas ve Kayseri yöresine göç ettirilmeleri sonucunda Orta Toroslar'ın müstahkem yerlerinde (*Feke kalesi*) kendi devletlerini (*Ermeni Baronluğu: 1098*) oluşturmuşlardır. Fakat Türkler ve Ermeniler, Anadolu'da ortak bir rakip ve düşman ile karşılaşmışlardır. Bu ortak rakip ve düşman Bizans'tır. Bizans imparatorları, Anadolu'yu Türklere kaptırmış olmalarını ve Ermenilerin de kendilerinden farklı bir mezhepte bulunmalarını bir türlü içlerine sindirememişlerdir. Bu yüzden onlar, her iki topluluğu da Anadolu'dan tamamen atmak veya burada imha etmek gayesi gütmüşlerdir. Bu gaye ve emellerini gerçekleştirebilmek için de defalarca teşebbüste bulunmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devletinin beşinci hükümdarı II. Kılıç Arslan, Miryokefalon zaferi (1176) ile Bizans'ın bu gayesine ve emeline tamamen son vererek, hem Türkleri hem de Ermenileri Anadolu'dan atılmaktan veya burada imha edilmekten kurtarmıştır. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Ermeniler bugün dünyadaki varlıklarını tamamen Sultan II. Kılıç Arslan'ın Bizans karşısında göstermiş olduğu bu başarıya borçludur.

Ermeniler, Türkler sayesinde Bizans'ın tehdit ve tehlikesinden kendilerini kurtarınca, Toros dağlarının müstahkem yerlerinden inip Çukurova'yı (*Sis=Kozan, Anazarba, Misis, Adana ve Tarsus*) ele geçirdiler. Onlar, 1199-1243 yılları arasında Türkiye Selçuklu sultanlarının himayesiyle bölgedeki varlıklarını

---

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi

güçlendirdiler. Köseadağ bozgunu ile (1243), Türkiye Selçuklu sultanlarına sırtlarını çeviren Ermeniler, Moğol hâkimiyeti altına girdiler ve Anadolu'da Moğolların ileri karakolu olarak görev yaptılar.

Moğol istilâsı karşısında son derece kuvvetli bir direniş göstererek Moğolların yenilmezliğı fikrini yıkan Mısır Memlûklü sultanları, Anadolu'ya yaptıkları seferler sonucunda Çukurova'nın önemli şehirlerini birer birer fethetmişlerdir. Bu seferlere Memlûklü ordusunun saflarında yardımcı kuvvet olarak katılan Türkmenler, fethedilen yerlere yerleşmişlerdir. Böylece bölgenin etnik yapısı da temelinden değışmiştir.

Anadolu'da Selçuklu iktidarının tamamen çökmesinden sonra Oğuzların Üçok kolunun Yüreğir boyuna mensup beyler, Çukurova'da kendi beyliklerini kurmuşlardır. Bir süre Osmanlılarla Memlûkler arasında çekişme konusu olan Çukurova bölgesi, I. Ahmed zamanında Osmanlı Devleti tarafından tamamen ilhak edilmiştir (1608).

Bu makalenin amacı, Türklerin Çukurova bölgesini ilk fethinden itibaren Osmanlı hâkimiyetine geçinceye kadar siyasî durumunu tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler

Türkler, Anadolu, Ermeniler, Ermeni Baronluğu, Miryokefalon Zaferi, Sultan II. Kılıç Arslan, Kilikya, Köseadağ Bozgunu, Memlûklar, Türkmenler, Ramazanoğulları Beyliğı, Osmanlı Devleti.

Abstract

As already known, while the Turks conquered Anatolia and started founding their earliest states in Central and Eastern Anatolia, the Armenians also founded their own state (*Armenian Barony: 1098*) in the fortified positions (*Fort Feke*) of the Central Taurus as a result of their forced migration from the frontiers of Eastern Anatolia to the regions of Sivas and Kayseri by Byzantium. However, the Turks and Armenians were faced with a mutual rival and enemy here. This mutual rival and enemy was Byzantium. Byzantine emperors could never accept the fact that they had lost Anatolia to the Turks and that the Armenians belonged to a sect different from their own. Because of this, the Byzantine emperors pursued the goal of either expelling both peoples entirely from Anatolia, or vanquishing them in this land. These emperors made numerous attempts to reach this goal and

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

desire. The fifth ruler of the Anatolian Seljuk Sultanate, Kılıç Arslan II, made it totally impossible for Byzantium to reach its goal and desire following his victory at the Battle of Myriokephalon (1176), and he prevented both the Turks and the Armenians to be either expelled from Anatolia or vanquished here. If one reaches a conclusion regarding this fact, the Armenians today owe their existence in the World entirely to this success shown against Byzantium by Sultan Kılıç Arslan II.

After they saved themselves from the threats and dangers of Byzantium thanks to the Turks, the Armenians came down from the fortified positions of the Taurus Mountains and captured Cilicia (*Sis=Kozan, Anazarba, Misis, Adana and Tarsus*). They strengthened their existence in the region between the years 1199 and 1243 under the protection of Anatolian Seljuk sultans. Turning their backs on the Anatolian Seljuk sultans following the Seljuk defeat at the Battle of Köseadağ (1243), the Armenians came under Mongol domination and they served as an outpost of the Mongols in Anatolia.

Showing an uttermost resistance against the Mongol invasion and destroying the concept of Mongol invincibility, the Egyptian Mamluk sultans captured important cities of Cilicia one after another as a result of their campaigns in Anatolia. The Turkmens who joined these campaigns as auxiliary troops within the ranks of the Mamluk army settled in these conquered lands. Thus the ethnic composition of the region changed radically.

After the total collapse of Seljuk rule in Anatolia, chieftains belonging to the Yüreğir tribe of the Üçok branch of the Oghuz founded their own principalities in Cilicia. Being a point of contention between the Ottomans and Mamluks for some time, the region of Cilicia was totally annexed by the Ottoman Empire during the reign of Ahmed I (1608).

The aim of this paper is to determine the political situation of the region of Cilicia between its earliest conquest of the Turks and its coming under Ottoman domination.

Keywords

Turks, Anatolia, Armenians, Armenian Barony, Battle of Myriokephalon (1176), Sultan Kılıç Arslan II., Cilicia, Battle of

Kösedağ (1243), Turkmens, Mamluks, Ramazanoğulları Principality, Ottoman Empire.

Giriş

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt zaferinden sonra Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile yaptığı antlaşmanın hükümsüz kalması üzerine Selçuklu ve Türkmen beylerine Anadolu'nun fethi emrini vermiştir¹. Bu emre, Selçuklu hanedanından Kutalmışoğulları (Mansur, Süleymanşâh, Alp İllig ve Devlet) da dâhil edilmiştir. Kutalmışoğulları, 1072 yılı içinde Güney-Doğu Anadolu bölgesine (Diyarbakır ile Urfa arası) geldiler. Amaçları, Güney-Doğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Suriye'de kendi devletlerini kurmaktı. Fakat onlar, ilk teşebbüslerinden bölgede kendi devletlerini kuramayacaklarını anladılar. Arkalarındaki Türkmen kitleriyle birlikte (Yabgulu Türkmenleri) Toros dağlarını aşıp İç Anadolu'ya girdiler. Marmara sâhillerine kadar İç ve Kuzey Batı Anadolu'yu fethederek, İznik merkez olmak üzere kendi devletlerini kurdular (1075)².

Türkiye Selçuklu Devletinin kurulmasıyla Bizans'ın Doğu Anadolu ile bağı tamamen kesilmiştir. Bu durumdan yararlanan Ermeni kökenli Philaretos (E. Vahram, F. Behram), Harput'tan Çukurova'ya kadar *Malatya, Maraş, Elbistan, Göksun, Tarsus, Anazarba, Misis, Ra'ban, Antakya ve Urfa* gibi bölgenin en önemli şehirleri üzerinde hâkimiyet kurarak, büyük bir beylik meydana getirmiştir³.

Philaretos, sadece Bizans'a ait şehirleri ele geçirmekle kalmamış, Türkiye Selçuklu Devletinin İslâm ülkeleriyle olan bağı da kesmiş bulunuyordu. Bu durumdan son derece rahatsız olan Türkiye Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı *Süleymanşâh*, 1082 yılında ordusu ile Toros dağlarını aşıp Philaretos'un hâkimiyetindeki Tarsus şehrini ele geçirdi. Bundan sonra ileri harekâtına devam eden Süleymanşâh, *Adana, Misis ve Anazarba* gibi şehirleri de düşürerek,

---

¹ Urfalı Mateos, 1987: 144; Reşideddîn Fazlullah, 1960: 38; 2010: 120; Sümer-Sevim, 1971: 64.

² Koca, 2016: 61-67.

³ Michel le Syrien, 1905: III, 173; Turan, 1971: 69. Philaretos'un beyliğini, Malazgirt savaşından sonra Anadolu'da kurulan ilk Ermeni siyasî teşekküllü saymak mümkün gözükmemektedir. Zira Philaretos, Ortodoks olmakla Ermenilerden ayrıldığı gibi, idaresi de hiçbir yerde Ermeni nüfusuna dayanmıyordu.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

bütün Çukurova üzerinde hâkimiyet kurdu (1083). Daha da önemlisi Süleymanşâh, Philaretos'un oğlu Barsam'dan aldığı bir davet üzerine sürpriz baskın hareketi sonucunda Anadolu'nun önemli kilit noktalarından biri olan *Antakya'yı* da ele geçirerek, devletin sınırlarını Kuzey Suriye'ye ulaştırdı (1085)⁴.

Süleymanşâh'a topraklarının önemli bir kısmını kaptırılmış olan Philaretos, bundan sonra eski gücüne bir daha kavuşmamıştır; gündün güne gücünü yitirmiş, ölümüyle de beyliği sona ermiştir. Sadece Malatya (*Gabriel*), Lampron kalesi (*Oşin*), Göksun, Ra'ban, Maraş (*Kong Vasil=Hırsız Vasil*) ve Urfa (*Vasil Tgha*) gibi şehirler, Ermeni ailelerinin elinde kalmıştır⁵.

1-) Bizans'ın Ermenilere Karşı Tutumu ve Kilikya'da Ermeni Baronluğunun Kuruluşu

XI. yüzyılın başlarında Ermenilerin Doğu Anadolu'da Van, Ani, Lori ve Kars olmak üzere dört ayrı krallıkları bulunmaktaydı. Bizans, bunlardan Van ve Ani krallıklarını aynı yüzyılın birinci yarısı içinde ortadan kaldırarak, topraklarını ilhak etmiş, mallarına el koymuş, kendilerini de Orta Anadolu'ya (*Sivas, Kayseri*) zorunlu olarak göç ettirmiştir. Onun bu tavrının temelinde mezhep farklılığından kaynaklanan güvensizlik bulunmaktaydı. Zira Bizans, mezhep ideolojisine dayanan bir devlet idi. O, kendi mezhebini "Ortodoks" (doğru inanç, hak dini), diğer mezhepleri "Heteredoks" (sapık inanç, batıl inanç) olarak kabul etmekteydi. Hâkimiyeti altındaki farklı mezhepten olan topluluklara karşı da "ortodokslaştırma politikası" gütmekteydi. Özellikle "Gregoryan" olan Ermeniler, Bizans'ın hedef tahtasında bulunuyordu. Bizans idaresi, inanç farklılığı yüzünden Ermenilere karşı daima aşırı bir tahammülsüzlük ve taassup içinde olmuştur. Ermenileri, sapık inançlı topluluk olarak mahkûm ederek, onlara Anadolu'da yaşama hakkı tanımamıştır. Bu yüzden onlar, ya ortodokslaşıp Rumlaşacaklar ya da Bizans tarafından imha edileceklerdi. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Sultan Alp Arslan'a karşı çıkmış olduğu seferden dönünce Gregoryan mezhebini tarihten sileceğine dair yemin etmiştir⁶.

Öte yandan Ermeniler de Bizans imparatorlarının bu tavrından dolayı Bizans idaresinden daima nefret etmişlerdir.

⁴ Koca, 2003: II, 44-47.

⁵ Runciman, 1986: I, 150 vd.

⁶ Urfalı Mateos, 1987: 141.

Aralarında sıkı kültür ve ticaret ilişkilerine, hatta Bizans idaresinde yüksek makamlara çıkmış birçok Ortodoks Ermeni bulunmasına rağmen bu düşmanlık ne ortadan kalkmış ve ne de azalmıştır⁷.

Süleymanşâh, Philaretos'a karşı harekete geçtiği sırada, Sivas ve Kayseri yöresine daha önce Bizans tarafından zorla göçürülmüş olan Ermenilerin ilerdeki hayatlarını etkileyecek önemli bir olay meydana gelmiştir. Şöyle ki, tıpkı Bizans idarecileri gibi Rum din adamları da mezhep farklılığından dolayı Ermenilere karşı aşırı bir tahammülsüzlük gösteriyorlardı. Onların bu tahammülsüzlükleri zaman zaman Ermenileri aşağılama ve tahrik hareketlerine dönüşüyordu. Nitekim yörenin en büyük din adamı olan Bizans *Metropolit* *Markos*, köpeğine "Ermen" adını vererek, Ermeni toplumunu ağır bir şekilde aşağılayıp tahrik etti. Bu aşağılama ve tahrik hareketi karşısında gururu son derece incinmiş olan eski Ani kralı II. Gagik, *Metropolit*'i yakalayıp öldürttü. Bunun üzerine yöredeki Bizans askerî kuvvetleri Ermenilere karşı topluca bir cezalandırma hareketine giriştiler. Bizans kuvvetleri karşısında kendilerini savunamayacaklarını anlayan Ermeni ailelerinin büyük bir kısmı, Sivas ve Kayseri yöresini topluca terk edip kaçarak Toros dağlarına sığındılar; özellikle bu dağların korunaklı vadilerinde kendileri ve aileleri için güvenli birer sığınak buldular. Bundan sonra onlar, Toros dağlarındaki müstahkem yerleri birer birer ele geçirerek, bölgedeki hâkimiyetlerini genişlettiler⁸. Onlar, Haçlı seferlerinden az önce Roma'ya bir piskopos göndererek, Bizans tehdidine karşı Papanın destek ve himayesini talep ettiler⁹.

1096 yılında başlayan ilk Haçlı seferi, başta Türkiye Selçukluları olmak üzere Bizans ve Ermeniler açısından önemli değişikliklere ve gelişmelere yol açmıştır. Bu değişiklikleri ve gelişmeleri şu şekilde belirlemek mümkündür: Türkiye Selçukluları, başta İznik olmak üzere Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sâhillerindeki bütün topraklarını kaybederek, İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Artık Türkiye Selçuklu Devleti bir kara devleti hâline gelmiştir. Öte yandan Bizans, Türkleri Anadolu'dan atmak veya burada imha etmek şeklinde olan asıl gayesine ulaşamadıysa da, Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sâhilleri

---

⁷ Runciman, 1986: I, 27.

⁸ Urfalı Mateos, 1987: 157 vd.; Sempad (Simpat), R.H.C., 1869: I, 610; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 496 vd.; Grousset, 2005: 605 vd.

⁹ Runciman, 1986: I, 156.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

üzerinde tekrar hâkimiyet kurarak, Anadolu politikasında daha etkin rol oynamaya başlamıştır. Haçlılar ise, Türklerin elinden Çukurova ve Antakya'yı, Ermenilerin elinden de Urfa'yı alarak, bu şehirler ve çevresinde birer kontluk ve prenslik meydana getirmişlerdir (1098).

Haçlı seferinden asıl kârlı çıkan ise, daha önce Bizans'ın gazabından kaçıp Toros dağlarına sığınmış olan Ermeniler olmuştur: Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı I. Kılıç Arslan ve diğer Türk beylerinin vurdukları darbelerle kayıp vere vere, tabiatın ve iklimin karşısına çıkardığı güçlüklerle boğuşa boğuşa Antakya önlerine perişan bir vaziyette ulaşmış olan Haçlı orduları, burada büyük bir yiyecek sıkıntısı içine düştüler¹⁰. Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren Ermeni beyleri, ellerinde bulunan yiyecekleri Haçlı liderlerine göndererek, onları büyük bir sıkıntıdan kurtardılar. *Bu yardım karşılığında da, Rupen ailesinden Konstantin, 1098 yılında Haçlı liderlerinden baronluk unvanını alarak, Toros dağlarının müstahkem yerlerinde (E.: Vahga=Feke kalesi) Ermeni Baronluğunun temelini attı*¹¹.

Konstantin'in yerini alan oğlu I. Thoros da, Bizans yanlısı bir politika güden Hetum ailesi dışında bütün Ermeni ailelerini kendi liderliği etrafında toplayarak, ilk defa Kilikya Ermenileri arasında birliği büyük ölçüde sağladı. Bundan sonra Baron I. Thoros, Haçlıların manevî himayesinden aldığı cesaretle, Toros dağlarındaki müstahkem yerlerinden ovaya inerek, *Anazarba'yı* ele geçirdi (1110)¹². Baron I. Thoros'un asıl amacı, Çukurova'nın bütün şehirlerini ve kalelerini de ele geçirerek, Kilikya (Çukurova) adıyla anılan yörede büyük bir Ermeni Baronluğu meydana getirmektir. Fakat onun buna gücü ve ömrü yetmedi. Onun yerini alan oğulları ve torunları onun politikasını devam ettirerek, Tarsus'a kadar bütün Çukurova'ya sahip oldular. *Böylece, Haçlı liderlerinin lütfu ve manevî desteği ile Toros dağları ile Çukurova'nın müstahkem yerleri ve şehirlerinde bir Ermeni Baronluğu teşekkül etmiş oldu.*

---

¹⁰ Willermus Tyrensis, 2016: 177 vd.

¹¹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 610; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 498; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 471; Ersan, 1995: 22, 90.

¹² Vahram d'Edesse, 1869; R.H.C., I, 499; Ersan, 1995: 69.

2-) Türkleri ve Ermenileri Anadolu'dan Atılmaktan veya Burada İmha Edilmekten Kurtaran Zafer: Miryokefalon Zaferi (17 Eylül 1176)

Bizans imparatorları, eski topraklarında, yani Kilikya yöresinde Ermenilerin bir baronluk kurmalarını kabul edemediler. Tıpkı Türkiye Selçuklu Devletine yaptıkları gibi, Ermeni Baronluğunu da ortadan kaldırmak istediler. Kilikya Ermeni Baronluğuna karşı ilk harekete geçen Bizans imparatoru, II. Ioannes oldu: 1137 yılı içinde ordusu ile Çukurova bölgesine gelen İmparator Ioannes, Mersin Tarsus, Adana, Misis ve Anazarba gibi bölgenin şehirlerini birer birer geri aldı. Ermenilere ait birçok müstahkem yeri ve köyü tahrip ettirdi. Karşı koyamayarak kaçıp Feke kalesine saklanan Ermeni Baronu I. Leon'u, oğullarını ve Ermeni prenslerini burada teslim aldı. Hepsini İstanbul'a götürüp hapse koydu¹³. Böylece Kilikya Ermeni Baronluğu tamamen ortadan kalkmış oldu.

Ermeni Baronu Leon, İstanbul'da kapatıldığı hapisanede öldü. Oğlu II. Thoros, birkaç yıl sonra hapisaneden kaçarak, gelip tekrar Toros dağlarına yerleşti. Bizans darbesinden zamanında kaçmak suretiyle hayatlarını kurtarmış olan Ermeni prenslerini ve ailelerini birer birer etrafında topladı. Bizans'a kaptırdıkları şehirlerin ve kalelerin bir kısmını geri alarak, babasının beyliğini yeniden canlandırdı (1144-1147)¹⁴.

Yukarıda belirtildiği gibi, Ermeni Baronu II. Thoros'un Kilikya'da Bizans topraklarını bir daha işgal edip beyliklerini yeniden kurması, Bizans'ın doğu politikasına ağır bir darbe oldu. Ioannes'in yerini alan oğlu Manuel, batıda meşgul olduğu için Ermeni Baronu Thoros'un karşısına Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mesud'u çıkardı ise de, bu teşebbüsünden istediği sonucu alamadı. Bunun üzerine İmparator Manuel, 1159 yılında Doğu Akdeniz seferine çıkmak zorunda kaldı. Ordusu ile Çukurova'ya gelen Manuel, Ermeni Baronunun işgal etmiş olduğu şehirleri ve kaleleri birer birer kurtardı. Ermeni Baronu Thoros, İmparatorun karşısına çıkmaya

---

¹³ Kinnamos, 2001: 14 vd.; Niketas, 1995: 14-17; Michel le Syrien, 1905: III, 245; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 374; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 56; Urfalı Mateos ve Papaz Grigor'un Zeyli, 1987: 290, 326; Azimî Tarihi, 1988: 59; Sempad, 1869: R.H.C., I, 616; Vahram d'Edesse, 1869: I, 500 vd.; Vardan, 1937: 202; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 474; Ostrogorsky, 1986: 350; Kaşgarlı, 1990: 12.

¹⁴ Sempad, 1869: R.H.C., I, 618; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 503 vdd.; Ersan, 1995: 76.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

cesaret edemedi; kaçıp Toros dağlarına sığındı. İmparator, Baron Thoros'u yakalayıp bertaraf edebilmek için üzerine birlikler gönderdi. Bu arada sürpriz bir gelişme oldu. Haçlı liderleri araya girip Thoros'un affını sağladılar. Bunun üzerine Thoros da gelip İmparatora bağlılığını bildirdi. Fakat bu bağlılığın siyasî bir manevra olduğu, İmparatorun bölgeden ayrılmasından hemen sonra ortaya çıktı. Çünkü Baron Thoros, sözünde durmadı; Bizans'a kaptırmış olduğu şehirleri ve kaleleri tekrar geri almaya başladı¹⁵.

Silâh kuvvetiyle Ermeni Baronluğunu itaat altında tutamayacağını anlayan İmparator Manuel, bu defa Ermenilere karşı politikasını değiştirdi. Gregoryan Ermeni kilisesini, Ortodoks kilisesinin liderliğinde birleştirmek istedi. Fakat inançlarını ve kültürlerini korumakta son derece kararlı olan Ermeni Baronu ve din adamları, buna yanaşmadılar¹⁶. Böylece Bizans'ın Ermenileri itaat altına almak için son teşebbüsü de işe yaramadı.

Bizans, Anadolu politikasında sadece Ermeniler karşısında değil, Selçuklu Türkleri karşısında da başarısızlığa uğradı. İmparator Manuel, son çare olarak Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak, Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Anadolu toprakları üzerinde hâkimiyet kurmak gayesiyle 1176 yılının ilkbaharında ordusunu harekete geçirdi. Fakat *Miryokefalon* adıyla anılan savaşta Türkiye Selçuklu Sultanı *II. Kılıç Arslan* karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1176) ve Malazgirt yenilgisinden beri taşıdığı Anadolu'yu geri alma ümidini tamamen yitirdi.

Eğer, Miryokefalon savaşını Selçuklu Türkleri yerine Bizans kazanmış olsaydı, Anadolu'da sadece Türkler değil, Ermeniler de yaşama imkânı bulamayacaklardı. Gerçekten Miryokefalon zaferi, hem Türkiye Selçuklu Devletini hem de Ermeni Baronluğunu Bizans tehdit ve tehlikesinden tamamen korumuş ve kurtarmış oldu. Çünkü bu zaferden sonra Bizans, ne Toros dağlarının güneyine geçebilmiş ve ne de Ermeni Baronluğuna müdahale edebilmiştir. Tabiri caizse, Türkiye Selçukluları, Ermeni Baronluğu çevresinde âdeta koruyucu bir çember oluşturmuşlardır. Özellikle Kilikya bölgesi, Ermenilere Bizans imparatorlarının gölgesinden uzak ve onların bundan böyle her zaman

---

¹⁵ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 322-326; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 397 vd.; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 504 vdd; Vardan, 1937: 204; Kinnamos, 2001: 221 vd.; Kaşgarlı, 1990: 12; Ersan, 1995: 79 vd.

¹⁶ Ersan, 1995: 82.

ellerinin ulaşamayacağı güvenli bir hâkimiyet sahası sağlamıştır. Bizans, Türkleri ve Ermenileri Anadolu'dan atma veya burada imha etme gayesini ve emelini tamamen yitirmiştir. Böylece Bizans, tıpkı Batı dünyası gibi Anadolu'nun bir Türk vatani olduğu gerçeğini kabul etmek zorunda kalmıştır.

3-) Kilikya Ermeni Baronluğunun Türkiye Selçuklu Devletine Bağlanması ve İlk Metbu-Tâbi İlişkisi

Kilikya Ermeni Baronluğunun Türkiye Selçuklu Devletine bağlanması, Sultan Mesud'un saltanatının son zamanlarında gerçekleşmiştir. Bu tarihî olay şu şekilde meydana gelmiştir: Türkiye Selçuklu Devleti, 1143 yılından itibaren Sultan I. Mesud'un şahsında Anadolu politikasında hâkim ve belirleyici bir güç hâline gelmiştir. Öte yandan Ermeni Baronluğu, Çukurova'daki Bizans'a ait şehirleri ve kaleleri birer birer ele geçirmeye ve bu arada Selçuklu topraklarına tecavüz etmeye başlamıştır. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Bizans İmparatoru Manuel, batıda meşgul olduğu için Ermeni Baronluğu üzerine bir ordu sevk edemedi. Buna karşılık İmparator Manuel, Bizans'ın klasik siyasetine başvurarak¹⁷, rakibinin karşısına bir rakip çıkarmak istedi. Bu düşünce ile Türkiye Selçuklu hükümdarı Mesud'a çok miktarda para göndererek, Ermeniler üzerine bir sefer yapması için Sultanı tahrik ve teşvik etti. Sultan Mesud, İmparatorun tahrik ve teşvikleriyle harekete geçebilecek bir hükümdar değildi. Fakat o da, Ermeni Baronu II. Thoros'un bölgede yayılma siyaseti gütmesinden rahatsız idi. Bunun üzerine Mesud, 1153 yılında ordusunu harekete geçirerek, Toros dağlarının geçitlerine geldi. *Amacı, Ermeni Baronluğunu itaat altına alarak, bölgedeki siyasi*

---

¹⁷ Bizans'ın düşman olarak nitelendirdiği komşu devletlere karşı uyguladığı klasikleşmiş bir politikası vardı. Bu politikaya göre Bizans imparatorları, ya düşmanlarının karşısına birer rakip çıkararak, bunları birbirine kırdırıyor ya da düşmanlarından zayıfını tutup destekleyerek, güçlünün gücünü kırdırıyordu. Böylece onlar, kuvvetler dengesini daima kendi ellerinde tutuyorlardı. Bu politikayı Komnenos hanedanından Aleksios ve torunu Manuel başarılı bir şekilde uygulamıştır. Mesela Aleksios, İtalya'da Normanların karşısına Venediklileri, İzmir'de kuvvetli bir sahil beyliği kurmuş olan Çağa Beyin karşısına Selçuklu hükümdarı Sultan I. Kılıç Kılıç Arslan'ı, Balkanlar'da Peçenek Türklerinin karşısına Kuman Türklerini, Anadolu'da Selçukluların karşısına Batı Hıristiyan dünyasını, torunu Manuel de Anadolu'da Ermenilerin karşısına Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mesud'u, Sultan II. Kılıç Arslan'ın karşısına Danişmedli hükümdarları Yağlıbasan ile Zünnun'u, Halep Atabeyi Nureddin Mahmud'u ve Selçuklu meliki Arab'ı çıkarıp bunları birbirine karşı kullanarak, askerî kuvvetlerle elde edemeyeceği başarıyı siyaset yoluyla elde etmiştir (Ostrogorsky, 1986: 330, Turan, 1971;Koca, 2016).

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

istikrarı ve barışı sağlamaktı. Toros dağlarının geçitleri önünde karargâh kuran Mesud, buradan Ermeni Baronu II. Thoros'a bir mektup göndererek, "Senin memleketini yıkmaya gelmedik. Bize itaat edersen, dostumuz ve oğlumuz olacaksın. İmparatorundan aldığın yerleri geri ver" dedi. Sultan Mesud'un bu barışçı tavrı ve dostluk teklifi karşısında son derece memnun olan Baron Thoros ise sultana, "Size sevinerek itaat ederiz. Çünkü siz, bizim başarılarımızı asla kıskanmadınız. Bize, felâket (yakma, yıkma, yağma) getirmediniz. Fakat ülkemizi İmparatora asla vermeyiz" cevabını verdi. Sultan Mesud, Baron Thoros'un Selçuklu gücü karşısında boyun eğip tâbi olmasını yeterli gördü ve onunla bir barış antlaşması yaparak geri döndü¹⁸.

Bu tarihî olay gösteriyor ki, Bizans idaresinin Anadolu'daki politikası, tamamen baskı ve şiddete dayanmaktaydı. Bu idare, farklı kültürlere ve inançlara yaşama hakkı tanımamaktaydı. Bu yüzden Ermeniler, aynı dinden olmalarına rağmen Bizans idaresinin sık sık yok etme tehdit ve tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Ermeniler, Bizans'ın "yakma, yıkma, yağma ve yok etme faaliyetleri" karşısında zaman zaman ümitsiz ve korku dolu günler yaşamışlardır. Buna karşılık Selçuklu idaresi, kendisine bağlamış olduğu yabancı siyasî teşekküllerin barışı bozmamak şartıyla kendi kültürlerini ve inançlarını yaşamalarına karışmamaktaydı. Bu yüzden Selçuklu idaresi, Anadolu'nun her yerinde himayesi aranan ve tercih edilen bir idare olmuştur. Nitekim Ermeni Baronu II. Thoros, bu özelliğinden dolayı Selçuklu Devletinin yüksek egemenliğini kabul etmekte ve tanımakta tereddüt etmemiştir.

Kilikya Ermeni Baronluğu Selçuklu egemenliğini memnuniyetle kabul etmesine rağmen, Çukurova'daki Bizans garnizonlarına saldırmaktan ve Bizans topraklarını ele geçirmekten vazgeçmedi. Bunun üzerine İmparator Manuel, tekrar Selçuklu sarayına bir mektupla birlikte yüklü miktarda haraç göndererek, Mesud'un Ermeni Baronunu cezalandırmasını istedi. İmparator, cezalandırma şeklini de mektubunda şu şekilde belirtmiştir:

---

¹⁸ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 307 vd.; Michel le Syrien, 1905: III, 310; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 391; Sempad, 1869: R.H.C., I, 620; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 507; Turan, 1971: 191; Kaşgarlı, 1990: 109.

Salim Koca

“Ermenilere karşı öfkeni teskin etmek için onların kalelerini yık, kiliselerini yak ve bütün memleketlerinin ateşe verilmesini emret”¹⁹.

Bu sözler, Bizans İmparatorunun Ermenilere karşı tavrını ve politikasını, hiçbir yoruma ihtiyaç duyulmayacak kadar açık bir şekilde göstermektedir. Hâlbuki aynı çağda Selçuklu idaresi, biraz yukarıda belirtildiği gibi, bu politikadan tamamen farklı olarak *“himaye ve dostluk”* anlayışına dayanmakta idi.

Ermeni saldırganlığının ileride Selçuklular için de tehlike teşkil edebileceğini düşünen Sultan Mesud, bu meseleyi kökünden halletmek üzere 1154 yılında ordusunu tekrar harekete geçirdi. Toros dağlarını aşmış, Çukurova'ya girdi. Misis ve Anazarba gibi bölgenin önemli şehirlerini ele geçirdi. Ermeni Baronu II. Thoros, Mesud'un karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Fakat Sultan Mesud, tam bu sırada Selçuklu ordusunda çıkan veba salgını ve sel baskını gibi doğal afetler yüzünden seferine devam edemedi; ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. Bu arada defalarca Ermeni ordusunun saldırısına uğrayarak, çok miktarda can ve mal kaybı verdi²⁰.

Sultan I. Mesud'un bu ikinci Ermeni seferi, sıcakların ve salgın hastalıkların yoğun olduğu yaz ortasına rast gelmiştir. Bu yüzden Sultan Mesud ve Selçuklu ordusu, Ermeniler karşısında değil, baş edilmesi güç doğal âfetler karşısında büyük kayıplar vermiş ve başarısızlığa uğramıştır.

Sultan I. Mesud'dan sonra gelen Türkiye Selçuklu hükümdarları tarafından da zaman zaman Ermeni Baronluğu üzerine seferler düzenlenmiştir. Bu seferler genellikle iki sebebe dayanmıştır. *Bunlardan biri, Ermeni ordularının zaman zaman sınır ihlalleri yapmaları ve Selçuklu Uçlarında toplanmış olan Türkmenlere saldırımları, diğeri ise yine Ermenilerin İslâm ülkeleri ile Anadolu arasında işleyen ticaret yollarını sık sık kapatarak, ticareti engellemeleridir.*

Selçuklu Devletinin konar-göçer kitleleri, yani Türkmenler, tıpkı Bizans sınırlarında olduğu gibi, Kilikya Ermeni Baronluğu sınırlarında da yoğun bir şekilde toplanmışlardı. Türkmenler, hayat

---

¹⁹ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 308 vd.

²⁰ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 308-310; Michel le Syrien, 1905: III, 311; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 392; Vardan, 1937: 203; Turan, 1971: 191 vd.; Kaşgarlı, 1990: 110; Koca, 2003: II, 147 vd.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

tarzlarından dolayı belirli sınırlar içinde kalmıyorlardı; sürülerine yeni otlaklar bulabilmek ve daha iyi ekonomik imkânlarla sahip olabilmek için zaman zaman sınırları aşip, Ermeni Baronluğu topraklarına giriyorlardı. Buna karşılık Ermeni Baronluğu da Türkmenleri cezalandırma yoluna gidiyordu. İşte bu olaylardan biri de Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının son zamanlarında meydana gelmiştir. Ermeni Baronu III. Rupen, Türkiye Selçuklu Devleti ile barış halinde olmasına rağmen 1180 yıllarında, Doğu Akdeniz Uçlarında bulunan Türkmenlere saldırmış, pek çok esir ve ganimet almıştı. Bunun üzerine Kılıç Arslan, Ermeni Baronluğuna karşı Mısır hükümdarı Selâhaddîn Eyyûbî ile bir ittifak kurdu. İttifak gereğince, Sultan Kılıç Arslan kuzeyden, Selâhaddîn Eyyûbî de güneyden ordularıyla Ermeni topraklarına girdi. Rupen, Türk hükümdarlarına karşı koyamadı. Gönderdiği elçiyle esirleri geri vereceğini ve savaş tazminatı ödeyeceğini bildirmek suretiyle barış istedi. Türk hükümdarları, Ermeni Baronunun barış talebini kabul ederek geri döndüler²¹.

4-) Çukurova Ermeni Hükümdarlarının Unvanlarını

Baronlıktan Krallığa Yükseltmeleri

Baron III. Rupen'in yerini alan kardeşi II. Leon, Batı dünyasının kendilerine duyduğu ilgiden yararlanarak, unvanını "*baronluktan krallığa*" yükseltmek suretiyle Ermeni tarihi açısından önemli bir başarı elde etti. Bu tarihî olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Baron Leon, 1193 yılında kurduğu tuzakla Antakya Haçlı Prinkeps'i III. Bohemund'u tutsak almış ve kendisini tâbi hâle getirmek suretiyle serbest bırakmıştı. Leon, bu başarıdan aldığı cesaretle, Papa ve Alman İmparatoru VI. Heinrich'e ayrı ayrı başvurarak, kendisini krallık unvanı ile taçlandırmasını istedi. İmparator Heinrich, Doğu Hıristiyanlık dünyasında faaliyetlerini ve politikasını Ermeniler vasıtasıyla yürütebilmek için bu fırsatı kendi lehine değerlendirdi. Bunun için hemen Mainz Başpiskoposu başkanlığında Tarsus'a bir heyet gönderdi. Bu heyet, Tarsus kilisesinde yaptığı bir törenle Leon'a krallık tacı giydirdi. Böylece, Ermeni Baronluğu, Alman

---

²¹ Şeşen, (İmadü'd-dîn İsfahânî) , 1971: 271; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 372; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 426; Michel le Syrien, 1905: III, 388.

Salim Koca

İmparatorunun yüksek egemenliği altına girmek suretiyle Krallığa yükseltilmiş oldu (1198)²².

Hiçbir şeyi karşılıksız vermeyen Batı dünyası (Papalık), Ermeni Baronu II. Leon'a verdiği "kral" unvanı karşılığında ona şu görevleri yüklemiştir: *"Siz Haçlı seferinin yerli şefisiniz. Bunun için sizi kral yaptık. Yanlış fikirlere sapmayın. Bu tacın asla sizin olduğunu zannetmeyin. Memleketinize verdiğimiz krallığın size millî bir gelenek olarak kalacağını düşünmeyin. Bu davranışın Ermeni toplumu ile ilgisi yoktur. Bu şekilde sizi ve halkınızı Haçlılar için, Haçlılar nezdinde görevlendirdik. Haçlılara yardım ediniz, onların öncüsü, kapıcısı olunuz!"*²³.

Burada hemen belirtelim ki, kral unvanını almak, Ermeni liderlerinin siyasî ve askerî güçlerinde hiçbir değişiklik yapmamıştır. Sadece kendi duygu ve düşünceleri açısından onur ve itibarlarını yükseltmiştir.

Unvanını baronluktan krallığa yükseltmek suretiyle elde etmiş olduğu bu prestij ile ilgili başarı, Ermeni Kralı II. Leon'un cesaretini bir hayli artırmıştır. Artık o, Türkiye Selçuklu Devletinin zaman zaman geçirdikleri siyasî bunalımlardan yararlanarak, Türk topraklarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştır: Sultan II. Kılıç Arslan'ın ülkesini 11 oğlu arasında paylaşırması yüzünden 1189 yılında Türkiye Selçuklu Devletinde ağır siyasî bunalım meydana gelmişti. Bu durumdan yararlanan Ermeni Kralı II. Leon, Toros dağlarından inip Kayseri'ye kadar Selçuklu ülkesini tahrip ve yağma etmiştir. Kardeşlerini bertaraf ederek Selçuklu ülkesinde otoritesini kuran II. Süleymanşâh, Ermenileri tekrar Toros dağlarının güneyine atmak ve Ermeni Kralını cezalandırmak üzere 1199 yılında harekete geçti. Sultan, ordusu ile Adana'ya kadar ilerledi. Fakat kaynaklarda, bu seferin ayrıntıları, özellikle bu sefer sonucunda tarafların bir antlaşmaya varıp varmadıkları hususunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Süleymanşâh, bu sefer sonucunda Ermeni Krallığını tekrar Türkiye Selçuklu Devletine tâbi

---

²² Sempad, 1869: R.H.C., I, 634 vd.; Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi (Michel le Syrien), 1946: 293; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 511 vd.; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 479; Kaşgarlı, 1990: XII, 55-61; Runciman, 1992: III, 78 vd.; Ersan, 1995: 106 vd.

²³ Kaşgarlı, 1990: 60.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

hâle getirmiştir. Çünkü Ermeni Kralı Leon, bu seferden sonra tâbilik alâmeti olarak Süleymanşâh adına para bastırmaya başlamıştır²⁴.

Ermeni kralları, bazen devlet adamı sorumluluğu ve anlayışı ile hareket etmiyorlardı. Onlar, zaman zaman Anadolu ile İslâm ülkeleri arasında işleyen ticaret yollarını kapatmak veya ticaret kervanlarını vurmak suretiyle Selçuklu ekonomisine büyük zararlar verdiriyorlardı. Buna karşılık Türkiye Selçuklu sultanları da, tâbileri olan Ermeni krallarını cezalandırmak, ticaret yollarını tekrar açıp, güvenliğe kavuşturmak için sefere çıkmak zorunda kalıyorlardı. Böyle olaylardan biri de Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ikinci saltanatı zamanında (1205-1211) meydana gelmiştir: 1205 yılında Türkiye Selçuklu tahtında meydana gelen iktidar değişikliğini kendi lehine değerlendiren Ermeni Kralı II. Leon, Türkiye Selçuklu Devletinin vassallığından ayrılarak, hem Selçuklu Uçlarına hem de Halep Eyyûbî topraklarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştı. Onun bu tecavüzlerinden Doğu Akdeniz Uçlarında bulunan Türkmenler de çok zarar görmüştü. Özellikle, Türkmenlerin büyük kısmı Ermeniler tarafından esir alınmış, malları da yağma edilmişti. Ermeni Krallığının hem Selçuklu hem de Eyyûbî ülkesine saldırıları yüzünden bölgede huzur ve güven kalmamıştı. Dolayısıyla Anadolu ile İslâm ülkeleri arasında kervanlar gidip gelmez olmuş, ticaret durmuştu²⁵. Keyhüsrev, Ermeni Kralını cezalandırmak, tekrar kervan yollarını güvenlik altına almak için 1208 yılında ordusunu harekete geçirdi. Çukurova'nın kilit noktası olan Pertüs kalesini ele geçirip bölgenin derinliğine doğru ilerlemeye başladı. Selçuklu ordusunun harekâtı karşısında bir hayli korkmuş olan Kral II. Leon, Eyyûbî hükümdarlarının aracılığı ile Keyhüsrev'den özür dileyerek barış istedi. Sultan Keyhüsrev, *"Müslüman esirleri serbest bırakmak, tazminat ödemek ve Müslümanların topraklarına bir daha saldırıda bulunmamak"* şartıyla Ermeni Kralının barış isteğini kabul etti²⁶. Böylece, bölge tekrar asayişe ve huzura kavuşmuş, kervan yollarları da açılmıştır. Öte yandan, tekrar Türkiye Selçuklu Devletinin vassalı olan Ermeni Kralı Leon, Sultan Keyhüsrev adına para bastırmak ve Selçuklu sarayına vergi ödemek suretiyle tâbilik yükümlülüğünü yerine getirmeye başlamıştır.

²⁴ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 187; Turan, 1971, 285-287; Morgan, 1981: 199.

²⁵ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 170 vd.; İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 199 vd.

²⁶ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 187; Turan, 1971: 285 vdd.

Ermeni Kralı II. Leon, Türkiye Selçuklu Devletine bağlı bir hükümdar olmasına rağmen, Selçuklu meliklerinin iktidar mücadelesine katılarak, kendi lehine bazı kazançlar elde etmek istemiştir. Meselâ Leon, Selçuklu meliklerinden İzzeddîn Keykâvus ile Alâeddîn Keykubâd arasındaki iktidar mücadelesinde, Keykubâd'ın yanında yer almıştır. Keykubâd da, Selçuklu tahtına çıkması hâlinde Leon'a Kayseri şehrini vermeyi vaat etmiştir. Öte yandan Keykâvus, daha başka vaatlerle Leon'u Keykubâd'ın ittifakından ayırarak, ülkesine dönmesini sağlamıştır. Bundan sonra da rakibini bertaraf edip Selçuklu tahtına çıkmıştır²⁷.

Leon, İzzeddîn Keykâvus ile barış hâlinde olmasına rağmen, daha önceki Ermeni baronlarının yaptığı gibi Selçuklu Uçlarına saldırıp kervan yollarını kapatarak, ticareti tekrar engelledi. Bunun üzerine Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, 1217 yılı içinde ordusu ile harekete geçti. Ermeni Krallığına ait Çinçin ve Kançin kalelerini birer birer ele geçirdikten sonra Keban kalesinin önlerine geldi. Sultan Keykâvus, Melheme ovasında toplanmış olan Ermeni ordusuna burada ağır bir darbe vurarak onu bozguna uğrattı; Ermeni komutanlarını da esir aldı. Fakat Ermeni ülkesinin her yerini aratmasına rağmen II. Leon'u bulamadı. *Sultan Keykâvus'un amacı, Selçuklu topraklarına tecavüzde bulunan Ermeni Kralı Leon'u cezalandırmak, kapanmış ticaret yollarını tekrar açmak ve güvenlik altına almaktır.* Bunun için o, kışı Kayseri'de geçirip, ilkbahar mevsiminde yeni bir sefer düzenlemek niyetindeydi. Sultan Keykâvus'un kararlılığı karşısında "zillet yolu"nu tutmaktan başka çaresinin kalmadığını anlayan Leon, gönderdiği elçi vasıtasıyla daha önce vermekte olduğu vergiyi iki katına çıkaracağını ve adına para bastıracağını, istendiği zaman asker göndereceğini bildirerek, *Sultandan ülkesinin kendisine bağışlanmasını istedi*²⁸. *Merhamet dileyen düşmanı daha fazla ezmeyi hükümdarlık ve insanlık anlayışı ile bağdaştıramayan Sultan Keykâvus, Leon'u affederek, onu tekrar vassal bir hükümdar haline getirdi*²⁹. Bundan sonra Sultan Keykâvus, bölgede barış ve güvenliğin sağlandığına dair bir ferman çıkardı. O, memleketin her tarafına gönderdiği bu fermanında özetle; *"iki taraf arasında kavga unsurlarının ortadan kaldırıldığını, iki ülkeye giden*

---

²⁷ Koca, 1997: 22-25.

²⁸ İbn Bîbî, 1956: 169 vd.; 1996: I, 189 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 52.

²⁹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 644 vd.; Héthoum, 1869. R.H.C., I, 483; Savvides, 1981: 130.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

yolların tüccarlara ve yolculara açıldığını” bildirip, “herkesin gönül rahatlığı içinde işlerinin başına dönmesini”³⁰ emretti.

Ermeni Kralı II. Leon'un 1219 yılında erkek çocuk bırakmadan ölümü, Rupen hanedanının sonu oldu. Bu zamana kadar Bizans yanlısı bir politika izleyerek, Rupen hanedanına destek vermeyen Hetum ailesi iktidarı ele geçirdi (1226).

Öte yandan, 1220 yılında Türkiye Selçuklu tahtında da önemli bir değişiklik meydana geldi. Sultan I. İzzeddîn Keykâvus bu yılın başında öldü; yerini kardeşi Alâeddîn Keykubâd aldı. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Selçuklu hükümdarlarının Ermeni Krallığına karşı güttükleri barışçı politikalarını sürdürmek niyetindeydi. Fakat Müslüman bir kumaş tüccarının kervanıyla Ermeni arazisinden geçerken soyulması, barışı korumak azminde olan Sultan Keykubâd'ı son derece kızdırdı³¹. Sultan, bölgedeki huzur ve güvenliği tekrar sağlamak için komutanlarını harekete geçirdi. Selçuklu komutanları, sâhillerden ve Toros dağlarından olmak üzere iki taraftan Ermeni Krallığı arazisine girdiler. 30 kadar kale fethettiler; Körkös ve Ayas dışında bütün Akdeniz sâhilini ele geçirdiler. Karşılarına çıkan Ermeni kuvvetlerini arka arkaya yendiler. Yardıma gelen Haçlı kuvvetlerini de bozguna uğrattılar. İktidarın yeni sahibi olan Hetum ailesi, Selçuklu gücü karşısında boyun eğmekten başka çare bulamadı; gerektiği zaman Selçuklu ordusuna asker göndermek, daha önce verilmekte olan vergiyi iki katına çıkarmak, Sultan adına para bastırmak şartıyla barış istedi. Sultan Keykubâd, Hetum ailesinin isteğini kabul ederek, Ermeni krallığı ile bir barış antlaşması yaptı (1226)³².

Sultan Alâeddîn Keykubâd, belirli yükümlülükleri yerine getirmek üzere Ermeni Krallığı ile bir barış antlaşması yaptıysa da Ermenilere güvenmemekteydi. Bunun için o, Moğol istilâsı önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan Türkmen (*Oğuz*) boyları ile hizmetine aldığı Harezm beylerini Ermeni Krallığı ile olan uç bölgesine yerleştirerek, sınırları bir hayli kuvvetlendirdi. Ermeni Kralı Hetum, Türkiye Selçuklularının Moğollar karşısında uğradığı Köseadağ bozgununa kadar barışı bozucu bir davranışta bulunmadı. Vassallık

---

³⁰ İbn Bîbî, 1956: 171; 1996: I, 191.

³¹ İbn Bîbî, 1956: 302; 1996: I, 317.

³² İbn Bîbî, 1956: 334-345; 1996: I, 345-355; Sempad, 1869: R.H.C., I, 645.

yükümlüğünü düzenli olarak yerine getirerek, Türkiye Selçuklu Devletine bağlılığını sürdürdü.

Yukarıda verilen bilgilerden ve somut örneklerden çıkan sonuç şudur: *Görüldüğü gibi, Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da hem Türk devletlerine ve Türklere hem de Ermeni Beyliğine ve Ermenilere karşı daima "yakma, yıkma ve imha etme politikası" uygulamıştır. Selçuklu Türkleri, Miryokefalon zaferi ile hem kendilerini hem de Ermenileri Bizans tehdit ve tehlikesinden kurtarmışlardır. Türkiye Selçuklu Devletinin Ermenilere karşı politikası ise, daima "himaye, dostluk ve barış" anlayışı içinde olmuştur. Buna rağmen, Ermeni baronları ve kralları sık sık barışı bozucu davranışlar göstermişlerdir. Bu yüzden Türkiye Selçuklu hükümdarları, Kilikya Ermeni Beyliği üzerine defalarca sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Onlar, her sefer sonucunda Ermeni ordularını yenip teşkilâtlarını çöktürtilerse de, bölgedeki Ermeni Beyliğini ortadan kaldırmayı ve topraklarını ilhak etmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Barışı ve düzeni sağlayıp Ermeni iktidarını tekrar vassal hâle getirmekle yetinmişlerdir. Ermeni hanedanı üzerindeki "babalık ve himaye politikaları" nı da Köseadağ savaşına kadar kesintisiz sürdürmüşlerdir.*

5-) Köseadağ Bozgunundan Sonra Türkiye Selçuklu-Ermeni İlişkileri

Selçuklu ordusunun 1243 yılında Moğol ordusu karşısında uğradığı Köseadağ bozgunu, Türkiye Selçuklu Devleti için bir daha altından kalkamayacağı ağır bir darbe olmuştur. Bu bozgun sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti, bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına girmiştir. Moğollar, Türkiye Selçuklu Devletini ve Anadolu Türk halkını, gittikçe ağırlaştırdıkları vergi ve hediye yükleri altında ezmişlerdir; Anadolu'nun bitip tükenmez servet kaynaklarını sonuna kadar sömürmüşlerdir. Bu dönemde, Selçuklu iktidarını elinde tutan devlet adamları, birer işgal komiseri gibi çalışmışlardır. Moğol İlhanlı hükümdarının isteklerini yerine getirmekten başka bir şey yapamamışlardır. Öte yandan bazı Selçuklu ve Türkmen beyleri, Moğol hâkimiyetine son vermek ve Türk istiklâlini kurtarmak için zaman zaman mücadeleye geçtilerse de, güçlerini birleştirip Moğolların karşısına birlik hâlinde çıkmadıkları için başarılı olamamışlardır. Kaynakların ifadesi ile *"bu çöküş, feryat ve zillet devri"*, Selçuklu hanedanının ve iktidarının kendi içinde tükenişine kadar devam etmiştir (1308).

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

Ermeni Krallığına gelince, Moğolların Köseadağ galibiyeti, Ermeni Kralı Hetum'a bulunmaz bir fırsat gibi görünmüştür. Hemen Türkiye Selçuklu Devletinin vassalığından ayrılıp Moğol İlhanlı Devletinin hâkimiyeti altına girmiştir. Hetum, bununla da kalmamış, Moğol iktidarının gözüne girebilmek için Selçuklu sultanının itibarına ve namusuna ağır bir darbe vurmuştur: Köseadağ bozgununun yarattığı korkudan dolayı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in aile efradı Konya'yı terk edip Halep'e gitmek istemişti. Hetum, bu Selçuklu kâfilesini Ermeni arazisinden geçerken tutuklattı. Kral bununla da kalmadı Sultanın aile efradına esir ve rehine muamelesi yaptı. Daha da kötüsü o, sultanın aile efradını Moğollara teslim ederek, Selçuklu ailesine ve tarihe karşı ağır bir ihanette bulundu³³. Böylece, Ermeni krallarının onuru ve itibarı bir hayli sarsılmış oldu.

Ermeni Kralı Hetum'un bu davranışı, hiç kuşkusuz, tarihin ve tarihçilerin mazur görebileceği bir hata değildi. Nitekim bu çirkin olay, sadece Selçuklu ailesini değil, devrin tarihçilerini de son derece rahatsız etmiştir: Özellikle, Süryanî tarihçisi *Ebû'l-Ferec*, bu olayı, "menfur ve iğrenç bir hareket" olarak nitelendirmek suretiyle tepkisini göstermiştir³⁴. Çağdaş Ermeni tarihçisi *Simpat* da, Hetum'un bu davranışından bir hayli utanmış olmalı ki, bu gönderme işinin Moğolların tehdidi ile gerçekleştiğini söyleyerek³⁵, bu çirkin hareketi hafifletmeye çalışmıştır.

1243 yılından sonra Selçuklu vassalığından ayrılmak, yani efendi değiştirmek, Ermeni Krallığına pek fazla bir şey kazandırmamıştır. Ermeni Kralı Hetum, Moğolların başlangıçta Hıristiyanları koruyan ve Müslümanları ezen politikalarından yararlandıysa da, daha sonra durum değişmiştir. Tıpkı Türkiye Selçuklu sultanları gibi Ermeni kralları da Moğolların ağır vergi ve hediye altında ezilmiştir. Ayrıca Ermeni kralları, Moğolların Anadolu'da "istihbarat ajanları" gibi çalıştılsa da ellerin bir şey geçmemiştir.

Türkiye Selçuklu Devletinin Köseadağ bozgunundan sonra içine düştüğü zaaf, Ermeni saldırganlığını bir hayli azdırmıştır. Fakat bu defa Ermeni Krallığının karşısına Türk topluluğunun en dinamik unsuru olan Türkmenler ile Mısır Memlûkleri çıkmıştır. Sultan I.

³³ İbn Bîbî, 1956: 536; 1996: II, 79; Kaşgarlı, 1990: 68 vd.; Galstyan, A. G., 2005:183.

³⁴ Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 542 vd.; Genceli Kirakos, 1942: 51.

³⁵ Sempad, 1869: R.H.C., I, 649; Galstyan, A.G., 2005: 183.

Alâeddîn Keykubâd tarafından Ermenek ve Karaman (*Larendê*) gibi uç merkezlerine yerleştirilmiş olan Türkmenler, Karamanoğulları beylerinin liderliğinde teşkilâtlanarak, Ermeni saldırganlığını durdurdukları gibi, karşı saldırıya geçmişlerdir. Öte yandan Ayn-ı Calut savaşında (1261) Moğolları yenen ve 1268 yılında da Antakya Haçlı Prinkepsliğini ortadan kaldıran Memlûkler Devleti, Ermeni Krallığını güneyden sıkıştırılmaya başlamıştır.

6-) Ramazanoğulları Beyliğinin Teşekkülü

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya sığınmış olan Türkmen kitleleri, burada da rahat olamadılar; Köseadağ bozgunundan sonra (1243) Moğolların sürekli takiplerine ve şiddetli darbelerine marûz kaldılar. Çünkü onlar, Anadolu'ya gelmeden önce olduğu gibi Anadolu'ya geldikten sonra da Moğollara itaat etmek istememişlerdi. Bundan dolayı, Doğu Anadolu'daki *Türkmenlerin* (Oğuzlar) *Bozok* ve *Üçok* koluna mensup olan bazı kitleler, Anadolu'dan ayrılarak, Kuzey Suriye'ye indiler. Memlûklu hükümdarı *Sultan Baybars* (1261-1277), *kaynaklarda 40 bin çadırılık aile olduğu belirtilen bu Türkmen kitlelerini Antakya ile Gazze arasındaki bölgeye yerleştirdi*³⁶. Türkmenler de buradan Memlûkler Devleti ordularının Anadolu üzerine yaptıkları bütün seferlere katıldılar. Türkmen kitleleri, Memlûklu hükümdarlarının özellikle Ermenilere karşı yaptıkları savaşlarda başlıca rol oynadılar. Türkmen kitleleri, bu seferlerden ve savaşlardan sonra tekrar yaşadıkları yerlere dönmeyerek, Memlûklu ordularının fethettikleri yerlere sahip olmaya ve bu topraklarda yurt tutmaya başladılar. Bunlardan *Bozok Türkmenleri*, XIV yüzyılın ikinci yarısına doğru *Maraş ve Elbistan çevresinde Dulkadiroğulları Beyliğini* kurarlarken, de *Üçok Türkmenleri* Memlûklerin Ermenilerin elinden aldıkları *Çukurova* bölgesine yerleşiyorlardı. Bu sırada *Üçok Türkmenlerinin* başında *Yüreğir* boyuna mensup *Ramazan Bey* bulunuyordu³⁷.

Ramazan Bey, ilk defa 1352 yılında Dulkadiroğulları Beyliğinin kurucusu Karaca Bey ile Halep, Hama, Trablus gibi Memlûklu valilerinin kendi sultanlarına karşı giriştikleri isyan hareketinin içinde yer alarak, kendini gösterdi. Bu isyan hareketinden sonra Memlûkler Karaca Beyi yakalayarak öldürdüler. Karaca Beyin üzerinde bulunan "*emîrlik*" unvanını da ondan alarak,

³⁶ İbn Şeddad, 1403/1973: 335; Aynı yazar, Baypars Tarihi, 2000: 155.

³⁷ Sümer, İA: IX, 612 vd.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

Üçok Türkmenlerinin başında bulunan Ramazan Bey'e verdiler³⁸. Böylece, Çukurova'da Memlûklere bağlı olarak Ramazanoğulları Beyliği teşekkül etmiş oldu.

7-) Ramazan Beyden Sonra Beyliğin Durumu

Beyliğin başına Ramazan Beyden sonra oğulları ve torunları geçtiler. Ramazanoğulları, Memlûklu komutanları tarafından fethedilen Adana'ya (1359) sahip olarak, bu şehri beyliklerinin merkezi yaptılar.

Yiğit ve faal bir insan olan *İbrahim Bey*, Çukurova'yı Memlûkler Devletinin hâkimiyeti altından kurtararak, burada bağımsız bir beyliğe sahip olmak istiyordu. Fakat onun, Orta Doğunun en güçlü devletine sahip olan Memlûklerle baş edebilmesi mümkün görünmüyordu. İbrahim Bey, bu hususta Karaman-oğullarının desteğini sağlayarak, Memlûkler ile mücadeleye geçti. Fakat ne İbrahim Beyin kahramanlığı ve yiğitliği ne de Karamanoğullarının desteği Memlûkler ile baş edebilmek için yeterli oldu. Sonuç olarak, İbrahim Bey bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Üstelik Memlûkler, *Sis*, *Tarsus* ve *Ayas* gibi şehirlerin idaresini merkezden gönderdikleri valilere vererek, Ramazan-oğullarını da yakından kontrol etmeye başladılar.

Memlûklerin bölgeye yerleşmeleri, Ramazanoğulları Beyliğinin gelişmesini büyük ölçüde engelledi. Öte yandan Ramazan-oğulları beyleri, beyliğin temel unsuru olan *Üçoklar* üzerinde de tam bir hâkimiyet kuramadılar. Özellikle *Özeroğulları*, *Kara İsa*, *Kuştemür*, *Kuşun* ve *Ulaş* gibi Türkmen aileleri serbest hareket etmeye başladılar³⁹. Ramazanoğulları beyleri, bu aileler üzerinde tam bir hâkimiyet sağlayamadılar.

Kaynaklar, Ramazanoğullarının bir ara *Sis* ve *Tarsus* şehirlerine sahip olduklarını yazarlarsa da, onların asıl toprakları

---

³⁸ Makrizî, 1958: II/921. "Ve fî sâdis aşara Cumadî'l-Ulâ kademe İbn Ramazan et-Turkmânî, el-mustakar ivazen an Karaca ibn Dulğadır ve kaddeme lî's-Sultan ve'l-Ümerâ elf iğdiş, fergusime lehu bi'l-imret ala et-Turkmân ve unime lehu bi'l-ıktâ ve ename ala iddet min eshabihî bi-imrat, ma beyne aşarât ve tablhâne, ade ile biladihi". (=Cumadî'l-Ulâ'nın altısında Ramazan oğlu et-Türkmanî geldi. Dulkadir oğlu Karaca'nın yerini aldı. Sultana 100 iğdiş at sundu. Sultan ona Türkmen Emirliğini verdi. Adamlarına da tablhane ve aşarât rütbesinde emirlikler bağışladı. Bundan sonra İbn Ramazan ülkesine geri döndü). Ayrıca bkz. Sümer, İA: IX, 614.

³⁹ Sümer, İA: 618 vd.

Salim Koca

Çukurova, yani *Adana ve Misis* yöresidir. Bu topraklar, hukuken Memlûklerin, fakat fiilen Ramazan-oğullarının hâkimiyetindeydi⁴⁰.

30 yıl gibi uzun bir süre beylik yapmış olan *Halil Bey (1480-1510)*, II. *Bayezid* zamanındaki Osmanlı-Memlûklu savaşlarında Memlûklu ordularının yanında yer aldı. Fakat Halil Bey, Memlûk vergilerinin ağırlığı altında eziliyordu. Bundan dolayı o, Anadolu'daki gücü ve etkinliği gittikçe artan Osmanlı Devletine meyletmeye başladı. Halil Beyin yerini alan *Mahmûd Bey*, Osmanlı hükümdarı *Yavuz Sultan Selim*'in yüksek hâkimiyetini tanıyarak, onun Mısır seferine katıldı ve Ridâniye savaşında öldü (1517).

Mahmûd Beyin yerini *Pîrî Paşa* aldı. Pîrî Paşa Osmanlı Devleti ile iyi geçinerek, *Kanunî Sultan Süleyman*'ın itimadını kazandı. Kanunî de Pîrî Paşaya "*Cenab-ı Emâret-meâb*" unvanını vererek, onu taltif etti⁴¹. Ulaş ve Kara İsa ailelerinin çıkarmış oldukları isyanları başarıyla bastıran Pîrî Paşa, beyliğini huzur ve emniyete kavuşturdu. Adana'da gösterdiği geniş imar faaliyetleriyle de iyi bir bey olduğunu kanıtladı.

Ramazanoğulları beyleri, Çukurova'nın fethinde ve idaresinde olduğu gibi yörenin imar edilmesinde de başlıca rol oynadılar. Özellikle Halil ve Pîrî Beyler, Adana'da başta *Ulu Cami (Cami'-i Cedîd-i Halil Bey)* ve *Yağ Cami (Cami'-i Atik)* olmak zere medrese, imarethâne, han, hamam, *dârü's-şifa*, *darü'l-hadis* ve *sıbyan mektebi* gibi dinî, eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda hizmet veren birçok medenî eser meydana getirdiler. Daha da önemlisi onlar, bu eserlere Adana, Tarsus ve Kazıdağı Yaylası'nda zengin vakıflar tahsis ederek, bunların XIX. yüzyıla kadar varlıklarını ve faaliyetlerini sürdürmelerini sağladılar⁴².

Ramazanoğulları Beyliği 1608 yılında tamamen Osmanlı Devletine bağlandı. Beyliğin başına Ramazanoğullarından bir bey tayin edilmedi; bölge merkezden gönderilen valilerle idare edilmeye başlandı. Böylece Anadolu Türk Beylikleri devri tamamen sona ermiş oldu.

---

⁴⁰ Kurt, 1987: 517.

⁴¹ Sümer, İA: 619.

⁴² Kurt, 2002: VI, 820; Aynı yazar, 1991: III, 1013-1034; Mustafa Alkan, Adana Sancağı Vakıflarının Analizi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004. .

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

Kaynaklar

- Azîmî, (1988), Azîmî Tarihi, yay. ve çev. A. Sevim, Ankara.
- Ebû'l-Ferec, 1950), Ebû'l-Ferec Tarihi, çev. Ö. R. Doğrul, I, II, Ankara.
- Ersan, Mehmet, (1995), Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler, doktora tezi, İzmir.
- Genceli Kirakos, (1942), Genceli Kirakos, çev. H. D. Andreasyan, TTK, Ter.
- Grousset, René, (2005), Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul.
- Héthoum (1869), Documents Armeniens, R.H.C. I, Fr. çev. Ed. Dulaurier, Paris.
- İbn Bîbî, (1956, 1957, 1996), el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, Ankara; kısmen yay. N. Lugal-A. S. Erzi, Ankara; çev. M. Öztürk, I, II, Ankara.
- İbn Şeddad, (2000), Baybars Tarihi, çev. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara.
- İbn Şeddad, (1403/1973),
- İbn Vasıl, (1953-60), Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr Benî Eyyûb, III, Kahire.
- İbnü'l-Esîr, (1987), , el-Kâmil fî't-Târîh, X, XI, XII, yay. C. J. Tornberg, Beyrut 1979; çev. A. Özyayın, X, XI, XII, İstanbul.
- Kalstyan, A. G., (2005), Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, çev. İlyas Kamalov, İstanbul.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, (1990), Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara.
- Kinnamos, (Ioannes), (2001), Historia, haz. I. Demirkent, Ankara.
- Koca, Salim (1997), Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220), Ankara.
- Koca, Salim, (2003), Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176), Çorum.
- Koca, Salim, (2016), Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a), Ankara.
- Kurt, Yılmaz, (1987), Ramazanoğulları, Tarihte Türk Devletleri, Ankara.
- Margan, Jacques de (1981), Histoire de Peuple Armenien, Venedik.
- Makrizî, Takiyy ed-Dîn Ahmed b. Ali (1958), Kitâb es-Sulûk li Marifet-i Duvel el-Mulûk, (Tah. M. Mustafa Ziyade-Said Abdulfettah Aşûr), c. 2, K. 2, Kahire.
- Michel Le Syrien, (1905), Chronique de Michel le Syrien, III, Fr. çev. J. B. Chabot, Paris.
- Müneccimbaşı, (2001), Câmîü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, II, yay. ve çev. A. Öngül, İzmir.

Salim Koca

- Niketas, Khoniates, (1995, 1835), *Historia*, çev. F. Işıltan, Ankara; *Die Krone der Komnenen* yay. Bekker, Bonn.
- Ostrogorsky, Georg, (1986), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara.
- Papaz Grigor'un Zeyli, bkz. Urfalı Mateos. Çevr. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Reşideddîn Fazlullah, (1960, 2010), *Câmi'üt-Tevârîh*, III. Cilt, I. Cüz, yay. A. Ateş Ankara; *Selçuklu Devleti*, çev. E. Göksu ve H. H. Güneş, İstanbul.
- Runciman, Steven, (1986), *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, II, çevr. F. Işıltan, Ankara.
- Savvides, Alexis G. C.. (1981), *Byzantium in the Near East*, Selanik.
- Sempad, Gundstabl (Simpat), (1868), *Chronique de Roaume de la Petite-Armenie, Documents Armeniens, Recueil des Historiens des Croisades*, I, Fr. çev. Ed. Dulaurier, Paris 1869; *Başkumandan Simpat (Sempad) Vekayinâmesi*, TTK, Ter/68, Ankara.
- Sümer, Faruk ; Ramazan Oğullarına Dair Bazı Yeni Bilgiler, *TDAD*, 33, (1984), s. 1-11.
- Sümer, Faruk, Ramazan Oğulları mad., İA.
- Sümer, Faruk-Sevim, Ali, (1971), *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara.
- Şeşen, Ramazan, (1971), 'İmad al-din al Kâtib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), 249-369.
- Tezcan, Mehmet, (2007), XI. yüzyılın ilk Yarisında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri, *Omeljan Pritsak Armağanı, Sakarya*, 419-450.
- Turan, Osman, (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Urfalı Materos, (1987), *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Ankara.
- Vahram d'Edesse, *Documents Armeniens, R.H.C., I*, Paris 1869; *Urfalı Vahram Vekayinâmesi*, TTK, ter/69.
- Vardan, (1937), *Türk Fütihat Tarihi*, (889-1269) çev. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, !/2, 159-244.
- Willermus Tyrensis, (2016), *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, çev. E. Ayan, İstanbul.

**İSLAM DÜNYASININ YÜKSELME ÇAĞINDA
TABABET
(CÜNDİŞÂPÛR TIP OKULU VE ERKEN ABBASÎ
DÖNEMİNDEKİ
TIP BİLİMİ VE ÇALIŞMALARINA ETKİLERİ)**

**Medicine in the Rise of the Islamic World (The
Influence of Medicine Science and Studies in Early
School of Medicine and School of Cundisapur)**

Abdulhalik BAKIR*
Ahmet ALTUNGÖK**

Öz

Edebiyat, bilim ve felsefede büyük bir çığır açan Cündişâpûr eğitim okulları Yunan, Roma, Hint ve İran bilim, sanat ve felsefesinin buluşma noktası haline gelerek Mezopotamya'yı MS V. ve VI. yüzyıllarda dünyanın en önemli bilim merkezi konumuna getirmiştir. Bu okullar içerisindeki en önemli bilimsel kurum ise hem üniversite ve hem de hastane olarak faaliyet gösteren Cündişâpûr tıp okullarıdır. Bu okullar Sâsânîlerin yıkılışından sonra da önemini koruyarak devam ettirmiş ve İslam Dünyasına çok sayıda bilim adamı kazandırmıştır. Bağdat'ın kurulmasından sonra bu şehirdeki bilim adamları anılan şehre davet edilerek burada kurulan bilim okulları ve hastanelerde istihdam edilmişlerdir. Abbasiler dönemi bilim, sanat ve felsefesi İslam tarihinin aydınlık yüzünü teşkil eder. Cündişâpûr bilim okullarında yetişen bilim adamlarının ortaya koyduğu bilimsel eser ve çalışmaları ile batıdan Irak topraklarına taşınan Yunan ve Roma ilim ve kültür öğeleri, Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İslam dünyasında; özellikle Abbasiler döneminde İslam Rönesans'ının yaşanmasına vesile olmuştur.

---

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Öğretim Üyesi

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Öğretim Üyesi

Anahtar Kelimeler: Cûndişapûr, Sâsâni, İslam Dünyası, Tıp Okulları.

Abstract

Blazing a great trail in literature, science and philosophy, Jundishapur education schools became the convention centers of Greek, Roman, Indian and Persian science, arts and philosophy and brought Mesopotamia the most important science center of the world in 5th and 6th centuries AD. The most important scientific institutions among these schools were Jundishapur schools of medicine which were active both as university and as hospital. These schools continued keeping their importance after the downfall of Sassanians and brought up many scientists to the Islamic World. After the foundation of Baghdad scientist in this city were invited and employed in science schools and hospitals that were founded in here. Abbasids period science, arts and philosophy represents the bright face of Islamic history. The scientific works and studies of scientists brought up in Jundishapur along with the Greek and Roman scientific and cultural elements which were carried to İraqi lands from the west caused the emergence of Islamic Renaissance in Islamic world especially during the Abbasids period after the downfall of Sassanians.

Keywords: Jundishapur, Sassanians, Islamic World, Schools of Medicine

Giriş

Mezopotamya’da modern tıp çalışmaları, Sümerler dönemine kadar uzanır. Bu döneme ait vesikalarda Sümerli hekimlerin o dönemde yapmış oldukları mesane taşı, epilepsi ve sarılık tedavileri ile ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir¹. Bunun yanında Babil’de, M. Ö. 1900 yıllarına ait metalden yapılmış hayvansal karaciğer örnekleri Mezopotamya’da veterinerlik alanındaki tıbbi çalışmaların varlığını da ortaya koymaktadır². İnan tıbbı, Mezopotamya tıbbının devamı niteliğinde olması açısından önemlidir. Yunan kaynakları, *estetik cerrahi* alanında da İranlıların ileri bir tekniğe sahip olduklarını rivayet etmektedir. Bu kaynaklar Medlerin güzel bir yüze sahip olduklarını ve bunun sebebinin de yüzlerine sürdükleri bir takım

---

¹ Siraceddini 1389, s. 3.

² Shoja ve Tubbs 2007, s. 361.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

bitkisel ilaçlardan kaynaklandığını ifade etmektedirler. Bu durum, Medler döneminde estetik cerrahinin varlığını ve ulaşılmış olduğu düzeyi göstermektedir. Yunanlıların *cosmetai* (kozmetik) adını verdikleri *estetik tıbbi* adını, Medlerin batı kollarından olan ve kozmetik ilmiyle uğraşan *Kaslardan* aldığı söylenmektedir³.

Antik İran tıbbi Persler döneminde ileri bir düzeye ulaşmıştır. Modern anlamda tıbbi çalışmalar Pers hükümdarı *Artakartes* tarafından bilimsel bir mecraya oturtulmuştur⁴. İran tıbbi Hindistan ve Çin tıbbi üzerinde tesirler bırakmak suretiyle Uzakdoğu'ya kadar ulaşmıştır⁵. İran tıbbi sadece Uzakdoğu'da değil batıda da etkisini göstermiştir. İranlı bilim adamları tedavi anlamına gelen Fransızca *treat* sözcüğünün, antik dönem İran'ın meşhur hekimlerinden olan *Tarita*'dan geldiğine inanmaktadırlar⁶. Makedonyalı İskender'in İran seferinden sonra burada kurmuş olduğu mahalli krallıklar, İran'ın gelişmiş tıp bilimini ve tıp kitaplarını İyonya ve Yunanistan'a taşımışlardır. Onlar aynı zamanda bu kitapların, İyonca'ya tercümelerini yaptılar⁷. Yunan tıbbının gelişme gösterdiği dönemlerden çok daha önce, İranlılar anatomi, fizyoloji ve patoloji alanlarında büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir⁸.

Antik İran'da ilk defa hastane açan hükümdarın, I. Dara olduğu bildirilmektedir. Bu hükümdar kendi döneminde bilimsel araştırmalar yapması ve tıp bilimini geliştirmesi için hekimlerden oluşan bir bilim heyeti kurmuştur. Herodot, I. Dara'nın insanlara vermiş olduğu öğütlerin, hekimlerin insanlara vermiş olduğu öğütlere benzediğini ifade etmiştir⁹. Dara'nın İran toprakları

³ Renckeş 1390, s. 39. Kozmetik sözcüğü ilk olarak estetik cerrahide kullanılan bitkisel ilaçları tabir etmek için kullanılmıştır. İtalyanca hekimlik ilmine verilen *Medico* lafzının da Medli anlamına geldiği, tıp ilmiyle uğraşan Medlerden dolayı bu şekilde bir kavramın ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Bkz. Aynı yer, s. 39.

⁴ Ali 1387, s. 2. Antik İranlılar, hastalıkların kaynağı olarak şeytani görmüşler, hastalanan bir insanın hastalık nedeninin şeytana uymaktan kaynaklandığını söylemişlerdir. Bunun yanında sağlığın, Tanrı Ahuramazda'dan kaynaklandığını ve tanrıya uyanların sağlıklı olacağına inanıyorlardı. Bkz. Maxwell ve Selwyn 1936, s. 82.

⁵ İran'da inşa edilen hastanelerde uzakdoğudan gelen çok sayıda hekim görev yapmıştır. Ayrıca bu hastanelerde tedavi olmak için uzakdoğudan çok sayıda insanın İran'a geldikleri bilinmektedir. Bunun yanında Hint ve Çin hükümdarlarının İran'dan hekim talep ettikleri de kaynaklarda yer almıştır. Konuyla ilgili geniş bilgiler için bkz. Altungök 2016, 353-382.

⁶ Renckeş 1390, s. 39.

⁷ Shea 1828, s. 396.

⁸ Shoja ve Tubbs 2007, s. 361.

⁹ Elgood 2010, s. 21.

üzerinde kurmuş olduğu hastane de ne ilginçtir ki Cündîşâpûr şehrinin kurulmuş olduğu arazi üzerinde bulunmaktaydı¹⁰.

Cündîşâpûr Şehrinin Kurulması, Üniversitesinin Açılması ve Buradaki Tabâbetle İlgili Çalışmalar

*Cündîşâpûr*¹¹, günümüz İran toprakları içerisinde bulunan Huzistan bölgesinde yer alan Şuş şehrinin doğusundaki Dezfül şehrinin güney batısında ve günümüz Şuşter şehrinin kuzeyinde bulunmakla beraber günümüzde, *Şahâbâd* olarak adlandırılan yerdir¹². Bu şehirden ilk olarak bahseden tarihi vesika *Kâbe-i Zerdüş* adı verilen kitâbedir¹³. Bu şehir *Cündîşâpûr*, *Gundişapur* veya Süryanilerin kendi tabirleriyle *Beth Lapat* adıyla meşhurdu¹⁴. İranlılar bu şehri bilimsel anlamda geliştirmek amacıyla zamanla çok sayıda sanatçı, bilgin, mühendis, mimar, duvar, köprü, baraj ustasını bu şehre yerleştirmişlerdir¹⁵. İranlılar bu şehirde çok sayıda saray, baraj, yol ve bent yapmışlardır¹⁶. Ayrıca mimar ve mühendislerin mesleklerini öğretmeleri ve çırak yetiştirmeleri amacıyla bu şehirde çok sayıda okul açılmıştır. Zamanla bu şehirde mühendislik, mimarlık, riyaziyat ve astroloji dallarında eğitim veren okullar açılmıştır¹⁷. Bu okullar içerisinde en dikkat çeken ve en revaçta olanı Cündîşâpûr tıp okulu olmuştur. MS. III. yüzyılda Cündîşâpûr üniversitesi bünyesi içerisinde tıp okulu açılmış ve bu okulda görev yapan hekimler diğer ülkelerin tıp kitaplarını Farsçaya tercüme etmeleri için görevlendirilmiştir¹⁸. Cündîşâpûr şehri ve buradaki tıp okulları, Erken Ortaçağlarda uzun bir dönem İran, Irak ve Suriye toprakları üzerinde yaşayan insanların tıbbi ihtiyaçlarını karşılamak için bu bölgelerde görev yapacak hekimler yetiştirmiştir¹⁹.

Cündîşâpûr şehrinin bilimsel anlamda inkişafının ardından MS. IV. yüzyılda İranlılar tarafından başkent olarak kullanılmaya

---

¹⁰ Cüneydi, s. 354.

¹¹ Bakır 2000, s. 266; Barthold 2012, s. 7; Contadini 2012, s. 47; Şayegan 2002, s. 102; Azizî 2008, s. 24; Ali 1387, s. 1.

¹² Elgood 2010, s. 47; Maslahişâd 1389, s. 105.

¹³ Gafûrî 1391, s. 15.

¹⁴ Maslahişâd 1389, s. 105.

¹⁵ Bayat 2012, s. 205; Gafûrî 1391, s. 15.

¹⁶ Barthold 2012, s. 7.

¹⁷ Abivardi 2001, s. 450.

¹⁸ Maslahişâd 1389, s. 105, 106.

¹⁹ Johna 2003, s. 629.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

başlanmıştır²⁰. Cündîşâpûr tıp okulu zamanla Edessa, Ruha ve Nissibis bilim okulları arasında en önemli okullardan birisi haline gelmiştir. Bu okula gelerek ders veren Yunanlı hekimlerin Hipokrat tıbbi üzerine vermiş oldukları eğitimden dolayı, Cündîşâpûr şehri hekimler arasında *Hipokrat Şehri* olarak anılmıştır. Bundan dolayı Cündîşâpûr okulu da uluslararası *Hipokrat Tıp Okulu* şeklinde adlandırılmıştır²¹. Cündîşâpûr tıp okulunun gelişim göstermesinde Edessa okulundan gelen Süryanî hekimlerin önemli bir yeri vardır²². MS. 489 yılında Edessa'da okulları lağvedilen Barsuma, Yuhanna ve Nersi adlarındaki üç bilim adamı Cündîşâpûr okuluna yerleşmişlerdir²³. Özellikle Barsuma'nın, bilim okullarındaki hizmetinden dolayı İran sarayında oldukça kıymetli bir yeri vardı²⁴.

Cündîşâpûr tıp okulu büyük bir üniversite hüviyetine MS. IV. yüzyılda kavuşmuştur²⁵. Bu dönemde Cündîşâpûr'da yeni okullar açmak için mühendis, mimar ve hekimlerden oluşan bir komisyon oluşturulmuş; bu doğrultuda tıp okulunun yanına mühendislik, mimarlık, astroloji ve felsefe okulları için yeni binalar inşa edilmiştir²⁶. Bu dönemde Cündîşâpûr okulunun hastanesi yıkılarak yerine çok katlı, çok odalı büyük bir hastane yapılmıştır. Burada açılan okullar MS. VI. yüzyıla gelindiğinde Erken Ortaçağların en önemli üniversiteleri haline dönüşmüşlerdir²⁷. Cündîşâpûr tıp okulu bu yüzyıl içerisinde özellikle I. Hüsrev döneminde altın çağını yaşamıştır²⁸. I. Hüsrev, kendi döneminde Cündîşâpûr şehrinde bulunan tıp okullarını, Yunanlı, Hintli ve Süryanî hekimlerle desteklemek suretiyle genişletmiştir²⁹. I. Hüsrev buradaki okulların mevcut yapısını koruyarak zenginleştirmeye çalışmıştır³⁰. Sâsânîler döneminde buradaki okul ve hastanelerde Yunan, Roma, Mısır ve

²⁰ Shoja ve Tubbs 2007, s. 361; Ali 1387, s. 1; Azizî 2008, s. 24; Gafûrî 1391, s. 15.

²¹ Robinson 1943, s. 143; Elgood 2010, s. 21; Azizî 2008, s. 24.

²² Elgood 2010, s. 51; Maslahişâd 1389, s. 107; Necmâbâdî 1371, s. 269; Johna 2003, s. 628.

²³ Pioreschi 2004, s. 125; Barthold 2012, s. 6; Levey 1973, s. 30; Abivardi 2001, s. 450; Ali 1387, s. 1; Haq 2002, s. 53; Şayegan 2002, s. 101; Azizî 2008, s. 25.

²⁴ Şayegan 2002, s. 101.

²⁵ Shoja ve Tubbs 2007, s. 361.

²⁶ Abivardi 2001, s. 450; Ali 1387, s. 3.

²⁷ Farazmand 2001, s. 620.

²⁸ Barthold 2012, s. 7; Contadini 2012, s. 47; Reinink 2003, s. 163; Ali 1387, s. 4; Haq 2002, s. 53.

²⁹ Levey 1973, s. 30; Ball 2000, s. 115; Haq 2002, s. 53; Shoja ve Tubbs 2007, s. 361.

³⁰ Elgood 2010, s. 51.

Hindistan'dan gelen çok sayıda bilim adamı görev yapmaktaydı³¹. Hint ve Çin ülkelerinde tıp ilmi üzerinde belirli ailelerin tekel oluşturmaları üzerine birçok insan bu ilimden mahrum bırakılmıştır. Bunun yanında Yunan ve Roma toprakları üzerinde bilimsel çalışmalara açık olan seküler anlayışın terk edilerek Doğu Roma İmparatorluğunun skolâstik düşünceye yaklaşması sonucunda; Cündîşâpûr tıp okulu Asya ve Avrupa'dan gelen birçok bilim adamının toplanma merkezi olmuştur³². İskenderiye tıp okulunun benzerini inşa eden I. Hüsrev, Galenos'un tıbbi çalışmaları üzerine eğitim veren hekimleri bu okulda istihdam etmiştir³³. Hekim Gergious'un Antik Yunan tıbbına ait kitaplarını, Orta Farsçaya çevirmesinden sonra İskenderiye tıp okulunun müfredatı, aynen Cündîşâpûr okulunda da uygulanmaya başlamıştır³⁴.

Hindistan tıbbına ait tedavi yöntemlerinin çoğu, bu dönemde Cündîşâpûr'a taşınmıştır. Hindistan'dan Cündîşâpûr'a gelen hekimler *Susruta* ve *Charaka* gibi Hint hekimlerinin tıbbını buraya kazandırmışlardır³⁵. Özellikle *Susruta*, bu dönem tıbbının temel taşlarından birisi olarak kabul edilmektedir. *Kunnaş* türünde bir yapıt olan bu çalışma, tıbbi anlamda önemli bir ansiklopedik kaynağı teşkil etmekteydi. Erken Abbasî döneminde, *Halid b. Yahyâ el-Bermekî*'nin teşvikiyle Cündîşâpûr'un Hindistanlı hekimlerinden *Kanga* tarafından bu kitabın Arapçaya tercümesi yapılmıştır³⁶. Bunun yanında Hintli hekim *Charaka*'ya ait olan *Serik* adındaki tıp kitabı yine İran diline kazandırılmış ve bu kitap İslam sonrası dönemde, *Abdullah bin Ali Dendanî* tarafından Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiştir³⁷.

Cündîşâpûr Tıp Okulu'nun Yapısı

Cündîşâpûr tıp okulu, adıyla anıldığı şehrin *Genta Şepirta* adı verilen ve Pehlevicede *güzel bahçe* anlamına gelen bölgesinde kurulmuştur³⁸. Bu okulun yanında büyük bir hastane kurulmuştur³⁹.

³¹ Abivardi 2001, s. 450; Bayat 2012, s. 209; Elçin 2010, s. 196.

³² Barthold 2012, s. 6; Ball 2000, s. 115; Robinson 1943, s. 139.

³³ Reisneya, s. 704.

³⁴ Daryae 2012, s. 146.

³⁵ Robinson 1943, s. 139; Attewell 2003, s. 340.

³⁶ Necmâbâdî 1371, s. 286.

³⁷ Dehekî, s. 33.

³⁸ Elgood 2010, s. 47; Ali 1387, s. 2; Johna 2003, s. 628.

³⁹ Azizî 2008, s. 24; Siraceddini 1389, s. 5; Renckeş 1390, s. 41.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

Bu hastanelerde Cündîşâpûr tıp okulunda yetişen hekimler görev yapmaktaydı⁴⁰. Bu hastanede hem ayakta tedavi yapılan servisler ve hem de hastaların yatmaları için tahsis edilen koğuşlar bulunmaktaydı⁴¹. MS. VI. yüzyılda bu okul yedi büyük binadan oluşmaktaydı. Bu okulun yataklı hastanesi 300 yıl boyunca ayakta kalmış ve daha sonra da belirtileceği gibi, Abbasiler döneminde de uzun bir dönem hizmet vermiştir. Ayrıca bu hastanede ortopedi, cerrahi, göz gibi farklı klinikler oluşturularak gelen hastalar hastalıklarına göre kendi bölümlerine alınarak tedavi edilirler; kadınlarla erkeklerin tedavi edildikleri koğuşlar birbirinden farklı olurdu⁴². Burada kurulan hastaneler, günümüzde hem eğitim-araştırma ve hem de tedavi amaçlı kurulan eğitim ve araştırma hastanelerinin ilk örneklerini oluşturmaktaydılar⁴³. Zira bu tıp okulları hem öğrenci yetiştirmek ve hem de hasta tedavi etme amacıyla kurulmuş üniversite hastaneleri şeklindeydi. Ayrıca bu hastanelerde tıp öğrencilerine uygulamalı eğitim verilmekteydi⁴⁴. Yine buradaki hastanelerde idam mahkûmu kimselerin kadvraları üzerinde uygulamalı eğitim yapılır ve uzman hekimlerin kontrolünde hastalar üzerinde staj yapılırdı. *Maniheizm*'in kurucusu olan Mani, İran hükümdarının emriyle idam edildikten sonra cesedinin kadavra olarak kullanılması için Cündîşâpûr'daki tıp okuluna gönderilmiştir⁴⁵. Anılan sağlık kurumlarında sadece idam mahkûmlarının kadvrası üzerinde çalışma yapılmaz, aynı zamanda idam mahkûmu olup ta hayatta olan kimseler de burada denek olarak kullanılırdı. Bu okulda İran içinden öğrenci kabul edildiği gibi, ülke dışından da yabancı öğrenciler burada eğitim görmek için müracaat edebilirlerdi. Tıbbi konularda standart performansı gösteren yerli ve yabancı bütün öğrenciler, bu okula alınır ve her yıl çok sayıda öğrenci hekim olarak buradan mezun olurdu⁴⁶.

Cündîşâpûr tıp okulunda eğitim amaçlı kullanılan hafif metallere yapılmış insan organizmasına ait iç organ örnekleri günümüzde mevcuttur. Ayrıca bu okuldaki hekimler, çok başarılı

---

⁴⁰ Malandra ve Stausberg 2004, s. 464.

⁴¹ Ali 1387, s. 6; Johna 2003, s. 629.

⁴² Johna 2003, s. 629.

⁴³ Renkeş 1390, s. 41.

⁴⁴ Hamârîne 2012, s. 166.

⁴⁵ Ya'kûbî 1382, 1382, s. 196; Elgood 2010, s. 47; Ali 1387, s. 2.

⁴⁶ Necmâbâdî 1371, s. 284.

ameliyatlar yapmaktaydılar⁴⁷. *Şehnâme*'nin, Rüstem'in doğumuna yönelik olarak vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, bu dönem hastanelerinde sezaryenle doğum yapma olayının varlığından söz etmek mümkündür⁴⁸. Tıp okullarından mezun olan öğrenciler için sınav uygulaması yapılır; bu sınavlardaki başarılarına göre farklı alanlarda hekimlik yapmak üzere görevlendirilirlerdi. Hekim olarak görevlendirilenler, hekim sınıfının reisinin elinden hükümdar tarafından mühürlenmiş hekimlik ve görev belgelerini alırlardı⁴⁹.

Cündîşâpûr tıp okulundan mezun olan tabipler, genel olarak Sâsânî sarayı, vilayet merkezleri, askeri garnizonlar ve hastanelerde tayin edilirdi. Bu okullarda görev yapan hekim sayısının MS. VI. yüzyılda beş yüzü bulduğu ve beş bin civarında da tıp eğitimi alan öğrenci olduğu rivayet edilmiştir⁵⁰. Sâsânî sarayında görev yapan hekimlerin hemen hemen çoğu, Cündîşâpûr'da yetişmiş Nesturî Hıristiyanlardan oluşmaktaydı ve bunlar sarayda çok büyük saygı görürlerdi⁵¹.

MS. VI. yüzyılda Cündîşâpûr tıp okullarında ders veren tabiplerden meydana gelen bir danışma kurulu oluşturularak tıbbi çalışmaların denetimi sağlanmış ve bunlar aracılığı ile tıbbi araştırmalar yaptırılmıştır⁵². Dünya tarihinde ilk uluslararası tıp kongresinin Cündîşâpûr'da düzenlendiği ve Cündîşâpûr Üniversitesine Yunan, Mısır, Suriye, Anadolu, Hint ve Çin ülkelerinden binlerce hekimin davet edildiği rivayet edilmektedir⁵³. I. Hüsrev, kendi döneminde saray baş hekim Gabriel'i bu kongrenin tertibi için başkan olarak atamıştır⁵⁴. I. Hüsrev MS. 555 yılında bu şehirde beynelmilel büyük bir tıp kongresi tertip etmiş ve bu kongreye İran dışından yüzlerce tabibi davet etmiş; başkent Tisfun'dan içinde soyluların bulunduğu binlerce aristokrat bu kongreye iştirak etmişlerdir⁵⁵. İbnü'l-Kiftî, I. Hüsrev'in bu dönemde dünyanın bütün uzman doktorlarını Cündîşâpûr'a davet ettiğini

---

⁴⁷ Hakikat 1362, s. 62.

⁴⁸ Maxwell ve Selwyn 1936, s. 84.

⁴⁹ Renkeş 1390, s. 41.

⁵⁰ Elçin 2010, s. 196.

⁵¹ Nefisî 1331, s. 266; Frye 2000, s. 143; Garsoian 2000, s. 571.

⁵² Ferruhmend 1384, s. 10.

⁵³ Elçin 2010, s. 196.

⁵⁴ Wiesehofer 2006, s. 218.

⁵⁵ Ali 1387, s. 5.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

bildirmektedir. Bu kongreye iştirak eden tabiplerin bazıları, Arap yarımadasından gelen el-Hâris b. Kelede ve Nadr b. el-Hâris gibi Cündîşâpûr okulunun Arabistan'da ilk olarak tanınmasını sağlayan hekimlerdi⁵⁶.

Cündîşâpûr okulunda hayvan sağlığıyla ilgilenen önemli sayıda veteriner hekim görev yapmaktaydı⁵⁷. Bu dönem veterinerlik çalışmalarında hayvanların tedavisinde *semk ayyar* adı verilen anestezi bir ilaç kullanılmaktaydı⁵⁸. Okulda yetiştirilen veteriner hekimler İran sarayı ve ordusuna ait ambarlarda görev yaparlardı; hayvanların tedavisinde kullanmak amacıyla çeşitli bitkilerden ilaç yapmak için uğraşırlardı⁵⁹. Sâsânîler döneminde her gün binlerce insan bu şehre ya tedavi olmak veya hayvanlarını tedavi ettirmek amacıyla gelmekteydi. Bunun yanında bu okullarda tıp ilmi tahsil etmek amacıyla da her gün yüzlerce insan tıp okullarına müracaatta bulunmaktaydı.

Cündîşâpûr tıp okulunun ders müfredatında cilt hastalıkları, cerrahi, göz hastalıkları, revanî (ruhsal) hastalıklar, kimyagerlik, eczacılık, diş hastalıkları, veterinerlik, sıhhiye gibi alanlar bulunmaktaydı⁶⁰. Buradan mezun olan ve göreve başlayan doktorlarda aranan çok önemli şartlar vardı ve bunların çoğu ahlakla ilgili kurallardı. Bu kurallarda, her doktorun merhametli, tatlı dilli, güzel ahlaklı, sabırlı, vicdan sahibi, doktorluk mesleğine saygılı olması, paraya tamah göstermemesi ve hastalarının sağlığı için uğraşması istenmekteydi. Psikolojik hastalıkların tedavisinde önemli mesafeler kat etmiş olan Cündîşâpûr tıbbi alanında da birçok hekim çalışıyordu. Bu hastalıkların tedavisi ile ilgilenen *revan pizişkler* (psikologlar) genel olarak hipnoz tedavisini ve müzikli tedavi yöntemleri uygulamaktaydılar⁶¹.

---

⁵⁶ Şahid 2009, s. 179; Ali 1387, s. 5. Cahiliye ve İslam'ın erken dönemi tabiplerinden el-Hâris b. Kelede hakkında geniş bilgi için bkz. el-Azzâvî 1977, s. 217-221.

⁵⁷ Nefisî 1331, s. 289.

⁵⁸ Kâzımî 1389, s. 175.

⁵⁹ Necmâbâdî 1371, s. 262.

⁶⁰ Ali 1387, s. 4, 5.

⁶¹ Renkeş 1390, s. 43, 44. Cyrill Algod, Antik Yunan hekimlerinin eski İran ahitlerinden *Bundahiş*'de geçen âlem-i kebîr (büyük âlem)ve âlem-i sağîr (küçük âlem) düşüncesini aynen aldıklarını söylemektedir. Buna göre dünya âlem-i kebîr insan ise âlem-i sağîrdir. Antik eserlerden *Dinkard*, insanın ruh ve bedenden meydana geldiğini, bundan dolayı ikisinden birinin zayıflamasının diğerini etkilediğini, bu nedenle de insanın ruhen ve

Cündîşâpûr şehri sadece buradaki hekimler ve tıp öğrencileri için değil, bünyesinde barındırdığı riyaziyat, edebiyat, astroloji, mimari, mühendislik okullarında görevli yüzlerce hoca ve binlerce öğrenci için yüksek kalitede barınma imkânlarına sahipti⁶². Aynı zamanda önemli bir asker, tarım ve ticaret şehri olan Cündîşâpûr, bayındır ve zengin bir şehir olmakla beraber vermiş olduğu hekimlik hizmetlerinden dolayı burada yaşayan insanlara kaliteli bir yaşam imkânı sunmaktaydı. Bu şehrin asıl zenginliği, Sâsânîler dönemi İran'ında ipek ticaretinin yapıldığı dört önemli merkezden birisi olmasından kaynaklanmaktaydı⁶³. Bu zenginlik ayrıca bilimsel çalışmalar için önemli bir kaynak sağlanmasına vesile olmaktaydı.

Cündîşâpûr tıp okullarına ait okullar, büyük ve zengin kütüphanelere sahipti⁶⁴. Buradaki tıp okulunun yanına ilk olarak MS. III. yüzyılda büyük bir kütüphane yapılmış ve bu kütüphanelerin sayısı zamanla artmıştır. Bu kütüphanede ilk olarak Avesta'nın tıp bilimiyle alakalı kısımları üzerinde çalışılmış ve bu çalışmaların büyük kısmı Mezopotamya'da konuşulan birçok dile çevrilmişti⁶⁵. Cündîşâpûr kütüphanesi, adına *dehliz* denilen iki yüz elli dokuz odadan oluşan birkaç katlı devasa bir binadan oluşmaktaydı⁶⁶. Bu kütüphanelerde Yunan, Roma, Hint, Asur ve Pehlevi dillerine ait çok sayıda tıbbi konularla ilgili kitap bulunmaktaydı. Bu kütüphanede 40.000 branşla ilgili 400 bin adet kitap bulunduğu rivayet edilmiştir⁶⁷. Bunun yanında Sâsânî hükümdarlarının Hint, Yunan ve Mısır ülkelerine yollamış oldukları bilginler vasıtasıyla çeşitli kitaplar temin edilerek bu kütüphaneye getirilmekteydi. Ayrıca tıp okulunda görevli olan Süryani hekimler, bu okulun kütüphanelerindeki yabancı dildeki tıp kitaplarını Fars diline, Fars diliyle yazılmış olan kitapları ise Süryanice ve Yunanca'ya çevirmekteydiler⁶⁸. Sâsânî hükümdarları zaman zaman bu okulun kütüphane salonunda bilim adamlarını biraraya getirmek suretiyle sohbetler düzenliyorlardı. II. Şâpûr'un buradaki yabancı bilim adamlarına konuşurken söylediği "biz

---

bedenen sağlıklı olması gerektiğini anlatmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 44; Shoja ve Tubbs 2007, s. 361.

⁶² Ali 1387, s. 5.

⁶³ Barthold 2012, s. 6; Azizî 2008, s. 24.

⁶⁴ Siraceddini 1389, s. 5.

⁶⁵ Ali 1387, s. 2.

⁶⁶ Ali 1387, s. 4.

⁶⁷ Elçin 2010, s. 196; Ali 1387, s. 4.

⁶⁸ Reisneya, s. 712; Levey 1973, s. 30, 31.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

kılıçlarımızla saldırgan ülkelere karşı zafer kazanırız; bilimlerimiz ve bilim adamlarımızla da diğer beyinlerin ve fikirlerin üstesinden geliriz” sözü meşhurdur⁶⁹. Ayrıca tıp okulunun bütün sınıflarında, “ilim ve fazilet, pazu ve kılıçtan üstündür” yazısı asılıydı⁷⁰.

Erken İslam Döneminde Cündîşâpûr Tıp Okulları

Müslümanların Antik Yunan, İran, Çin ve Hint tıbbı ile tanışmaları, Irak ve Suriye topraklarının fethi sırasında gerçekleşmiştir. Özellikle antik Yunan tıbbının en çok gelişme gösterdiği Irak ve Suriye toprakları üzerinde, Cündîşâpûr’un yanı sıra Ruha (Urfa), Karhai (Harran) ve Nissibis (Nusaybin) tıp okullarının da etkisi büyüktü⁷¹. Fakat Cündîşâpûr tıp okulu olmasaydı, Müslümanların Çin, Yunan, Hint ve İran tıbbına ait bilgilerin birçoğuna ulaşması mümkün olmayacaktı⁷². Elbette bu merkezler içerisinde en etkili ve verimli çalışan okullar, Cündîşâpûr tıp okuluydu. Cündîşâpûr tıp okulu, İslam dünyasına Yunan tıbbının ve diğer bilimlerin pompalandığı önemli bir dağıtım merkezi haline gelmiştir⁷³. Bu dönemde anılan okullardan mezun olan onlarca hekim, Irak ve Suriye topraklarının birçok bölgesinde görev yapmaktaydı. Müslümanlar, İran topraklarının fethi sırasında MS. 638 yılında Cündîşâpûr’u ele geçirdiler ve burada büyük bir hastane ve tıp okulu ile karşılaştılar⁷⁴. Cündîşâpûr tıp okulu İslam fetihlerinden sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. Burada faaliyet halinde olan Cündîşâpûr hastanesi de İslam dönemi hastanelerinin kurulmasında önemli bir yere sahiptir⁷⁵.

Elbette ki Müslümanlar bu okulun ve hastanesinin varlığından haberdardılar. Bundan dolayı İran fetihleri sırasında bu şehir; sahip olduğu bilimsel yapısından ve ilme hizmetlerinden dolayı, Müslümanlar tarafından titizlikle korunmuştur⁷⁶.

---

⁶⁹ Ali 1387, s. 3.

⁷⁰ Cüneydi, s. 354; Ali 1387, s. 5; Azizî 2008, s. 23.

⁷¹ Maxwell ve Selwyn 1936, s. 259; Hamârîne 2012, s. 146.

⁷² Maslahîşâd 1389, s. 107.

⁷³ Robinson 1943, s. 144.

⁷⁴ Doğan 2012, s. 316. Cündîşâpûr şehri, Hz. Ömer’in halifelîği zamanında Ebu Musa el-Eşarî komutasında gönderilen bir ordu tarafından ele geçirilmiş ve buradaki üniversitelerin zarar görmemesi için azami çaba sarfedilmiştir. Bkz. Ali 1387, s. 5; Bayat 2012, s. 206.

⁷⁵ Nasr 1999, s. 396; Terzioğlu 1970, s. 127.

⁷⁶ Necmâbâdî 1371, s. 287; Johna 2003, s. 629.

Müslümanlar, Cündîşâpûr tıp okulunun faaliyetlerine devam etmesine izin verdiler. Fakat kendileri uzun bir dönem bu çalışmalara ilgisiz kaldılar. Müslümanların kontrolünde faaliyetlerini sürdüren bu okullarda, uzun yıllar farklı dine ve farklı milletlere mensup bilim adamları bilimsel çalışmalarına devam ettiler⁷⁷. Buradaki tıp okulları, Müslümanların Irak ve İran topraklarına egemen olmalarından sonraki dönemlerde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir⁷⁸. Bu okullar daha ziyade Süryanilerin kontrolü altında faaliyetlerine devam etmiştir⁷⁹.

Abbasiler Döneminde Tabâbet

Sâsânîler döneminde okul, hastane, kütüphane ve eczane şeklinde organize edilmiş eğitim ve araştırma hastaneleri geleneği, İslam sonrası dönemde de özellikle Abbasiler döneminde devam etmiştir⁸⁰. Abbasiler döneminde yapılan hastaneler ve kütüphaneler Sâsânîler dönemi hastane ve kütüphanelerin tipik örneklerini teşkil etmiştir⁸¹. Abbasiler döneminde ilk defa Bağdat'ta Cündîşâpûr okulunun benzeri olmak üzere büyük bir hastane ile yanında tıp okulu ve büyük bir kütüphane kurulmuştur⁸². Bağdat şehrinin kurulmasının akabinde Cündîşâpûr'dan Bağdat'a doğru büyük bir beyin göçü başlamıştır⁸³. Cündîşâpûr tıp okulunun Bağdat'taki etkisini Toledolu Benjamin'in MS. 1160 yılında Bağdat'a yapmış olduğu seferinden anlamak mümkündür. Bu seyyah Bağdat'ta 61 tane büyük hastanenin bulunduğunu ileri sürmektedir⁸⁴. Cündîşâpûr tıp okulunun benzerleri sadece Bağdat'ta değil aynı zamanda Şam, Şiraz ve Kahire'de de inşa edilmiştir⁸⁵.

Abbasi devletinin ilk dönemlerinde tıp kültürü ve çalışmaları ilk dönemlerde Emevi dönemindekinden çok farklı bir düzeyde değildi. Bu dönemde kurulmaya başlayan hastanelerin parlak devri, Abbasi devletinin gerçek kurucusu olarak kabul edilen ikinci Abbasî

---

⁷⁷ Ess 2005, s.171.

⁷⁸ Barthold 2012, s. 14.

⁷⁹ Maxwell ve Selwyn 1936, s. 259; Horden 2005, s. 369.

⁸⁰ Levey 1973, s. 31; Fahri 1999, s. 271.

⁸¹ Attewell 2003, s. 337.

⁸² Elçin 2010, s. 196; Fahri 1999, s. 271; Shoja ve Tubbs 2007, s. 364; Pioreschi 2004, s. 361.

⁸³ Fahri 1999, s. 271.

⁸⁴ Farrokh 2007, s. 281.

⁸⁵ Nasr 1999, s. 415.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr zamanına rastlamaktadır⁸⁶. Bu hükümdar, Bağdat şehrini inşa ettirdikten sonra, midesinden hastalandı. Kendisi yutkunmakta zorluk çekiyor ve iştahsızlıktan şikâyet ediyordu. Bağdat'taki tabiplerin tedavi çabaları sonuç vermeyince de, Cündîşâpûr tabiplerinin başı durumunda olan Corcis b. Cibril b. Buhtîşû'yu Bağdat'a getirtmek zorunda kaldı⁸⁷. Abbasi devletinin erken döneminde tababet alanında şöhret kazanan, ayrıca seçkin ve dürüst bir karaktere sahip olan ve *Kitâbu'l-Künnâş* olarak adlandırılan tıpla ilgili bir eseri bulunan Corcis, oğlu Buhtîşû'yu, Cündîşâpûr'daki Bimaristan'a yönetici tayin ederek öğrencisi İsâ b. Şuhlâf'la birlikte Bağdat'a geldi. Burada halife el-Mansûr tarafından iyi karşılanan, hediyelerle taltif edilen ve en güzel evlerden birine yerleştirilen Corcis, hemen tedavi işlerine başladı⁸⁸. el-Kıftî, Corcis'in yaşadığı bu dönemi şu satırlarla ifade etmektedir: *"Corcis, el-Mansur iyileşip sağlığına kavuşana kadar onu en yumuşak usulle tedavi etmeye çalıştı. O da buna çok sevindi ve her istediğinin yerine getirilmesini emir verdi. Bir gün ona, 'burada sana kim hizmet ediyor' diye sordu. O da 'öğrencilerim' şeklinde cevap verdi. Halife şöyle dedi: 'Duyduk ki, eşin yoktur'. O da, 'yaşlı ve zayıf bir eşim var, ama yerinden kalkmaya gücü yetmez' dedi. Sonra o (Corcis) huzurdan ayrılıp eve gitti. el-Mansur, hizmetçisi Sâlim'e, güzel Rum cariyelerden üç tanesini üç bin dinarla birlikte Corcis'e götürülmesini emir verdi. O da bunu yerine getirdi. Corcis evine gidince, öğrencisi İsâ b. Şuhlâf, olan bitenleri anlattı ve cariyeleri ona gösterdi. Ancak o (Corcis), onları hoş karşılamadı ve İsâ'ya, 'ey şeytan'ın öğrencisi! Niçin bunları evime soktun, casusluk yapmak istedin, git bunları hemen sahiplerine iade et!' dedi. Sonra Corcis yanında da İsâ ve cariyelerle Halifenin sarayına gitti ve onları hizmetçiye geri verdi. Haber el-Mansur'a ulaştınca, onu huzuruna getirtti ve 'niçin cariyeleri geri iade ettin' dedi, o da 'onlar gibilerinin evimde olması câiz değildir, zira biz Hıristiyan topluluğu, kadın hayatta iken bir kadından fazlasıyla evlenmeyiz, ondan başkasını almayız' dedi. Onun bu durumu Halife tarafından güzel karşılandı, o andan itibaren de Corcis'in, izin almadan cariyeleri ve eşlerinin yanına girmesine izin verdi ve yanında onun itibarı arttı; bu da iffetin semeresi olsa gerektir."*⁸⁹.

⁸⁶ Zeydan 1967, s. 205. Ayrıca bkz. Terzioğlu 1992, s. 163.

⁸⁷ Emîn, s. 255.

⁸⁸ el-Kıftî 1908, s. 158.

⁸⁹ Bkz. Aynı eser, s. 158-159. Ayrıca bkz. İbn Ebî Usaybi'a, s. 185.

H. 152 yılında Halife el-Mansûr'un tabibi Corcis b. Cibril b. Buhtîşû ağır bir hastalığa yakalandı, onun bu hastalığı şiddetlenince de Dârü'l-Âmme'ye taşınması emri verildi ve burada bizzat halife tarafından ziyaret edilerek durumu ile ilgilenilmesi istendi. Bu esnada Corcis memleketine dönmek için el-Mansûr'dan izin istedi. Halife ona izin verdi ve ondan Müslüman olmasını istedi. O da bunu kabul ederek Müslüman oldu. Halife el-Mansûr tarafından 10.000 dinar ve yolda kendisine refakat edecek bir hizmetçi verilen Corcis, öğrencisi İsâ b. Şuhlâf'ı Bağdat'ta bırakarak memleketine döndü. Bu olayın akabinde, el-Mansur, İsâ b. Şuhlaf'ın huzuruna getirilmesini istedi ve ona bazı sorular yöneltti. Bu konuşmalar sonucunda onun maharetli bir tabip olduğunu gördü⁹⁰. Corcis, MS. 827 yılında vefat etti ve Medâ'in⁹¹'de Sergius manastırında defnedildi. Bu tıp bigininin önemi, Abbasiler döneminde tıbbi eserlerin çeviri faaliyetlerini başlatmış olmasıdır.

İbn Ebî Usaybi'a, onun meşhur Kunnaş'ı dışında, günümüze kadar ulaşmayan *el-Mat'am ve'l-Meşreb*, *el-Medhal ilâ Sinâ'ati'l-Mantık* ve *Elbâh*⁹² adlı eserlerini zikretmektedir. Corcis b. Cibril'in daha önce de adı geçen Kunnaş adındaki meşhur eseri, Huneyn bin İshak tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. er-Râzî, *el-Havi* adlı kitâbını yazarken *Kunnaş*'tan istifade etmiştir. Bu hekimin dedesi Gabriel (Cibril), daha önce de belirtildiği gibi, I. Hüsrev dönemi İran sarayın başhekimlerindendi. Bu hekimin tıp bilgisi hanedan boyunca babadan oğula aktarılarak Abbasiler dönemine kadar ulaşmıştı ve Cündîşâpûr tıp okulundaki eğitim bu ailenin kontrolü altındaydı⁹³. Bu olaydan sonra Cündîşâpûr tıp okulu, Abbasî halifelerinin sarayları ile sıkı bir ilişki içine girmiştir. Sonra Ebu Ca'fer el-Mansur, görme engelliler, yetimler, yaşlı kadınlar ve zihinsel özürlüler için ayrı ayrı evler inşa ettirdi⁹⁴. O yöreden gelen hekimler, Hipokrat ve Galenos

---

⁹⁰ Bkz. Aynı eser, s. 159-160. es-Sa'âlibî, Corcis'in dedesi Buhtîşû'un, genel insan sağlığı ile ilgili bir sözünü şöyle nakletmektedir: "*Somurtkan insanlarla bir mecliste oturma! Zira, onlarla oturmak ruhun sıtması gibi bir şeydir.*". Bu meşhur tabibin diğer bir sözü de şu şekildedir: "*Açlık anında su içmek vücut için iyi değildir; tokluk anında yemek yemek ise ondan daha kötü ve zararlı bir şeydir.*". Bkz. Ebu Mansur es-Se'âlibî, *Kitâbu'l-Latâif ve Fünûni'z-Zarâ'if*, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Bl, nu: 2629, v. 30b.

⁹¹ Bu şehirle ilgili geniş bilgi için bkz. el-Kazvinî, s. 453; Bakır ve Altungök 2014, s. 2-42 künyeli kaynaklara bakılabilir.

⁹² Maslahişâd 1389, s. 109.

⁹³ Maslahişâd 1389, s. 107.

⁹⁴ Zeydan 1967, s. 206.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

tıbbi konusunda son derece bilgiliydiler. Buhtişû ailesi, uzun süre Bağdat'ın en nüfuzlu hekim ailesi oldu; Corcis soyundan gelenler kuşaklar boyunca halifelerin özel hekimi oldular. Buhtişû'un oğlu, Hârûnu'r-Reşîd'in emrindeydi; onun oğlu Cibril b. Corcis b. Buhtişû', el-Emin ve el-Me'mûn'a hizmet etti. MS. 805 yılında ilk olarak Hârûnu'r-Reşîd'in daha sonra da oğulları, el-Emin ve el-Me'mûn'un hekimliğini yaptı⁹⁵. el-Me'mûn'un Bağdat'ta Beytül-Hikme⁹⁶'yi kurmasından sonra, Cündîşâpûr'daki Antik Yunan ve Bizans tıbbi ile Fars ve Hint medeniyetine ait tıbbi çalışmalar, Bağdat'a taşınarak Arapçaya tercüme yapılmıştır⁹⁷. el-Me'mûn, Cündîşâpûr okulundaki bilim adamlarını yaptıkları hizmetlerden dolayı sık sık ödüllendirirdi⁹⁸.

Hârûnu'r-Reşîd, MS. 800 yılında Gabriel (Cibril) Buhtişû'ya emir vererek Cündîşâpûr tıp okulunun aynısının Bağdat'ta kurulmasını emretmiştir⁹⁹. Anılan halife yeni kurduğu üniversitede ders verecek ve görev yapacak hekimleri sınavarak göreve alırdı. Buhtişû' ailesinden Buhtişû bin Cercis'i, Cündîşâpûr'dan çağırarak kendisini tedavi bahanesiyle ona bir idrar örneği vermiş ve anılan hekim de bunun bir insana ait değil de bir yük havanına ait idrar örneği olduğunu söyleyerek halifenin güvenini kazanmıştır¹⁰⁰. Kurulan bu okul ve hastanenin başına yine Cündîşâpûr okulunun önemli hekimlerinden ve aynı zamanda Beytül-Hikme'nin müdürlerinden olan Ebû Yuhanna bin Mâseveyh getirilmiştir¹⁰¹. Bu tabip bu hastanenin yöneticisi olduğu dönemlerde Ankara ve Ammuriye'den gelen tıbbi kitapların çevirisi ile meşgul olmuştur¹⁰². Yeni kurulan hastane ve okulda görev yapan hekimlerin hepsi Cündîşâpûr tıp okulundan getirilmişlerdir. el-Kiftî'nin ifadelerine göre, el-Cündisâburî olarak neseplendirilen ve tıp alanında eserleri bulunan Cibril İbn Corcis b. Buhtişû' maharetli ve soylu bir tabip idi.

⁹⁵ Maslahişâd 1389, s. 109.

⁹⁶ Beytül-Hikme, M. S. 830 yılında Bağdat'ta Abbasî halifesi el-Me'mûn tarafından ilmi faaliyetlerde araştırma-inceleme ve çeviri faaliyetlerinin yürütülmesi için açılmış bir bilim merkezi veya akademisidir. Bkz. Kaya 1992, s. 88.

⁹⁷ Bayat 2012, s. 205; Hamârîne 2012, s. 148; Aydınlı 2007, s. 11; Attewell 2003, s. 336; Shoja ve Tubbs 2007, s. 364.

⁹⁸ Afnan 1956, s. 4.

⁹⁹ Bakır 2004, s. 270; Bayat 2012, s. 209; Sneader 2005, s. 24.

¹⁰⁰ Contadini 2012, s. 44.

¹⁰¹ Dallal 1999, s. 200.

¹⁰² Aydınlı 2007, s. 12, 13.

Cibril, Cündisâbur halkındandı; Cündisâbur halkı ise Kısralar zamanından beri tabiplerden olup bu sanatta ve ilimde maharet sahibiydiler¹⁰³.

Abbasiler dönemi ünlü veziri Yahya bin Halid el-Bermekî¹⁰⁴ Cündişâpûr'daki Hintli ve İranlı bilim adamları ile hekimleri Bağdat'a gelerek hizmet vermeleri noktasında teşvik etmiştir¹⁰⁵. Yahya bin Halid'in özellikle bilim adamlarını yabancı dildeki kitapların Arapçaya çevrilmesi noktasında görevlendirmesiyle ilgili üstün gayretleri olmuştur¹⁰⁶. Özellikle Buhtîşû' ve Maseveyh ailesi uzun bir dönem Abbasi sarayına tıbbi açıdan hizmet etmiş ve antik döneme ait birçok kitâbın Arapçaya tercümesine katkı sağlamışlardır¹⁰⁷. Buhtîşû' ailesine mensup hekimlerin Hipokrat ve Galenos tıbbına ait kitapların, İslam Dünyasına kazandırılmasında önemli rolleri olmuştur¹⁰⁸. Buhtîşû' ailesi, Abbasiler döneminde hem Cündişâpûr'da hem Bağdat'ta kurulan hastanelerde altı nesil boyunca yaklaşık 250 yıl hizmet vermişlerdir¹⁰⁹. Bu dönemde Cündişâpûr tıp okulları ve hastanelerinin benzerlerini yapma girişimleri hız kazanmıştır. Bu çerçevede İslamî dönemde Bağdat, Kahire, Şam, Halep, Rey, İsfahan, Mekke, Medine, Musul, Şiraz, Cordoba, İskenderiye, Cezayir ve Fas'ta bu okulların ve hastanelerin benzerleri yapılmıştır¹¹⁰.

Abbasîler döneminde halife ve saray halkının tedavisi ile meşgul olan tabiplerin büyük miktarda paralar kazandıkları anlaşılmaktadır. el-Kıftî, daha önce adı geçen Cibril b. Corcis b. Buhtîşû'un Bağdat'ta tababet mesleğinden elde ettiği maaş ve hediyelerin detayından da şöyle bahsetmektedir. *"Belirtildiğine göre, onun rızkı (geliri), avam maaşıyla, gümüş para olarak her ay 10.000 dirhem; havas maaşıyla ise her yılın Muharrem ayında gümüş para*

---

¹⁰³ Bkz. el-Kıftî, s. 132-133.

¹⁰⁴ Yahya bin Halid el-Bermekî: İranlı Bermekî hanedanından olan Yahya bin Halid, Hârûnu'r-Reşid döneminin ünlü veziridir. 733 yılında dünyaya gelen Yahya, 805 yılında Hârûnu'r-Reşid tarafından hapsedildiği Rakka'da ölmüştür; Nasr 1999, s. 398; Fahri 1999, s. 271.

¹⁰⁵ Akil Ahmed 2008, s. 10, 11; Bayat 2012, s. 206; Attewell 2003, s. 336; Fahri 1999, s. 271.

¹⁰⁶ Sezgin 2008, s. 8-9.

¹⁰⁷ Contadini 2012, s. 44; Aydınli 2007, s. 11 12.

¹⁰⁸ Attewell 2003, s. 336.

¹⁰⁹ Bayat 2012, s. 206; Contadini 2012, s. 48; Maxwell ve Selwyn 1936, s. 267; Johna 2003, s. 629.

¹¹⁰ Robinson 1943, s. 186.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

olarak 50.000 dirhemdi. Ayrıca 10.000 dirhem değerinde elbiseler, er-Reşîd'in yılda iki defa hacemat yapılması ücreti olarak 100.000 dirhem, yılda iki defa ilaç içimi için de 100.000 dirhem de ek geliri vardı. Her yıl er-Reşîd'in arkadaşlarından gelen içinde kisve (giysi), koku ve hayvan parası şeklinde gümüş para olarak 400.000 dirhemlik bir geliri de bulunmaktaydı. Bu sonuncu gelirin detayı ise şöyledir: İsa b. Ca'fer; 50.000 dirhem, Zübeyde Ümmü Ca'fer; 50.000 dirhem, el-Abbase; 50.000 dirhem, Fatıma; 70.000 dirhem, İbn Osman; 30.000 dirhem, el-Fadl b. er-Rabi'; 50.000 dirhem. Ayrıca kisve (giysiler), koku ve hayvan parası olarak da 100.000 dirhem tutmaktaydı. Onun (Cibril'in) Cündisâbur, Sûs, Basra ve Sevâd topraklarındaki (Irakın güneyi) arazilerinden elde edilen ürünlerden her yıl 800.000 dirhem geliri vardı. Ayrıca o, iktâ olarak kendisine verilen topraklarından 700.000 dirhem gelir elde ediyordu. Ona, Bermekilerden de her yıl gümüş para olarak 2.400.000 dirhem gelmekteydi. Bu son gelirin detayı ise şöyledir: Ona, Yahya b. Halid; 600.000 dirhem, Ca'fer b. Yahya el-Vezîr; 1.200.000 dirhem, el-Fadl b. Yahya; 600.000 dirhem vermekteydi. Onun yirmi üç yıl süren er-Reşîd'e ve on üç yıl devam eden Bermekilere hizmeti karşılığında, gelir olarak elde ettiği (bu listede belirtilmeyen büyük hediyeler dışında) gelirin toplamı ise 88.800.000 dirhemdir. Bundan, listede geçen harcamalar, hediyeler, kefillik ücretleri ve zekâtlar şeklinde harcananların toplamı ise aynî olarak 900.000 dinar (9.000.000 dirhem) ve gümüş olarak 70.600.000 dirhemdir. Bununla birlikte, onun oğlu Buhtîşû'a vasiyet ettiği ve el-Me'mun'un da onu vasi olarak kabul edip daha önce belirtilen 7.000.000 dinar (yani 7.000.000 dirhem) bulunmaktadır."¹¹¹.

Daha önce de belirtildiği gibi, Hârûnu'r-Reşîd¹¹², Cibril b. Corcis b. Buhtîşû'a emir vererek Bağdat'ta Cündîşâpûr (Cündîşâpûr) şehrindeki hastahane gibi bir hastahane yaptırdı. Bu yeni hastahanenin bütün tabipleri ve burada eğitim gören öğrencileri Cündîşâpûr ekibinden oluşmaktaydı; hastanenin başkanlığına ise

¹¹¹ el-Kiftî, s. 142-143.

¹¹² Bir habere göre Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd, Iraklı, Rum, Hindistanlı ve Yunanlı dört tabibi bir araya getirerek onlara, "her biriniz bana hastalığın meydana gelmeyeceği devayı anlatın" dedi. Onlardan Iraklı şöyle dedi: "hastalığın olamayacağı deva Reşâd habbesidir." Hindistanlı da, "o kara heliledir." şeklinde bilgi verdi. Rum kökenli tabip, "o sıcak sudur" diye açıkladı. Tabâbet yönünden hepsinden daha üstün bilgiye sahip olan Yunanlı tabip ise şunları söyledi: "Beyaz Reşâd habbesi, vücutta rutubet meydana getirir, sıcak su mideyi gevşetir, kara helile ise onu inceltir, ancak hastalık yapmayan en iyi deva, bir yemeye iştahlı olduğun zamanda oturmaktır." Bkz. el-Endelüsî 1983, s. 19-20.

Cebrail'in (Cibril) önerisi üzerine Cündîşâpûr Bîmâristânı hocalarından Dehişteğ getirildi. Ancak bu tabip daha sonra bîmâristânın yeterli bütçesinin olmadığını sebep göstererek görevinden istifa etti. Ondan boşalan göreve kardeşi Mihail getirildi. Bir süre sonra o da istifa ederek ağabeyi Dehişteğ ile birlikte Cündîşâpûr'a döndü. Bunun üzerine hastahanenin başhekimliğine Cündîşâpûr'dan ünlü hekim Yuhanna b. Mâseveyh'in babası Mâseveyh tayin edildi¹¹³. Corcis'in diğer oğlu Buhtîşû' b. Corcis b. Buhtîşû' de önemli bir tabip olarak Abbasî halifelerinin hizmetinde bulundu. Buhtîşû'nun dedesi, el-Buhtîşû', Ebu'l-Abbas es-Seffâh (İlk Abbasî halifesi) zamanında yaşayan bir Hıristiyandı, halifenin arkadaşı olup onu tedavi etmiş ve er-Reşîd'in dönemine kadar yaşamıştır. Tıp sanatında değerli bir kişiydi, ilmi ve halife ile olan arkadaşlığı nedeniyle Bağdat'ta ikamet ediyordu ve Ebû Cebrail olarak künyelendiriliyordu¹¹⁴.

Buhtîşû' b. Corcis ise Abbasî halifeleri er-Reşîd, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık ve el-Mütevekkil'in hizmetinde bulundu ve tıp mesleğinden fahiş paralar kazandı. *Kitâbu't-Tezkire* olarak adlandırılan tıpla ilgili eserini, oğlu Cibril için yazdığı ileri sürülmektedir. Aslında Buhtîşû' b. Corcis, Cündîşâpûr halkından biriydi ve o, ne Abbasî halifesi es-Seffâh'ı ne de onun kardeşi olan Ebu Ca'fer el-Mansûr'u gördü. Ancak babası Corcis daha önce de belirtildiği gibi, el-Mansûr'u tedavi etmişti ve bu esnada Buhtîşû' babası Corcis'in yerine Cündîşâpûr'da bimaristan'ın yöneticiliğini üstlenmişti¹¹⁵. Sonra Abbasî halifesi el-Mehdi'nin oğlu el-Hâdi hastalandı; halife onun tedavisi için Buhtîşû'yu Cündîşâpûr'dan getirtti ve başarılı bir tedaviden sonra da onu saray tabibi olarak görevlendirdi. Ancak Halifenin bu davranışı, hem eşi ve el-Hâdi'nin annesi Hayzûran'ı, hem de kendi tabibi İsâ Ebu Kureys'i gücendirdi. Bu durumu öğrenen halife el-Mehdi, Buhtîşû'u ödüllendirerek Cündîşâpûr'a gönderdi. Böylece Buhtîşû' H. 170 yılına kadar oradaki Bimaristan'ı idare etti. Bu yıl içinde er-Reşîd, özel tabibi Ebû Kureys'in bir türlü tedavi edemediği bir baş ağrısından dolayı hastalanınca, veziri Yahyâ b. Halid el-Bermekî, Buhtîşû' b. Corcis'i,

---

¹¹³ Zeydan 1967, s. 206; Ahmed Emîn, s. 256. Söylemez 2003, s. 99. Ünlü Abbasî dönemi hekimi Ebu Yuhanna b. Mâseveyh hakkında bilgi için bkz. Hasan Ahmed İbrahim 1981, s. 145.

¹¹⁴ el-Kıftî, s. 100.

¹¹⁵ el-Kıftî, s. 100.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

Bağdat'a getirtti. Bu tabip, halife tarafından iyi karşılandı ve değerli armağanlar ve bol miktarda paralarla ödüllendirildi. Aslında er-Reşid'in bu esnada Buhtîşû' b. Corcis hakkında sarfettiği şu sözcükler, bu tabibin tıp alanındaki maharetini ve yeteneğini de tescillemiş olsa gerektir: “*Sen tabiplerin başkanı olacaksın ve onlar seni dinleyip sana itaat edeceklerdir.*”¹¹⁶.

el-Buhtîşû' b. Cibril b. Buhtîşû' ise, el-Me'mûn, el-Vâsık ve el-Mütevekkil'in özel tabibi olarak görev yapmıştır¹¹⁷. Bu hekim, 870 yılında Bahreyn'de vefat etmiştir. Anlatılanlara göre bu hekim, kan dolaşımı üzerinde çalışmış ve bu arada damar ameliyatı da yapmıştır. Onun anılan alanda bir eserinin de bulunduğu iddia edilmektedir. Hatta bu hekim, el-Me'mûn'un bu konuyla ilgili sorduğu bir soru üzerine *Tedbirü'l-Beden* adlı kitâbını yazdığı da rivayet edilmektedir¹¹⁸. Aslında Buhtîşû' b. Cibril b. Buhtîşû' tabipler yetiştiren bir aileden geldiği için çok kabiliyetli bir tabipti; zira daha önce de belirtildiği gibi onun babası ve dedesi de tebabetle iştigal etmiş maharetli tabiplerdi. el-Vâsık (Abbasî halifesi) hükümdar olunca, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ve İbn Ebî Davud, gece eğlencesi, mürüvvetinin ortaya çıkması, alicenaplığı, bilgisinin güzelliği ve sevgi ve hediyelerinin çokluğu nedeniyle Buhtîşû'ya karşı düşmanlık beslemeye başladılar. Bu nedenle de halifeyi ona karşı kışkırtıyorlardı. Onların bu kötü emelleri gerçekleşti ve el-Vâsık, onun bütün servetine el koydu ve onu Cündîşâpûr'a sürgün etti. Bir süre sonra anılan halife istiskâ (ödem)¹¹⁹ hastalığına yakalandı. Hastalığı şiddetlenince de Buhtîşû'yu getirmesi için adam gönderdi. Ancak Buhtîşû' gelmeden önce, el-Vâsık vefat etti¹²⁰.

el-Mütevekkil halife olunca, Buhtîşû'nun durumu düzeldi, öyle ki, yücelik ve yükselme, büyük konum, refah, zenginlik, giysi, koku kullanma, ev tezyinatı, ziyafetler, müsriflik yönünden halifeyi geride bıraktı. Ayrıca bu dönemde onun hastaları tedavi etmede çok başarılı olduğu ortaya çıktı. Bir habere göre, el-Mu'tez Billâh, babası el-Mütevekkil zamanında, ateşli bir hastalığa yakalandı ve bu yüzden

¹¹⁶ el-Kiftî, s. 100-101.

¹¹⁷ Gutas 2003, s. 117-118. Ayrıca bkz. Eyyûb 1989, s. 272.

¹¹⁸ Maslahişâd 1389, 109.

¹¹⁹ Halk arasında istiskâ hastalığı olarak bilinen bu hastalığın adı ödemdir. Ödem vücudun haddinden fazla su toplayarak şişmeye başlaması olayıdır. Bu kavram adını su vermek anlamına gelen istiska sözcüğünden almıştır. Bkz. Baktır 2011, s. 281.

¹²⁰ el-Kiftî, s. 102.

de ilaç ve gıda olarak bir şey almamaya başladı. Bu durum, el-Mütevekkil'e zor anlar yaşattı ve onun için aşırı derecede üzüldü. Bunun üzerine Buhtişû' yanında tabipler olduğu halde onu ziyaret etti ve onunla şakalaştı. Bu esnada el-Mu'tez, elini, Buhtişû'un üzerinde bulunan ağır Yemen cübbesinin yenine soktu ve "*bu elbise ne güzeldir*" dedi. Buhtişû' da ona, "*ey efendim! Vallahi güzellikte onun bir benzeri yoktur, bana bin dinara mal oldu, sana bir teklifim var, iki elma ye cübbeyi al*" dedi. Bunun üzerine el-Mu'tez iki elma istedi ve onları yedi; Buhtişû', ona, "*cübbenin birlikte olmak için bir giysiye ihtiyacı var, benim öyle bir giysim var, bir sekencebin şerbeti iç, onu da al*" dedi. Böylece o (el-Mu'tez), bir sekencebin şerbeti içti ve onları aldı. Yenilen meyve ve içilen ilaç el-Mu'tez'in yapısına iyi geldi ve hastalığından kurtuldu. Bu başarılı tedavi girişiminden dolayı, el-Mütevekkil, sürekli olarak Buhtişû'ya teşekkür ederdi ve tababeti konusunda ona sonsuz güven duyardı¹²¹.

Anlatılanlara göre, Buhtişû'ya zaman zaman buhur hediye edilirdi, yanında da diğer bir çekmecede üzerine yakıldığı sırada misk¹²², kâfûr¹²³, hilaf (söğüt) suyu ve eski şarap karıştırılmış gül suyu dökülmüş üzüm, turunc ve safsaf (bir cins söğüt ağacı) ağacından kömür bulunurdu. Bu konuda o şöyle derdi: "*Bana kömürsüz buhur hediye edilmesini sevmem, zira avam tabakasının*

---

¹²¹ Aynı eser, s. 102-103. Abbasî halifesi el-Mütevekkil ile tabibi Buhtişû b. Cibril b. Buhtişû arasında geçen ilginç hikâyelerden bir tanesi şöyle anlatılır: "*Buhtişû bir gün el-Mütevekkil'in yanına girdi, bu esnada o (el-Mütevekkil), köşkünün ortasındaki bir sekinin üzerinde oturuyordu. Buhtişû her zaman yaptığı gibi onunla birlikte sekinin üzerine oturdu, bu esnada da üzerinde Rum dibacından bir durrâ'a (önü açık, bol kolları olan bir çeşit elbise) vardı, fakat elbisenin kuyruk kısmı azıcık sökülmişti. el-Mütevekkil, Buhtişû'yla konuşmaya başladı, bu esnada da o sökükle uğraşıyordu, öyle ki bu sökükle yırtmaç sınırına kadar ulaştı. Sonra aralarında bir konuşma geçti ve el-Mütevekkil'in, Buhtişû'ya 'siyaset adamının, boyunduruk altına alma ve yönetme işine ihtiyaç duyacağını ne ile bilirsiniz?' diye bir soru sormasını gerektirdi. Buhtişû şöyle dedi: 'tabibinin, durra'asındaki söküğü yırtmaç kısmına kadar yırtarsa daha çok boyunduruk altına gireriz'. el-Mütevekkil sırtı üzerine yatarcasına güldü ve anında ona güzel hil'atler ve bol para vermesini emretti."* Bkz. el-Kiftî, s. 103.

¹²² Misk: Sanskritçe *er bezi* anlamında *muşka* sözcüğü, *müşg* şeklinde önce Farsçaya daha sonra buradan Grekçeye *moschos* ve Arapçaya *misk* şeklinde geçmiştir. Tibet, Moğolistan ve Tonkin Dağları dolaylarında yaşayan misk geyiğinden elde edilen güzel kokulu bir yağdır. Bkz. Baytop ve Bozkurt 1992, s. 181. Bu güzel koku hakkında geniş bilgi için bkz. Bakır 2000, s. 57-64.

¹²³ Kâfûr: Bu sözcük Sanskritçe *karpura* kelimesinden gelmektedir. Ortaçağ boyunca İnan ve Hindistan arasında önemli bir mübadele aracı olan *kâfûr* hoş kokulu bir reçinedir. Bkz. Huart 1997, s. 68. Bu güzel koku ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bakır 2000, s. 74-76.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

kömürü onu bozar, bunun sonucunda da 'bu Buhtîşû'nun işidir' denilir."¹²⁴.

Abbasiler döneminde sarayda görev yapan tabipler bol miktarda para kazanıyorlar ve bu paraları taşınmazların satın alınmasına, giyim-kuşamlarına ve şatafatlı yaşantılarına harcıyorlardı. Ancak onların edinmiş oldukları muazzam servetleri ve özel yaşamları hem hükümdarlar hem de yüksek rütbeli devlet memurları tarafından kıskançlıklara ve aleyhlerine dönüştürülen aşırı rekabet ve takibate sebep olmaktaydı. İşte bu beklenen tehlike, kaçınılmaz son ve olumsuz davranışlardan biri de bizzat Buhtîşû' b. Cibril b. Buhtîşû'un başına gelmiştir. el-Kiftî bu olayı şöyle aktarmaktadır:

*"el-Mütevekkil bir gün Buhtîşû'ya, beni davet et' dedi. O da 'tamam, bu benim için bir şereftir' dedi, sonra da el-Mütevekkil'e bir ziyafet verdi. Bu esnada vakit yazdı; süs ve servet gösterişinde bulundu ve misafirlîğe, el-Mütevekkil'i ve ziyafette bulunanları beğendirecek boyutta harcama yaptı. el-Mütevekkil, onun nimetini ve mürüvvetinin mükemmelliğini gözünde büyüttü, evinden ayrıldığında bulunduğu elbisesinden bir şey aldı, ona karşı kin besledi, birkaç gün sonra da gözden düşürdü. Onun birçok malı elinden alındı ve bütün elbiseleri arasında, hepsinde Ermeni ibrişiminden pantolon kemeri bulunan dört bin Dabikî şalvar bulundu. el-Hüseyn b. Muhalled hazır bulunarak hazinesini mühürledi ve işe yarayanları hükümdar sarayına taşıdı ve bu esnada bir çok şeyi sattı. Bu eşyalar dışında odun, kömür, şerbet ve benzeri şeyler kaldı. Onları da el-Hüseyn b. Muhalled altı bin dinara satın aldı. Onun (Buhtîşû'nun) bütün eşyalarının on iki bin dinara satıldığı söylenir. Sonra Hamdun, el-Hüseyn b. Muhalled'i kışkırdı ve onu hükümdara şikâyet etti ve sattığı eşyalardan elinde kalan altı bin dinarı istedi. Sonunda el-Hüseyn, bunu kabul ederek malları ona teslim etti. Böylece o (Hamdun) anılan eşyaları iki katından fazlasına sattı. Bu olay hicretin iki yüz kırk dördüncü yılında vuku buldu. Buhtîşû', iki yüz elli altı yılının safer ayının bitişine sekiz gün kala Pazar günü vefat etti ve oğlu Ubeydullah'ı ve onunla birlikte üç kız evladını halef bıraktı. Bu esnada vezirler, onlarla zıtlıyor ve mallarını istiyorlardı, bu yüzden de onlar buldukları yerde tutunamayarak dağıldılar."*¹²⁵.

¹²⁴ el-Kiftî, s. 103.

¹²⁵ el-Kiftî, s. 104.

Abbasiler döneminin meşhur tabiplerinden biri de Buhtişû' oğlu Abdullah'tır. Bunların dışında Yuhanna bin Buhtişû' ve Buhtişû' b. Yuhanna adıyla iki hekim daha vardır. Buhtişû' kelimesi hanedan ismi olup şahıslara da takılmıştır. Necât (kurtuluş) anlamına gelen buhti ve İsâ'nın Süryanca şekli olan Yeşu'un bir araya gelmesiyle oluşmuş Buhtişû sözcüğü kurtuluşa ermiş İsâ anlamına gelmekteydi¹²⁶. Abbasiler döneminin diğer bir tabibi de Gabriel b. Abdullah'dır. Bu hekim, Bağdat¹²⁷'ta yaşadı, Adududdevle döneminde Şiraz¹²⁸'a gitti. *Fi Asabi'l-Ayn* adlı kitâbını yazdı. Daha sonra geri dönüp Adududdevle döneminde hizmet verdi ve Bağdat'ta Ezdî hastanesinde görev aldı. Arkasından *el-Kâfi* adını verdiği Kunnâş'ı yazdı. Abdullah b. Gabriel ise Buhtişû hanedanının son hekimidir¹²⁹.

Buhtişû'ların dışında hekimlikle uğraşan Cündîşâpûr kökenli önemli hekim aileleri de vardı: Mâseveyh, et-Tayfûrî ve Serapion aileleri gibi. Bunlar, Bağdat'ta birbirlerine kenetli küçük bir topluluk oluşturmuşlardı. Nesturî Hıristiyan olan bu ailelerin ana dilleri Farsça, ibadet ve bilim dilleri ise Süryancaydı. Abbasî sarayında hekimlik yaparken, bir yandan da tıp araştırmalarıyla, tıp kitapları yazmakla uğraşiyor ve en önemlisi, çeviri faaliyetlerine katılıyorlardı¹³⁰. Bu çalışmalar sonucunda, Corcis b. Buhtişû' *Kitâbu'l-Kunnaş*, İsa b. Çaharbuht *Kuva'l-Edviye el-Müfrede* ve Şapûr b. Sehl¹³¹,

¹²⁶ Maslahişâd 1389, 109.

¹²⁷ Bu şehirle ilgili geniş bilgi için bkz. Ya'kût el-Hamevî, c. I, s. 456-460.

¹²⁸ Temiz havası, tatlı suyu ve bol nimeti bulunan İran'da bir şehir olup, Şirâz b. Tahmures'e nispet edilerek bu adı almıştır. Burası Kalicâr b. Büveyh tarafından yeniden inşa edilmiştir. Buranın en ilginç meyvesi bir tarafı tatlı diğer tarafı ekşi tada sahip olan elmasıdır. Şehirde ayrıca çekirdeksiz üzüm de yetişmekte ve civar bölgelere ihraç edilmektedir. Burada gül, menekşe, nilüfer ve yasemin gibi çeçeklerin esansları üretilmektedir. Şehirde çok kaliteli ipekli elbisler, bıçaklar, süngü başları, kilitler imal edilerek diğer ülkelere satılmaktadır. Yakınında Erzen çölü bulunur ve burada çok yaygın olarak avcılık yapılır. Şiraz şehrinde birçok âlim ve fakîh yetişmiştir. Bkz. el-Kazvinî, s. 210-212.

¹²⁹ Maslahişâd 1389, 109-110.

¹³⁰ Gutas 2003, s. 118.

¹³¹ Cündîşâpûr bimaristanının sahibi ve Abbasî dönemi tabiplerinden biridir. Bağdat'a gelerek el-Mütevekkil'in hizmetine girmiştir. Seçkin bir âlim olan Şâbur b. Sehl, eczacılık üzerine yaptığı çalışmalarla meşhurdu ve bu alanda ön saflarda yer almaktaydı. Onun en meşhur eseri, Bimaristanlarda ve eczacıların dükkânlarında üzerine ilaçlar yapılan ve yirmi iki bölümden oluşan *Akrabazîn* kitâbidir. Bu sözcük, Yunanca "küçük sözcük" anlamına gelen *Graphidon*'dan gelmektedir. Münih Müzesi'nde sayfaları bulunmakta olan bu kitâbın İslami dönemde yazılan ilk farmakoloji (ilaçbilim) kitâbu olduğu kabul edilir. Bu ünlü Hıristiyan tabip ve eczacı iki yüz elli beş yılının Zilhicce ayının bitişiye dokuz

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

el-Akrabâzîn adlı eserleri yazdılar. Bu eserler, uzun yıllar İslam dünyasının değişik hastanelerinde veya eczanelerinde kaynak eserler olarak kullanıldı. Cündîşâpûrlu Yuhanna b. Mâseveyh'in (777-857) "*Nevâdiru't-Tıbbiyye*" adlı eseri yüzyıllarca tıp fakültelerinde ders kitâbı olarak okutuldu¹³².

Yuhannâ b. Mâseveyh, Hârûnu'r-Reşîd döneminde yaşayan Süryani kökenli bir Hıristiyandı. er-Reşîd, onu Müslümanların; Ankara, Ammuriyye ve Anadolu'nun diğer yerlerini fethedip, insanların esir olarak ele geçirdiklerinde, oralarda bulunduğu, eski tıp kitaplarının tercümesi için görevlendirdi. Bu hükümdar, Yuhannâ'yı tercüme faaliyetlerine mutemet yaptı ve yanında yazı konusunda kabiliyetli kâtipler görevlendirdi. Bu tabip, Abbasî halifeleri er-Reşîd, el-Emîn ve el-Me'mûn ve el-Mütevekkil dönemlerinde anılan halifelere ve saray mensuplarına hizmet etti. Anlatılanlara göre anılan halifeler, bu tabip olmadan yemeklerinden herhangi bir şey yemezlerdi. Yuhanna, onların başları ucunda durur, yanında da, çömlek kaplarda kışın içgüdüsel ısıyı güçlendirici pişmiş, ısınmış hezmedici cevâriş¹³³ türünden; yazın ise pişmiş güçlendirici soğuk içecekler ve macunlar bulundururdu¹³⁴. Cündîşâpûr tıp okulunun İslam Dünyasına kazandırmış olduğu önemli hekimlerden birisi olan Ebu Zekeriyâ Yuhanna İbnü'l-Mâseveyh, Cündîşâpûrlu bir eczacının oğluydu¹³⁵. Yunan tıbbına ait 20 ciltlik çeviri yapmıştır. Bu hekim Abbasî halifesi el-Mu'tasım Billâh döneminde Cündîşâpûr tıp okulunun uzun bir süre yöneticiliğini yapmıştır¹³⁶. İbnü'l-Mâseveyh, Cündîşâpûr ve benzeri okullarda okumayıp da gününbirlik hekimlik yapan kimseleri şarlatan olarak nitelendirmiş ve insanları tıbbi eğitim alan hekimlerden tedavi almaları konusunda uyarmıştır. Bu

---

gün kala Pazartesi günü vefat etti. Bkz. el-Kiftî, s. 141. Ayrıca bkz. Maslahişâd 1389, s. 108.

¹³² Söylemez 2003, s. 100.

¹³³ Bu tür içecekler hem müşhil hemde normal bir deva olup genellikle ya balla veya şekerle tadlandırılmaktaydı. Cevâriş'in Ortaçağda çok çeşitleri bulunuyordu. Onlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Mersin ağacı cevârişi, Selmeveyh cevârişi, el-Mütevekkil cevârişi, anber cevârişi, temrî (hurma) cevâriş, kündür cevârişi, habesü'l-metbûh (pişirilmiş pas) cevârişi, habesü'l-hadîd (demir pası) cevârişi, ayva cevârişi, krallar cevârişi, susam cevârişi, çitlenbik cevârişi, kâfûr cevârişi, ûd (öd) cevârişi, tarçın cevârişi, zencefil kökü cevârişi, misk cevârişi, ağaç kavunu cevârişi, kayser cevârişi, sekânkûr (bir tür balık) cevârişi, İbn Sînâ cevârişi. Bkz. Bakır 2000, s. 307.

¹³⁴ el-Kiftî, s. 248-249.

¹³⁵ Bkz. Abivardi 2001, s. 469; Dallal 1999, s. 160, 200; Shoja ve Tubbs 2007, s. 364.

¹³⁶ Haq 2002, s. 62; Shoja ve Tubbs 2007, s. 364.

durum İslam dünyasında tıp ilmine ve bilimsel eğitime verilen önemi açıkça ortaya koymaktadır. Bu hekim yapmış olduğu çalışmalarla Abbasiler dönemi İslam tıbbının gelişiminde önemli bir paya sahip olmakla beraber batıda da büyük bir üne kavuşmasına vesile olmuş ve batı dünyasında *Mesua Major* şeklinde tanınmıştır¹³⁷. İbnü'l-Mâseveyh, Cündîşâpûr okulunda ders verdiği süre zarfında eczacılıkla ilgili 44 ciltlik bir çalışma hazırlamıştır¹³⁸. Aynı bilim adamı hayvanlar ve arıcılık üzerine yapmış olduğu çalışmalarla da meşhur olmuştur¹³⁹.

Abbasî halifesi el-Me'mûn'un da hekimi olan Yuhanna b. Mâseveyh, Bağdat ve Samarra¹⁴⁰'da el-Me'mûn'un haleflerinin de doktorluğunu yaptı. Mâseveyh araştırmalarını Bağdat'taki hastanede başhekim olarak çalıştığı sırada yapıyordu; ancak anatomi bilgisini ilerletmek için kadavralar üzerinde teşrih yapması yasaklanmıştı. Anılan hekim, Abdullah et-Tayfûrî adında birinin kızıyla evlenmişti ve ondan bir oğlu dünyaya gelmişti. Kendi anlatımıyla eşi çok güzel, fakat son derece aptal, oğlu ise geri zekâlıydı; dolayısıyla da bu çocuk, babasının ve annesinin en kötü özelliklerini almış, ebeveyninin iyi özelliklerinden hiçbir şey almamıştı. Yuhanna b. Mâseveyh, bu olumsuz ailevî durumuyla, el-Me'mûn'nun kendisine karşı uygulamış olduğu teşrih yasağını bir arada değerlendirerek derdini şöyle dile getirir: *"Eğer hiç üstüne vazife olmadığı halde, hükümdar bu işe burnunu sokup bana karışmasaydı, oğlumu, aynı Galenos'un insanları ve maymunları parçalayıp incelediği gibi canlı canlı keser ve incelirdim. Onu inceleyerek aptallığının nedenini öğrenebilir, dünyayı onun gibilerinden kurtarabilirdim. Onun bedeninin yapısı, atardamarlarının ve toplardamarlarının şekli ve sınırları konusunda öğrendiklerimi bir kitapta toplayarak insanların işine yarayacak bilgiler üretebilirdim. Ama hükümdar bunu yasaklıyor."*¹⁴¹.

¹³⁷ Robinson 1943, s. 146; Shoja ve Tubbs 2007, s. 364.

¹³⁸ Levey 1973, s. 160.

¹³⁹ Abivardi 2001, s. 469; Nasr 1999, s. 408.

¹⁴⁰ Abbasi halifesi el-Mu'tâsım Billah tarafından MS. 836 yılında Bağdat şehrinin 100 km kuzeyinde Dicle nehrinin sol tarafına kurulmuş bir şehirdir. Şehrin ismi *Göreni sevindiren* anlamına gelen *Sürre men re'â* terkiibinden geldiği ifade edildiği gibi, Asurluların Sr-mata adını verdikleri tarihi şehir kalıntılarından da kaynaklanmış olabileceği ifade edilmiştir. Bu şehir M. S. 836 ile 892 yılları arasında Abbasi devletinin merkezi haline gelmiştir. Bkz. Demirci 2009, s. 70. Samarrâ ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bakır ve Şahin 2014, s. 18-24.

¹⁴¹ Gutas 2003, s. 118.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

Abbasî halifesi el-Me'mûn tarafından Beytü'l-Hikme'nin başkanlığına da getirilen Yuhanna b. Mâseveyh, daha sonra bilimsel eserler toplaması için Bizans imparatorluğuna gönderildi. İbn Ebî Usaybi'a, bu hekimin 42 tane te'lif eserinin olduğunu söyler. Bu eserlerden bazıları şunlardır: Kitâbu'l-Kemâl ve't-Tamâm, el-Ezmine ve'l-Emkine (1928 ve 1933 yıllarında iki defa Fransızcaya çevrilmiş olan bu eserde, beden sağlığı açısından yılın mevsimlerine göre yeme içme adabı anlatılmaktadır), Değalu'l-'Ayn (Göz hastalıkları için yazılmış olan bu eserin, 47 bölümü 1916 yılında Almancaya tercüme edilmiştir.), Kitâbu'l-Meşcer (1497 yılında ilk defa Venedik'te Lâtince tercümesi yapılan bu eser, müellifin tıp ders kitabı şeklinde yazdığı derslerden oluşmaktadır.), Mâ'ü's-Şaîr (bu eser, 1939 yılında Fransızcaya tercüme edilmiştir.), Öğrencisi Huneyn b. İshak için yazdığı daha önce de adı geçen *Nevadiru't-Tıbbiye* adlı eseri de, Afrikalı Antonyus tarafından Lâtinceye çevrilmiş ve birkaç defa Şam'da basılmıştır¹⁴². Yukarıdaki eserler dışında, el-Kıftî, şu eserlerin de ona ait olduğunu belirtmektedir: Kitâbu'l-Burhân (bu eser, otuz bölümden oluşmaktadır), Kitâbu'l-Basîre, Kitâbu'l-Humeyyât, Kitâbu'l-Ağziye, Kitâbu'l-Fasd ve'l-Hacâme, Kitâbu'l-Cüzzâm (soyulu bir eserdir), Kitâb İslâhu'l-Ağziye, Kitâbu'r-Rüchân fi'l-Mâ'ide, Kitâbu'n-Nucah (el-Me'mûn için yazılmış küçük bir Kunnaş'tır), Kitâbu'l-Edviyeti'l-Müşhile, Kitâbu'l-Kâmil, Kitâbu'l-Hammâm, Kitâbu'l-İshâl, Kitâb 'Îlâcü's-Sudâ', Kitâbu's-Seder ve'd-Devâr, Kitâb lime İmtene'a'l-Etibbâ'ü min 'Îlâci'l-Havâmil fi Ba'zi Şühûri Hamlihinne, Kitâb Mihnetü't-Tabib, Kitâbu's-Savt ve'l-Buhha, Kitâb Mecessetü'l-'Urûk, Kitâbu'l-Mirreti's-Sevdâ', Kitâb 'Îlâcü'n-Nisâ' ellevâti lâ Yahmilne, Kitâbu's-Sivâk ve's-Senûnât, Kitâb İslahu'l-Edviyeti'l-Müşhile, Kitâbu'l-Kolunc, Kitâbu't-Teşrîh¹⁴³.

Teşrîh yapması yasaklanan Yuhannâ b. Mâseveyh, bu dönemde tıp eserlerinin çevirilmesi işiyle uğraşmaya başladı ve ilk çalışma olarak da öğrencisi ünlü çevirmen Huneyn b. İshak'tan, Galenos'un anatomi kitaplarını çevirmesini istedi. Huneyn, İbn Mâseveyh için çevirdiği Galenos anatomi kitaplarının sayısının en az dokuz olduğunu belirtir. Bu çevrilen eserler arasında yer alan *Toplardamarların ve Atardamarların Anatomisi Üzerine* ve *Sinirlerin Anatomisi üzerine* adlı eserler ise, tam da İbn Mâseveyh'in araştırmak

¹⁴² Maslahişâd 1389, s.110.

¹⁴³ el-Kıftî, s. 381.

istediği konularda yazılmış kitaplardı¹⁴⁴. Yuhanna, hayattayken, münazara için bir meclis kurardı. Kendisi en güzel sözlerle orada eski ilimlerden her ilim dalını anlatırdı. İlimlerle ve edebiyatla uğraşan âlimler, onun yanında toplanırdı. Bu âlim ders verdiği zaman çok sayıda öğrenci onun etrafında toplanırdı. el-Kıftî'nin sözlerinden, bu ünlü tabibin el-Mütevekkil döneminde vefat ettiğini öğreniyoruz¹⁴⁵. Ancak her âlimin meslek yönünden üstün özellikleri yanında eksik yönlerinin de bulunduğuna şahit oluyoruz. Bu ise insanoğlunun yaratılışı ile ilgili bir özelliktir. el-Kıftî, el-Mu'tasım'ın tabibi ve özel adamı Selmeveyh b. Benân'ın, Yuhannâ b. Mâseveyh ve tababeti hakkında şu sözlerini nakletmektedir: *"Yuhannâ, onu kendine tabib edinen, tedavisine itimat eden kişi için âfetlerden bir âfettir. Onun bolca kitapları ezberlemesi ve onları güzelce şerhetmesi, insanları tedavisinde müşkül duruma düşürmektedir. Tıbbın ilk adımı, ilaç yönünden ihtiyaç duyulan ölçüde tedavi etmek için hastalığın ölçüsünü bilmektir. Yuhannâ ise, hastalık ölçüsü ve bütün ilaçlar konusunda, Allah'ın en bilgisiz yaratığıdır. Ateşli bir hasta gördüğünde, onu, anılan harareti arttıran soğuk ilaçlar ve soğuğu aşırı olan gıdalarla tedavi ediyordu; böylece onun midesine ve bedenine soğukluğu sokuyordu. Bu da sıcak ilaçlar ve gıdalarla tedaviye ihtiyaç sonucunu doğuruyordu. Sonra da ondan soğukluğu gidermek için ifrat yönünden birinci hastalıktaki gibi bir uygulamada bulunuyordu. Sonuçta hasta aşırı harareten dolayı hastalanıyordu. Böylece, onun hastası ya harareten ya da soğukluktan dolayı hasta olarak kalıyordu. Oysa bedenler, bu tip tedavi yöntemini taşımaktan zayıf düşer. Aslında, insanların tabipler edinmelerinin amacı, onların sağlık zamanlarında sağlıklarını korumasını ve hastalık günlerinde ise tabiatlarına hizmet etmesini sağlamaktır. Yuhannâ ise, illetlerin ve ilaçların ölçülerindeki bilgisizliğinden dolayı, bu iki yönetime başvurmamaktadır. Bu iki şeye dikkat etmeyen kişi ise tabib değildir."*¹⁴⁶.

Abbasî dönemi tabiplerinden biri de daha önce de adı geçen Abbasî halifesi el-Mu'tasım'ın tabibi Selmeveyh İbn Benân idi. el-Mu'tasım H. 218 yılında hükümdar olunca, Selmeveyh'i özel tabibi olarak görevlendirdi ve ona iyilikte bulundu. Benân seçkin ve maharetli bir tabipti; el-Mu'tasım ile arasında çok sıkı bir dostluk bağı bulunduğunu Selmeveyh'in ölümünden sonra bu hükümdarın

---

¹⁴⁴ Gutas 2003, s. 119.

¹⁴⁵ el-Kıftî, s. 381-382.

¹⁴⁶ Bkz. el-Kıftî, s. 385, 386.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

sarfettiği şu sözlerden anlamak mümkündür: “Ona katılacağım, zira o hayatımı elinde tutuyordu ve bedenimi idare ediyordu.”¹⁴⁷. Huneyn b. İshak’tan gelen bir haberde şöyle denilir: “Selmeveyh, tıp sanatında âlim bir insandı; o hastalanınca, el-Mu’tasım, onu ziyaret etti, yanında ağladı ve ona ‘senden sonra beni düzelterek birisini bana göster’ dedi. O da, ‘bu fazlalık olan Yuhanna b. Maseveyh’i kendine tabip edin, bir şey önerirse, bileşik olanından azını al’ dedi. Selmeveyh ölünce, el-Mu’tasım o gün boyunca yemek yemedi, cenazesinin saraya getirilmesini ve Hristiyanların inancına göre mum ve buhurlarla kendisi için cenaze merasimi yapılmasını emir verdi.”¹⁴⁸.

el-Kıftî, bu yetenekli tabibi, şöyle tanıtır: “Selmeveyh, halifelere hizmetinden dolayı aklıyla denkleşen bir siyaset kazanmıştı; böylece ondan da güzel görüş ve kendi nefsi ve öğüt aldığı diğerleri için akibetleri görme birikimi oluşmuştu.”¹⁴⁹.

Abbasî halifesi el-Mütevekkil döneminde, hocası Yuhanna b. Mâseveyh kadar tıp biliminde derinleşen Huneyn b. İshak el-İbâdî da şöhret kazanmıştır. MS. 808 yılında el-Hîre şehrinde bir eczacının oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Abbasî halifeleri el-Me’mûn ve el-Mütevekkil dönemlerinde önemli tıbbi hizmetler verdikten sonra Bağdat’ta 873 yılında vefat etmiştir¹⁵⁰. Yunanca tıp kitaplarını Süryanice ve Arapçaya yaptığı çevirileriyle meşhurdur. Yazdığı ilk risale el-Mütevekkil döneminde oluşturduğu *Rencnâme*’dir. Galenos tıbbına ait bir çevirisi, günümüzde Ayasofya müzesinde 3631 numarayla kayıtlıdır. 1925 yılında Almancaya tercümesi yapılmış ve şerh eklenmiştir. 1379 yılında Farsçaya tercümesi yapılmıştır. Kendisi, 9. yüzyılın en meşhur çevirmenidir. Günümüzde ona, İslam dünyasına yeniden hayat veren anlamında *Erasmus* lakabı takılmıştır¹⁵¹. Bunun yanında Huneyn bin İshak, Cündîşâpûr tıp okullarının İslam dünyasına kazandırmış olduğu diğer önemli bir

---

¹⁴⁷ el-Kıftî, s. 141. Bir rivayete göre el-Mu’tasım her yıl iki defa hacemat yaptırırdı. Her hacemattan sonra, onun tabibi Selmeveyh tarafından bir ilaç içirilirdi. Ancak Yuhanna, bunun aksini yaptı ve ona hacemattan önce ilaç içirmeye başladı. Bu yanlış tedavi sonucunda anılan hükümdarın kanının ısındığı ve ağırlığının azalmaya başladığı, sonunda da Selmeveh’ten yirmi ay sonra vefat ettiği ileri sürülmektedir. Bkz. el-Kıftî, s. 142-143.

¹⁴⁸ Aynı eser, s. 142.

¹⁴⁹ Aynı eser, s. 143.

¹⁵⁰ Sneader 2005, s. 25; Contadini 2012, s. 44.

¹⁵¹ Maslahişâd 1389, 110.

bilim adamı olmakla beraber bu bilim adamının yapmış olduğu çalışmalar tıp ve eczacılık eğitiminin temelini oluşturmuştur¹⁵².

Huneyn bin İshak'ın tıbbî anlamda yapmış olduğu çalışmalar; kendisinin, Abbasiler dönemi bilimsel aydınlanmasını tetikleyen adam olarak ünlenmesini sağlamıştır¹⁵³. Bu bilim adamı daha sonraları Ortaçağ Avrupa'sında *Johannitius* adıyla meşhur olmuştur¹⁵⁴. Huneyn bin İshak, Galenos tıbbına ait 139 adet eseri Süryanice ve Arapçaya çevirmiştir¹⁵⁵. Onun yapmış olduğu bu çeviriler dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Sâbit bin Kurre tarafından tekrar gözden geçirilmiştir¹⁵⁶. Huneyn bin İshak'ın emrinde çalışma yapan büyük bir öğrenci grubu vardı ve kendisi öğrencileriyle beraber Grekçe yazılmış tıbbi metinleri Süryanice ve Arapçaya tercüme etmekteydi¹⁵⁷. Abbasi hükümdarları Cündîşâpûr tıp okulu kütüphanesinde bulunan eski Yunan, Roma, Çin ve Hint tıp kitaplarından Farsça ve Süryaniceye çevrilmiş olanların hepsini Arapçaya çevrilmesi noktasında büyük bir çeviri faaliyeti başlattılar¹⁵⁸. Anılan hükümdarlar, Huneyn bin İshak ve diğer hekimlere yapmış oldukları çevirilerden dolayı kitapların ağırlığınca altını hediye olarak vermekteydiler¹⁵⁹.

Huneyn bin İshak'ın öğrencilere ders vermek amacıyla yazmış olduğu *el-Mesa'il fi't-Tıbb li'l-Müte'allimîn* adlı eseri önemli bir çalışmayı oluşturmaktadır¹⁶⁰. Bunun yanında göz hastalıkları için de ciddi çalışmalar yapan Huneyn bin İshak bu alanda *Kitâbu'l-'Aşr Makalât fi'l-'Ayn* adıyla on makeden oluşan kitâbını yazmıştır. Bu kitap günümüzde 1926 yılında Arapça ve İngilizceye tercüme edilmiştir. Bu bilim adamı Galenos'un nabız ile ilgili yapmış olduğu bir çalışmayı bulabilmek için Irak, Suriye, Filistin ve Mısır ülkelerini

---

¹⁵² Barthold 2012, s. 14; Akil Ahmed 2008, s. 11; Levey 1973, s. 31; Elçin 2010, s. 197; al-Hasan 2000, s. 108; Haq 2002, s. 62.

¹⁵³ Robinson 1943, s. 146.

¹⁵⁴ Sneader 2005, s. 25; Robinson 1943, s. 146.

¹⁵⁵ Levey 1973, s. 31; Al-Hasan 2000, s. 108; Dallal 1999, s. 160.

¹⁵⁶ Dallal 1999, s. 163.

¹⁵⁷ Dallal 1999, s. 200.

¹⁵⁸ Shoja ve Tubbs 2007, s. 364.

¹⁵⁹ Bayat 2012, s. 207; Saray hazinesi sorumlusunun el-Mu'tasım'a, hekimlerin çeviri yaptıkları kitapların kâğıtlarını ağırlaştırdıklarını ve tomarların sayısı artsın diye kitapları iri harflerle yazdıklarına dair şikâyetle bulunduğunu ve el-Mu'tasım'ın ise bu şikâyeti dikkate almadığı rivayet edilir. Bkz. Bayat 2012, s. 207.

¹⁶⁰ Dallal 1999, s. 200.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

gezmiş ve bu kitâbı Şam'da bularak Cündîşâpûr'a getirmiştir¹⁶¹. Modern anlamda Cündîşâpûr hastanelerine en yakın model Adududdevle tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁶². Bu tabibin Bağdat'ta kurduğu hastanede ilk defa hekimlerin dışında hasta bakıcı ve hemşireler de istihdam edilmiştir.

El-Kıftî kendisi hakkında şu bilgilere yer verir: *"Bu hekim kitap telifi, tedavi ve özellikle de sürme sanatında maharet sahibiydi. Yunancayla birlikte Arapçayı iyi bilen Huneyn iyi bir şair ve iyi bir hatip idi. Kendisi felsefe kitaplarının Süryaniceden Arapçaya çevrilmesi faaliyetlerinde de diğer mütercimlerle birlikte çalışmıştır. Bağdat'tan Basra'ya giderek orada Ahmed b. Halil (el-Ferâhidî) ile tanıştı ve ona ait olan Kitâbu'l-'Ayn'ı Bağdat'a getirdi. Abbasî halifesi el-Mütevekkil Alallâh, güzel yazı yazan ve tercüme işinden anlayan Stefan b. Bâsil, Musâ b. Halid et-Tercümanî ve Yahya b. Hârûn gibi kâtip ve mütercimleri onun için görevlendirdi. Huneyn, tıp alanında el-Mütevekkil'e değerli hizmetlerde bulundu. Bukrat (Hipokrat) ve Câlinus'un (Galenos) kitaplarının anlamada ve özetlemede, kapalı olan yerlerini şerh etmede üstün özelliklere sahipti. Câlinus'un kitaplarına yöneldi, bunda İskenderiyeli âlimlerin takip ettikleri metodu uyguladı ve onu soru cevap şeklinde yazdı"*¹⁶³. Bu hekim, daha önce de hakkında bilgi verilen Yuhanna bin Mâseveyh'ten ders almıştır. el-Mütevekkil döneminde Beytül-Hikme'nin baş müderrisi olarak onlarca hekimle beraber büyük bir çeviri faaliyetine girişmiştir. *Kitâb-ı Medhel fi't-Tıbb* adlı eseri, Lâtinceye çok erken dönemde çevrilmiştir. Galenos'tan esinlenerek yazdığı *Kitâbu'l Edviye el-Müfredede* eseri eczacılıkla ilgilidir. İbn Ebî Usaybi'a, Huneyn'e ait 100'den fazla eserin olduğunu söyler. Bunlardan 82 tanesi Galenos tıbbına ait Süryaniceye çeviri, 39 adet Arapçaya yapılan çeviridir"¹⁶⁴. Çevirmiş olduğu eski filozofların kitapları dışında telif eser olarak yazmış olduğu kitapları şunlardır: *Kitâb Ahkâmu'l-İ'râb 'alâ Mezebi'l-Yunâniyyîn* (iki bölümdür), *Kitâbu'l-Mesâ'il fi't-Tıbb li'l-Müta'allimîn* (öğrencisi Hubeş el-A'sem, bu esere *Kitâbu'l-Hammâm* adında bir kitap ekledi), *Kitâbu'l-Leben* (bir bölümdür), *Kitâbu'l-Ağziye* (üç bölümdür), *Kitâb Taksimu 'İleli'l-'Ayn bi'l-Hadîd* (bir bölümdür), *Kitâb İhtiyâr Edviyet 'İleli'l-'Ayn* (bir bölümdür), *Kitâb Müdâvâti*

¹⁶¹ Bayat 2012, s. 207.

¹⁶² Kaveh Farrokh, age, s. 281.

¹⁶³ el-Kıftî, s. 118.

¹⁶⁴ Maslahişâd 1389, 110.

Amrâzi'l-'Ayn bi'l-Hadîd (bir bölümdür), Kitâb Âlâtü'l-Ğizâ' (üç bölümdür), Kitâbu'l-Esnân ve'l-Lisse (bir bölümdür), Kitâbu'l-Bâh (bir bölümdür), Kitâb Ma'rifeti Evcâ'i'l-Ma'ide ve 'Îlâcîhâ (iki bölümdür), Kitâb Tedbiri'n-Nâkihîn (bir bölümdür), Kitâbu'l-Med ve'l-Cezir (bir bölümdür), Kitâbu's-Sebebi'l-lezi Sâret lehu Miyâhu'l-Bahr Mâlihâten, Kitâbu'l-Elvân (bir bölümdür), Kitâbu'l-Mevlûdîne li Sitteti Eşhur (bir bölümden ibaret olan bu eseri, el-Mütevekkil'in annesi için yazmıştır), Kitâb fi'l-Bevl 'alâ Tarîki'l-Mes'ele ve'l-Cevâp (üç bölümdür), Kitâb Katiğoryâs 'alâ Re'yi Samastiyus (bir bölümdür), Kitâb Kursu'l-Verd, Kitâbu'l-Ferc ve Tevellüdühü (bir bölümdür), Kitâbu'l-Âcâl (bir bölümdür), Kitâb Tevellüdü'l-Husât (bir bölümdür), Kitâb Tevellüdü'n-Nâr Beyne'l-Hacereyn (bir bölümdür), Kitâb İhtiyarü'l-Edviye el-Muhrika (bir bölümdür), Kitâb İstihrâc Kemmiyyeti Kutubi Calinos (O, bu kitâb'ı İbnu'l-Müneccim için yazdı)"¹⁶⁵.

Burada yeri gelmişken, Huneyn b. İshak döneminde faaliyet halinde olan ve Arslan Terzioğlu tarafından hakkında değerli bilgiler sunulan Deyirü Hızkıl akıl hastanesini de unutmamak gerekir. Arslan Terzioğlu anılan hastane ile ilgili şunları yazmaktadır:

*"... IX. Yüzyılda İslâm müellifi el-Ya'kubî yazdığı Kitâbu'l-Büldân adlı eserinde ve M. S. 956'da gene İslâm müellifi el-Masûdî eserinde, Bağdad yakınındaki Hızkıl tekkesinin Psikiyatrik bir müessese olarak delilerin tedâvisine tahsis edildiğini bildirmektedirler. Masûdî'nin ifadesine göre Deyir Hızkıl Hastanesi 847 ilâ 86'ı yılları arasında hüküm süren Abbasî Halifesi al-Mutavakkil zamanında al-Mubarrad tarafından ziyaret edilmiş. Buna göre Deyir Hızkıl hiç şüphesiz şimdilik belgelerle ispat edilebilen ve sadece delilerin tedavisine tahsis edilmiş en eski Psikiyatrik hastane olmak vasfına, 1409'da tesis edilen, İspanyol hastanesi Hospital General Valencia ve 1404'de 6 akıl hastasının yatırıldığı Londra'daki Betlehem Hastahanesinden daha lâyıktır."*¹⁶⁶.

Abbasî döneminde tıp alanında eserler yazan diğer tabipleri ve eserlerini şöyle anlatmak mümkündür:

Yuhanna b. Serâpiyon: Bu hekim, Abbasî devletinin ilk döneminde yaşadı. Onun yazdığı bütün eserler Süryânicidir. Adları şöyledir: Kitâbu'l-Kunnâş el-Kebîr (on iki bölümdür), Kitâbu'l-

¹⁶⁵ Bkz. el-Kiftî, s. 119-120.

¹⁶⁶ Terzioğlu 1970, s. 126-127.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

Kunnâş es-Sağîr (yedi bölümdür)¹⁶⁷. (Bu kitaplar, Musa b. İbrahim el-Hadisî ve İbn Behlül tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.), Küçük Kunnaş. (İbnu'n-Nedim bu eser hakkında bilgi vermiştir), el-Akrabaddin. (Razi *el-Hâvî* adlı eserinde bundan istifade etmiştir.), Kitâb fi 'Aşare Makalât Belinius. (Ebu Sehl Beşir b. Yakub *Resâ'ilü't-Tıbbiye* kitâbı'nda bundan bahsetmiştir.).

Manaka: Abbasî Halifesi Hârûnü'r-Reşîd döneminde yaşamış ve Cündîşâpûr okulunda hizmet vermiştir. İbn Ebî Usaybi'a'nın bildirdiğine göre Hintçe zehirler üzerine yazılmış tıp kitâbı olan *Kitâb-ı Şannak*'ı, Farsçaya tercüme eden hekimdir. Aynı zamanda ünlü Hintli cerrah Susruta¹⁶⁸'nın *Samahata* adlı yapıtını Arapçaya tercüme etmiştir. Bu eser *Kunnaş* olarak da adlandırılan bir tür mecmuadır. Yahya b. Halid el-Bermekî'nin teşvikiyle çevirilen bu eser, Cündîşâpûr okulunun önemli klasikleri arasındadır¹⁶⁹.

et-Taberî'nin bir haberine göre, bir defasında Abbasî halifesi Hârûnü'r-Reşîd hastalanınca, Bağdat'taki doktorlar onu tedavi etmeye çalışmışlar, fakat onların bu çabaları bir sonuç vermemişti. Bunun üzerine, Hindistan'da Manaka adında meşhur bir tabib bulunduğu kendisine bildirilmişti. Halife, bu tabibin bütün masraflarını üstlenerek Bağdat'a getirilmesini emretmiş ve kısa süre sonra da bu isteği yerine getirilmişti. Halifeyi tedavi ederek sağlığına kavuşmasını sağlayan Manaka, bir gün el-Huld Sarayı¹⁷⁰'nın önünden geçerken, Mâniheist bir adamı gördü. Bu adam, elbisesini yere sererek üzerine çok sayıda ilaç nevisinden ot ve bitki koymuştu ve elinde bir macun tutarak, bu macunun bütün sıtma çeşitlerine, sırt, diz, eklem, göz, karın ve baş ağrılarına, basur, gaz, migren, idrar tıkanıklığı, felç ve titreme hastalıklarına iyi geldiğini iddia ediyordu. Bunun üzerine Manaka, bu duruma gülümsedikten sonra şöyle dedi:

"Arapların kralı (Hârûnu'r-Reşîd) câhil olmalı! Bu adamın dedikleri gerçek ise, o zaman beni ehletimden kopararak neden buraya getirdi ve bu iş için bir sürü para harcadı. Yok eğer, bunun dedikleri doğru değilse, o zaman neden onu öldürmüyor? Zira yasalar onun ve ona benzeyenlerin kanının dökülmesini mübah kılmıştır. Bu adam

¹⁶⁷ el-Kiftî, s. 248.

¹⁶⁸ MÖ 6. Yüzyılda Hindistan'da yaşamış ünlü bir hekimdir.

¹⁶⁹ Maslahişâd 1389, 111. Ayrıca bkz. Robinson 1943, s. 146, 184; Bozkurt 2002, s. 122-123.

¹⁷⁰ Abbasî halifelerinden el-Mansûr tarafından Dicle Nehri kıyısına M. S. 773 yılında yaptırılmış olduğu saraydır. Bkz. Ertuğ 2009, s. 117.

öldürülse, bir kişidir, ölümü neticesinde bir çok insan yaşar. Bu câhil hayatta bırakılırsa, her gün bir insanı ve hatta bir günde iki, üç veya dört insanı bile öldürebilir. Bu ise, idarecilikte bir ihmâl ve memlekette bir problem olsa gerektir.”¹⁷¹.

İslam Döneminde bu okulun yetiştirmiş olduğu büyük İslam bilginleri saymakla bitmez¹⁷². Bu okulun yetiştirdiği meşhur hekimlerden birisi Ali bin Sehl Rabbân et-Taberî(818/870)'dir¹⁷³. Bu hekim, İslam dünyasında pratik tıbbın (tıbbı balini) kurucusu sayılmaktadır. Kendisi İslam Dünyasında ilk defa *Firdevsül-Hikme* adıyla medikal ansiklopedi hazırlayan bilim adamıdır¹⁷⁴. et-Taberî'nin çalışmaları genel anlamda ilaçlarla ilgilidir¹⁷⁵. Rabban et-Taberî'nin yaptığı bu çalışma 7 cilt 30 fasikül ve 360 bölümden oluşmakta olup psikoloji, embriyoloji, zooloji ve eczacılık ile ilgili konuları kapsamaktaydı¹⁷⁶. Bu çalışma Hint tıbbının İran tıbbı üzerindeki etkilerini göstermesi açısından ilginç bir çalışmayı teşkil etmektedir¹⁷⁷. Bu âlim Merv¹⁷⁸ şehrinde ilimle şöhret kazanmış bir ailenin mensubu olarak felsefe ve tıp bilimleriyle uğraşıyordu. el-Mazyâr, onu Fars eyaletine bağlı Taberistan'da hazine sorumlusu olarak atadı. Ancak el-Mazyâr, Abbasî halifesi el-Mu'tasım'a karşı ayaklanınca, et-Taberî, Rey¹⁷⁹ şehrine kaçtı ve burada tıp dalını meslek edinmek isteyenler için *el-Câmi'fi't-Tıbb* adında bir eser yazmaya başladı. Fakat şartlar bu eserini tamamlamasına engel oldu, zira bu esnada Abbasî halifesi el-Mütevekkil, onu Bağdat'a çağırmişti. Anılan şehirde halifenin hizmetine girdikten sonra burada, *Firdevsül-Hikme* adlı eserini kaleme aldı. Bu tabip ve felsefeci Yunanca ve Süryanice bilmekteydi¹⁸⁰. el-Kiftî, onun Taberistan halkından olup;

---

¹⁷¹ Bkz. Bakır 2000, s. 312.

¹⁷² Ali 1387, s. 6.

¹⁷³ Abivardi 2001, s. 471; Akil Ahmed 2008, age, s. 90; al-Hasan 2000, s. 108.

¹⁷⁴ Nasr 2000, s. 375; al-Hasan 2000, s. 108; Dallal 1999, s. 201.

¹⁷⁵ Nasr 2000, s. 375.

¹⁷⁶ Abivardi 2001, s. 471.

¹⁷⁷ Maxwell ve Selwyn 1936, s. 267.

¹⁷⁸ Bu şehir Türkistan'da Mergab nehrinin verimli deltası üzerinde kurulmuştur. İlk defa Persler tarafından göçebe kavimlere karşı savunma amaçlı askeri bir garnizon olarak kurulduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Özgüdenli 2004, s. 221.

¹⁷⁹ Eski Pers yazıtlarında *Raga* şeklinde geçen bu şehir Orta Asya'dan gelen ipek yolunu Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşakta bulunmaktaydı. Bu şehir günümüzde İran başkenti Tahrân'ın 7 kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır. Bkz. Özgüdenli 2008, s. 40.

¹⁸⁰ Naci, S. 6, s. 39-40. Ayrıca bkz. Farsam 2009, 213, s. 2.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

tıp, geometri ve çeşitli matematik dallarında âlim olduğunu, bir dilden diğerine bilimsel kitapları çevirdiğini bildirmektedir. Yine aynı yazara göre, onun oğlu Ali de meşhur bir tabipti; Irak'a gitmiş ve Samarra'ya yerleşmiştir. Rabbân et-Taberî'nin, Yahudilerin ilimlerinde derinleşmiş bir kişi olduğunu ve Reben, Rebîn ve er-Râb adının ise Yahudi şeri'atinin ileri gelenlerine ad olarak konulduğunu aynı yazardan öğrenmekteyiz¹⁸¹. Hassan Farsam, et-Taberî ile ilgili şunları yazmaktadır: *"Bazı tarihçiler, onu, Râzî'nin özel hocası olarak tanıtırken, bazıları ise onların doğum ve ölüm tarihlerini dikkate alınarak daha gerçekçi bir biçimde bu iddiayı reddederler. Bununla birlikte Râzî, meşhur eseri "el-Vâfi fi't-Tıb" adlı eserinde kendini onun müridi/takipçisi olarak belirtmiştir. Bu oldukça mümkündür çünkü, Râzî tıp ve eczacılığın birçok bakış açısını onun isimsiz kitâbı "Firdevsü'l-Hikme"den ödünç almıştır. (Bilgeliğin Cenneti) eserinin yedi bölümün üçü ilaçlara, zehirlere, lezzet ve beslenmeye ayırmıştır."*¹⁸².

et-Taberî'nin *Firdevsü'l-Hikme* adlı eserinin tamamını kapsayan bir nüshası İngiliz Müzesi'nde, bir özetini içeren diğer bir nüsha da Berlin Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazar bu eserini yedi bölüm olarak hazırlamıştır. Kitâbın her bölümü de otuz makaleden oluşmaktadır. İkinci bölümde hamilelik, ceninin oluşum safhaları, ona ait bazı organların oluşumu ve görevleri, psikoloji bilimi ve kâbus gibi bazı sinirsel hastalıklarla ilgili bilgiler sunulur. Üçüncü bölüm, tamamen yemekler ve beslenmeye ayrılmıştır. On dört konudan oluşan dördüncü bölümde, genel hastalıklar anlatılmaktadır. Burada yazar, İç hastalıklar da dâhil, baş, göz, burun, kulak, boğaz, kalp, böbrek hastalıklarının belirtileri hakkında bilgi verir. Ayrıca bu bölümde ürolojik ve sindirim hastalıklarının da tanıtımı ve belirtileri anlatılır. Ancak cerrahlık alanına ayrılan bölüm çok az bilgi içermektedir¹⁸³.

Sâbit b. Kurre (835-902): İslam dünyasının yükselme dönemi dönemi tabiplerinden biri de matematik ve astronomi bilimlerinde de söz sahibi olan Sâbit b. Kurre'dir. Bu hekim Abbasî Halifesi el-Mu'tazid'in saray tabipliğini yapıyordu. Sâbit, Bağdat'ta başlatılan tercüme faaliyetlerinin de aktif mütercimlerinden biriydi. Onun tıpla ilgili en önemli özelliği ise kızıl ve kızamık hastalıklarını keşfetmesi

¹⁸¹ el-Kıftî, s. 128.

¹⁸² Farsam 2009, s. 2.

¹⁸³ Hasan Ahmed İbrahim, el-Arab ve İsrâ ed-Dirâsâtî't-Tıbbiyye, *el-Müerrihu'l-Arabi*, S. 17, s. 146-147.

ve bu alanda tedavi yöntemini geliştirmesidir. Sâbit b. Kurre'nin, tıpla ilgili *Kitâbü'z-Zahîra fi İlmi't-Tıb* adlı eseri Lâtinceye de çevrilmiştir¹⁸⁴. el-Kiftî, Sâbit b. Kurre'nin hayatı ve bilimsel çalışmaları hakkında şunları yazmaktadır: "*Harrân halkından olup Bağdat şehrine göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Onun ağır yönü felsefeydi; yaşantısı ise el-Mu'tazid döneminde idi. Onun mantık, matematik, geometri, münecimlik ve astronomi gibi çeşitli ilim dallarında birçok eseri bulunmaktadır. Onun, Kitâb Medhal ilâ Kitâb Aklidus adında bir eseri vardır, ilginç bir eserdir. Kitâb Medhal ilâ'l-Mantık. O, Kitâbu'l-Arismatiki adlı eseri tercüme etmiştir. Aynı zamanda Kitâb Hiletü'l-Ber' adlı eseri de özetlemiştir. Bu âlim ilminde derinleşen biridir. Doğumu, iki yüz yirmi bir yılında Harran'da gerçekleşti. Kendisi burada kuyumcu idi, Muhammed b. Musa b. Şâkir, Anadolu'ya gidince onu arkadaşı olarak yanında götürdü. Zira onun akıcı bir üsluba sahip olduğunu gördü. Onun, Muhammed b. Musa'nın yanına geldiği ve evinde eğitim aldığı, böylece onun üzerine hak sahibi haline geldiği ve onu el-Mu'tazid ile tanıştırdığı da söylenir. Sonra bu hükümdar onu, münecimlerin arasına kattı. Irak topraklarına Sâbiîlerin başkanlığını sokan da odur; böylece onların durumu kökleşti, maaşları yükseldi ve icat etmeye başladılar. Bu Sâbit b. Kurre el-Mu'tazid'le birlikte en değerli mertebelere ve en yüksek konumlara ulaştı, öyle ki her zaman onun huzurunda oturur, uzunca onunla sohbet eder, onu güldürür ve vezirleri ve özel adamları dışında onun yanına girerdi."*¹⁸⁵.

Bağdat hastanesi ile eş zamanlı olarak yapılan Şiraz hastanesi Cündîşâpûr tıp okulunu en çok andıran hastanedir¹⁸⁶. Bu hastane; büyük bir tıp üniversitesi ve yanına yapılan büyük bir hastaneden oluşmaktaydı. Okulun faaliyetlerinin düzenlenmesi ve çalışmalarına başlaması 931 yılında Abbasî halifesi el-Muktedir döneminde gerçekleşmiştir¹⁸⁷. Yine Buhtîşû' ailesinden Ebu Sa'id el-Buhtîşû' zooloji alanında önemli çalışmalar yapan veteriner hekimlerden birisidir¹⁸⁸. Bunların yanında Cündîşâpûr tıp okullarından gelerek Abbasî sarayına hizmet veren ve çeviri faaliyetlerine katılan Tayfûri ve Serapion aileleri de bulunmaktaydı¹⁸⁹. Bu okullardaki hekimlerin

¹⁸⁴ Bakkal 2008, s. 435.

¹⁸⁵ el-Kiftî, s. 80-81.

¹⁸⁶ Kaveh Farrokh, age, s. 281.

¹⁸⁷ Kaveh Farrokh, age, s. 281, 282.

¹⁸⁸ Nasr 1999, s. 404.

¹⁸⁹ Aydınlı 2007, s. 12.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

birer birer Bağdat'a gitmesi okulun günden güne zayıflamasına neden olmuştur¹⁹⁰. Yine bu okulun yetiştirdiği hekimlerden olan Hintli bilim adamları Hankah ve Sâlih bin Behle Hârûnu'r-Reşîd'in amcasını tedavi etmişler ve ülkelerine ait birçok eseri Arapçaya tercüme etmişlerdir¹⁹¹. Cündîşâpûr tıp okullarının etkisi Bağdat'ın Moğollar tarafından 1258 yılında yıkılmasına kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra etkisini kaybetmiştir¹⁹².

Muhammed Zekeriya Ebu Bekr er-Râzî: İslam dünyasının yükselme döneminde yıldızı parlayan bir tabip de el-*Havi* Kitâbının yazarıdır¹⁹³. Onun yirmi üç bölümden meydana gelen *Kitâbu'l-Havî fi't-Tıbb* adlı eseri İslam tıbbının en önemli yapıtlarındandır¹⁹⁴. İslam dünyasının en meşhur klinik hekimlerinden biri olan¹⁹⁵ er-Râzî, Adududdevle zamanında Bağdat'ta kurulan tıp okulu ve hastanesinin yöneticiliğini yapmıştır. Bağdat ve Rey hastanelerinin yöneticiliğini üstlenen bu hekimin birincisi kadar önemli olan diğer iki eseri de şunlardır: *Kitâbu'l-Cüderî ve'l-Hesbâ'* (bu eser, kızamık ve suçiçeği hastalıkları hakkında bilgi vermektedir), *Kitâbu'l-Tıbb el-Mansurî* (Genel tıp eğitimi ile ilgili bir eserdir)¹⁹⁶. er-Râzî'nin, hayatı boyunca kaleme aldığı eserleri şunlardır: *Kitâbu'l-Burhân* (iki bölümdür), *Kitâbu't-Tıbb er-Rûhânî*, *Kitâb fi enne li'l-İnsan Halikan Hakîmen*, *Kitâb Sem'u'l-Kiyân* (bir bölümdür), *Kitâb İsâğucî* (Bu eser mantık ilmine giriş mahiyetindedir), *Kitâb Cümel Ma'ânî Katiğoryâs*, *Kitâb Cümel Ma'ânî Analotikâ el-Ûlâ ilâ Temâmi'l-Kiyâsâtil-Hamliyye*, *Kitâb Hey'eti'l-Âlem*, *Kitâb er-Reddü ' men İstekalle bi Fusûli'l-Hendese*, *Kitâbu'l-Lezze* (bir bölümdür), *Kitâb es-Sebebü fi Katli Rihî's-Sümûm* (bir bölümdür), *Kitâb fimâ Cerâ Beynehu ve Beyne Sîsu'l-Mennânî*, *Kitâbu'l-Harîf ve'r-Rabî'*, *Kitâbu'l-Fark beyne'r-Rü'yâ el-Münzire ve beyne Sâiri Zurûbî'r-Rü'yâ*, *Kitâbu's-Şukûk 'alâ Calinos*, *Kitâb Keyfiyyâtü'l-Ebsâr*, *Kitâbu'r-Red 'alâ en-Nâşi' fi Nakzihi't-Tıbb*, *Kitâb fi enne Sınâ'ati'l-Kimyâ' ilâ'l-Vücûb Akrebu minhâ ilâ'l-İmtinâ'* *Kitâbu'l-Bâh* (bir bölümdür), *Kitâbu'l-Mansûrî fi't-Tıbb* (on bölümdür), *Kitâbu'l-Havî fi't-Tıbb* (bu eser, *el-Câmi'u'l-Hâzir li Sınâ'ati't-Tıbb* olarak adlandırılır, on iki bölümdür), *Kitâb fi İdrâki mâ Bakiye min Kutubi*

¹⁹⁰ Akil Ahmed 2008, s. 10; Ali 1387, s. 1; Johna 2003, s. 629.

¹⁹¹ Bayat 2012, s. 207.

¹⁹² Abdulhalik Bakır, age, s. 270.

¹⁹³ Akil Ahmed 2008, s. 90; Sneader 2005, s. 25; Shoja ve Tubbs 2007, s. 365.

¹⁹⁴ Sneader 2005, s. 25; Al-Hasan 2000, s. 108.

¹⁹⁵ Nasr 2000, s. 375.

¹⁹⁶ Sneader 2005, s. 25; Dallal 1999, s. 202.

Calinos mimmâ lem Yezkuruhu Huneyn velâ Calinos fi Fihristihi (bir bölümdür), Kitâb fi enne't-Tîn el-Müntefil bihi fihî Menâfi' (bir bölümdür), Kitâb fi enne'l-Hamiyyetü'l-Müfritâ Tazurru bi'l-Ebdân, Kitâb fi'l-Esbâbi'l-Mümeyyile li Kulûbi'n-Nâs 'an Efâzili'l-Atibbâ ilâ Ahsâsîhim, Kitâb fimâ Yukaddemü mine'l-Fevâkihi ve'l-Ağziyeti ve mâ yüahharü, Kitâbu'r-Red 'alâ Ahmed b. et-Tayyib fimâ Reddehu 'alâ Calinos min Emri't-Ta'mi'l-Mürr, Kitâbu'r-Red 'alâ el-Misma'ayyi'l-Mütekellim fi Reddihi 'alâ Ashâbii'l-Heyûlî, Kitau'r-Red 'alâ Cerîr et-Tabib fimâ Halefe fihi min Emri't-Tût eş-Şâmî bi Akbi'l-Battih, Kitâbu'l-Halâ' ve'l-Melâ' ve'z-Zemân ve'l-Mekân, Kitâb Tefsîr Kitâb Enâbu ilâ Furfurius fi Şerhi Mezhebi Aristotales fi'l-İlmi'l-İlâhî, Kitâbu's-Sağîr fi'l-İlmi'l-İlâhî, Kitâb İlâ Ebi'l-Kâsım el-Belhî fi'z-Ziyâde 'alâ Cevâbihi ve 'alâ Hâze'l-Cevâb, Kitâbu'l-Heyûlî el-Mutlaka ve'l-Cüz'yye, Kâbu'r-Red 'alâ Eb'l-Kâsım el-Belhî fi Nakzihi el-Makâleti's-Sâniye fi'l-İlmi'l-İlâhî, Kitâbu'l-Hasâ fi'l-Kilâ ve'l-Mesâne, Kitâbu'l-Cüderi ve'l-Hasbe, Kitâbu'l-Edviyeti'l-Mevcûde bi kulli Mekân, Kitâbu't-Tıbbi'l-Mülûkî, Kitâbu't-Taksîm ve't-Teşcîr, Kitâb İhtisârü'n-Nabz el-Kebîr li Calinos, Kitâbu'r-Red 'alâ'l-Câhız fi Nazi't-Tıb, Kitâb Münâkazetü'l-Câhız fi Kitâbihi fi Fazli'l-Kelâm, Kitâb el-Fâlic, Kitâbu'l-Lakve, Kitâbu'n-Nikris ve'l-İrki'l-Medenî, Kitâb Hey'eti'l-Ayn, Kitâbu'l-Üneyeyn, Kitâb Hey'eti'l-Kalb, Kitâb Hey'eti's-Simâ', Kitâb Evcâ'i'l-Mefâsil, Kitâb fi'l-Hiyâri'l-Mürr (bir bölümdür), Kitâb Akrabâzin, Kitâbu'l-İntikâd ve't-Tahrîr 'alâ'l-Mu'tazile, Kitâb Sebeb Vukûfi'l-Arz fi Vasati's-Semâ', Kitâb fi enne'l-Cism Muharrik min Zâtihi ve enne'l-Hareke minhu Tab'iyyetün, Kitâb Nakzi't-Tıb er-Ruhânî, Kitâb fi ennehu lâ Yümkin el-Âlem en Yekûn elem Yezel 'alâ Misâli mâ Yuşahidu, Kitâb fi enne'l-Hareke leysset Mer'yye bel Ma'lûme, Kitâb fi Şukûki Beraklus, Kitâb Taksîmu'l-Emrâz ve İlâcâtihâ, Kitâb Tefsîr Kitâb Fluturhus fi Tefsîri Kitâb Timâus, Kitâb Nakzehu 'alâ Süheyl el-Belhî fimâ Nâkazehu bihi fi'l-Lezze, Kitâb fi'l-İlleti'l-leti Yahdusu lehâ el-Verem mine'z-Zükâm fi Rü'ûsi Bazi'n-Nâs, Kitâbu't-Telattuf fi İsâl el-'Alîl ilâ Bazi Şehvâtihi, Kitâbu'l-İlle fi's-Sibâ' ve'l-Hevvâm, Kitâbu'r-Red 'alâ İbni'l-Yemân fi Nakzihi 'alâ'l-Masma'î fi'l-Heyûlî, Kitâbu'n-Nakz 'alâ'l-Keyyâl fi'l-İmâme, Kitâb Nakz Kitâbi't-Tedbîr, Kitâb İhtisâr Kitâb Calinos fi Hîleti'l-Ber', Kitâb Telhisahu li Kitâbi'l-İlel ve'l-A'râz, Kitâb Telhisahu li Kitâbi'l-Mevâzi'l-Âlime, Kitâb Nakzi'n-Nakz 'alâ'l-Belhî fi'l-İlmi'l-İlâhî, Kitâb Risâletehü fi Kutri'l-Murabba', Kitâbu's-Sîre el-Fâdile, Kitâb Cevâhirü'l-Ecsâm, Kitâb fi Vücûbi'l-Ed'iyeye, Kitâbu'l-Hâsil fi'l-İlmi'l-İlâhî, Kitâb Daf'iMazârri'l-Ağziye, Kitâb Risâletehü fi'l-İlmi'l-İlâhî (Bu

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

güzel bir eserdir), Kitâb fi 'İlleti Cezbi Haceri'l-Mağnâtîs, Kitâbu'r-Red 'alâ Süheyl fi İsbati'l-Mi'âd, Kitâb fi enne'n-Nefse Leysset bi Cismin, Kitâbu'n-Nefs es-Sağîr, Kitâb Mizânu'l-Akl, Kitâb fi's-Sükr (iki bölümdür), Kitâbu'l-Kolunc (bir bölümdür), Kitâb Tefsîr Kitâb Tefsir Calinos li Fusûli Bukrât, Kitâbu'l-Fusûl (bu eser, el-Mürşid olarak adlandırılır), Kitâb fi'l-İşfâk 'alâ Ehli't-Tahsîl mine'l-Mütekellimîn ve'l-Mantikiyyîn, Kitâb fi'l-Übne ve İlâcihâ, Kitâb Nakz Kitâbi'l-Vücûd li Mansûr b. Talha, Kitâb mâ Yadda'î min Uyûbi'l-Evliyâ', Kitâb Âsâru'l-İmâm el-Fâzil el-Ma'sûm, Kitâb fi'l-Evhâm ve'l-Harekât ve'l-İşk, Kitâb fi İstifrâğ el-Mahmumîn Kable'n-Nazc, Kitâbu'l-İmâm ve'l-Me'mûm el-Muhikkîn, Kitâb Şurûti'n-Nazar, Kitâb Havâsi't-Telâmiz, Kitâbu'l-Ârâ' et-Tabi'îyye, Kitâb Tertîb Eklü'l-Fevâkih, Kitâb Hata'u Ğarazi't-Tabîb, Kitâb mâ Ya'rezu fi Smâ'ti't-Tıb, Kitâb Sıfatü Midâd Ma'cûn lâ Nazire Lehu, Kitâb Sikli'l-Ünseyeyn, el-Hâ'il fi'ş-Şi'r (Yunan vazi konusunda bir kasidedir), Risâletün fi'l-Cebr (Bedenden kopan parçaların yapışmaması ile ilgili bir risâledir), Risâletün fi Ta'tişi's-Semek ve'l-İlle fihî, Risâletün fi Tedbîri'l-Mâ' ve's-Selc, Risâletün fi Ğurûbi'ş-Şems ve'l-Kevâkib, Risâletün fi ennehu lâ Yucedü Şerabun Ya'alü Fi'le'ş-Şerâbi's-Sahîh fi'l-Beden, Risâletün fi'l-Mantık, Risâletün fi ennehu lâ Tasavvure limen lâ Riyâzete lehu bi'l-Burhân enne'l-Arza Kureviyyetün, Risâletehu fi İstidâreti'l-Kevâkib, Risâletehu fi Keyfiyeti'n-Nehv, Risâletehu fi'l-Bahs ani'l-Arzi't-Tabi'îyye hiye et-Tîn emi'l-Hacer, Risâletehu fi'l-Adeti, Risâletehu fi'l-'Ataş ve Ziyâdeti'l-Harâre li zâlike, Risâletehu fi's-Selc ve Kavli Bazi'l-Cühhâl Ennehu Yu'tişi, Risâletehu fi 'İlleti Zîki'n-Nâzir fi'n-Nûr ve Tavassu'hi fi'z-Zalme, Kitâb At'imetri'l-Merzâ, Kitâb fi enne'l-İleli'l-Yesire A'serü Ta'arrufen mine'l-Ğalîzati fi Ba'zihâ, Kitâb Kıdemi'l-Ecsâm ve Hudusihâ, Kitâb fi enne Bazi'n-Nâs Tereke't-Tabîb, Risâletün fi'l-İleli'l Müşkile, Kitâb fi enne't-Tabîb el-Hâzik lâ Yakdirü 'alâ İbrâ'i Cemî'i'l-İlel, Kitâbu'l-İlel el-Kâtile, Risâletün fi Smâ'ati't-Tıb ve Vasfihâ ve Temyizihâ, Risâletün lime Sâre Cühhâlü'l-Atibbâ' ve'n-Nisâ' fi'l-Müdün Asker mine'l-Ulemâ', Kitâbu'l-Muşeccer fi't-Tıb 'alâ Sebîl Kunnâş, Kitâb fi İmtihâni't-Tabîb, Makâletün fimâ Yümkinu en Yüstedrekü fi Ahkâmi'n-Nücûm 'alâ Re'yi'l-Felâsife et-Tabi'îyyîn ve men lem Yakûl minhum enne'l-Kevâkibe Ahyâ'¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Aynı eser, s. 179-182.

Ali bin Abbas Mecûsî: Diğer bir hekim *Kitâb-ı Kâmilü's-Sınavi ve'l-Tabib* kitabının yazarı Ali bin Abbas Mecûsî'dir¹⁹⁸. er-Razî'den etkilenen ve onun tıbbi çalışmalarından övgüyle bahseden bu İranlı bilim adamının çalışmaları, İslam Dünyasında olduğu gibi batıda da önemli etkiler bırakmıştır¹⁹⁹.

Sabur bin Sehl: İslam Dünyasının yetiştirmiş olduğu ünlü Hıristiyan hekimlerden birisi olarak, Cündîşâpûr tıp okulunda yetişmiş ve bu okulun yöneticiliğini yapmıştır²⁰⁰. Aynı zamanda Sabur bin Sehl eczacılık alanında da ciddi çalışmalar yapmış ve uzun bir dönem Cündîşâpûr ve Bağdat tıp okulunda hizmet vermiştir²⁰¹. Tıp tarihçisi İbn Ebî Usaybi'a²⁰² Cündîşâpûr tıp okullarının yetiştirmiş olduğu ünlü İslam hekimleri hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir²⁰³. İbn Ebî Usaybi'a antik Yunan tıbbına ait hayvanlarla ilgili çalışmaları İslam dünyasına aktarmasıyla meşhurdur²⁰⁴. Cündîşâpûr tıp okulları sayesinde İslam tıbbı M. S. 750 ve 850 yılları arasında altın çağlarını yaşamıştır²⁰⁵.

Sonuç

Cündîşâpûr tıp okulu MS. III. yüzyılın ikinci yarısında İranlılar tarafından tesis edilmiş ve MS. VI. yüzyılda dünyanın en önemli tıp merkezi haline gelmiştir. Cündîşâpûr tıp okulunun büyük bir üniversite, büyük bir hastane ve büyük bir kütüphaneye sahip devasa bir eğitim kurumu olduğu görülmektedir. Bu okulda okuyan tıp öğrencileri usta hekimler nezaretinde, tıp okulunun hastanesinde tedavi edilen hastaların terapilerine katılarak uygulamalı eğitim görmekteydiler. Bu yönüyle Cündîşâpûr tıp okulu günümüzdeki

---

¹⁹⁸ Al-Hasan 2000, s. 108; Dallal 1999, s. 203; Bu bilim adamı, M. S. 949 ve 986 yıllarında hüküm süren Aduddevle döneminde Ahvaz'da doğdu ve uzun yıllar Cündîşâpûr ve Bağdat tıp okullarında hizmet verdi, bu bilim adamı batıda *Holly Abbas* olarak tanınmaktadır; Abivardi 2001, s. 474; Shoja ve Tubbs 2007, s. 365.

¹⁹⁹ Dallal 1999, s. 203; Karimova 2012, s. 30.

²⁰⁰ Pioreschi 2004, s. 282; Levey 1973, s. 74; Elgood 2010, s. 50; Al-Hasan 2000, s. 108; Nasr 1999, s. 408.

²⁰¹ Abivardi 2001, s. 470.

²⁰² İbn Ebî Usaybi'a: 1203 yılında Kahire'de doğan bu hekim, 1269 yılında Şam'da vefat etmiştir. İbnü'n-Nedîm ve el-Kıftî'nin eserlerinden de geniş bir şekilde istifade eden bu hekim kendisinden önceki hekimler hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bkz. Maslahişâd 1389, s. 107, 108, 109.

²⁰³ Elgood 2010, s. 2; Haq 2002, s. 61.

²⁰⁴ Contadini 2012, s. 41.

²⁰⁵ Ali 1387, s. 6.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

eğitim ve araştırma hastanelerinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Bu özelliğinden dolayı, Cündîşâpûr tıp okulunun dünya üzerinde eğitim-araştırma hastanesi vasfına sahip ilk tıp okulu olduğunu söyleyebiliriz. Bu okulda Yunan, Roma, Suriye, Mısır ve Hint kökenli çok sayıda yabancı hekimin görev yaptığını görmekteyiz. Bu açıdan Cündîşâpûr tıp okulu Hint, İran, Yunan ve Roma tıbbının sentez haline geldiği büyük bir okuldur. MS. VI. yüzyılda bu okulun tıp öğrencilerinin binlerle ifade edildiğini görmekteyiz. Bu öğrencilerin yetişmesinde Yunanlı, İranlı, Hintli ve Romalı hekimlerin büyük bir emeği vardır. Bundan dolayı Cündîşâpûr tıp okulu çok yetenekli hekimlerin yetiştiği önemli bir üniversite haline gelmiştir. Bu okul İslam sonrası dönemde Yunan, Hint ve Roma tıbbının İslam Dünyasına aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Bu birikimi İslam Dünyasına aktaran Cündîşâpûr tıp okulu İslam sonrası dönemde meşhur hekimlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. MS. VI. yüzyılda İran hükümdarı I. Hüsrev'in dünya tarihinde bir ilke imza atarak; bütün dünyadan yetenekli hekimlerin katıldığı uluslararası tıp kongresi teşkil ettiği görülmektedir. Bu kongre Cündîşâpûr'un ününü arttırmış ve çok sayıda yabancı hekim bu okula gelerek uzun bir dönem hizmet vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmişlerdir.

Cündîşâpûr tıp okulunda hizmet veren yabancı hekimler geldikleri ülkelerin tıp kitaplarını İran'a taşımışlardır. İran hükümdarları Antik Yunan, Roma, Hint ve Çin medeniyetine ait tıp kitaplarını Farsçaya tercüme ettirmişlerdir. Bu çeviriler İslam sonrası dönemde özellikle Abbasiler döneminde Arapçaya çevrilmiştir. Böylece Cündîşâpûr tıp okulu Antik Yunan'ın Hipokrat ve Galenos tıbbını önce İslam öncesi İran topraklarına ve daha sonra Abbasiler döneminde İslam Dünyasına kazandırmıştır. Bu çeviri faaliyetleri sonucunda özellikle MS. VI. ve MS. IX. yüzyıllarda Ös Asya'da tıbbi anlamda iki büyük bilimsel aydınlanmanın gerçekleşmiş olduğuna şahit olmaktayız. Tıbbi anlamda gerçekleşmiş olan inkişaf; İslam Dünyasında, kitaplarının birçoğu Avrupa dillerine çevrilmiş olan, çok önemli hekimlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Emevî ve Abbasî dönemi saray ve hastanelerinde görev yapan çok sayıda hekim Cündîşâpûr tıp okullarında yetişmiştir. İslam sonrası dönemde tıp okulu ve hastane kurma geleneği, Cündîşâpûr tıp okulları örnek alınarak başlatılmıştır. Buna rağmen erken İslam döneminde, Cündîşâpûr ile aynı kalitede eğitim veren ve hekim yetiştiren okullar kurulamamıştır. Fakat Abbasilerle beraber Cündîşâpûr tıp okulu, hastanesi ve kütüphanesi örnek alınarak İslam coğrafyasının önemli

merkezlerinde *bimâristan* (hastane) kurma geleneği başlatılmıştır. Daha da önemlisi bu okulun İslam sonrası dönemde Rabban Taberi, Yuhanna ibn Mesâveyh, Selmâveyh ibn Benân, Corcis ibn Cibril, Buhtîşû ibn Corcis, Corcis ibn Buhtîşû, er-Razî, Maserceveyh, Sabur ibn Sehl, Ali Abbas Mecûsî, Hankah, Manaka, Salih ibn Behle, Sabit ibn Kurre, Huneyn ibn İshak, Yuhanna ibn Buhtîşû, İsa ibn Şuhlâf gibi önemli hekimlerin yetişmesine vesile olmasıdır.

Kaynaklar

Kitaplar

- Abivardi, Cyrus; *Iranian Entomology*, Zürih, 2001.
- Afnan, Soheil M; *Avicenna, His Life (980-1037) and Work*, Cambridge, 1956.
- Ahmed, Akil; *Islam and Scientific Enterprise*, New Delhi, 2008.
- Altungök 2016; "İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet", *Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)*, c. XXX1, S. 2, İzmir, 2016, ss. 353-382.
- Bakır, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara, 2000.
- Bakır Abdulhalik; *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.
- Ball, Warwick; *Rome in the East, Transformation of an Empire*, London, 2000.
- Barthold, W.; *Cultural History of the Muslims*, (Trc. Şahid Sühraverdi), Oxford, 2012.
- Bayat, Ali Haydar; *Tıp Tarihi*, İstanbul, 2012.
- Bozkurt, Nahide; *Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mun Dönemi-*, Ankara, 2002.
- Contadini, Anna; *A World of Beasts: A Thirteenth Century Illustrated Arabic Book on Animals*, Leiden, 2012.
- Daryae, Touraj; *Sâsânîan Persia the Rise and Fall of an Empire*, London, 2009.
- Elgood; Cyrill, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, New York, 2010.
- Emîn, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.).
- el-Endelüsî, İbn Abdirabbih; *el-İkdu'l-Ferîd*, (Thk. Abdulmecid et-Terhinî), Beyrut, 1983.
- Eyyûb, İbrahim; *et-Tarihu'l-Abbasî es-Siyâsî ve'l-Hadarî*, Beyrut, 1989.
- Farrokh, Kaveh; *Shadows in the Desert, Ancient Persia at War*, Cambridge, 2007.
- Gutas, Dimitri; *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (Çev. Lütfü Şimşek), İstanbul, 2003.
- Hakikat, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.
- el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1977.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

- İbn Ebî Usaybi'a, Muvaffakkuddin Ebî'l-Abbas Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazrecî, *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Atibbâ'*, (Thk. Nizâr Rıza), Beyrut (Trz.).
- İbn Ebî Usaybi'a, Muvaffakkuddin Ebî'l-Abbas Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazrecî *Kitâb Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Atibbâ'*, (Thk. Âmir en-Neccâr), Kahire, 1996.
- Kâhya, Esin; *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyân*, Ankara, 1995.
- el-Kazvinî; Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-Kiftî, Cemaleddin Ebî'l-Hasan Ali, b. el-Kâdî'l-Eşref Yusuf; *Tarihu'l-Hukemâ'*, (Thk. Julius Lippert), Leipzig, 1908.
- Levey, Martin; *Early Arap Pharmacology*, Leiden, 1973.
- Maxwell, Harold; Selwyn, Sydney; *A History of Medicine*, Milan, 1936.
- Necmâbâdî, Mahmûd, *Tarih-i Tıbb der İnan*, c. I, Tahran, 1371.
- Nefisî, Said, *Tarih-i Temeddün-i İnan-i Sâsân*, Tahran, 1331.
- Prioreschi, Plinio, *History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*, Omaha, 2004.
- Reinink, G. J.; *Learned Antiquity, Scholarship and Society*, Leuven, 2003.
- Reisneya, Rahim; *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İnan*, Tahran, (Trz).
- Robinson, Victor; *The Story of Medicine*, New York, 1943.
- es-Se'âlibî, Ebu Mansur; *Kitâbu'l-Latâif ve Fünûni'z-Zarâif*, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Bl, nu: 2629, v. 30b.
- Sezgin, Fuat; *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul, 2008.
- Shea, David; *History of the Early Kings of Persia*, London, 1828.
- Söylemez, M. Mahfuz; *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara, 2003.
- Sneider, Walter; *Drug Discovery; A History*, Chichester, 2005.
- Şahîd, İrfan; *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, c. 2, Harvard University Press, 2009.
- Taberi, M. Cerir; *Tarih-i Taberi Tercemesi*, c. II, Can Kitâbevi Yay. İstanbul, 1982.
- Yakubî, Ahmed bin İshak; *Tarih-i Yakûbî*, c. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382.
- Zeydan, Corci; *Tarihu'd-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967.
- Wiesehofer, Josef; *Ancient Persia*, London, 2006.

Makaleler

- Ali, Ahmetzâde; "Pişine-i Danişkedey-i Cündişâpûr", *Mecelley-i İlmî Pizîşki*, Devre 7, Şumare 1, Behar-1387, s. 1-11.
- Attewell, Guy; "Islamic Medicines: Perspectives on the Grek Legacy in the History of Islamic Medical Traditions in West Asia", *Medicine Across Cultures; History and Practise of Medicine Non-Western Cultures*, (Edt. Helaine Selin), Dordrecht, 2003, ss. 325-350.

Abdülhalik Bakır - Ahmet Altungök

- Aydınlı, Osman; "Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mutezilî Düşünceye Katkısı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, C. 6, S. 11, s. 7-33.
- el-Azzâvî, Salih Mehdi; "el-Hâris b. Kelede es-Sakaffî ve Kıymetuhu fi Tarihi't-Tıbbi'l-Arabi", *Mecelletü'l-Mevrid*, Bağdat, 1977, Cilt: 4, Sayı: 6, s. 217-221.
- Azizî, M. Hüseyin; "Pişiney-i Medrese-yi Gundîşâpûr, Mühimterin Merkezi Pizîşkî der Devre-i Bastan", *Tıb ve Tezkiye*, Dovre, 19, Şumare, 3, 2008, s. 23-30.
- Bakır, Abdulhalik-ALTUNGÖK, Ahmet Altungök; "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâin", *Belleten*, LXXVIII, Sayı, 281, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 2-42.
- Dallal, Ahmad; "Science, Medicine and Technology, The Making of a Scientific Culture", *The Oxford History of Islam*, (Edt. John L. Esposito), Oxford Universty Press, 1999, s. 155-214.
- Dehekî, Mahmûd Caferî; "Serçeşmehây-i Dâniş der Ahd-i Bastan ve Te'sir-i İraniyan ber İntaşar-ı Ulûm", *Mecelley-i Danişkedey-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî Danişgah-i Tahran*, s. 19-41.
- Doğan, Şaban; "Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri", *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages*, V. 5/1, Winter, 2012, s. 313-373.
- Elçin, Melih; "Tıp Eğitiminin Tarihçesi", *Hacettepe Tıp Dergisi*, c. 41, S. 4, Ankara, 2010, s. 195-202.
- Ess, Josef Van; "İslam Dini Düşüncesinde Septisizm", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXII, (Çev. Murat Memiş), İzmir 2005, s. 167-183.
- eL-Hamârîne, Neşet, "İslam Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", (Çev: Eyüp Tanrıverdi) *İÜ Şarkiyât Mecmuası*, S. 20 (2012-1), s. 145-171.
- Fahri, Mecid; "Philosophy and Teology, from the Eighth Century CE to the Present", *The Oxford History of Islam*, (Edt. John L. Esposito), Oxford Universty Press, 1999, s. 269-304.
- Farazmand, Ali; "State Tradition and Public Administration in Iran; Ancient and Contemporary Perspectives", *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt, Ali Farazmand), New York, 2001, s. 612-630.
- Farsam, Hassan; "Brief History of Pharmacy Ethics in Iran", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, Med Ethics Hist Med 2009, 2:13, s. 2.
- Ferruhmend, Yunus; "Merkez-i İlmi Cündîşâpûr ve Caygah-ı An der Tahavvulat-ı Ferheng-i Müselmanan", *Tarih-i Tamaddun-i İslami*, Şomarey-i Evvel, Tabistan, 84, s. 3-19.
- Frye, R. N.; "The Political History of Iran Under the Sâsânîans" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Press, 2000, s. 116-180.

İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet

- Gafûrî, Ferzîn; “Cündîşâpûr; Nemâd-ı Pîşreft Yek Temeddun”, *Costarhay-i der Camia Şinasi Tarihî*, Danişgah-i Tahran, Şomarey-i Evvel, Behar, 1391, s. 12-30.
- Garsoian, Nina; “Byzantium and the Sâsânîans” *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 568-592.
- Haq, Nomanul, “The Indian and Persian Background”, *History of Islamic Philosophy*, c. I, (Edts. S. Hussein Nasr, Oliver Leaman), New York, 2002, s. 52-70.
- el-Hasan, Ahmad Yusuf; “Knowledge and Sciences”, *History of Hummanism*, V. IV, (Edt. Sgrified J. De Laet), New York, 2000, s. 96-119.
- Horden, Peregrine; “The Earliest Hospital in Byzantium, Western Europe and Islam”, *Journal of Interdisciplinary History*, XXXV: 3 Winter, 2005), s. 361-389.
- İbrahim, Hasan Ahmed: “el-Arab ve İsrâ ed-Dirâsâti’t-Tıbbiyye”, *el-Müerrihu’l-Arabi*, Bağdat, 1981, S. 17, s. 145.
- Johna, Samir; “The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools”, *The American Surgeon*, V. 69, No. 7, July, 2003, s. 627-630.
- Kâzîmî, Abdulhüseyn; “Berresî Movzu-u Bihûşî der Pizişk-i İnan-ı Bastan”, *Fasılname-i Tarih-i Pizişki*, Sal-i Dovvom, Şomare, Sevvom, Tabistan, 1389, ss. 169-186.
- Malandra, William, Stausbergm, Stausberg; “Iran”, *Religions of the Ancient World: A Guide*, (Edt. Sarah I. Johnson), Harvard College, 2004, ss. 463-464.
- Maslahişâd, İbrahim; “Danişgah-i Cündîşâpûr”, *Mecelle-i Tıbb-ı Sünneti İslam ve İnan*, Sal-ı Evvel, Şomarey-i Dovvom, Tabistan, 1389, ss. 105-112.
- Nasr, S. Hussein; “Iran”, *History of Hummanism*, V. IV, (Edt. Sgrified J. De Laet), New York, 2000, s. 365-377.
- ; “Life Sciences, Alchemy and Medicine”, *The Cambridge History of Iran (From the Arab Invasion to the Saljuqs)*, V. 4, Cambridge, 1999, s. 396-418.
- Naci, Halid; “Tarikatü Tedrisi’t-Tıbb İnde’r-Râzî”, *el-Müerrihu’l-Arabi*, Bağdat, (Trz.), S. 6, s. 39-40.
- Renckeş, Davud; “Pişine-i Pizişki der İnan Bastan”, *Rüşd Amuzeş-i Tarihi*, Dovre, 19, Şomare, 3, Bahar, 1390, ss. 38-44.
- Shoja, Muhammed Ali-TUBBS, R Shane; “The History of Anatomy in Persia”, *JANAT*, (2007) 210, Birmingham, ss. 359-378.
- Siraceddini, Ferid; “Giyah-ı Dermânî ve Pizişki der İnan-ı Bastan”, *Fasılname-i İlmi ve Pejohişî Tarih-i Pizişki*, Şomare, 2, Tahran, 1389, s. 1-19.
- Şayegan, Yegane; “The Transmission of Grek Philosophy to the Islamic World”, *History of Islamic Philosophy*, c. I, (Edts. S. Hussein Nasr, Oliver Leaman), New York, 2002, s. 89-104.

Abdülhalik Bakır - Ahmet Altungök

- Terzioğlu, Arslan; “Ortaçağ Türk-İslam Hastahaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri”, *Bellekten*, 34, (12), s. 1-17, 1970.
- Wiesehofer, Josef; “King, Court and Royal Representation in the Sâsânîan Empire”, *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, (Edt. A. J. S. Spawforth) Cambridge University Press, New York, 2007, s. 10-79.

Ansiklopedi Maddeleri

- Baktır, Mustafa; “İstiskâ”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 2011, s. 281-283.
- Baytop, Turhan-BOZKURT, Nebi; “Misk Maddesi”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul, 1992, s. 181-182.
- Demirci, Mustafa; “Sâmerrâ”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 70-71.
- Ertuğ, Zeynep Tarım; “Saray”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 117-121.
- Huart, C.; “Kâfûr”, *M. E. B. İslam Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, 1997, s. 68-69.
- Kaya, Mahmut; “Beytül-Hikme”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 88-90.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “Merv”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, s. 221-223.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “Rey”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 40-41.
- Terzioğlu, Arslan; “Bîmâristan”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, 1992, s. 163-178.

Bildiriler

- Bakır, Abdulhalik, Şahin, Seyhun; “Türk Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimari Özellikleri”, *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012, Bilecik, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları Sempozyum ve Konferanslar Serisi: 6, (Yay. Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçı, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 1-30.
- Bakkal, Ali; “İslâm’ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya’da Tıp Eğitimi ve Hastaneler”, *Artuklular*, (Edt. İbrahim Özcoşar), Mardin Valiliği Kültür Yayını, Cilt: I, Mardin, 2008, s. 427-454.
- Karimova, S.; “Natural and Exact Sciences”, *The Treasury of Oriental Manuscripts*, (Abu Rayhan Al-Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan), Tashkent, 2012, s. 29-44.

BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA EVLİLİK MERASİMLERİ

Marriage Ceremonies in the Great Seljuk Empire

Bülent KAÇIN*

Öz

Büyük Selçuklular komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak amacıyla siyasî evlilikler yapmışlar ve devletin itibarını ve gücünü göstermesi açısından evlilik hazırlıklarına büyük önem vermişlerdir. Selçuklular'da evlilik merasimi, Türk-İslâm geleneğinde olduğu gibi "kız isteme, nişan, nikâh, mehir, çeyiz ve düğün" gibi unsurlardan oluşmaktaydı.

Evlilik merasimi genellikle devlet adamları vasıtasıyla kız istenmesiyle başlar, bu isteğe olumlu cevap verilmesi halinde tarafların birbirine evlenmeyi vaat etmeleri anlamına gelen *nişan*, kız tarafına verilen *mehir*le hayatlarını birleştirmek yolunda attıkları adım *nikâh* akdi, kız ailesi tarafından özenle hazırlanan *çeyizin* erkek evine taşınması ve tarafların birlikteliklerini umuma duyurdukları *düğün* ile tamamlanırdı.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, kız isteme, nişan, mehir, nikâh, çeyiz, düğün, evlilik merasimi.

Abstract

Great Seljuk Empire members made political marriages in order to establish good relations with the neighbor countries and put great emphasis to the marriage preparations in terms of showing the prestige and power of the State. Marriage Ceremonies in the Great Seljuk Empire like in the Turkish-Islamic traditions include asking for the girl's hand in marriage, engagement ceremony, marriage contract, bride wealth, trousseau and wedding ceremony.

Marriage ceremony generally began with the statesmen' asking for the girl's hand in marriage. After the positive response to

---

* Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

this request, the ceremonies followed the steps such as the engagement ceremony which means a personal commitment to marry each other; bride wealth which is the payment given to the family of the bride by the bridegroom or his family; marriage contract which means a step to marry someone; carrying the trousseau which is elaborated by bride's family to the prospective husband's house and finally lasted with the wedding ceremony through which the couples announced their marriages to the community.

Keywords: Great Seljuk Empire, asking for the girl's hand in marriage, engagement ceremony, marriage contract, bride wealth, trousseau and wedding ceremony.

1. Giriş

Selçuklu hanedan üyeleri devletin çıkarları doğrultusunda komşusu olan Abbâsî, Karahanlı, Gazneli ve Hârizmşah devletleri gibi kendilerine statü bakımından denk hanedan üyeleriyle akrabalık bağı kurdukları gibi Büveyhîler, Ukaylîler, Kâkûyîler, Bâvendîler, Ahvaz ve Basra Emirliği, Mezyedîler, Kıpçaklar, Nîmruz Melikliği gibi mahallî hanedan mensupları ve devlet adamları ile de evlilikler gerçekleştirmişlerdir.

Selçuklu hanedan üyeleri aynı dine mensup oldukları hanedan üyelerinden kız alıp kız vermişlerdir. Ancak Sultan Alparslan ile Süleyman Şah'ın evliliklerinde olduğu gibi hıristiyan Gürcüler'den kız almışlar fakat kız vermemişlerdir.

Selçuklular'da sultanların ölümünün ardından dul kalan eşlerinin evlendirilmesi sıklıkla rastlanan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey öldükten sonra onun dul eşiyle, Alparslan amcası Tuğrul Bey öldükten sonra onun dul eşi Akke Hatun ile, Emîr Mengü Bars Muhammed Tapar öldükten sonra onun dul eşi Sercihan Hatun ile evlenmiştir.

Selçuklular devletin menfaatleri doğrultusunda siyasî evlilikler yaptıkları gibi câriyelerle de herhangi bir gayesi olmayan evlilikler yapmışlardır. "İkbal"ın söz konusu olmadığı câriye evliliklerinde izdivacın bir gereği olan "mutluluk", Sultan Melikşah ile Seferiye Hatun, Muhammed Tapar ile Sercihan Hatun'un evliliklerinde olduğu gibi hep ön planda olmuştur.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

Bu makalede Büyük Selçuklular'ın hanedan üyelerinin evlilik süreçlerindeki “kız isteme, nişan, mehir, nikâh, çeyiz ve düğün” törenleri incelenmeye çalışılacaktır.

2. Selçuklular'da Evlilik Süreci ve Merasimleri

2.1. Kız İsteme

Bütün evliliklerde olduğu gibi ilk yapılması gereken icraatın, “kız isteme” şartlarının oluşturulması aşaması olduğu mâlûmdur. Selçuklular da aynı yolu izlemişlerdir. Evlendirilecek erkeğin bir yakını veya devlet adamlarından biri veya bir heyet, gelin adayı olarak belirlenen kızın babasından, annesinden veya karşı tarafın devlet adamlarından birinden, söz konusu evliliğin gerçekleşmesinin şartı olarak “kız isteme” sürecini başlatır. Meselâ 453'te (1061) Tuğrul Bey, Rey Kadısı Ebû Sa'd'ı Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'a göndermek suretiyle kızı Seyyide Hatun ile evlenme talebini bildirir¹, fakat onun bu isteğine karşı halife olumlu bir tavır sergilemez.² Bunun üzerine Tuğrul Bey Seyyide Hatun ile evlilik isteği konusunda ısrarcı olur ve sonrasında Selçuklu hanedan üyelerinin “kız isteme” girişimleri içerisinde en çok çaba sarfedilen bir süreç yaşanır.³

İlerleyen zaman içerisinde bunun benzeri hadiseler de vuku bulmuştur. Yine Halife Kâim-Biemrillâh 464'te (1072) Alparslan'ın kızını, torunu Uddetüddin ile evlendirmek için Amîdüddeve'yi hil'atler ve armağanlarla birlikte Nişâbur'a gönderir.⁴ Halife Muktedî-Biemrillâh, Melikşah'ın kızı Mâh-Melek'i kendisine istemesi için, 474 (1082) yılında veziri Fahrüddeve'yi 20 milyon değerinde, sultan ve devlet adamları için hazırlanan hil'atler ve armağanlarla birlikte

---

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 69; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 18; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 36; Sibt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 63; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 315; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 25.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 69; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 18; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 36.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 69-78; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 18-20; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 36-38; Sibt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 63-75.

⁴ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 43; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 76; Sibt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Alparslan Dönemi”, s. 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 225.

İsfahan'a yollar. Fahrüddeve, Nizâmülmülk'ün yönlendirmesi ile gelini bizzat annesi Terken Hatun'dan ister.⁵

"Kız isteme" sürecinde evliliğin gerçekleşebilmesi için, kız tarafının erkek tarafından muhakkak ki birtakım isteklerde bulunma hakkı da vardı. Meselâ Halife Kâim-Biemrillâh kızı Seyyide Hatun ile Tuğrul Bey'in evliliğine razı olabilmesi için, Vâsıt ile Altuncan Hatun'un bütün mülk ve gelirlerinin kendisine bırakılmasını, mehir olarak 300.000 altın verilmesini ve Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'ta oturmasını şart koşturmuşur.⁶

Başka bir örnek de Terken Hatun'un, kızı Mâh-Melek'in evliliğine razı olabilmesi için Halife Muktedî-Biemrillâh'tan 50.000 dinar *süt hakkı*, 100.000 dinar mehir, halifenin kendi kızından başka bir karısı ve câriyesinin olmaması ve her geceyi kızının yanında geçirmesi gibi şartlar ileri sürmüştür.⁷ Terken Hatun bunlara ilâve olarak halifenin halası, annesi, büyük annesi ve öteki yakınları ile halifeliğin ileri gelenlerini Selçuklu başşehrine göndermek suretiyle evlilik öncesi görüşmelerin Gazne, Semerkant, Horasan hatunları ile Selçuklu Devleti'nin ileri gelenlerinin huzurunda olmasını talep etmiştir.⁸

Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde "kız isteme" girişimini genellikle erkek tarafı gerçekleştirmiştir. İstisnaâ olarak

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 132-133; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 72; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 46-47. Sibt İbnü'l-Cevzî, Fahrüddeve'nin evlenme işinde etkili olması sebebiyle onun, halifenin Sultan Melikşah'ın kızıyla evlenmesi meselesini halletmek için İsfahan'a gönderildiğini belirtir ("... Sultan Melikşah Dönemi", s. 44). Kitapçı, Sultan Melikşah'ın kızı Mâh-Melek ile Muktedî-Biemrillâh'ın evliliğini istediğini ve sultanın girişimleri sonrasında halifenin veziri Fahrüddeve'yi elçi olarak İsfahan'a yolladığını belirtir (*Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, s. 116-121).

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 69-70; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 18; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, X, 36; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 64; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 196.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 133; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 72; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 47. Mâh-Melek'in istenmesi örneğinde olduğu gibi bir kızın birden fazla talibi olabilemekteydi. Bu durumda evlenecek kişinin seçilmesinde devletin menfaatleri göz önünde bulundurulurdu.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 134; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 47

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

kız tarafından erkek tarafına talep gittiği zamanlar da olmuştur. Bu istisnaî hallere, Alparslan'ın kızı ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın torunu olan Uddetüddin'in,⁹ Alparslan ile Tamgaç Han'ın kızının¹⁰ Alparslan'ın kız kardeşi Safiye Hatun ile Şerefüddeve Müslim b. Kureys'in¹¹; Terken Hatun ve Azerbaycan Meliki İsmâil b. Yâkûtî'nin evlilik teşebbüslerinde¹² ve Sultan Alparslan ölürken kardeşi Kavurt'un eşi Seferiye Hatun ile evlenmesini istemesini örnek olarak verebiliriz.¹³

Selçuklular komşu devletler ile yaptıkları anlaşmalar sırasında aralarındaki ilişkiyi daha da ileri götürmek maksadıyla anlaşma yaptıkları taraftan kız isteme veya onlara kız verme uygulamasına sıkça başvurmuşlardır. Meselâ 439'da (1047) Selçuklular ile Büveyhîler arasında yapılan antlaşmanın şartlarından biri de karşılıklı akrabalık ilişkilerinin kurulmasıyla ilgili idi.¹⁴ Bunun sonucunda Tuğrul Bey ve Ebû Kâlfîcâr'ın kızı ile Çağrı Bey'in kızı ile

⁹ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 43; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 32; İbnü'l-Esîr ise evlilik teklifinin halifeden geldiğini belirtmiştir (*İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 76).

¹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 49. Ahmed b. Mahmûd ise evlilik isteğinin Alparslan tarafından yapıldığını belirtir (*Selçuk-nâme*, I, 109-110).

¹¹ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, a.g.e., s. 36; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 64. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Müslim'in yiğit ve heybetli olduğunu halifeler, hükümdarlar, emîrler, vezirler ve devlet adamlarını kendisine ihtiyaç duyduklarını belirtir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, ayrıca Safiye Hatun'un Alparslan'ın kızı olduğunu söyler. Ancak yine Sıbt İbnü'l-Cevzî, Safiye Hatun'un Melikşah'ın halası olduğunu belirtir ("... Sultan Alparslan Dönemi", s. 32).

¹² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 191-192; Mîrhând, Terken Hatun'un İsmâil'e yaptığı evlilik teklifinin aldatıcı bir vaad olduğunu belirtmiştir (*Ravzatü's-Safâ fi Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, s. 155). Kaynaklarda Terken Hatun'un Tutuş'a da kendisiyle evlenip ülkeyi beraber yönetmeyi telif ettiği belirtilmiştir (İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, s. 68; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 183).

¹³ İbnü'l-Cevzî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 114; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 50; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 5; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 325. Sultan Alparslan ölmeden önce Kavurd'a Fars, Şiraz ve buna bağlı yerleri, bir miktar paranın verilmesini, ayrıca eşi Seferiye Hatun'un da onunla evlenmesini vasiyet etti. Ancak Alparslan'ın ölümünden sonra Kavurd, Melikşah ile taht mücadelesine girişti. Kavurd 3 Şâban 465'te (14 Nisan 1073) Melikşah ile yaptığı savaşta ölünce Alparslan'ın bu vasiyeti gerçekleşmedi. Bu tip uygulamaların daha çok devlet menfaatlerinin gerekli kıldığı zamanlarda yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, 408; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 150.

Bülent Kaçın

Ebû Kâlfîcâr'ın oğlu Ebû Mansûr'un evlilikleri yapıldı. Çağrı Bey ile Kıpçak emîri arasında varılan anlaşma neticesinde Alparslan ile Ümmü Kıpçak'ın¹⁵ evliliği gerçekleşti. Şemsülmülk Nasr ile Sultan Alparslan arasında yapılan anlaşmanın şartlarından biri de Alparslan ile Tamgaç Han'ın kızının evliliği idi.¹⁶ Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış, sultan ile yaptığı barış görüşmelerinde Çağrı Bey'in kızı ile evlenmeyi talep etmesi de böyle bir uygulamanın neticesinde gerçekleşmiştir.¹⁷

Komşu hanedan üyeleri ve devlet adamları tarafından Selçuklu hanedan üyelerinden kız almak, itibar elde etmek için sıkça başvurulan bir uygulama idi. Meselâ Sultan Alparslan'ın kız kardeşi ile evlenen Erbasan, sultanın sevdiği emîrlere arasında yer aldı.¹⁸ Nizâmülmülk'ün memlûklerinden Erkuş, Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'nin kızı ile evlendikten sonra büyük bir makam elde etti.¹⁹ Emîr Mengü Bars b. Böri Bars da Muhammed Tapar'ın kızı Sercihan Hatun ile evlendikten sonra devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur.²⁰

Selçuklular ise Abbâsî ve Karahanlı hanedan üyelerinden kız almaya ayrı bir önem vermişlerdir. Abbâsîler Hz. Muhammed'in soyundan geldikleri için onlarla akrabalık ilişkisi kurmak, Selçuklular tarafından ayrı bir şeref olarak değerlendirilmiştir. Hatta söz konusu evliliğin gerçekleşebilmesi için Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un evliliğinde olduğu gibi, gerektiğinde güç dahi kullanılmıştır.²¹ Karahanlı hanedanının da soyu Efrâsiyâb'a kadar dayandığı için onlardan kız almak Selçuklular'ın meşruiyetini ve itibarını arttırmış²² ve taht mücadelelerinde evlilik ilişkisi kuran hanedan üyelerinin üstünlük kurmalarını sağlamıştır.

¹⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 47.

¹⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 109-110.

¹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 84.

¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 11; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 81.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 226.

²⁰ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 121; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 442.

²¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 36-38.

²² Hunkan, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", s. 382,383.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

2.2. Nişan

Evliliğe ilk adım olan “kız isteme” görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasından sonra sıra “nişan” safhasına gelirdi. Nişan tarafların birbirlerine verdikleri evlenme vaadi olup, nikâh gibi hukukî ve kesin bir yaptırıma sahip değildir. Taraflar gerekli gördükleri takdirde evliliğe doğru atılan ilk adımla ilgili verdikleri sözden dönebilme hakkına sahiptirler.²³

Selçuklular nişanla ilgili verdikleri “evlilik” sözünde hep sadık kalmışlardır. Ancak Hatice Arslan ile halifenin oğlu Zahîretüddin²⁴ ve Terken Hatun ile İsmâil arasında yapılan nişan²⁵, damat adaylarının vefatı, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in kızı ile Alparslan'ın oğlu Melikşah²⁶ ve Mekke Emîri Ebû Hâşim ile Melikşah'ın kız kardeşinin evliliklerinin²⁷ kararlaştırılmasına rağmen şartların oluşmaması sebebiyle bu evlilikler gerçekleşmemiştir.

Selçuklu hanedan üyelerinin “nişanlar”ı gerçekleştiği halde, “nişanlılar” evlilik öncesinde görüşme imkânı bulamamışlardır. Ancak onlar evlenecekleri kişi hakkındaki bilgileri aracı olanlardan öğrenebilmekteydiler. Bununla beraber Selçuklular'ın kendi aralarında, bölge emirlikleri ile ve sultanların dul hatunlarının yaptıkları evliliklerde taraflar birbirini görme imkânına sahip idiler.

Evlilik görüşmelerine aracılık yapan elçilere, nişan töreni sonrasında hediye verilmesi âdetten idi. Halife Muktedî-Biemrillâh'ın Melikşah ve Terken Hatun'un kızı Mâh-Melek'i istemek üzere görevlendirdiği veziri Fahrüddeve'ye, Sultan Melikşah hil'atler,

²³ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 15; Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 48-49; Acar, “Nişan”, s. 153.

²⁴ Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 13; İbnü'l-Kalânîsî, “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk”, s. 2; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 21; Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 4. Azimî ve İbnü'l-Kalânîsî, Arslan Hatun ile Zahîretüddin'in nikâh akdinin yapıldığını, Bondârî ise Zahîretüddin'in 447'de on yedi yaşında öldüğünü belirtir (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 9).

²⁵ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 191-192.

²⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 85. Mîrhând, ise Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in kızı ile Alparslan'ın oğlu Melik Arslan'ın evlendirildiğini belirtmiştir (*Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, s. 97).

²⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Melikşah Dönemi”, s. 17; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 132. İbnü'l-Cevzî ise evliliğin tamamlandığını belirtir (*el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 119).

Bülent Kaçın

bayraklar, davullar, altın işlemeli atlar, 2000 altın vermiş ve Bağdat'ta da aynı miktarı kendisine ve oğlu Amîdüddeve'ye de verileceğini söylemiştir.²⁸ Bizzat Melikşah tarafından uğurlanan vezir, Bağdat'ta da coşkulu şekilde karşılanarak hürmet görmüştür.²⁹

Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile Tuğrul Bey'in evliliği ile ilgili görüşmeleri yürütmek için görevlendirdiği Ebû Muhammed et-Temîmî'ye sultan, "Senin bu evlilik konusunda bildiğim hizmetlerin için sana müteşekkirim; bu hususun bilinmesi için bunu kendi elinle yazmanı istiyorum. Böylece bu husustaki hizmetlerin gerçek olarak anlaşılır ve bunun karşılığı, yalnız sana ait olur. Ben bu buyruğumu açıkça belirtiyorum" diyerek onun bu süreçte daha aktif rol almasını istemiş ve bu evliliğin gerçekleşmesi sonrasında ise hizmetinin mükâfatını fazlasıyla alacağını belirtmiştir.³⁰

Bazan da görüşmelere aracılık yapan elçiler açısından olumsuz sonuçlar da doğabilmekteydi. Meselâ Sultan Tuğrul'un veziri Amîdülmülk'ün hadım edilmesi kaynaklarda evlilik görüşmeleri ile ilişkilendirilir.³¹

2.3. Nikâh

Kız istemeyi takip eden "nişan"dan sonra sıra "nikâh akdi" aşamasına geliyordu. Nikâh tarafların birbirine verdikleri "evlilik sözü"nü (nişan), bir araya gelerek özgür iradelerini beyan etmeleriyle "nişan"ın resmîyet kazanmasıdır. İslâm'a göre nikâhın geçerli olması için şahitler huzurunda yapılması ve tarafların evlenmeyi kabul ettiklerini belirtmeleri gerekir. Bu beyan, evlenecek

---

²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 47.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 134. Fahrüddeve'nin Bağdat'ta davullar çalınıp, borular öttürülerek karşılanması halife tarafından hoş karşılanmamıştır.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 71; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 66.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 90; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 52. İbnü'l-Cevzî, Amîdüddeve'nin Tuğrul Bey'in evlenme işini yürütmek için görevlendirildiği kadınla kendisinin evlenmesi üzerine Tuğrul Bey tarafından hadım edildiğini, Ahmed b. Mahmûd ise Amîdüddeve'nin Alparlan tarafından Hârizmşah'ın kızı ile evlenme işlerini yürütmek için görevlendirildiğini ve düşmanları tarafından o kızı evlendiği yönünde haberler çıkınca sultan tarafından öldürüleceği korkusuna kapılan Amîdüddeve'nin kendisini hadım ettiğini belirtir.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

kız ve erkeğin kendilerine vekil tayin ettikleri şahıslar tarafından da belirtilebilir.³²

Kaynaklarda Selçuklu hanedan üyelerinin nikâh akitleri hakkında ilk ayrıntılı bilgiye Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın nikâhında rastlamaktayız. Hatice Arslan ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın oğlu Zahîretüddin'in evliliği kararlaştırılmış³³ ancak Zahîretüddin'in âni ölümü üzerine Hatice Arslan ile halife evlenmek istemiş, buna Tuğrul Bey'in olumlu cevap vermesiyle Hatice Arslan ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın nikâhının Bağdat'ta yapılması kararlaştırılmıştır. Nikâha katılmak için gelen Tuğrul Bey'in veziri ve kız tarafının vekili Amîdülmülk, Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb b. Bengir, İyâz el-Kürdî ve İbn Şevk gibi bölgenin önemli emîrleri ve Selçuklu ordusunda görevli kumandanlarının halife tarafından kabul edilmesinden sonra nikâh akdine geçildi.³⁴ Nakîbünnükabâ Ebû Ali b. Temmâm, Alevîler'in nakibi Adnân b. Şerîf er-Radî, Kâdıkudât Mâverdî gibi din âlimleri de törene iştirak ettiler. Beytünnûbe'de bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra salona davet edilen halifenin olumlu cevap vermesi üzerine Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime, Muharrem 448'de (Mart-Nisan 1056) tarafların nikâhlarını kıydı.³⁵ Selçuklu hanedan üyelerinin nikâh akitleri kendilerine vekâlet verilen devlet adamları vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Alparslan'ın Seferiye Hatun'dan dünyaya gelen kızı ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın torunu Uddetüddin'in nikâh merasimi Nişâbur'da bizzat Alparslan'ın huzurunda yapılmasına rağmen erkek tarafını Amîdüddeve, kız tarafını ise Nizâmülmülk temsil etmişlerdir. Törende hukukçular ve kadılar, tâbi emîrler ve komşu devlet elçileri de hazır bulundular. Nikâh akdi en uğurlu saatte ve en güzel âdetler uygulanarak Şevval 464'te (Haziran 1072) gerçekleştirildi.³⁶

³² Atar, "Nikâh", s. 112,114.

³³ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 13; İbnü'l-Kalânîsî, "İbnü'l-Kalânîsî'nin *Zeylü Tarih-i Dimaşk*", s. 2; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 21; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4;

³⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, 468.

³⁵ Hüseyîni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 12-13; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 8; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, 468; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 168; Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 308; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 37.

³⁶ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 43; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 76; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 45; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 225. Selçuklular'da önemli işlerin

Bülent Kaçın

Selçuklu hanedan üyelerinin nikâh merasimleri genellikle kız veya erkek tarafının başşehirlerindeki saraylarda yapılmakta iken bunun istisnaları da olmuştur. Tuğrul Bey ve Seyyide Hatun'un nikâhı taraflar arasında yaşanan uzun ve sancılı bir görüşme süreci sonrasında Tebriz dışında, ikinci vaktinden sonra yapıldı. Tahtta oturmakta olan ve üzerinde çok değerli bir kumaştan yapılmış bir cübbe, tolga ve altlık bulunan sultanın etrafında derecelerine göre melik ve emîrler bulunuyordu. İbnü'l-Mahlebân'ın halifenin kendisine verdiği vekâletnâmeyi okuması ve Tuğrul Bey'in istenilen şartları kabul etmesiyle 13 Şâban 454'te (22 Ağustos 1063) nikâh merasimi tamamlandı.³⁷

Selçuklu hanedan üyelerinin nikâh törenlerinin genellikle "kız isteme" görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasından kısa bir süre sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Halife Muktedî-Biemrillâh, veziri Fahrüddevlî'nin Mâh-Melek ile evliliği hakkında olumlu cevap almasının ardından muhtemelen 476'da (1083-1084) Cemâlüddevlî Afîf'i nikâh akdini gerçekleştirmek üzere İsfahan göndermiştir.³⁸

Nikâh töreni öncesinde veya sonrasında davetlilere ve halka yemek verilmekteydi. Meselâ Tuğrul Bey Seyyide Hatun ile nikâh münasebeti ile ok atan adam büyüklüğünde şeker heykelleriyle dolu tatlılar bulunan sofralar kurdurdu. Halifenin evlilikle ilgili kararını getiren elçi İbnü'l-Mahlebân, Amîdülmülk tarafından sofranın baş köşesine alındı ve şölen sonrasında sofranın halk tarafından yağmalanmasına izin verildi.³⁹ Sultan Alparslan Bagrat'ın yeğeni ile evlendiğinde nikâh ziyafetini Hemedan şehrinde verdi.⁴⁰ Muhammed

---

yapılmasında uğurlu gün ve saatlerin tespit edilmesine dikkat edilmiştir. Sultan Tuğrul Bey bu işlerin tespiti için bir müneccimi her zaman yanında bulundurmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 31).

³⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 15; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 20-21; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 77.

³⁸ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 43; Kaynaklarda Halife Muktedî-Biemrillâh, ile Sultan Melikşah ve Terken Hatun'un kızı Mâh-Melek'in evlilik safhaları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmasına rağmen nikâh akdi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bondârî'nin, halifenin Cemâlüddevlî Afîf'i sultanın kızı ile olan akdini tamamlamak için İsfahan'a gönderdiği bilgisini dikkate aldığımızda Cemâlüddevlî'nin nikâh işlerini halletmek üzere halifenin vekâleti ile sultanın yanına gittiğini söyleyebiliriz.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 78; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 78.

⁴⁰ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 318.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

Tapar kız kardeşi Seyyide Hatun ile Halife Müstazhir-Billâh'ın nikâhının kıyılmasından sonra İsfahan'da⁴¹, Muktefi-Liemrillâh ile Mesud'un kız kardeşi Fâtıma Hatun ile nikâhının kıyılmasından sonra ise Bağdat'ta ziyafet sofraları kuruldu.⁴²

Selçuklular'da nikâhın kıyılmasından sonra Türk geleneklerine uygun olarak davetlilerin üzerine altın ve mücevher saçılıp nikâhın gerçekleşmesinde emeği geçenlere, devlet adamlarına da hediyeler verilirdi. Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un nikâhı sonrasında sultan ve Selçuklu devlet adamları etrafa altın, gümüş ve mücevher saçmış ve Tuğrul Bey, İbnü'l-Mahlebân'a 1000 altın, bir o kadar da gümüş para ve her yıl masraflarını karşılaması için 10.000 altınlık bir tevki⁴³, Alparslan ise Amîdüddeve'ye değeri 1000 altın olan elbiseler ve 700 altın vermiştir.⁴⁴ Muktefi-Liemrillâh ise Mesud'un kız kardeşi Fâtıma Hatun ile nikâhınında da davetlilerin üzerine para, mücevher ve altın saçıldı, devlet adamlarına hil'atler verildi.⁴⁵

2.4. Mehir

Nikâh kıyılırken erkeğin kadına vermesi gereken nikâh bedeline mehir denir. Bu bedel belirlenen miktarda para, mal veya kıymetli eşya olabilmektedir. Mehirin en önemli özelliği, kadına verilmesi ve tasarrufunun ona ait olmasıdır. Mehir ödeme şekli bakımından "muaccel mehir" (peşin), "müccel mehir" (vadeli) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mehirin miktarı kişinin ekonomik gücüne ve evlenilecek kişiye göre değişmektedir.⁴⁶

Selçuklular ile akrabalık bağı kuran Abbâsî halifeleri, Karahanlı ve Gazne sultanları büyük miktarda mehir bedeli ödemişlerdir. Halife Kâim-Biemrillâh, 13 Nisan 1056 (24 Muharrem 448) tarihinde Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan ile olan nikâhı

---

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 376-377; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 327.

⁴² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, XI, 51.

⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 78-79.

⁴⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 46.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, XI, 51.

⁴⁶ Ferruh, *İslâm Aile Hukuku*, s. 90-91; Emre, *İslâm'da Kadın ve Aile*, s. 72-73; Aydın, "Mehir", s. 389-390. Türk töresinde mehir kavramının bir benzeri olan "kalın" uygulaması Türkler'in İslâmiyet'i kabulü sonrasında yerini mehire bırakmış, ancak "kalın" da başlık ve ağırlık adları altında varlığını sürdürmüştür.

Bülent Kaçın

100.000 altın mehir ile kabul etmişti.⁴⁷ Halife Muktedî-Biemrillâh'ın Mâh-Melek ile evlenmesi için mehir miktarı olarak 100.000 dinar belirlenmişti.⁴⁸ Halife Müstazhir-Billâh, Şâban 502'de (Mart-Nisan 1109) İsfahan'da kıyılan nikâhta Seyyide Hatun'a mehir olarak 100.000 dinar verdi.⁴⁹ Halife Muktefî-Liemrillâh Mesud'un kız kardeşi Fâtıma Hatun ile 531'de (1136-1137) Bağdat'ta yapılan nikâhında mehir olarak 100.000 dinar vermesi kararlaştırıldı.⁵⁰ Melikşah'ın kızı Gevher (Mehd-i Irak) Hatun ile evlenen Gazne Sultanı İbrâhim'in oğlu Melik Mesud İsfahan'a çok miktarda mal gönderdi.⁵¹

Hanedanın kız üyelerinin aldıkları mehir miktarı ise, evlendikleri kişilere ve karşı tarafın bu evliliği gerçekleştirme isteğine göre değişmektedir. Hatice Arslan Halife Kâim-Biemrillâh halife ile evliliğinde 100.000 dinar, Kâkûyî Emîri Ali b. Ferâmurz ile evliliğinde ise 10.000 dinar mehir almıştır.⁵² Mekke emîrinin Melikşah'ın kız kardeşi ile evlenmesi için 10.000 dinar mehir bedelinin gönderileceği vaat edilmiştir.⁵³ Terken Hatun'un kızı Mâh-Melek ile evlenmek isteyen Karahanlı ve Gazneli hanedan üyeleri ona mehir olarak 400.000 dinar vermeyi taahhüt etmişlerdir.⁵⁴

Halife Kâim-Biemrillâh Sultan Tuğrul Bey'in, kızı Seyyide Hatun'un evlenmesini istemediği için mehir olarak 300.000 altın ile birlikte Vâsit ve çevresinin de kendisine bırakılmasını talep etmiştir.⁵⁵ Halife, nikâh töreninde ise Hz. Peygamber'in sünnetine

---

⁴⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 12-13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 27; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 37.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 133; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 47. İbnü'l-Esîr "muaccel mehir" (peşin) miktarının 50.000 dinar olduğunu belirtmiştir. Ancak peşin ödenmek istenen 50.000 dinarın İbnü'l-Cevzî ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin belirttiği gibi Terken Hatun'un süt hakkı olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 376-377; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, II, 42.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, XI, 51.

⁵¹ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 35.

⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 18.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 119; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 17.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 133; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 72; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 47.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 69-70; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 18; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X,

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

uyarak mehir miktarı olarak sadece 400 dirhem ve 1 dinar istedi.⁵⁶ Ancak bu sembolik bir bedeldir. Çünkü Tuğrul Bey nikâh töreni sonrasında Bağdat'a otuz Türk askeri, atlara bindirilmiş otuz câriye ve iki hâdim, altın ve değerli mücevherlerle süslenmiş bir at, 10.000 altın, Seyyide Hatun için 10.000 altın ile birlikte Altuncan Hatun'a ait iktâların kendisine verildiğine dair ferman, üzerinde her birinin ağırlığı 1 miskal olan 30 habbeden oluşan bir gerdanlık, halifenin eşi için 30.000 altın ve halifenin torunu Uddetüddin için ise 5000 altından oluşan armağanları sahiplerine teslim etmesi için Hatice Arslan'a gönderdi.⁵⁷ Sultan Tuğrul, Safer 455 (Şubat 1063) tarihinde Amîdülmülk ile halifenin Bağdat'ta yaptıkları görüşmede kararlaştırdıkları mehir miktarının karşılığı olarak halifeye 100.000 altın, 150.000 dirhem, 4000 giysi ve on soylu yörük atı gönderdi.⁵⁸

Kaynaklarda Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde mehir ödediklerine dair bilgi sadece Sultan Tuğrul'in evliliğinde bulunmaktadır. Ancak diğer hanedan üyeleri de evliliklerinde Selçuklu Devleti'nin itibarına uygun miktarda bir mehir ödemişlerdir. Mehir miktarının ise evlendikleri kişilere ve bu evliliği gerçekleştirme isteklerine göre değişkenlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

36; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 64. Tuğrul Bey halifenin taleplerini kabul ettikten sonra Amîdülmülk'ü 100.000 altın, 100 giysi, 2250 parça mücevher, 120 inci, 640 parça kırmızı yakut ve pembe bedehşan süsü, 558 parça firûze, yirmi sekiz parça sim şeritli zümrüt, on iki parça saf cam, on dört parça süs (ziynet) eşyası, yer ve yatak yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı, otuz beş câriye, yirmi hizmetçi, seksen at ve katır, 100 kişilik askerî birlik ve pek çok çadırdan oluşan mehirle birlikte Bağdat'a yolladı. Ancak halifenin Tuğrul Bey'in, kızı Seyyide Hatun ile evlenme isteğini olumlu karşılamadığını belirtmesinin ardından Amîdülmülk mehir için getirilen paralarla ve mücevherlerle birlikte Hemedan'a gitmek için Bağdat'tan ayrıldı (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 71-74; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 69).

⁵⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 79. İbnü'l-Cevzî nikâh sırasında halifenin mehir olarak 400.000 altın istediğini belirtmiştir (*el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 79).

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 79; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 21; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 38; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 80; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 315.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 81; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82.

2.5. Çeyiz

Kızın evlenirken baba evinden getirdiği mal ve eşyaların tamamına çeyiz denir. Evlilik için gerekli hazırlıkların yapılması, evin geçiminin sağlanmasının kocaya ait olması sebebiyle, çeyizin tasarruf hakkı kadına ait olup, kadının izni olmadan kocanın çeyiz üzerinde tasarruf hakkı yoktur.⁵⁹

Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde çeyizin hazırlanmasına büyük önem verilirdi. Tuğrul Bey, Halife Kâim-Biemrillâh ile evlenen Hatice Arslan için hazırlanan gösterişli çeyizi Rey sarayına davet ettiği Selçuklu devlet adamlarına, din bilginlerine ve tüccarlara gösterdikten sonra 6 Şâban 448 (19Ekim 1056) tarihinde Hatice Arslan ile birlikte muhteşem bir alayla Bağdat'a gönderdi. Çeyiz, üzerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mallar, mücevherler, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında nakışlarla benek yapılmış atlar ve Rum katırları olan sekiz kız cârîye ile üzerlerinde mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan katırlara binmiş altı genç kızdan oluşmaktaydı.⁶⁰

Halife Kâim-Biemrillâh, kızı Seyyide Hatun'un Tuğrul Bey ile evlenmesini istememesine rağmen sultan ile görüşmelerde bulunması için elçi olarak gönderdiği Ebû Muhammed et-Temîmî ile birlikte kızının çeyizi için acele hazırlanan ipekli kumaştan yapılmış cübbe, altın dokumalı ferace, altın işlemeli tolga, ön cephesi işlenmiş ve içinde sembol resimler bulunan bir ev, sincaba benzeyen bir ev, bukalemuna benzeyen samur derisinden yapılmış birkaç ev ile mücevherden ve yakuttan yapılmış birçok eşya göndermişti.⁶¹

Sultan Alparslan'ın Hâkân-ı Âzam'ın kızını⁶² Terken Hatun'u oğlu Melikşah'a istemek üzere Semerkant gönderdiği elçi hazırlanan çeyiz ile birlikte Nîşâbur'a gitti. Mahfenin önünde bin Türk meliki ve

⁵⁹ Emre, *İslâm'da Kadın ve Aile*, s. 77; ed-Dîb, "Çeyiz", s. 297-298.

⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 169; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 308.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 70; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 66.

⁶² Terken Hatun'un babasının kim olduğu hakkında ihtilâf vardır. Ancak kaynaklardaki bilgileri dikkate aldığımızda Terken Hatun'un babasının Tamgaç Han olduğu söyleyebiliriz (ayrıntılı bilgi için bk. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş*, s. 322-323; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, s. 115).

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

padişahların hizmetine lâıyk bin Türk memlükü tarafından taşınan büyük bir haşmet ve “hadsiz ve hesapsız” eşyayı barındıran çeyiz geçtiğı her sokağı ve caddeye misk, tütsü, amber ve kâfur kokuları saçarak saltanat sarayına taşındı.⁶³

Sultan Melikşah kızı Mâh-Melek'in çeyizi Bağdat'a götürmeleri için Musul'dan İsfahan'a bir görevli yolladı. Muharrem 480 (Nisan 1087) tarihinde çeyiz saltanat sarayından hilâfet sarayına Sa'ddüdevle Gevherâyın, Emîr Porsuk, diğere emîrler ve askerlerin eşliğinde giderken 130 deve ve 74 katırla taşındı. Develerin üzerleri Rum ipeğı, katırların ise çeşitli mülkî ipeklerle örtüldü. Boyunlarına altından ve gümüşten çanlar ve gerdanlıklar takıldı. Yüklerin çoğı altın ve gümüş ziynet eşyası, elbise ve mücevherden oluşmaktaydı. Ayrıca takımları çeşitli mücevherlerle süslenmiş altın eğerli otuz üç cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan büyük bir beşik vardı.⁶⁴ Halife Müstazhir-Billâh ile evlenen Melikşah'ın kızı ve aynı zamanda Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun 504'te (1111) kendisine refakat eden Ebû Saîd el-Herevî ile İsfahan'dan Bağdat'a gitti ve Ramazan ayının 10. gecesinde beraberinde getirdiğı 162 deve ve 27 katıra yüklü çeyizle birlikte devlet adamlarının refakatinde saltanat sarayından hilâfet sarayına götürüldü.⁶⁵

511'de (1118) Emîr Mengü Bars b. Böri Bars ile Muhammed Tapar'ın eşi ve Melik Mesud'un annesi olan Sercihan Hatun, sultanın hazinesinden eşine çeyiz olarak pek çok mal getirmişti.⁶⁶ Kavurd, kardeşi Alparslan'ın evlenmesini vasiyet ettiğı eşi Seferiye Hatun'un ile evlenmesini durumunda yüklü miktarda mal ve paradan oluşan çeyize sahip olacaktı.⁶⁷

Selçuklular'da çeyiz olarak eşyalar, elbiseler, çeşitli kumaşlar, câriyeler, hayvanlar ve kıymetli madenlerin yanı sıra toprak iktâ edildiğı de görölmektedir. Sultan Alparslan kardeşi Kavurd'un kızlarının çeyizini hazırlaması isteğini kabul ederek

⁶³ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, s. 104-105.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 145; Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Melikşah Dönemi”, s. 74; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 267; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 157-158.

⁶⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 57; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 330.

⁶⁶ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 160.

⁶⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Melikşah Dönemi”, s. 6.

Bülent Kaçın

onlara 100.000 dinar, çeşitli elbiseler ve topraklar iktâ etti.⁶⁸ Ayrıca Alparslan'ın, Safiye Hatun ile evlenmesinden sonra Müslim b. Kureyş'e Irak'ta Medâyin'in de dahil olduğu bazı yerleri⁶⁹ ve Melikşah'ın, Züleyha Hatun ile evlenen Muhammed b. Müslim'e Rahbe, Rakka, Harran ve Nümeyroğulları kabilesinin topraklarını iktâ etmesini⁷⁰ de çeyiz olarak değerlendirebiliriz.

Sultan Sencer Mahmud ile nikâh akdi gerçekleşen kızı Mâh-Melek'i 513'te (1119) Horasan'dan devlet adamlarının refakatinde mükemmel çeyizler, altın ve değerli taşlarla süslü mahfe ve filler eşliğinde Irak'a gönderdi.⁷¹ Sultan Sencer, Mâh-Melek'in ölümü üzerine Mahmud ile evlendirdiği diğer kızı Gevher Nesibe'yi de yüklü miktarda bir çeyizle Irak'a yolladı. Sultan Sencer'in Gevher Nesibe'nin ölümünden sonra kızlarının çeyizleri ve mücevherlerini istemesi ihtimali kendisine büyük bir ekonomik yük getireceği için Mahmud üzerinde büyük bir baskı yarattı.⁷²

Sultan Alparslan ile evlenen Tamgaç Han'ın kızı ve aynı zamanda Şemsülmülk Nasr'ın kız kardeşinin çeyizi Malazgirt Savaşı'ndan sonrasında Selçuklu sarayına gönderildi. Selçuklu-Karahanlı ilişkilerinde yaşanan sıkıntılar sebebiyle acele hazırlanan yüklü miktardaki çeyiz iki hanedan arasındaki ilişkilerin düzeltilmesine değil, bozulmasına sebep oldu. Sultan Alparslan'ın hatunun getirdiği eşyalar içinde daha önce Selçuklular ile Batı Karahanlılar arasında yapılan savaşta Melikşah'tan yağmalanan altın leğeni görmesi üzerine, "Bu leğeni burada görmenin mânası, ancak beni ayıplamak ve oğlumun yenilgisini bana haber vermek ve hatırlatmaktır" diyerek bunu kendisine karşı yapılmış bir hakaret olarak algıladı ve bunun üzerine çok kırılğan olan ilişkiler zedelendi

---

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 62; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 72.

⁶⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 32.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 143; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 68.

⁷¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I, s. 198. Sultan Mahmud'un sarayı 515'te (1121-1122) yandığında Mâh-Melek'in çeyizine ait olan çok sayıda mücevher, ziynet eşyası, halı, elbise zarar gördü. Altınları kurtarmak için adam görevlendirilmesine rağmen hatuna ait kırmızı mücevher hariç bütün mücevherat mahvoldu (İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 470).

⁷² Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 144.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

ve Alparslan 200.000 kişiden oluşan bir ordu ile Karahanlılar'a karşı harekete geçti.⁷³

2.6. Düğün

Nikâhta tarafların irade beyanlarının umuma duyurulması, davete icabet edenlerin ağırlanması ve eğlencelerle kutlanması için yapılan merasime düğün denir. Düğün Türk ve İslâm hukukunda evliliğin bir rüknü olarak kabul edilmiş ve akrabalık bağı kuran taraflar için sevinç ve mutluluk vesilesi olarak görülmüştür.⁷⁴ Selçuklular'da da bu merasim genelde her toplumda olduğu gibi tarafların nikâhtan sonra bir araya gelmesiyle başlayıp, yapılan eğlence ve verilen ziyafetlerle son bulmaktaydı.

Kaynaklarda Selçuklular'ın düğünleri hakkındaki ayrıntılı bilgilere onların Abbâsî hanedan üyeleriyle yaptıkları evlilikler sebebiyle ulaşabilmekteyiz. Hatice Arslan Şâban 448 (1056) tarihinde halife ile nikâhının kıyılmasından sonra Bağdat'a sultan sarayına götürüldü. Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime'nin Tuğrul Bey'e halifenin, "Allah, size emanet edilen (şey)leri ehil olanlara tevdi etmenizi emreder⁷⁵" mesajını iletmesinin ardından, Hatice Arslan gelini almak için gelen halifenin annesine Altuncan Hatun tarafından hilâfet sarayına gönderilmek üzere teslim edildi. Hatice Arslan halifenin yanına geldiğinde birkaç defa yeri öptü, halife ise eşini yanına oturtup ona altınla işlenmiş bir ferace ve mücevherlerle süslenmiş bir taç hediye etti. Halife ertesi gün hatuna altın işlemeli 100 ipek elbise, yakut ve firûzeler ile süslenmiş bir altın tas ve değerli taşlardan yapılmış bir gerdanlık, Tuğrul Bey'in Büveyhî hanedanına mensup eşine ise 10 yük elbise ve çeşitli eşyalar ve Dicle Irmağının gelirlerinden 12.000 altın tahsis etti.⁷⁶

Selçuklular'ın gerçekleşmesi için büyük çaba harcadıkları Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un düğününe katılmak için Selçuklu Devleti'nin vasalları olan Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr, Sürhâb b. Bedr, Hezâresb, Ebû Mansûr Ferâmurz gibi emîrler de sultanla birlikte Bağdat'a gittiler. Bunun üzerine Amîdülmülk, hilâfet sarayına

⁷³ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Alparslan Dönemi", s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 109-110.

⁷⁴ Yaran, "Düğün", s. 15.

⁷⁵ Nisa Suresi 58. Ayet.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 27-28; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4-5.

Bülent Kaçın

giderek Seyyide Hatun'u sultanın sarayına götürmek üzere harekete geçti. Tuğrul Bey hatunu karşıladı, Selçuklu devlet adamları ve sultanın yakınları ise ayağa kalkıp oyun oynadılar, diz üstü oturup kalktılar ve Türkçe şarkılar söylediler.⁷⁷

Seyyide Hatun sultan sarayına gittiğinde altınla kaplanmış bir tahta oturtuldu. Sultan gelin odasına varıp yeri öptü ve ona hizmet etti. Hatun ise yüzündeki duvağı açmadığı gibi sultan için ayağa bile kalkmadı. Tuğrul Bey eşinin yanından ayrıldıktan sonra ona değerli mücevherler ve boncuklar ile süslenmiş bir ferace; Hatice Arslan ise iki gerdanlık, altından yapılmış hüsrevanî bir kâse ve büyük bir parça kırmızı yakut gönderdi. Sultan her gün eşinin yanına gidip ona hürmette bulunup hediyeler vermekteydi.⁷⁸

Tuğrul Bey uzun uğraşlardan sonra halifenin kızıyla evliliğinin gerçekleşmesi dolayısıyla çok mutlu oldu ve bunda emeği geçen veziri Amîdülmülk'e hil'at giydirip ona yeni lakaplar verdi, altınla süslenmiş bir at ve süslü bir kılıç hediye etti. Düğününe katılan Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr, Hezâresb, Ebû Mansûr Ferâmurz b. Kâkeveyh gibi bölge emîrlerine de hil'atler verdi ve günlerce süren ziyafet sofraları kurdurdu.⁷⁹

Selçuklu ile Abbâsî hanedan üyeleri arasında kurulan bir diğer akrabalık ilişkisi Mâh-Melek ve Muktedî-Biemrillâh'ın evlenmesiyle gerçekleştirildi. Sultan Melikşah ve Terken Hatun taraflar arasında nikâhın kıyılmasından sonra, düğünün yapılması için Musul'dan Bağdat'a gittiler ve Mâh-Melek'in de İsfahan'dan götürülmesi için bir adam görevlendirdiler.⁸⁰ Halife Muktedî-Biemrillâh düğüne katılmak için gelen Sultan Melikşah, emîrlere, devlet adamlarını ve Selçuklu ordusunda görevli kumandanları hilâfet sarayında kabul etti. Halife burada düzenlenen törende sultana hil'at, taç, bilezikler, yakalık ve iki kılıç hediye etti ve daha

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 81; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 81; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 23-24; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 40; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83.

⁸⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Melikşah Dönemi", s. 71; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 153.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

sonra Melikşah'ı “Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı” ilân ederek dünyevî yetkilerini ona bıraktığını bildirdi.⁸¹

Halifenin annesi ve halası sultan sarayına giderek Terken Hatun'u ziyaret etti, daha sonra Terken Hatun da hilâfet sarayına gitti, onlara iâde-i ziyarette bulundu. Sultan Melikşah ise halifeye 20.000 dinar, 150 at ve 150 ipekli elbise hediye gönderdi.⁸²

Mâh-Melek Bağdat'a varınca bir süre sultan sarayına kaldıktan sonra, halifenin annesi ve halası, Selçuklu devlet adamları ve eşleri fener ve meşaleler eşliğinde daha önce Bağdat'ta benzeri görülmemiş bir törenle üzeri örtülü çok sayıda altın ve gümüşle süslemiş bir mahfe içerisinde göz kamaştırıcı bineklere binmiş olan 200 Türk cârîyesinin eşliğinde hilâfet sarayına götürüldü ve burada halife ile gerdeğe girdi (Safer 480/Mayıs 1087). Halife ertesi gün sultanın adamları için büyük bir şölen düzenledi ve bu işte emeği geçen devlet adamlarına hil'atler verip hediyeler dağıttı. Sultan Melikşah kızını hilâfet sarayına gönderdikten sonra ava çıkıp üç gününü avda geçirdi.⁸³

Seyyide Hatun Halife Müstazhir-Billâh ile nikâhı kıyıldıktan iki yıl sonra, Ramazan 504 (Mart-Nisan 1111) tarihinde düğün için Bağdat'a gitti. O, ilk önce kardeşi Muhammed Tapar'ın sarayında kaldı ve Ramazan ayının 10. gecesinde, beraberinde 162 deve ve 27 katıra yüklü çeyizle birlikte halifenin yanına götürüldü. Seyyide Hatun'un Bağdat'a varışı sebebiyle şehir süslendi ve büyük eğlenceler tertip edildi.⁸⁴

Fâtıma Hatun da Muktefî ile nikâhın kıyılmasından üç yıl sonra Cemâziyelâhir 534 (Ocak-Şubat 1140) tarihinde Bağdat'a giderek halife ile gerdeğe girdi. Hatun saraya muhteşem bir törenle

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 143-144; Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Melikşah Dönemi”, s. 73-74; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 156-157.

⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Melikşah Dönemi”, s. 71; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 155. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Melikşah'ın halifeye bir at hediye ettiğini belirtir.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 145-146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, “... Sultan Melikşah Dönemi”, s. 74. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 157-158. Şölenle 40.000 kudret helvası yapılmıştır.

⁸⁴ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 387; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, 330.

Bülent Kaçın

götürüldü, onun gelişi sebebiyle günlerce süren kutlamalar yapıldı ve şehrin kapıları birkaç gün kapatıldı.⁸⁵

Selçuklular'ın erkek hanedan üyelerinin düğünlerinde olduğu gibi, kız hanedan üyelerinin düğünlerinde de konumlarına uygun olarak büyük harcamalar yaptıkları anlaşılmaktadır. Melikşah'ın kızı Gevher Hatun ile Gazne Sultanı İbrâhim'in oğlu Mesud'un evliliklerinde Nizâmülmülk, düğün masrafları ve gelini damadın ülkesine göndermek için hazineden 100.000 dinar tahsisat ayırdı.⁸⁶ Düğünde erkek tarafından kadınlara hediye verildiği gibi kadınlar tarafından da erkeklere hediye götürüldüğü görülmektedir. Tuğrul Bey'in Seyyide Hatun ile kıyılan nikâh sırasında üzerinde bulunan cübbe, tolga ve altlık, Seyyide Hatun tarafından hediye edilmiştir.⁸⁷

3. Sonuç

Selçuklular'da evlilik merasimi, ilk olarak genellikle devlet adamları vasıtasıyla gerçekleştirilen kız istenmesi ile başlar, fakat bu süreç bazan Tuğrul Bey ve Seyyide Hatun evliliğinde olduğu gibi çeşitli isteklere ve uzun diplomatik görüşmelere sahne olabilmektedir. Evlenme isteğine olumlu cevap verilmesi halinde, kendilerine vekâlet verilen devlet adamları vasıtasıyla kız tarafına verilecek mehir belirlendikten sonra hukukçular, kadılar, tâbi emîrler, devlet adamları ve komşu devlet elçileri bazan da sultanların huzurunda nikâh akdi gerçekleştirilirdi. Mehir miktarı ise, evlenen kişilere ve karşı tarafın bu evliliği gerçekleştirme isteğine göre değişmektedir.

Nikâh akdinden sonra kız ailesi tarafından özenle hazırlanan çeyiz erkek evine taşınırdı. Selçuklular'da çeyizde; altın ve gümüş gibi değerli taşlarla süslenmiş ziynet eşyaları, değerli kumaşlardan yapılmış kaftanlar ve elbiseler, altın ve gümüş kaplar, üzeri mücevherlerle süslenmiş beşik gibi kıymetli eşyalardan oluşmaktaydı. Evlilik tarafların birlikteliklerini umuma duyurdukları nikâhın ardından yapılan düğün ile tamamlanırdı. Selçuklular erkek hanedan üyelerinin düğünlerinde olduğu gibi, kız hanedan üyelerinin düğünlerinde de konumlarına uygun olarak yüklü miktarda harcamalar yapmışlardır.

---

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, XI, 76;

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, 151.

⁸⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, "... Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 66.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

Sonuç olarak Büyük Selçuklu Devleti'nde evlilik merasiminin Türk gelenekleri ve İslâmî geleneklere uygun olarak davetlilerin ve halkın üzerine para, mücevher ve altın saçılan, evlilik sürecinde emeği geçen devlet adamlarına hil'atlar verilip hediyeler dağıtılan, günlerce süren kutlamalar ve ziyafet sofraları kurulan ve devletin ihtişamını göstermesi açısından yüklü harcamaların yapıldığı görsel bir şölen olarak gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular* (430-485/1038-1092), seçme tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I-II, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977.
- Azimî, *Azimî Tarihi*, nşr. ve çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb* çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1227)*, seçme, tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg 1864 – Beyrut 1979, IX.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't Târîh Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX-XI, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihü Dımaşk*, nşr. Dârü Hassân, Dımaşk 1983.
- İbnü'l-Kalânîsî, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436-500/1044/45-1106/07)", çev. Ali Sevim, *Belgeler*, XXIX/33 (Ankara 2008), s. 1-42.
- Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, Ankara 2015.

Bülent Kaçın

- Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, İzmir: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sudûr*, çev. Ahmet Ateş, I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Cami't-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarih'il-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi ", *Belgeler*, çev. Ali Sevim, XVIII / 22 (Ankara 1998), s. 1-90.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarih'il-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alparslan Dönemi", *Belgeler*, çev. Ali Sevim, XIX / 23 (Ankara 1999), 1-51.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarih'il-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, çev. Ali Sevim, XX / 24 (Ankara 2000), 1-75.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Acar, H. İbrahim, "Nişân", *DİA*, XXXIII, 152-154.
- Atar, Fahrettin, "Nikâh", *DİA*, XXXIII, 112-117.
- Aydın, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Aydın, M. Âkif, "Mehir", *DİA*, XXIX, 389-391.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Dîb, Abdülazîm, "Çeyiz", *DİA*, VIII, 296-297.
- Emre, Mehmed, *İslâmda Kadın ve Âile*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- Ferruh, Ömer, *İslâm Aile Hukuku*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994.
- Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Güner, Ahmet, "Ebû Kâlicâr", *DİA*, X, 171-172.
- Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul; IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Hunkan, Ömer Soner, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara: Lotus Yayınevi, 2011. s. 375-394.
- Hunkan, Ömer Soner, "Tamgaç Han", *DİA*, XXXIX, 556-557.
- Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Neşriyet, 2014.
- Kitapçı, Zekeriya, *Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994.

Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri

- Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alparslan ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Köymen, M. Altay, "Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını", *Milli Kültür*, I/1 (Ankara 1977), s. 44-45.
- Makdisi, George, "The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 253-275.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", *Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi*, İstanbul 1984, 468-499.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, I, Ankara: Hilal Yayınları, 1971.
- Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Türk Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485- 498/1092 - 1104)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Yaran, Rahmi, "Düğün", *DİA*, X, 15-16.
- Yetkin, Şerare, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a Hediye Edilen Gümüş Tepsi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4 (İstanbul 1971), s. 101-109.

TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLI)'NDA HAN SÜSİ: EVLATLIK ORDUSUNDAN KOMİTELER VE TEGİNLERE HAKANLIK GULÂMLARI VE HAKAN OĞULLARI Khan Süsi in the Turkish Khanate (Qarakhanids)

Ömer Soner HUNKAN*

Öz

Türk Hakanlığı (766-1212) ordusu iki ana sınıftan oluşmaktadır. Bunlardan ilki “han süsi” yani hakan ordusudur. Diğeri ise “kara kamag süsi” denilen halk ordusudur. Bu makalenin konusu olan “han süsi”, gulâm sınıfına mensup hakanın muhafızları ve has askerleri ile merkezî otoriteye hiyerarşik basamaklar ile bağlı hakanın oğulları ve diğer akrabalarından müteşekkildir. Türk Hakanlığı hem yerleşik hem de bozkırlı kültürü temsil eden bir Türk devlettir. Dolayısı ile askeri kaynağı, hem bozkırlı komitelerden hem de yerleşik unsurun “evlatlık ordusu” ve “tegin”lerinden beslenmektedir. Türk Hakanlığı'nın İslâm dairesine girmesinden sonra ise bu askeri kavramların yerini “gulâm” ve “ben-i hakan” yani hakan oğulları tabirinin aldığı görülmektedir. Bu kapsamda ele alınan makalede hakanlığın han süsi, İslâm öncesi ve İslâmi dönemler gözetilerek detaylı bir şekilde irdelenmektedir.

Abstract

The Turkish Khanate (Qarakhanids) army consists of two main classes. The first is “Khan susi”. So it's the king's army. The other is the people's army (that is, kara kamag susi). The “Khan susi”, which are the subject of this article, are the khan's palace guards and special forces. In addition, the sons of the khan are another part of this military force. The Turkish Khanate is a Turkish state that represents both established and steppe culture. For this reason, the military source consists of both “adoption army (evlatlık ordusu)” and tegins. After the Turkish khanate entered Islam, the names

---

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi

"gulam" and "ben-i khan" are being used instead of these military concepts. In this article, these concepts are examined in detail in the pre-Islamic and Islamic periods.

Keywords: Qarakhanids, Qarakhanids Army, Gulam, Tigin, Adoption Army

Giriş

"Karahanlılar Devleti" tâbirine devletin yaşadığı devirde ve sonrasındaki kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu sunî isim 1874'de Rus bilgin Grigorev tarafından verilmiş olup, sonradan yapılan yayınlarda geniş bir kabul görmüştür. Oysa devrin kaynaklarında ittifak halinde kökeni Âl-i Afrasyab [Afrasyab (Tonga Alp Er) Hanedanı]'a bağlanan bu devletin orijinal adı olarak "Afrasyab Oğulları" ve "Türk Afrasyablı Melikler" tabiri kullanılmaktadır. Afrasyab et-Türkî'nin "hakan" ve oğullarının da "han" unvanına izafeten "hakaniyye=hakanlık" ve "haniyye=hanlık" ifadesinin de devlet adı olarak sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle devlete "hakan oğulları" da denmektedir.¹ Hatta Ömer Hayyam hakan oğullarından Hakan Şemsü'l-Mülk Nasr'ı Buhara'da ziyaretinde söylediği şiirinde onları açıkça "Türk Devleti (Devletü't-Türk)" olarak isimlendirmekte ve devletin ebet müddet daim olmasını niyaz etmektedir.² Ortaçağın büyük tarihçilerinden İbnü'l-Esir Afrasyab'ın Türklüğüne ve devletin sistemine atıfla devlete, "Türk Hanlığı/Hakanlığı", Kâşgarlı Mahmûd ise "et-Türkü'l-Hakaniyye" yani "Hakanlı Türkleri" demektedir.³ Şu halde bu yazıda sunî "Karahanlı" adı yerine "Türk Hakanlığı" tabirini kullanmak, tarih yazıcılığının ve metodunun gerektirdiği bir zorunluluk olacaktır.

Türk Hakanlığı (766-1212)'nin başkenti Balasagun (Kuz Ordu) Issık Göl'ün kuzey batısında yer alır. Batısında Talas nehri boyunca ticari ve siyasi açıdan önemli bir vilayet olan Taraz bulunur. Taraz'dan ayrılan bir güzergâh Seyhun'un kuzey batıya kıvrıldığı noktada Şâş (Taşkend) vilayetine ve diğer bir güzergâh da Aşağı Seyhun'da Farab (Otrar)'a ulaşır. Türk Hakanlığı'nın ulaştığı en geniş

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, Türk Hakanlığı Karahanlılar, İstanbul, IQ Yayınları, 2011, s.59-64

² Şehrezûrî, Şemsüddin. Nüzhetü'l-Ervâh, (Çev: Eşref Altaş), İstanbul, 2015, s.740, (Arapça Metinde s.741).

³ İbnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Târîh, (Neşr: A. El-Kâdî), IX, Beyrut, 1995, s.320. Kâşgarî, Mahmûd. Divânü Lügâti't-Türk, Tıpkı Basım. tıpkı basım, s.11.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

sınırlara göre kuzey doğusunda Balkaş gölü vardır. Buradan İli havzası ile Issık Göl'ün doğusundan güneye düz bir çizgi çekildiğinde Hotan şehrine varılır. Hotan, İpek yolunun veya Uygur, Çin ve Tibet'ten hakanlık ülkesinin güney doğusuna girişte ticarî mahiyette bir kapıdır. Batısında Kâşgar (Ordu Kend) hem siyasî hem de Hindistan, Çin ve Mâverâünnehr arasında önemli bir ticarî kavşaktır. Kâşgar'dan batıya doğru gelindiğinde yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile marûf Fergana vadisine geçilir. Burada Ahsiket ve Özkend önemli kentlerdir. Fergana gibi Mâvereünnehr'in bir parçası olan Soğd vadisinde iki büyük şehir Semerkand ve Buhara yer alır. Batı Türk Hakanlığı'na başkentlik yapan Semerkand'ın güney batısına doğru tarihi Demir Kapı'yı geçtikten sonra Tirmiz vilayetine varılır. Yukarı Ceyhun'un doğu kıyısındaki Tirmiz'e karşısında nehrin batı yakasında Belh vilayeti, Türk Hakanlığı ile Gazneliler ve Büyük Selçuklular arasında pek çok savaşa tanıklık etmiştir. Zira burası Mâverâünnehr'in Toharistan'a ve güneyden Horasana'a açılan stratejik kapısıdır. XII. yüzyıl başından itibaren Hanefî ulemasının dini merkezi konumundaki Buhara'dan ise batıda Beykend yolunu takiple Ceyhun kıyısında Firebr'e ve oradan nehir geçilerek çöl muntkasında Âmul'a gelinir ve Horasan'a ayak basılır. Buradan da Selçukluların doğu başkenti Merv'e varılır. Hakanlığın en batısındaki doğal sınırı olan Ceyhun nehrinin Aral Gölü'ne döküldüğü mecrasında ise Hârizm toprakları vardır.

Kısaca, Çin'den batı istikametinde İpek yolu güzergâhlarının birleştiği ve oradan farklı yönlere dağıldığı coğrafyanın hâkimleri olan Türk Hakanlığı'nın askerî yapısı, bir taraftan uçsuz bucaksız bozkırlara, diğer taraftan da şehir kültürünün yaygın olduğu Mâverâünnehr topraklarına sahip olması nedeniyle hem bozkırlı hem de yerleşik askeri kültürü üzerinde barındırma özgülüğüne sahiptir. Ayrıca X. asrın ilk yarısında hızlı bir şekilde İslam dairesine giriş yapmış ve yeni bir askerî kültürün etkileşimi içinde, İslam'ın doğu sınırının savunucuları olmuşlardır. Dolayısıyla hakanlığın askerî kültürünün izleri Orta Asya'ya özgü derin bir geçmişe sahipken, İrân ve Ön Asya'ya ait askerî unsurları da bünyesine katmıştır.

1. Han Süsi (Hakan Ordusu)

Makalenin konusunu teşkil eden "Han Süsi (Hakan Ordusu)", Türk Hakanlığı (766-1212) ordusunun insan kaynağının ana iki sınıfından ilki olup, hakanın muhafızları ve has askerleri yani gulâmları ile merkezî otoriteye hiyerarşik basamaklar ile bağlı "tâbî"

ve “alt tâbi” statüsündeki hakanın oğulları ve diğer akrabalarından müteşekkildir. Konumuz dâhilinde olmayan diğeri Halk Ordusu (Kara Kamag Süsi) ise sosyal yapıda hakandan sonra gelen ve muhtelif hiyerarşik unvanları bulunan boy beylerinin askerlerini ve tâbi yerel yöneticiler ile bölgelere özgü muhtelif askeri sınıfları temsil etmektedir.

1.1. Sü'den Ordu Kavramına Geçiş

Türk Hakanlığı dönemi Türkçesinde “ordu” kelimesi askeri bir manayı ifade etmiyordu. Ordu, hakanın bulunduğu şehre veya başka bir ifade ile başkente yani idarî merkeze deniyordu. Meselâ, hakanlığın esas başkenti Balasagun’a “Kuz Ordu=Kara Ordu (kuzey=büyük başkent)”, güney batıdaki idari merkez Kâşgar’a “Ordu Kend”, Mâverâünnehr’de bir dönem yönetim merkezi olmuş olan Debusiye’ye de “Kutlug Ordu” denmekteydi.⁴ Asker ve orduyu ifade için o dönemde “sü (sü veya su)” kelimesi kullanılıyordu. Nitekim “Su (sü) uyur düşman uyumaz. [Asker (ordu) uyur, düşman uyumaz]” atasözü herkesin malumudur.

Askeri terminolojide “sü” anlamca geniş bir yelpazeye sahipti.⁵ Ordu manası dışında “asker”, “er”, “muharip”, “askerî birlik”, “kıta”, “sefer”, “savaş (harp)”, “muharebe” ve “cephe” anlamlarını da ihtiva ettiğine kayıtlarda rastlanmaktadır. Askerî pek çok eylem ve fiiler yine “sü” terimi ile yapılmaktadır. Meselâ, “süledi” fiili, “sü”den türetilerek “asker sevk etmek” eylemini ifade için kullanılırken, “sü teril” askerin veya askeri birliğin toplanması manasına gelmektedir. Silah arkadaşı “südeş”, komutan anlamında ise “sübaşı”, yine “sü”den türeyen isimlerdir.⁶ Askeri bir terim olarak MS 329 yılından Türk hakanlığı devri sonuna kadar Türkçede askerî anlamda geniş bir kapsamda kullanılan “sü” kavramı, tarihî-askerî sahada İran ve Anadolu coğrafyasında XIII. yüzyılda artık terk edilerek yerini leşker, asker ve çeri gibi kavramlara bırakmıştır. Bugün bu kelimeye karşılık gelen “ordu” tabiri ise varlığını bilhassa “ordugâh” manasında Osmanlı devleti bünyesinde artan ve genişleyen bir sıklıkta devam ettirerek, XX. yüzyıla gelindiğinde “sü” kavramının tam karşılığı ile

---

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, İpek Yolunun Muhafızları Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu, İstanbul, 2015.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askeri Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme”, Türk Bilig, sa.12, 2006.

⁶ Eker, a.g.m.,s.109-110, 122.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

yerini almıştır.⁷ “Sü” aynı zamanda Doğu Türkçesinde de benzer bir akıbete uğramış olup, bugünün Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde onun yerini “asker ve koşun veya goşun” kelimeleri almış bulunmaktadır.⁸

1.2. Gulâm Sistemi

Arapça bir kelime olarak “Gulâm”, “erkek çocuk, delikanlı, âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız” anlamlarında olup, çoğulu “gilmân, gılme ve ağlime”dir.⁹ Gulâm terimine karşılık kullanılan bir diğer terim “mendlûk (çoğulu memalik)”tür.¹⁰ İslâm tarihi kapsamında gulâmların sarayda ve orduda istihdam edilmeleri ile idari-askeri teşkilatın bir unsuru olmalarının kökeni Hz. Ömer dönemine irca edilmektedir.¹¹ Bununla birlikte bir sistem olarak oraya çıkışının Araplara özgü kabul edilmesi mümkün gözükmemektedir. Gulâmın tedariki, eğitimi, hizmete alınması, ücreti, idari ve sosyal statüsündeki benzer ve farklı yönleri ile Araplardan önce farklı devletler ve coğrafyalarda uygulamalarına rastlanmaktadır.¹² Bu nedendir ki, konunun mütehasısları arasında tartışma hâlâ sürmektedir.¹³ Türk Hakanlığı'nın 960 yılından itibaren artan bir şekilde tazyik ettiği ve nihayet 1004 yılında Buhara, Semerkand ve bütün Mâverâünnehr'i alarak mirasını devraldığı Sâ mânî devletinde “Türk” unsuru etrafında şekillenen gulâm sisteminin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla Türk Hakanlığı'nda gulâm sistemi, gerek Sâ mânîler gerekse sonraki diğer devletlerle olan siyasi-askeri ilişkiler ile bazı sosyal hadiseler

---

⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London, 1972, s.781; Eker, a.g.m., s.106. Ayrıca bkz. Hunkan, a.g.e.,

⁸ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.662-663.

⁹ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *DİA*, C.14, s.178; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s.110.

¹⁰ Yıldız, a.g.e., 110.

¹¹ M. Nadir Özdemir, *Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847)*, SÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2004, s.26.

¹² Bu sistemin muhtelif coğrafyalara göre versiyonları hakkında bkz. Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, (çev. Kürşat Yıdırım), Ankara, 2011, s.11-24.

¹³ Bu konuda Doğulu ve Batılı araştırmacıların yaptığı tartışmaları için bkz. David Ayolon, “Mendlûk Devletinde Kölelik”, (Terc.: Samira Kortantamer), *L'Esclavage Mamelouk, Oriental Notes and Studies*, No. 1. Kudüs, 1951: 211-247; Cengiz Tomar, “Ortaçağ İslam Dünyasında Askeri Kölelik Sistemi”, *MÜSBE*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006; M. N. Özdemir, *Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847)*, SÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2004. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara, 2010.

çerçevesinde İslam kaynaklarına yansımıştır. Ancak bunlara geçmeden önce sistemin Türk Hakanlığı açısından Orta Asya geçmişine bir göz atmanın, aslında bunun hakanlığa hiç de yabancı olmadığını ortaya koyacağı kanaatindeyim.

1.2.1. Gulâm Sisteminin Türk Geçmişi

1.2.1.1. Evlatlık Ordusu, Oğul ve Köle Satışları

“Evlatlık Ordusu”nun ilk örneklerinden birine An Lu Shan (703-756)’ın biyografisinde rastlanmaktadır. Annesi Kök-Türk A-shih-te soyundan bir kamdır.¹⁴ Küçükken kaybettiği babası da yine Kök-Türklerin bir mensubudur. Ancak üvey babası Kök Türklerin Semerkandlı komutanı Soğd An P’o-chih’in soyadını alan An Lu Shan, yirmi yaşlarında iken işlediği bir suç vesilesi ile dikkatine mazhar olduğu You Chou valisi Chang Shou-kui tarafından himaye edilir ve oğlu gibi yetiştirilir.¹⁵ Çin ordusunda gösterdiği fedakârlıklarla 747 yılında saraya kabul edilir. Sarayda itibarı gün geçtikçe artan An Lu Shan’a, çeşitli unvanlar taltifiyle yetkileri arttırılır.¹⁶ Ancak bu durum, sarayda ona yeni muhalifler kazandırır. Bunun farkında olan An Lu Shan, bir taraftan topraklarını tahkim ettiriyor diğer taraftan da Tongra, Hsi ve Kitan boylarından seçtiği ve evlatlığına aldığı sağlam yapılı, savaşçılığa yatkın ve iyi ahlaklı sekiz bin kişiyi küçük yaştan itibaren özel olarak yetiştiriyordu. Bunlara “Hu” dilinde “kahraman” anlamına gelen “yeh-luo-ho” deniyordu.¹⁷ An Lu Shan onlara öz oğlu gibi davranıyordu.¹⁸

Çin’de evlat edinme geleneği bulunmakla birlikte bundan bir askeri teşkilat unsurunun kurulduğu görülmüş bir olay değildi.¹⁹ Buna karşın Kuzey Çin’de Türk tarihinin önemli bir evresini temsil eden Sha-t’o Türkleri (907-960) askeri teşkilatında da bir “evlatlık ordusu” müşahede edilmektedir. Sha-t’o lideri Li-k’e-yung Çin’i fethetmek için küçük yaşta olan çocukları ve büyük yararlılıklar gösteren şahısları evlat olarak kabul etmiş, sonra evlat edinilen

¹⁴ Tilla Deniz Baykuzu, An Lu Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Konya, 2013, s.57.

¹⁵ Baykuzu, a.g.e., s.59, 61.

¹⁶ Baykuzu, a.g.e., s.78.

¹⁷ Baykuzu, a.g.e., s.82.

¹⁸ Christopher I. Beckwith, İpek Yolu İmparatorlukları, (çev. Kürşat Yıdırım), Ankara, 2011, s.19.

¹⁹ Wu Hsing-tung, Beş Sülale Çağında Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Etkileri, Doktora Tezi, Taipei, 1070, s.58; Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre), Ankara, 1987, s.94.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

şahıslar da başkalarını evlat edinmişler ve gittikçe artan bu evlatlardan bir “evlatlık ordusu” meydana gelmiştir.²⁰ Ancak Sha-t’o lideri evlatlıklarının tedarik ettiği evlatlıklarını onaylamalı ya da evlatlıklar bunun için ondan izin almalı idi. Evlatlık ordusundan emir olanlara “Yi-er-cnün-shih” yani “evlatlık ordusunun komutanı” denmekteydi.²¹ Evlatlıklar muhtelif milletlerden temin ediliyordu. Fakat Çin asıllı olanlar çoğunlukta idi. Evlat olarak kabul edilenlere asıl soyadları ile birlikte babalığına binaen “Li” soyadı verilirdi. Onlardan bazılarında kendilerine daha yakın ve daha samimi göstermek için “ts’un” veya “ts’ung”, (Meselâ, Uygur ve asıl soyadı Chang olan Li-ts’un-hsin gibi.) diğerlerine ise “ssû” kelimesi eklenirdi. Li-k’e-yung’un oğlu ilk Sha-t’o kaganı Li-ts’un-hsü babasının kurduğu evlatlık ordusunu devam ettirmiş ve O da general, vali, vd. şahıslara isimler vererek geleneği sürdürmüştür. Diğer taraftan evlatlık yolu ile temin edilenlerin dışında Sha-t’o’lar esir ettikleri Kitan oğulları ve generallerine de soyadı ve isim vermişler, ancak onları diğerlerinden ayırmak ve mazilerini hatırlatmak için “Li” yerine başka kelimeler kullanmışlardır.²² Yedisi Çin asıllı olan On iki evlatlık komutanın idare ettiği evlatlık ordusu, Sha-t’o’ların en kuvvetli ve en güvenilir askeri unsuruydu.²³ Sistemin işleyişi, “su gemiyi yürütebilir de batırabilir de.” kabilinden idi. Zira evlatlıklar Sha-t’o’ları desteklediği ölçüde Sha-t’o’lar kuvvetlenmiş, aksi halde ise zayıflamalarına ve Çinlileşmelerine yol açmıştır. Nitekim evlatlıklar Sha-t’o’ların taht mücadelesinde ön planda idi. Li-k’e-yung’un ölümünden sonra oğlu Li-ts’un-hsü tahta geçerken babasının evlatlıklarının iç isyanına maruz kalma tehlikesi yaşamıştı. Ancak kendisinin ölümü akabinde artık tahta geçen kendi öz oğlu değil, babası tarafından evlat edinilen Li-ssû-yüan idi. O da ölünce yerine oğlu geçti ise de çok sürmemiş, bir diğer evlatlık Li-ts’ung-k’a isyanla tahtı ele geçirmişti.²⁴ Nihayette evlatlık ordusu, Sha-t’o’ların iç siyasi çekişmelerinin temel müsebbibi haline geldi. Sistem ilga edildi ancak Sh-t’oların ömrü de çok sürmedi.²⁵

---

²⁰ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.59, 66.

²¹ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.59.

²² Wu Hsing-tung, a.g.e., s.60-63.

²³ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.67

²⁴ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.66-67.

²⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Etkileri*, Doktora Tezi, Taipei, 1070, s.58-74; Cahit Alptekin, *Sha-T’o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, İstanbul, 2008, s.116-1124.

Uygurlara ait oğul ve köle satışlarına dair alım-satım vesikaları, hem evlat hem de gulâm tedarikindeki sosyal sebepleri izah eder mahiyettedir. Vesikalar on iki hayvanlı Türk takvimine göre hazırlanmış olmakla birlikte bunların Miladi hangi tarihe tekabül ettikleri tartışmalıdır.²⁶ Oğul satış vesikası bir tarihle başlayıp, kimin hangi ihtiyaçtan dolayı oğlunu kime sattığını gösterir bir cümle ile devam etmektedir. Buna göre satış sebepleri geçim sıkıntısı, gümüş para, eşya ihtiyacı, pamuklu bez ve neslin devamı olarak özetlenebilir.²⁷ Meselâ, “Kutluk Temür, Er Togmuş ve Tokdamış, (bize) kullanmak için gümüş yarmak (para) lazım olduğundan, Sengekdez Aka’dan altmış altın alarak, babası (ben) Kutlug Temür, ağabeyi er Togmuş, üçümüz oğlum Mubarek’i sattım.”²⁸ Oğul, baba tarafından veya baba yoksa büyük kardeş sorumluluğunda satılmaktadır. Evlat edinmiş kişi, onun maddi ve manevi bütün sorumluluğunu üzerine almaktadır. Kötü davranılmaması şartıyla evlatlık, babalığının sözünden çıkmayacak, onun için çalışacak ve doğru sözlü olacaktır. Akde muhalif davranılırsa ceza olarak taraflar hanın ordusuna veya hazinesine iki deve, at, köle, altın yastuk vs. vermek zorundadır.²⁹ Vesikalarda köle satışlarının da sebebi olarak para ve pamuk bez ihtiyacı olduğu görülmektedir. Burada, erkek köle için “kul” ve “er karabaş”, kadın köleleri ifade için “küng” terimleri kullanılmıştır.³⁰ Cinsiyet ayrımı yapılmadan genel anlamda köle karşılığı olarak, “karabaş” kullanılmaktadır ki, bu terimler Türk Hakanlığı Türkçesi ve Türkçe kaynakları için de geçerlidir. Meselâ, “Bana, Liw Taipu’nun oğlu Kawçü’ye kullanmak için gümüş lazım olduğundan, Poking isimli erkek kölemi (er karabaşımı), saygı değer Kingsun’dan kırk yedi stir gümüş alarak sattım.”³¹ Kadın kölelerin satışına dair de vesika mevcuttur: “... Bana Kalımtu’ya pamuklu bez lazım olduğundan, Bulat’tan yüz pamuklu bez alarak tulat isimli kadın kölemi (küngüm-ni) sattım.”³²

Buraya kadar bahsi geçen evlatlık ordusu, oğul ve köle satışlarına dair bilgileri, İslamî dönemin “gulâm” sistemi ile kabaca

²⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre)*, Ankara, 1987, s.57-58.

²⁷ İzgi, a.g.e., s. 89.

²⁸ İzgi, a.g.e., s.89-90.

²⁹ İzgi, a.g.e., s.90-93.

³⁰ İzgi, a.g.e., s.97.

³¹ İzgi, a.g.e., s.97.

³² İzgi, a.g.e., s.102.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

karşılaştırdıktan sonra Türk Hakanlığı'nın bu dairedeki yeri konusunda birkaç söz etmeye fırsatı olabilir. Öncelikle An Lu Shan'ın çocukluklarından itibaren askeri amaçları için yetiştirdiği sekiz bin kişilik evlatlık ordusundan bahsedecek olursak, malum olduğu üzere onlara “yeh-luo-ho” deniyordu. Çinli araştırmacı Jou'ya göre bu kelime eski okunuşu cihetiyle Türkçe “Solagay” olup, anlamı “solak”tır ki, bunlar Osmanlı devletinde hükümdarın yakın korumalarından idiler.³³ Osmanlı kapıkullarından solaklar, padişahın atının her iki yanından ilerleyip, yay ve okları çekilmiş bulunurdu. Yeniçeri ocağını teşkil eden ortarlardan idiler ve seçilmiş boylu poslu solaklara Solakân-ı Hassa denirdi.³⁴ “Yeh-luo-ho” aynı zamanda Farsça “chakar (çâkir)” kelimesi ile karşılanan “chieh” ile aynı manadadır ve bu An Lu Shan'ın Soğd kökenli savaşçı askerlerine işaret etmektedir.³⁵ Yeh-luo-ho hakkında bir diğer görüş, Çince ağzında “yerlak xa” onun kelime Türkçe-Moğolca “erlik han” kelimesinin karşılığı olmaktadır.³⁶ “Erlık” kelimesi açısından bakıldığında bunun Türk Hakanlığı'nda saray hizmetlerini gören “hizmetkâr (gulâm)”³⁷ manasındaki “er at” ikilemesini hatırlatmaktadır ki, bunun Kök-Türk yazıtlarına binaen “erlik adı” şeklinde de yorumlandığından yukarıda bahsedildi.

Sha-t'o'lardaki evlatlık ordusuna gelince, bu sistemi, gerek devlete esas teşkil eden memlûk sistemiyle gerekse kaynakları açısından diğerlerine göre daha teferruatlı bilgi sahibi olunabilen Memlûkler (1250-1517)'in “memlûk ordusu” ile karşılaştırmak bize bir fikir verebilir:

a. Gulâm'ın Tedariki: Sha-t'o'ların çeşitli milletlerden sağladıkları evlatlıkları nasıl temin ettikleri kaydedilmemektedir. Ancak, Uygur hukuk vesikaları gösteriyor ki, bunlar sadece devletlerin veya boyların birbirleri ile yer, yurt gibi ekonomik ve siyasi sebeplerle yaptıkları sefer ve savaşlarda elde ettikleri esirleri muhtelif pazarlarda satmaları veya ordularına onları dâhil etmeleri

---

³³ Çinli araştırmacı Jou'nun görüşü ve konuyla alakalı makalesi için bkz.: Baykuzu, a.g.e., s.82.

³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, I, Ankara, 1988, s.218-226; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul, 1993, s.254-256.

³⁵ Baykuzu, a.g.e., s.82-83; Beckwith, a.g.e., s.18-19, 21.

³⁶ Baykuzu, a.g.e., s.83.

³⁷ KB, M, No:55 bab.

ile temin edilmiyor. Başta geçim sıkıntısı, para, eşya ve coğrafyaya özgü bazı yaşamsal ihtiyaçların karşılanması için de evlat satılabiliyor. Memlûkler benzer sebepler çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya steplerinden tüccarlar vasıtası ile muhtelif milletlerden köle temin ediyorlar. Bunların dışında söylenebilecek salgın hastalıklar (veba) sonucu ailelerin çocuklarını kurtarmak için satmaları nedeniyle memluk temini de söz konusudur ki, bu salgınların Orta Asya'da da zaman zaman yaşandığı ve bunların ne gibi etkilere sebep olduğuna bilinmektedir.

b. Sultanın Onayı: Sha-t'o lideri veya kaganı alınan evlatlıkları onaylar yani onun izni dahilinde alınır. Bu durum Memlûklerde de sultanın onayına bağlıdır.

c. Yaş Aralığı: Sha-t'o'ların evlatlıkları küçük yaşta edinildikleri açıkça belirtilmektedir. Memluklerde de durum böyledir.

d. Ad, Unvan ve Lakap Verme: Memlûkler temin edilen memlûke ilk olarak Türkçe bir isim veriyor, buna sıfat olarak bağlı buldukları millet v.s. yazılıyordu. Bir de bağlı oldukları emirlerin nisbesi de ekleniyordu: Aybek et-Türkmânî es-Sâlihî. Bu uygulama hemen hemen aynıyla yukarıda sözü edildiği üzere Sha-t'o Türklerinde de icra ediliyordu. Evlatlık, kendi millet adı yanına, kendisini sahiplenen babalığın soyadını alıyordu. Memlûklerde "tibâk" adı verilen mekânda eğitime alınan memlûklerin dışında doğrudan sultanın hizmetine alınan imtiyazlı küçük bir memlûk gurubu "hâssekiye" vardı ki, Sha-t'o'larda bunları diğerlerinden ayırmak için soyadlarının ardından "ts'un" veya "ts'ung" terimleri kullanılırdı. Evlatlık ve sahibinin birbirleriyle olan baba-oğul bağı, Memlûklerde ağa-ini arasındaki "hoşdaş"lık veya sultan-memlûk arasındaki "sultan-oğul" ilişkisiyle aynıdır. Memlûk hizmetteki memlûkler başarılarına göre yükselerek "mahdûm" olarak emîr unvanı alabildiği gibi, Sha-t'o' evlatlık ordusunun mensupları da başarıları sonucunda Yi-an-cnün-shih"³⁸ yani "evlatlık ordusu komutanı" makamına erişebilirdi. Sha-t'o'larda on iki evlatlık ordusu komutanı vardı. Memlûklerde ise XV. asırda on iki "tibâk" bulunuyordu.³⁹

---

³⁸ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.59.

³⁹ Memluk ordusu konusunda bkz. David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik", (Terc.: Samira Kortantamer), L'Esclavage Mamelouk, Oriental Notes and Studies, No, 1. Kudüs,

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

e. İşleyiş: Memlûklerin sultanla veya muhalif unsurlarla ilişkilerinin mahiyeti devletin iç ve dış gücünün artmasına veya sarsılmasına sebep olabilirdi. Aynı husus Şha-t'olar için de geçerli idi.

f. Hükümdar Olma: Hem Şha-t'olarda hem de Memlûklerde evlatlıkların “kagan” ve memlûklerin de “sultan” unvanı ile tahta çıkmalarını mümkün kılan bir şans ve imkân vardı.

g. Sistemin Bozulması: her iki devletin yıkılış sürecine bakıldığında evlatlık ve memluklerden kaynaklı benzer zaafaların ön plana çıktığı takip edilebilmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; Türk Hakanlığı henüz İslâm'a girmeden ve İslâm coğrafyasını fethetmeden önce İslâm devletlerindeki malum “gulâm” veya “memlûk” adlarıyla zikredilen askerî teşkilata, Orta Asya'da hali hazırdaki ya da geçmiş Türk devletlerindeki benzeri “evlatlık” örnekleri nedeni ile, hiç yabancı olmadığı gibi, belki de tecrübe etmiş ve bünyesinde mevcuttu. Zira İslâm coğrafyasına girerek, Sâ mânîlerin Türk gulâm menşei komutanları ile kurdukları ittifaklar, onların Hakanlığın batı yöneticileri Buğra Han Hârûn ile İlig Nasr'ın hizmetlerine kabul edilmeleri, Sâ mânî hükümdarlarının yoğun talebine rağmen gulâmların Türk Hakanlığı'na karşı askeri bir tedbire yanaşmamaları ve nihayet, ciddi hiçbir direnişle karşılaşmadan hakanlığın Mâverâünnehr'i baştan başa fethiyle Sâ mânî devleti gulâmlarının (sipah-ı muazzam) esir edilerek, işe yarananlarının İlig Nasr'ın hakanlık ordusu bitiğine yazılmaları, herhalde geçmiş böyle bir tecrübe ile izah edilebilir.

1.2.1.2. Bozkırın Gulamları: Komiteler veya Bağlantısız Savaşçılar ve Boylar

Bir Orta Asya devleti olarak Türk Hakanlığı'nın baskın yönlerinden birisi hiç şüphesiz bozkırlı oluşudur. Bu nedenle saray hizmetlilerinin ve muhafızlarının tedarik edilmesinde tek yol, küçük yaştaki çocukların idarî-askerî amaçlarla evlatlık edinilerek yetiştirilmesi değildi. Han otağı veya sarayının hizmetli ve muhafızlarına kaynak teşkil edebilecek bağlantısız savaşçılar yahut başka bir deyişle “komiteler”, bozkırın bünyesinde bozkırlı devletlerin teşekkülü sürecinden buyana her daim rastlanan bir

---

1951: 211-247; David Ayalon, Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar, I-II-III, (Çev: Abdullah Mesut AĞIR), TTK, Ankara, 2015.

olguydu. Mao-tun (Mete)'dan çok daha öncelere ait Çin yıllıklarında Hunlar şöyle tarif edilir: "Çocuklar koyunlara binip, kuşlara, gelinciklere, farelere ok atarlardı. Savaşçıların güç ve yetenekleri, yay çekmelerindeki ustalıkları ile ölçülürdü. Erkekler savaş için eğitim yaparlardı. Çok ani baskın ve taarruzda bulunurlardı. Bu, onların doğuş ve tabiatlarındandı."⁴⁰ Doğal yetişme tarzı ile her biri bir diğerinden yetenekli atlı-çoban bozkırlılar, aynı zamanda bozkırın yaşam şartlarına ayak uydurmanın yahut zorluklarını aşarak bir takım nimetlere ulaşmanın yolunun organize olabilmekten ya da efendisine "itaat" etmekten geçtiği tecrübesine sahipti. Mao-tun'a atfedilen yarı efsane hikâye bize bunu anlatmaktadır: "Mao-tun ıslık çalan bir çavuş oku yaptı. Kendi okçu atlılarına eğitim yapmalarını emretti ve dedi: 'İslıklı ok nereye atılırsa (en sevdiği atı, hatunu ve babası), herkes kendi okunu aynı hedefe atacaktır. Okunu bu hedefe atmayanların başları kesilecektir!'"⁴¹ Nitekim öyle de olmuştur. Ön denemelerde itaatsizlik edenler ortadan kaldırılır ve nihayet sıra babasına gelir: Mao-tun bir gün babası Tuman ile bir ava çıkar. Avda ıslık okunu babasına atar. Mete'nin sağında ve solundaki adamlarının hepsi birden ıslık okunu takip ederler ve Tuman'ı öldürürler. Bundan sonra itaat etmeyen devlet erkânının tamamı öldürülür ve böylece Mao-tun kendisini kağan olarak tahta çıkarır."⁴²

Kendi boyundan veya yurdundan dışlanmış cesur savaşçılardan oluşan bir komite, yiğitçe işler yapmaya yetenekli bir beyin kabulüne mazhar olmayı bekler ve bir kez kabul edilince bir yeminle onun etrafında derhal kenetlenerek, "sadakat, itaat ve vefa" temelinde beyinin bütün sosyal, siyasi, dini vs. ideallerine ölümüne sahip çıkarlardı. Onun en yakınları olarak otağında yer içerler, otağının hizmet ve muhafızlığını gece ve gündüz yaparlar, kazanılan zaferlere paralel olarak beyinin ödülleri, ipekli parlak elbiselere, altın, gümüş vs. nimetleri ile taltiflerine mazhar olurlardı. Bu nedenledir ki, aralarındaki bu yakın bağ, beyin ölmesi halinde de devam eder, çoğu zaman intihar ederler veya öldürülerek onunla birlikte gömülürlerdi.⁴³ Her halde 675 yılında Horasan'a vali tayin edilen ve Semerkand'ı vergiye bağlayan Hz. Osman'ın oğlu Saîd, henüz bu geleneğin farkında değildi. Zira azledildikten sonra

---

⁴⁰ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s.214.

⁴¹ Ögel, a.g.e., s.213.

⁴² Ögel, a.g.e., s.217.

⁴³ Beckwith, a.g.e., s.12, 15.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Semer kand'ın ileri gelenlerinden almış olduğu çocuk rehineleri iade etmeyerek beraberinde Medine'ye götürdü. Ancak orada aralarındaki anlaşmaya muhalif olarak Türk rehinelerin silah ve elbiselerini, altın ve gümüşlerini alıp azatlıklarına dağıttı. Üstelik onları hurma bahçeleri ve tarım işlerinde de çalıştırınca, Türk rehineler kendilerine reva görülen köle muamelesini hazmedemediler ve Saîd'in üzerine hücum edip onu öldürdükten sonra komite yeminlerine binaen hep birlikte intihar ettiler.⁴⁴

Bu savaşçılara Türk Hakanlığı'nın seleflerinden Kök Türkler de yeterince sahipti. 627 Yılında Çinli Budist seyyah Hsüan-Tsang, Çin'den Hindistan tarafına giderken Batı Kök-Türklerin Suyab'daki karargâhına da uğradı ve burada T'ung Yabgu Kağan ile buluştu. Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesinde T'ung Yabgu Kağan'ın otağına ve onunla görüşmesine dair kaydedilen bilgiler bozkırın savaşçıları canlı bir şekilde yansıtmaktadır: "Atları fevkalade çoktur. Kağan bir yeşil saten giymişti. Saçları tam olarak görülüyordu. Maiyyetindeki iki yüz kadar subay ile çevrili idi. Bu subaylar simkeş ipekten elbiseler giymişlerdi. Saçları tam manası ile örülmüştü. Hükümdara refakat eden askeri kıtaların geri kalan kısmı develer veya atlar üzerine binen kimselerden teşekkül ediyordu ki, bunlar kürkler ve zarif yünden dokunmuş kumaş giyimler giymişlerdi. Bunlar o kadar kalabalık idiler ki, uzandıkları sahanın sonu gözle görülemezdi. ... Kağan (şöyle dedi): Benim büyük subaylarımdan biri olan Ta-mo-cihi (Yani Tamgaçı) ile beraber benim karargâhıma gidip beklersiniz... Kağan'ın oturduğu çadır insanın gözlerini kamaştıran altın çiçeklerle bezenmiş büyük bir pavyondan ibaretti. Takuvan denilen saray memurları önlerine serilen uzun hasırlar üzerine iki sıra olarak oturuyorlardı. Onlar altından dokunmuş parlak ipek elbiseler giymişlerdi. Han'ın muhafızları bu saray memurlarının arkasında ayakta duruyorlardı... Biraz sonra Çin ve Gao-çang (Qoço Uygur) elçilerini Kağan'a takdim ettiler... Ondan sonra Kağan, Hsüan-Tsang'a kırmızı satenden tam takım dinî elbise ve elli parça ipek verdi. Sonra has subayları ile birlikte on Li mesafe kadar ona refakat etti."⁴⁵

Türk Hakanlığı'nın bozkırlı halefi Kara Hitâyaların kurucusu Yeh-lü-Ta-shih, 1124'de batıya doğru hareket geçtiğinde yanında

⁴⁴ Beckwith, a.g.e., 21, Hasan Kurt, "Saîd b. Osman", DiA, C.35, İstanbul, 2008, s.572-573.

⁴⁵ Nazmiye Togan, Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen – Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cüz. 1-2, İstanbul, 1964, 31-33.

sadece 80 ya da en fazla 200 kişilik küçük bir grup vardı.⁴⁶ Çok geçmeden muhtelif millet ve boylardan 40.000 kişilik büyük bir ordunun Liao hanedanı bakiyesinden Yeh-lü-Ta-shih'in etrafında toplanmış olması, ancak, Orta Asya'nın bağlantısız savaşçılara ve komitelere ne denli büyük bir kaynak teşkil ettiği ile izah edilebilir. Nitekim onların ardıllarından bozkırın en meşhur temsilcisi Moğollarda da başlangıçta durum bundan farklı değildi. Üstelik etkileri itibarıyla Cengiz Han'ın yanındaki bağlantısız savaşçılara ve komitelere dair daha fazla teferruat bugünün malumudur.

Komite, nöker⁴⁷ yani dost olarak adlandırılan az sayıdaki askerlerden oluşmakta idi. Bunlardan Cengiz Han'ın nökerleri Kubilay, Celme, Cebe ve Sübedey maruftur.⁴⁸ Nökerlerden oluşan muhafız kuvvetleri Cengiz Han öldüğünde on bini bulmuştu. Kubilay'ın komitesi dört bölük ve her birinin başında bir komutan olmak üzere on iki bin kişilik atlıdan oluşmakta idi. Komitenin en önemli rollerinden biri has muhafız kıtalarını teşkil etmeleridir. Cengiz Han ordusunu onlu sisteme göre düzenlemiş ve has muhafız

---

⁴⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1999, s. 305; Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and The Islamic World*, Cambridge, 2005, s.146; Ahmet Taşağul, "Kara Hitaylar", *DİA*, C.24, s.415.

⁴⁷ Moğolca nöker (veya nökör, çoğul: nöküdü) in "hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaş, yoldaş, dost" ile "rakip, düşman, başka kimse" anlamlarında kullanıldığına rastlanmaktadır. Moğollarda maiyet muhafızlarıyla han ve kabile reislerine noyanlara hizmet eden ve onları efendi tanıyan bağımsız savaşçıları ifade eden bir terimdir. Serbestçe hizmetine girdikleri efendilerine canlarının feda olduğuna dair yenin ederek kabul edilirdi. Köle olmadıklarından kendi istekleri ile görevlerinden ayrılabilirlerdi. Ancak eski efendilerine ihanet ederek yeni bir efendinin hizmetine girmeleri hoş karşılanmaz ve cezaya müstahak olurlardı. Nitekim Cengiz Han, nökerlerine gerektiği gibi bağışta bulunamayacak durumdaki Kerayit beyini terk eden bir nökerin kendi hizmetine girmek istemesini hoş karşılamamış ve böyle birine güvenilemeyeceği gerekçesi ile öldürülmesini emretmişti. Her nöker bir subay adayı idi. Bu konuda bkz. Zerrin Günal, "Nöker", *DİA*, C.33, İstanbul, 2007, s.216-217; Ahmet Caferoğlu, "Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi", *TT Kongresi*, IV, Ankara, 1952, s.251-261; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, Ankara, 1995, s.133-146; *Moğolların Gizli Tarihi*, I, (Çev. Ahmet Temir), Ankara, 1995, s. 190: (çevirenin notu: 3); René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1993, 218; Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33 Sayı: 56, s.151.

⁴⁸ Beckwith, a.g.e., s.12; Ayrıca bkz. Saadettin Gömeç, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* Volume 2/2 Spring 2007, s.230-238.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

kıtası yani “kesig / kezig / keşik”⁴⁹ kurmuştu. Muhafızların yetmiş gündüz nöbetçisi (turgavut), sekseni gece nöbetçisi (kebtever) ve binlercesi de cesur (bagatur) kıtaları başka bir ifadeyle bahadırları ihtiva ediyordu. Kesig, nökerlerden seçilirdi. Muhafızlar (kesigten / keşigten) her an hanı korur, onun özel ihtiyaçlarını giderir, mallarını muhafaza ederdi. Onlar aynı zamanda teşrifatçı (çerbi), kâhya (ba’urcı), sadak taşıyıcısı veya okçu (korıcı), kapıcı (egudenci) ve seyis (ahtaçı) görevlerinde bulunurdu. Hanın çadırını, arabasını, silahlarını, müzik aletlerini, hükümdarlık alametlerini vs. emtiayı muhafaza etme, onun yiyecek ve içeceklerini hazırlama muhafızların işiydi. Muhafız / ev halkı kurumu Cengiz Han’ın hem şahsi işlerini hem de devlet işlerini gördüğünden barışta, seferde ve savaşta onun yanından ayrılmazlardı. Bunun karşılığında ondan cömertliği üzerinden talepte bulunurlardı.⁵⁰

Sonuç olarak, bir yönü ile şehirli diğer yönü ile bozkır kültürüne mensup olan Türk Hakanlığı’nın saray hizmetlileri ve muhafızları noktasında önemli kaynaklarından birinin de bağlantısız savaşçılar veya komiteler olacağı açıktır. Çünkü böyle geçmiş bir birikime sahip olan hakanlığın buna dair örneklerini ileride konusu geldikçe meselâ, Ali Tegin, Böri Tegin ve Arslan Han Süleyman’ın askeri unsurları çerçevesinde görmek mümkün olacaktır. Diğer taraftan görülüyor ki, “gulâm” veya “mendlük” sisteminin, ister evlatlık sistemi olsun isterse bağlantısız savaşçılar veya komiteler olsun, bu tecrübelerdeki evlatlık, intihar gibi geçmişteki muhtelif

---

⁴⁹ Cengiz Han’ın hassa ordusunu ifade eden “kesig veya keşik”, Moğol öncesi ve sonrası Türkçede yaygın bir kullanıma sahiptir. Kaşgarlı Mahmûd’un (ككك) olarak kaydettiği “kezik” kelimesi, işte nöbet, sıra ve cesaret manalarında olup, Reşîdû’d-Dîn’in tarafından (ككك) şeklinde yazılmıştır. Kelimenin bir diğer okunuşu ve yazılışı “Kesig / keşig / kesek / keşik”, kısım, kıta, nöbet, vazife, talih, parça, tertip” manalarını da içermektedir. Cengiz Han’ın hem gündüz hem gece nöbetçilerini hep birlikte çoğul olarak “kesigten veya keşigten” şekli kullanılmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kâşgari, I, 391; Barthold, Moğol istilasına kadar Türkistan, 1990, s.408; Moğolların Gizli Tarihi, I, (Çev. Ahmet Temir), Ankara, 1995, s.115; Grousset, a.g.e., 219; Sadettin Gömeç, “Türk Kültüründe ‘Keşik’ Kelimesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2004, s.119-123; Osman Nedim, Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I”, Türkiyat Mecmuası, C. XVII, İstanbul 1972, s.229-230; Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara, 2007, s.16-17; Alimcan, “Doğrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Türkçeden Geçen Kelimeler Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri, C.VI, Sayı: 1, 2006, s.94.

⁵⁰ Moğolların Gizli Tarihi, I, s.114-115; Barthold, a.g.e., s. 407-409; Grousset, a.g.e., 219; Beckwith, a.g.e., s. 16-17; Uyar, a.g.tez, s.17.

İslâm dışı ritüellerinin kaldırılarak İslamileştirilmesi ile, Arapların İrân'dan ve Türklerden öğrendikleri “çakar (çâkir)” veya “evlatlık” yahut “komite” sisteminin “şakiriyye” ve “teginlik” gibi müesseselere dönüşümünden veya onların bir versiyonundan başka bir şey olmadığını söylemek mümkündür.

1.2.1.3. Teginler (Tiginler)

Tegin (tigin), Osmanlı öncesi Türk tarihinde ve Türk coğrafyalarında siyasî, idarî, coğrafi ve sosyal hayatta karşılaşılan kullanımı en yaygın unvan ve isimlerin başında gelenidir dense herhalde pek yanlış olmaz.⁵¹ Buna rağmen kelimenin kökeni, okunuşu ve anlamı noktası hâlâ muğlak ve tartışmalıdır. Umumiyetle Türkçe olduğu konusunda bir uzlaşma vardır. Ancak, kelimenin kökenini farklı dillerde arayan araştırmacılar da az değildir.⁵² Diğer taraftan bazı devletlerin menşei meselelerinde anahtar rol, yine “tegin” kelimesindedir.⁵³

Kâşgarlı Mahmûd, böylesine hayati bir unvanı ve anlamını sözlüğünde teferruatlı olarak ele almıştır: “Aslında ‘köle’ demektir. Buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye ‘gümüş tegin’, yiğit köleye ‘alp tegin’, uğurlu köleye ‘kutlug tegin’ denir. Sonra, bu kelime Hakanlı (evlâdu'l-hakaniyye) aylasının çocuklarına ad olmuştur. Bu,

⁵¹ Çince transkripsiyonu “Té-le” ile ilişkilendirilen “tegin” unvanına yıllıklar ve yazıtlarda sıkça rastlandığı malumdur. Çin ve Orta Asya sahası dışında, okunuş meseleleri çerçevesinde aynı ya da kısmî değişikliklerle başka coğrafyalarda da görülmektedir. En batıdan başlanırsa Eski Bulgarca “kanarti ginos” yani “kanar teginos” veya “kanas teginos” unvanı bunlar arasındadır. Kuzey Hindistan'da Kuşanların sikkelerinde “Heraios” adıyla kaydedilen ilk hükümdarları, Birûnî'nin kaydettiği Kâbil Türkşâhîlerinin en eski hanedan atası olan “Barha Tegin” ile aynı kişi olduğuna dair görüş mevcuttur. Kuşanların halefi Akhunların Gandhara şehrinde oturan hükümdarı T'e-kin unvanı taşıyordu. (Bkz. Edouard Chavannes, Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900, Année 742: s.67, 70; Hatice Şirin User, “Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar”, XV. TT Kongresi, Ankara, 2010, s.609-610; Bîrûnî, Tahkîku Mâ li'l-Hind, 1958, Beyrut, s.348; Mehmet Tezcan, Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara), (Atatürk Ü. SBE, (Doktora Tezi), Erzurum, 1996, s.348; Enver Konukçu, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, 1973, s.56.

⁵² Gabain, Altheim, Chavannes, Radloff ve Ramstedt gibi Türkolog ve Sinologların kelimenin okunuşu ve anlamı hakkındaki görüş ve tartışmaları için bkz. A. Donuk, İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988, s.48-49.

⁵³ Mesela yukarıda bahsi geçen, Kuşan, Akhun, Türkşâhîler vs. hakkında bkz. Dipnot 152'deki müellif ve çalışmaları. Ayrıca bkz. Dursun Ali Akbulut, “Arap Fütuhata Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖ II.-MS VII. yy.), Atatürk Ü. SBE, (Doktora Tezi) Erzurum, 1984.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

yırtıcı kuşlardan birinin adıyla ekli olarak kullanılır. 'Çağrı tegin' gibi ki, 'doğan tegin' demektir. 'Köç tegin', 'kuvvetli tegin' demektir. Bu adın, kölelerden Afrasyab oğullarına geçmesine gelince, onlar babalarını çok sayarlar, büyük tutarlar; ne vakit babalarına karşı söz söyleyecek olurlarsa yahut bir şey yazmak isterlerse, kendilerini küçük göstermek için 'kul şöyle yaptı, kul böyle işledi' derler; giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı. Kölelerin adı bunlardan ayrılmak için bu kelimenin yanına bir şey eklenir."⁵⁴ "Tegit (Tiğit) kelimesi 'tegin'in çoğuludur. Bu aslında 'köle' demektir. Sonra hakan oğullarına (ebnâi hakan) ungun (unvan) olmuştur. Bu, kurala uymayan bir çoğuldur. 'Öke tegit' orta halli adamların büyüklerine, hakan çocuklarının küçüklerine verilen addır. Bu iki kelime birleştirilerek kullanılır. 'öke (öge)' kelimesinin aslı Zülkarneyn (Oğuz Han) gününde barış olmadan evvel Türk kollarıyla bunun kolları arasında yapılmış olan çarpışmadır."⁵⁵ "'Öke (öge)', teginden bir derece aşağı sokak adamlarından olup, denenmiş yaşlı ve akıllı kimselere verilen lakaptır. Bu şundan ileri gelmiştir ki, Zülkarneyn Çin'e kadar ilerleyince Türk hakanı savaş için Zülkarneyn üzerine gençlerden toplanmış, bir bölük asker gönderir. Hakanın veziri 'sen Zülkarneyn'in üzerine gençleri gönderdin, onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamların dahi bulunması gerekti' deyince Hakan, 'öge mi' demiş. Vezir 'evet' cevabını vermiş. Hakan bunun üzerine yaşlı sınanmış bir kimse göndermiş. Zülkarneyn'in ileri kolları üzerine bir gece baskın yapmışlar, düşmanları yenmişler."⁵⁶ "'Bekeç', teginlerin sanıdır. Nitekim 'Bekeç Arslan Tegin' denir. Bu kelime yumşak kef ile söylendiğinde küçültme bildirir, 'beyceğiz' demek olur. Bu da acınmak ve sevmek bildirir. Çünkü 'beg', yumşak kâf ileldir."⁵⁷ "Tarım (Terim)', teginlere ve Afrasyab soyundan olan hatunlara ve bunların büyük, küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir. Ne kadar büyük olursa olsun Hakanlı hanlarının (Hânâti Hakaniyye) oğullarından başkasına böyle söylenmez. 'Altun tarım', büyük kadınların lakabıdır."⁵⁸

Kâşgarlı'nın bütün bu anlattıkları, Türklerde ve Türk Hakanlığı'nda adı konmamış mevcut iki müesseseye işaret

---

⁵⁴ Kâşgarî, I, 413-414.

⁵⁵ Kâşgarî, I, 355-356.

⁵⁶ Kâşgarî, I, 90-91.

⁵⁷ Kâşgarî, I, 357-358.

⁵⁸ Kâşgarî, I, 396.

etmektedir: Birincisi hakan ailesinin erkek üyelerini kapsayan manasıyla, “hakan veya han soylu teginler”in oluşturduğu teginlik müessesesi, diğeri ise hanedana mensup olmayan ve muhtelif yollardan temin edilen “köle statülü teginler”in teşkil ettiği müessese.

1.2.1.4. Han Soylu Teginlik Müessesesi

Genel çerçevede Türk tarihine bakıldığında han soylu olarak daima “tegin” sıfatı ile anılanlar arasında en meşhuru herhalde Kök Türklerde Bilge Kagan’ın kardeşi Kül Tigin olmalıdır. Babaları öldüğünde iki kardeş sekiz ve yedi yaşında idiler. On dört yaşında Bilge Tegin, 697 yılında Tarduş halkı üzerine “şad” tayin edildi. Amcaları Kapgan’ın ölümünden sonra Kül Tigin’in askeri başarısı sonucunda Bilge Tegin, 716’da “kagan” ilan edildi.⁵⁹ 731 Yılında ölen Kül Tigin’in kitabesini yeğenleri Yollug Tigin yazdı.⁶⁰ Bu arada belirtilmesi gereken diğeri bir husus, I. Kök Türklerin dağılma sürecinde İ-nan Kagan’ın kardeşi T’ung Tigin’in Çin’e elçi gitmesi ve onun gibi Çin’e giden elçilerin çoğunun “tegin” unvanı taşıdığı görülmüştür.⁶¹ Bundan başka Karı Çor Tigin Yazıtı’nda Uygur yağlakar soyundan Böğü Bilge Tengri Han’ın küçük kardeşi Karı Çor Tegin, bir iç isyanı bastırmak için Çin ordusunun sol kuvvetlerine komutanlık yapmıştır. Yirmi yaşında hastalıktan öldüğünde Çin imparatoru tarafından adına anıt mezar yapılırken, yuğ merasimine ağabeyi Apa Çor Tigin de katılmıştır.⁶² Diğeri Türk devletlerindeki örnekleri ile uzayacağı kesin olan bu konuda sözün kısası şudur: Han soylu teginler, küçük yaşta askerlik sanatını öğrenirlerdi. Aynı zamanda okuma yazma gibi bir eğitimden sonra oldukça genç denilebilecek bir yaşta ya saray içi hiyerarşiye dayalı ya da tayin edildikleri bölgeye özgü bir unvanla (ki, bu, İslâmî dönemdeki “melik” statüsünün bir karşılığı idi.) görev alır, siyasi şartlardaki gelişime göre mevcut hiyerarşik basamakları çıkararak “kagan” mertebesine kadar ulaşabilirlerdi.

Türk Hakanlığı’ndaki duruma gelince, Kaşgarlı’nın da belirttiği gibi hakanlık teginleri bir hiyerarşiye tâbi idiler. Hemen hemen pek çok hakanlık mensubunun bir ön sıfat eklenerek teşkil

⁵⁹ Ahmet Taşağıl, Göktürkler, III, Ankara, 2004, s.37, 42.

⁶⁰ M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul, 1991, s.8, 31.

⁶¹ Ahmet Taşağıl, “Sir Tarduşlar”, Journal of Turkic Civilisation Studies, No.1143-150, 2004, s.145.

⁶² Cengiz Alyılmaz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, Uluslararası Türkçe Eğitim Kültür Dergisi, Sayı: 2/2, 2013, s.12, 22-23.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

edilen “tegin” unvanıyla yol aldıkları hiyerarşi basamaklarını nümizmatik verilerden ve İslâmî metinlerden takip edebilmekteyiz. Türk Hakanlığı'nın sadece paralarında rastlanan ve “tegin” unvanı ile birlikte söylenen hiyerarşi basamakları şunlardır: Arslan Tegin, Tonga Tegin, Togan Tegin, Buğra Tegin, Tuğrul Tegin, Böri Tegin, Yağan (Yığan, Yanga, Yangan) Tegin, Çağrı Tegin, Yağan Türk Tegin, Alp Tegin, Atım Tegin, Yinal (İnal) Tegin, Köç Tegin, Tüzün Tegin, Uluğ Tegin, Humar Tegin. Kaşgârlı'nın tanımı kapsamında Tegin'in bir alt basamağında yer alan “Öge, yahut Öke, Üke” unvanları şöyledir: Tonga Öge, Kutluk Öge, Bars Öge, Kılıç Öge, Sevinç Öge, Aka Öge ve el-Öge.⁶³ Buradaki tegin unvanların bir kısmı İslamî metinlerde de kaydedilmiştir. Bunlardan farklı olarak rastlananlar şöyledir: Ali Tegin, Sübaşı Tegin Türk, Cafer Tegin, Tegin Han, Kül Er Tegin, Çağrı Alp Tegin, Şemsü'l-Mülk Tegin, Hasan Ay Tegin, Süleymân Tegin (Tegin Han Süleymân), Mahmûd Tegin, Hasan Tegin, Bekeç Arslan Tegin.⁶⁴

Türk Hakanlığı'nda teginler umumiyetle kendi elde ettikleri başarılar nispetinde hiyerarşi basamağında yükselerek yeni unvanlar alırlardı. Bunun dışında hakanın ölümü veya taht değişikli sürecinde yeni idarî paylaşıma göre bir unvanla kendilerine yer edinirlerdi. Arslan Han Ali (ö.998), amcasının oğlu Buğra Han Hârûn'un 992'de vefatı üzerine onun görevlerini kendi oğlu Nasr b. Ali'ye “Tonga Tegin” unvanı ile tevdi etti. Tonga Tegin Nasr, bir müddet sonra 994 ve 997 tarihleri arasında Mâverâünnehr'in Fergana, Hocend, İlâk, Şâş ve Uşrûsene vilayetlerini fethetti.⁶⁵ Ertesi yıl Arslan Han Ali vefat etti. Onun Ahmed, Mansûr, Nasr, Muhammed ve Cafer adlarındaki oğullarından o vakte kadar “Tonga (Tegin)” unvanı taşıyan oğlu

⁶³ B. D. Koçnev, Karahanidskie Monety: İstočnikovedčeskoe i istoričeskoe İssledovanie, Moskova, 1993, s.11. (Koçnev 1993:

⁶⁴ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Y. Haşşâb ve S. Neşet), Beyrut, 1982, s.474; Gerdîzî, Ebû Saîd Abdü'l-Hay. Târîh-i Gerdîzî, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), Tahran, 1363, s.388; Menîni, Şeyh, eş- Şerhü'l-Yemîni el-Müsemma bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, II, Kahire, 1286, s.76, I, s.324; Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed. Târîhü Buhârâ, (Arp. Trc. E. A. Bedevî ve N. M. Et-Terâzî), Kâhire, 1363, s.20; Sibt İbnü'l-Cevzî, Miratü'z-Zamân fi Târîhi'l-Ayân, (Nşr. A. Sevîm), Ankara, 1968, s.207: Avfî Muhammed. Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.84; Karşî Cemal, Mülhakâtü's-Surâh, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.132; Bundârî, Ebu'l-Feth, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Trc. K. Burslan), İstanbul, 1943, s.235; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), XI, İstanbul, 1991, s.82; Kâşgarî, I, 357.

⁶⁵ Koçnev, a.g.e., s.24.

Ahmed, Togan Han ve Kara Hakan unvanları ile Balasagun'da tahta çıktı. Bu taht değişikliği çerçevesinde kardeşi Nasr b. Ali de elde ettiği başarılarla birlikte "Togan Tegin" unvanından "İlig ve Arslan İlig" mevkiine yükselerek, bu tarihten sonraki paralarında bu unvanları kullandı.⁶⁶ Özkend merkez olmak üzere Mâverâünnehr'i 999-1004 yılları arasında bütünüyle fethinden 1012 /1013 yılındaki ölümüne kadar aynı unvanı kullandı. Hiçbir zaman "han" unvanı kullanmayarak, faaliyetlerini ağabeyi Togan Han Ahmed adına sürdürdü ve paralarında önce onun adını ve unvanlarını zikrederek "tâbi" konumunu sürdürdü.⁶⁷ Bu süreçte kardeşi Mansûr b. Ali, 1003 ve 1004 yılları arasında İlig Nasr'ın "alt tâbii" olarak "Yığan Tegin" unvanı taşıyordu. 1012'de İlig Nasr öldü ve onun haklarına sahip çıkan alt tâbi durumundaki kardeşi Mansur b. Ali , "İlig" mevkiine çıktı. Ancak bunu kabul etmeyen Togan Han Ahmed, diğer bir kardeş Muhammed b. Ali'ye "İlig" unvanı vererek, Mansûr'u bölgeden uzaklaştırdı. Mücadeleyi bırakmayan Mansûr, önce 1015'te ele geçirdiği bölgede kendini "Arslan Han" ilan etti ve ardından 1018'de Togan Han Ahmed hastalanıp vefat ettikten sonra Balasagun'da "Arslan Han" unvanı ile hakanlık tahtına çıktı ve davasını kazandı.⁶⁸

Buraya kadar kısaca unvanlar çerçevesinde anlatılan 992-1018 arasındaki hadisler, bize teginlerin siyasi süreçte hiyerarşik olarak hangi aşamalardan geçtiği hususunda yeterince fikir vermektedir. Şartlar oluştuğunda yine mücadeleler kapsamında "teginlik" mevkiinden birdenbire piramidin en üstüne çıkanlar da mevcuttur. Bunun en iyi örneği şüphesiz Böri Tegin İbrâhîm b. Nasr'dır. İlig Nasr 1012'de öldüğünde yukarıda da bahsedildiği üzere hakları kardeşleri, onların çocuklarına ve nihayetinde de (İlig) Ali Tegin oğullarına geçmiş, iki oğlu Köç Tegin Muhammed ile Böri Tegin İbrâhîm'e bir yurt bırakmamıştı. Böri Tegin 1037'de babasının mirasına sahip çıkmak ve Ali Tegin oğullarından Mâverâünnehr'i almak için harekete geçtiğinde hiçbir varlığı olmadığı gibi, üstelik hapse de düşmüştü. Kardeşi Köç Tegin, Arslan Han Süleymân'ın himmetiyle sadece babasının merkezi Özkend'de "Aynu'd-Devle"

⁶⁶ Koçnev, a.g.e., s.21.

⁶⁷ M. Fedorov ve L. Ilisch "Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD", YN, VIII, Yarmouk, 1417/1996, s.26-28; Fedorov "Notes on the Qarâkhânids and Their Coinage", Supplement to ONS Newsletter, 165, 2000, s. 42; B. D. Koçnev "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)" vostoçnoe İstoriçeskoe İstoriçnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 4, Moskova, 1995, s.221.

⁶⁸ Koçnev, a.g.e., s.25; Koçnev, a.g.m., s., 213, 227, 231-232; Fedorov, a.g.m., s.42, 43, 51.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

unvanıyla “tâbi” statüsünde bulunuyordu. Bu zor konumda Böri Tegin İbrâhîm, aynı yılda hapisten kurtulmuş, kardeşinin yardımcı olmamasına rağmen, Kumucî⁶⁹ Türkleri ve Türkmenlerden aldığı destekle hem Gaznelileri hem de Ali Tegin oğullarını yenerek, 1041’de kendisine Semerkand’ı merkez yapmış ve Ali Tegin’in “Tamgaç Buğra Kara Hakan” unvanlarını alarak, Batı Türk Hakanlığı’nı kurmuştu.⁷⁰

Sonuç olarak hakanlık teginleri, Kök Türklerde olduğu gibi küçük yaşta idari-askeri eğitim alırlardı. Kaynaklarda bazılarının bilgin, şair, hattat ve muhaddis gibi sıfatlarının kaydedilmiş olduğu düşünülürse okuma yazma eğitimi de alıyorlardı.⁷¹ Sonra şartlara göre çok küçük yaşta “öge” ya da genç yaşta “tegin” mertebesinde iken, “alt tâbi” vasfı ile bir vilayetin veya bölgenin sorumluluğu üzerlerine verilir. O andan itibaren her birinin hakanlık makamına kadar çıkabilecekleri bir süreç yaşanır. Fakat bu yoldaki hiyerarşi dizininde hangi mevkide yer bulacakları veya hangi basamakları tırmanmaları gerektiği konusunda, kendi başarılarının dışında devrinin şartları da etkili olurdu. İslâmî metinlerdeki kayıtlarda ise Ali Tegin, Süleymân Tegin ve Hasan Tegin gibi bir İslâmî isimden sonra gelen “tegin” unvanı ise onların, Selçuklu “Melik Sencer” örneğindeki gibi, hanedan mensubu bir şahsiyet olduğunu ve meliklik statüsünü ifade etmektedir.

1.2.1.5. Köle Statülü Teginlik Müessesesi

Kâşgarlı’nın sözünü ettiği Zülkarneyn’in gençlerden topladığı bir bölük asker ve onların başına vezirin tavsiyesi ile gönderdiği “öge” unvanlı tecrübeli asker anekdotu ile, han soylu teginlerin diğer kölelerden (teginlerden) ayrılması için yırtıcı kuş isimlerinden ön bir sıfat alma gereği duymaları, Türk Hakanlığı’nda köle statülü bir teginlik müessesesinin varlığına işaret etmektedir. Nitekim

---

⁶⁹ Akhunların bir bakiyesi olan Kumucî Türkleri hakkında bkz. hakanlığın halk ordusu başlığı altındaki boylar arasında ele alınmıştır.

⁷⁰ Beyhakî, 608-611, 623, 654; B. D. Koçnev, “Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)” vostočnoe istoričeskoe istoričnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 5, Moskova, 1997, s.248, n.870.

⁷¹ Avfî, Muhammed, Tezkiretü Lübâbi’l-Elbâb, (Nşr. M. Abbâsî), I, Tahran, 1361, s.42; Neseffî, Ebû Hafz Necmü’d-Dîn Ömer. el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand, (Nşr. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü’l-Kevser, 1991, s.313-314; Bütün bunların dışında, şayet Kâşgarlı Mahmûd’un hakanlık ailesine mensup biri olduğu kabul edilirse teginlerin okuryazarlığı konusunda daha fazla söze gerek kalmaz.

Karahıtaylı Gür Han, Katvan savaşı zaferi ile Batı Türk Hakanlığı ülkesini ele geçirdiğinde Buhara'ya bunlardan biri olan Atım (Alp) Tegin'i vergilerin toplanması için naip olarak tayin etmiş, ancak bir süre sonra Atım Tegin, adalet ve insafı bir kenara bırakarak halka zulüm etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Buhara'nın Hanefi mezhebi reisi Sadr Ahmed'in taraftarlarından Buharalı bir gurup, Barshan'da bulunan Gür Han'ın yanına giderek ondan şikâyetçi oldular. Gür Han da İslâmî geleneğe uygun bir mektup hazırlatarak, Atım Tegin'e gönderdi. Besmele ile başlayan mektupta, "Atım Tegin aramızdaki mesafeyi uzak sanıyorsa, bilsin ki, rızamız ve hoşnutsuzluğumuz yakındır. Ahmed ne emrederse Atım Tegin onu yapsın, Ahmed de Hz. Peygamber ne emretmişse onu emretsin." şeklinde emir verdi.⁷² Diğer taraftan Zülkarneyn rivayetindeki "genç tecrübesiz asker" ve "tecrübeli öge" ilişkisi, Memluk devletindeki "ini" ve "ağa" ilişkisini hatırlatmaktadır. Buna göre, bir memlukün ikamet ettiği ve eğitildiği tibâk'ta her memlukün bir ağası vardı. Kaşgarlı'nın sözlüğünde "yaşca küçük kardeş" manasına gelen "ini" yani küçük, yeni ve tecrübesiz memlukler ile daha büyük ve tecrübeli olan "ağa" namı memlukler arasında bir kardeş ilişkisi vardı.⁷³

İpek yolunun Orta Asya'daki kavşağı konumundaki Türk Hakanlığı ülkesinde ticaret önemli bir gelir kaynağı idi. İpekten sonra en önemli ticarî emtia kölelerdi. Türkistan'dan getirilen çok kıymetli erkek ve kadın Türk köleleri, Sâ mânîler ve köle (tegin) menşeililer ve sonraki Hindistan Türk hanedanları için hem askeri hem de diplomatik hediyeleşmelerin ana kaynağını teşkil ediyordu. Meselâ, Gazneli Sultan Mesûd (1031-1040)'a isyan hazırlığında olan Hindistan'daki Yınâl Tegin, buralardan elde ettiği altın, gümüş ve mücevherleri Sultan'dan gizleyerek, biriktirdiği bu mal karşılığında Türkistan'dan (Türk Hakanlığı Ülkesi) köleler getirtmekteydi.⁷⁴ Hakanlığın Ceyhûn boyu ve Gaznelilere sınır olan bölümü hariç, diğer taraflarının tamamen gazâ bölgeleri ile kuşatılmış olmasının köle teminine etkisi büyüktü. Meselâ, Togan Han Ahmed 1017'de geri çekilen kalabalık Hitây ordusuna yetişerek onları hezimeteye uğratmış ve ay yüzlü yüz bin genci esir almıştı.⁷⁵ Ayrıca iç savaşlar, dışarıdan

⁷² Nizâmî Arûzî, Semerkandî, Çehâr Makâle (Erbaa Makâlât), (Frs. Nşr. ve Arp. Trc. Muhammed b. Tâvî), Rabât, 1982, s.68.

⁷³ Kâşgarî, 93.

⁷⁴ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, Târîh-i Beyhakî, (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed, 1977, s.517.

⁷⁵ Menînî, II, 225; İbnü'l-Esîr, IX, 232.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gelen saldırılar ve 1056 yılındaki veba salgını gibi doğal afetler, bu ticareti teşvik eden diğer etmenlerdi. Nitekim çevre ülkelerin bazı meşhur simaları bu vasıta ile hakanlık coğrafyasından ve pazarlarından satın alınmış kimselerdi.

Türk Hakanlığı'ndan Barshanlı Kara Beçkem'in oğlu olan Gazneli devletinin hanedan atası Sebük Tegin (977-997) *Pend-Nâme*'de şöyle der: "Türk boyları arasında bir boyun diğer boya yağma yapması adetti. Babamın ava gittiği bir gün, (Karlukları teşkil eden dokuz boydan biri olan) Tuhsiler babamın çadırına akın yaptılar ve yağmaladılar. Malın hepsini çocukları ve kadınları götürdüler. Tuhsiler beni de esir olarak götürdü. O gün on iki yaşında idim. Onların arasında dört yıl kaldıktan sonra beni diğer birkaç köle ile Mâverâünnehr şehirlerine götürdüler. Adı Nasr-ı Çaçî (Şâs: Taşkent) olan bir tüccar beni diğer on köleyle birlikte satın aldı. Nahşeb'den Buhara'ya götürme niyetinde idi. Nahşeb'de hasta oldum... Benim hevesim silahşörlük ve binicilikte idi. Bana kardeşlik eden şahsın sanatı da silahşörlüktü ve evin kapısı önünde bir meydan vardı. Her gün büyük kişilerin oğulları gelmekte ve ondan silahşörlük öğrenmekte idiler. O bana da ders veriyordu (ini ve ağa ilişkisi). Nihayet iyi bir silahşör oldum. Nasr o yıl tekrar geldi. Beni Buhara'ya getirdi ve diğer dokuz köle ile beraber Emîr Alp Tegin'e sattı."⁷⁶

Bir diğeri Hindistan'daki Türk devletlerinden Şemsî hanedanının atası Şemseddin İltutmuş'tur. Türkistan'da yani hakanlık coğrafyasında el-Böri (İlböri) boylarının bir mensubu olan Şemseddin İltutmuş (İletmiş) (1211-1266), Hz. Yûsuf'un hikâyesine benzer bir şekilde Buharalı bir tacire kardeşleri tarafından satılarak, Buhara'ya getirilmiş ve burada Buhara Sadrı'nın bir akrabası tarafından alınıp yetiştirildikten sonra Gazne'ye götürülerek orada tekrar satılmıştır.⁷⁷ Son olarak, Hârizmşâhların atası Anuş Tegin de Türkistan sahasından temin edilerek Selçuklu hizmetine alınmış bir Türk köle idi.⁷⁸

⁷⁶ Şebânkâreî, Muhammed b. Ali, Mecmau'l-Ensâb, (Nşr. M. H. Muhaddis), Tahran, ş.1376, s.37-38; Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Tercümesi), İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.V., Cüz.1-2, İstanbul, 1975, 228-229.

⁷⁷ Cüzcânî, Minhâc Sirâc, Tabakât-ı Nâsırî, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), I-II, Tahran, Dünyâ-yı Kitâb,ş.1363, s. 441-442.

⁷⁸ Anuş Tegin'in menşei hakkındaki tartışmalar için bkz. İbrâhîm Kafesoğlu, Harezşâhlar Devleti Tarihi, Ankara, 1992, s.38-43.

Türk Hakanlığı'nın çağdaşlarından Selçuklular, bir taraftan "han soylu teginler" ile sıklıkla siyasi evlilikler yaparlarken, köle statülü teginler vasıtası ile kurulan rakipleri Gaznelileri küçümsedikleri bilinmektedir. Bunun etkisi ile olsa gerek, "Resul Tegin" gibi bazı örnekler istisna edilirse Selçuklu hanedan mensuplarının tegin unvanı kullanmadıkları, ancak gulamlarının bu sıfat ile anılmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu nedendir ki, Z. V. Togan, XI. yüzyılda bilhassa Azerbaycan ve Anadolu sahasındaki Türk akın ve fetihleri yahut beyliklerine dair kaynaklarda zikredilen Kara Tegin ve Gümüş Tegin gibi "tegin" unvanını haiz Türk beylerinin kökenini Selçuklularla değil, Türk Hakanlığı soyundan gelen kişilerle ilişkilendir.⁷⁹ Şu halde onların, hakanlık kökeninden değilse bile en azından hakanlık merkezinden kopmuş veya uzaklaştırılmış köle statülü teginlerden olabilecekleri düşünülebilir.

1.2.2. Hakanlık Gulâmları: Tapuççılar, Kullar, Er atlar, Oğlanlar

Türk Hakanlığı sarayında "tapuççı"⁸⁰, "kul"⁸¹, "er at"⁸², "oğlan"⁸³ adıyla zikredilen gulâmlar, umumiyetle küçük çocuklardan temin edilirdi. Yetişkin kimseler de alınmakla birlikte pek tercih edilmezdi. Bunlar muhtemelen mağlup edilmiş bir ordunun bakiyesi olan gulamların hizmete kabul edilmesi veya bazı ileri gelen şahsiyetlerin mallarına el konulması ile mevcut gulamlarının da devlete geçmesiyle olurdu. Bunun dışında diğer devletlerdeki örneklerinde olduğu gibi onlara, ancak gulâm sisteminin bozulmaya başladığı devrede rastlanırdı. Kadır Han Yûsuf, 1025 yılında Semerkand'da Gazneli Sultan Mahmûd ile görüşmesinden sonra onun göz kamaştırıcı hediyelerine karşılık olarak hazinesinin kapısını açtırmış ve pek kıymetli hediyelerin arasında altın kemer ve sadak kuşanmış Türk gulâmları hediye etmişti.⁸⁴ Sultan Mahmûd'un beraberinde Gazne'ye getirdiği bu kölelerden biri güzeller güzeli Nûş

---

⁷⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s.197-198. Bu çerçevede Mengüceklerin menşei ile alakalı "Tuğrul Tegin" için bkz. Hüseyin Kayhan, *Mengüçük Gazi'nin Kimliği ve Mengüçüklü Devletin Kuruluşu Hakkında*, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7, 2012, s.109.

⁸⁰ KB, M, 2608.

⁸¹ KB, M, 2619.

⁸² KB, M, 1768.

⁸³ KB, M, 4032.

⁸⁴ Gerdizî, 409.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Tegin Növbetî idi ki, o zaman çocuktuktu. Sultan onun Gulâmân-ı Hassa cümlesine alınması emretti.⁸⁵

Türk Hakanlığı'nda gulâmın tedarik yolları, yukarı bölümlerde zikrettiğimiz usullerle paralellik arz ediyordu. Evlatlık veya oğul satış geleneği mevcuttu. Evlatlığa alınmış çocuğa "tutunçu"⁸⁶, oğulluğa ise "yufga"⁸⁷ deniyordu. Kâşgarlı şöyle der: "Bu oglanığ bir toruğka aldım. (Bu köleyi bir ata satın aldım)".⁸⁸ Siyasî-askerî amaçları olanların ilk işi gulâmlar temin etmektir. Ancak, Orta Asya bozkır geleneğinin bir unsuru olarak, komite usulünü andıran katılımlarla efendisinin ideallerini benimsemiş hazır savaşçılar da mevcuttu. Nitekim Satûk Tegin, hem bu türden gulâmlara hem de komite üyelerine sahipti. İslâm'ı kabul ettiğinde gulâmlarına ve yanındakilere (havâşî) iman etmelerini emretmiş ve hepsi birden Müslüman olmuşlardı. Amcası Oğulcâk'a karşı Kâşgar'a yönelmeden önce, hanedan mensuplarından bazılarını da gizlice İslâm'a davet etmiş ve elli nefer (kişi) Müslüman olarak, ona itaatlerini bildirmişti. Ardından kendisine karargâh için bir kale aradı ve nihayet, Tabgaç (Yığâç) Balık kalesini muhasara ederek ele geçirdi ve üç ay burada ikamet etti. Bu sırada üç yüz Kâşgar atlısı yani komite üyesi ile Fergana gazileri kendisine katıldı ve sayıları bini buldu. At Baş'ını fethettiklerinde üç bin atlı oldular. İslâm adına Kâşgar'ı fethettiler ve Satûk Tegin, babasının gasp edilen haklarını yeniden elde etmek adına ülkenin güney batısında "Kara Han" unvanı ile tahta çıktı.⁸⁹ Halife iddiacısı el-Vâsikî, sarayına yerleştiği Buğra Han Hârûn üzerinde büyük tesir icra etmiş, onu Mâverâünnehr ve Horasan'ı ele geçirmeye teşvik ederek, en azından buralarda halife olmayı hayal etmişti. Buğra Han Hârûn Buhara'yı 992'de aldı ve Vâsikî de hedefine ulaşmak için ilk iş olarak buradan üç yüz gulâm temin etti.⁹⁰

---

⁸⁵ Sultân'ın ölümüyle oğlu Muhammed bu gulâmı yetiştirmiş ve Gazne'de kendisini çaşnî ve sâkî yapmıştı. Emîr Muhammed'in saltanatı sonrasında Emîr Mesûd bu gulâmı alıp, büyük iltifatlar göstererek Güzgânan vilâyetini ona verdi. Bir gulâm has olduğu vakit, ona bir hâdim vermek adet idi ki, ona ise iki hâdim birden verdiler. Bu hâdimler gece gündüz nöbetle Nuş Tegin ile beraber diler. Bkz. Beyhaki, 1977, 527; 1982, 434.

⁸⁶ Kâşgarî, III, 375.

⁸⁷ Kâşgarî, III, 32.

⁸⁸ Kâşgarî, I, 373.

⁸⁹ Kârşî, 132.

⁹⁰ Seâlebî, Ebû Mansûr. Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr, I-IV, (Nşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd), Kâhire, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, 1375 / 1956, s.192.

Gulâm sisteminde ideal olan onların çocuk yaşta hizmete alınmalarıdır. Yûsuf Hâs Hâcib, küçük yaşta alınanların benlik ve gururdan vazgeçebileceklerini başka bir ifadeyle daha itaatkâr ve güvenilir olabileceklerine işaretle, onlara yönelik tavsiyeleri çocuk gulâmların nasıl bir yetiştirmeye tâbi tutulduklarını göstermektedir: “Töre ve usul öğrenmeli, hareketini düzeltmeli, giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketi edep dairesinde olmalıdır. Erkenden kalkıp, hizmete hazır bulunmalı, sözlerinde ve hareketlerinde mütevazî olmaları lazımdır. Her işi süratle ve vaktinde yapmalı, işine iyice dikkat ederek gözü ve kulağı tetikte bulunmalıdır. Kendisinden büyüğe hizmet etmeli, dilini tutmasını bilmeli ve ulu orta söz söylememelidir. Böyle bir genç hizmette başarı gösterirse beyine yakın olur ve merhaleleri başarıyla geçer. Bundan sonra girerken, çıkarken, dilek ve ricaları arz ederken usulüne göre hareket etmelidir. Küçük rütbeli (kiçig kur) kimseler bu mertebeye erişince bey bundan sonra onların yapacakları işleri tayin eder. Hizmetkâr (Tapuççı, kul, er at, oğlan yani gulâm), akıllı ve dürüst tabiatlı olursa, o dilekleri hükümdara arz vazifesine yarar ve çabuk yükselip ikbâle erer.”⁹¹ Buraya kadar ifade edilen tavsiyeler ve vasıflar her gulâmda aranan ve görülmesi beklenen genel hususlardır.

Bunların dışında saray hizmetlerine ve askerlik sanatına dair aldıkları eğitim sonucunda; “Doğru tabiatlı ise “tamgaçı (mühürdar)” olur. Yazı ve hesap işlerini bilirse, “ağıcı (hazinedar)” olur. Anlayış ve zekası iyi ise “bitigçi (kâtip)” olur. Tavrı hareketi temiz ve güzel yüzlü ise bey onu “idişçi (sâki) yapar. İyi nişancı ve cesur ise, o, okçu ve yavcı (ok yaçı) olur... Bunlardan kiminin emrine hil (hayl, tabur: on otağ) verilir ve o, “hil başı (on otağ başı: hayl başı)” olur. Kimi at-aygır üzerinde “ilbaşı (seyis, emir-i ahur)” olur. Kimi “sübaşı”, kimi “hâcib (tayangu)”, kimi hükümdarın sır tevdi ettiği “ılımgâ (münşî)” olur. Kimi aklı ile “öğelik” mevkiine yükselir. Kimi “kök ayukluk” ile şöhret bulur. Kimi “inanç bey”, kimi “çağrı bey”, kimi “tegin bey” ve kimi “çavlı bey” olur. Kimi “yavgu”, kimi “yuğruş (Türk soylu vezir)” veya “ilbeyi (askeri vali, beylerbeyi)”, kimi unvanının eşi olmayan “er öği” olur. Hizmetkârların (tapuççıların) dereceleri (kurı) buraya

---

⁹¹ KB, 4033-4045.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

kadardır. Bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur.”⁹²

Yûsuf Hâs Hâcib, bahsi geçen rütbelere nail olanların bu mansıpta muvaffak olabilmelerinin yolunu da unvanlarına göre açıklamaktadır: “Eğer sana gerçekten “beylik” nasip olursa, işi bilgi ile idare et. Eşsiz “yavgu” olursan, ne kadar kuvvetli olursan ol vefalı ol. “Sü erki (ordu kuvveti)”ne sahip olursan cömert ve uyanık ol. “Hil (hayl)” veya “on otağ elig (on büyük çadır komutanlığı)” teveccüh ederse malını dağıtmalı, kılıç ve yaya sarılmalısın. “Vezirlik” isabet eder ve eline iktidar geçerse, kötü kanunlar vazetme, daima halim ve yumuşak ol. “Ögelik” kısmet olursa o akıllıca hareket etmeli ve “bey”i yanıldığı vakit ona doğru yolu göstermelidir. “Kök ayukluk” nasip olursa, insan kendini çok iyi gözetmelidir, o saadet kemerini kuşanmış demektir. “Sübaşı” ya da “ilbaşı” olursan, doğruluktan ayrılma ve kulağını keskin tut. “Hacib” olursan, rüşvet almamalısın, fakir, dul ve yetimlerin arzularını dinlemelisin. “Ağıcı” yaparlarsa, itimat kazanmaya çalış, daima doğru ve dürüst hareket et. “Bitigçi” ve “ılınga” olursan, gönül sırrını sıkı muhafaza et, ağzından söz kaçırma. Asıl mansıp sahibi olan hizmetkârlar (tapug kılguç) bunlardır. Diğer hizmetkârlar bunlara tâbi olurlar. “Töşekçi (döşekci)”, “kuşçu (kuşçu)” ve “aşçı”lar gibi, bazı “işçi”ler daha vardır. Bu gibi hizmetlerden sen uzak dur, bunların huzuru az, zahmeti çoktur.”⁹³

Bu bilgilere göre, Türk Hakanlığı’nda küçük yaştaki bir gulâm, hakanın sarayında veya sahibi olan üst seviyedeki halk veya resmi tabakadan kişinin himayesinde saray adabı ve usulü, bürokratik işler ve askerlik sanatını öğrendikten sonra ana iki sınıfa ayrılmaktadır. İlk sınıf kalem dairesi denilebilecek okuma ve yazma bilgisi gerektiren, Vezir, ılınga, hacib, tamgacı, ağıcı, bitigçi vs. mansıpları ihtiva eden saray görevlilerinden oluşmaktadır. İkinci sınıf ise saray muhafızlığı ve askeri hizmette gören ve askerlik sanatını iyi bilen sübaşı, ilbaşı, haylbaşı gibi mansıplara sahip askeri görevlilerin teşkil ettiği guruptur.

Kâşgarlı ile Hâs Hâcib’e göre Türk Hakanlığı’nda bir gulâmın yetiştirilmesinden sonra askeri sınıfta kat edeceği yolun aşağıdan yukarıya şöyle olduğu tahmin edilebilir: Öge (kutluk öge, sevinç öge, kılıç öge, bars öge, tonga öge, aka öge) - tegin (kutluk tegin, sebük

⁹² KB, M, 4046-4048, 4064-4070; KB, 4046-4048, 4064-4070;

⁹³ KB, M, 4136-4149; KB, 4136-4149

tegin, gümüş tegin, köç tegin, alp tegin, kara tegin) - tegin bey (inanç bey, çavlı bey, çağrı bey, tegin han) - haylbaşı - sübaşı - kök ayuk - er ögi yahut öge er. Türk boylarının ileri gelen şahsiyetlerinin alabileceği “yuğruş”, “yav(b)gu” ve taşra teşkilatına ait “ilbeyi”, hakanlıkta bilinenlerinin kalem sınıfından olması nedeniyle “vezir” ve hâcib” ile saray görevlileri arasındaki “ilbaşı” bu hiyerarşi dizinine dâhil edilmedi. İdişçi, kuşçu, döşekçi, aşçı gibi hizmetkârlar; “işçi” sıfatıyla hem saray ve askeri sınıfın hiyerarşisine tâbi mensuplarını, hem de erkek ve kadın sıradan köleler için kullanılan “karabaş (arapça: abd ve rakîk)”⁹⁴ namıyla sarayın ve askerin ihtiyacı olan mamullerin tedariki, yapımı ve bakımı için çalıştırılanları ifade edebilir. Dolayısıyla gulâmların ulaştığı en üst mertebeden öge ve tegin unvanı ile sorumluluk aldıkları en alt derecedeki ilk mansıplarına doğru (er öge yahut öge er - kök ayuk - sübaşı - haylbaşı - tegin bey “inanç bey, çavlı bey, çağrı bey, tegin han”) hiyerarşik basamakları üzerinde durabiliriz.

1.2.2.1. Er Ögelik veya Öge Erlik

“Öge ve tegin” gulâmlarca ve bazı ayırt edici ön sıfatlarla birlikte hanedan mensuplarınca kullanılmaktadır. Ancak, Nizâmü'l-Mülk'ün de vurguladığı gibi unvanlar her zaman layıkıyla düzenli alınmamaktadır. Bazen üst yönetim tarafından bazen de kişilerin başarısı ve iddiasına göre kendi kendine unvan vermesi ile gulam mensubu öge ve teginler, han soylu öge ve teginler gibi serbestçe bu unvanlarının önüne takdir edilen benzer bir sıfatı getirmiş olmaları mümkündür. Nümizmatik kayıtlardaki tonga öge, kutluk öge, bars öge, kılıç öge, sevinç öge, aka öge örneklerini biliyoruz. Gulâmların geldiği en üst iki basamağı teşkil eden “kök ayukluk” ve “er ögi /öge veya öge erlik” mansıplarının ortak vasfı olan tecrübeye ve akla dayalı olarak hakanlık danışmanlığı veya müşavirliği temsil ettiği malum olmakla birlikte, bunların aynı zamanda diplomatik ve askeri alanın da önemli unsurları olduğu unutulmamalıdır.

“Öge” ve “er öge veya öge er” unvanlarına hakanlığın batısını yöneten Ali Tegin Oğullarının Gaznelilere karşı yürüttükleri diplomatik ve askeri ilişkilerde rastlıyoruz. Tamgaç Buğra Kara Hakan Ali Tegin'in 1035 yılındaki ölümünden sonra Mâverâünnehr'de hâkimiyet küçük yaşta iki oğluna kalmış, bunlardan büyük olan Yûsûf, “Arslan İlig” mevkiine geçerek Kutlug

⁹⁴ Kâşgarî, III, 222; Yıldız, a.g.e., s.110.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Ordu⁹⁵'da babasının yerine geçmişti. Arslan İlig Yûsuf, babasının hakları ve politik hedefleri doğrultusunda Gaznelilere karşı Çağaniyân ve Tirmiz'i ele geçirmek için harekete geçmiş ve Çağaniyan'ın zaptından sonra Tirmiz kalesinin kuşatılması başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu şartlarda Gazneli Sultan Mesûd ile uzlaşmak için Öge (اوگا) lakaplı Mûsâ Tegin'i elçi olarak yanında Semerkanlı bir bilgin (fıkıhçı) ile birlikte Gazne'ye gönderdi. Sarayda üç gün bekletildikten sonra Sultan Mesûd ile görüşmelerine izin verilen elçilik heyetinde Gazneli vezirin sorusuna elçi Öge Mûsâ Tegin, hiçbir şey söyleyemezken, fasih bir dile sahip olan Semerkandlı bilgin söze girmiştir.⁹⁶ Görüldüğü üzere daha önce Kök Türklerde olduğu gibi elçilik heyetlerinde öge ve tegin unvanlı elçilere Türk Hakanlığı devrinde de şahit olunmaktadır. Şayet burada bahsi geçen Öge Mûsâ Tegin, Ali Tegin'in en küçük oğlu değilse, hakanlığın gulâm sistemi içinde yetişmiş, tecrübe ve aklı sayesinde elçi mevkiinde görev yapabilen bir mertebeye ulaşmış demektir. Diğer taraftan Musa Tegin'in "öge" unvanı, bir istinsah hatası olarak Beyhaki'nin kaydettiği ve "öge er (اوگار)" şeklinde okumanın isabetli olacağı bir diğer unvanın -r harfinin düşmüş (اوگار = اوگا)" hali de olabilir. Bu durumda Musa Tegin, gulâmların en yüksek derecesine ulaşmış bir şahsiyet olmaktadır.

Ali Tegin Oğulları Tirmiz kalesini kuşattıklarında Askeri harekâtı yürütenler ve komuta edenler arasında Öge Er (اوگار) şeklinde okunabilen bir komutan da vardır. Buradaki "öge er" (akıllı ve tecrübeli asker, kişi) yazılışının, Hâs Hâcib'in kayıtlarındaki "er öge"nin "sü başlar er" veya "alem başlar er" örneklerindeki gibi sıfatların yer değiştirmiş hali olduğu görülmektedir. Meselâ, "alp er tonga" ve "tonga alp er". Tirmiz kalesi kuşatmasında Ali Tegin Oğulları ve Sipahsâlâr Konuş'tan sonra başrolü oynayanlardan biri olan Öge Er hakkında Beyhakî şunları nakletmektedir:

"Ali Tegin Oğulları Dârzengî yolundan Tirmiz'e geldiler. Öge Er'i bir sancak ve üç yüz atlı ile birlikte kale kapısına gönderdiler. Öge Er'in kaleye ulaştığında onlar eliyle kalenin harp veya sulh ile derhal düşeceğini ve kalenin üzerine cesaretin bayrağını dikeceklerini zannettiler. Zan bazen isabet, bazen hata eder. Onlar orada erkek

⁹⁵ Buhara ve Semerkand'ın ortasındaki Debusiye şehrinin Nümizmatik verierdeki adı.

⁹⁶ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîh-i Beyhakî, (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, 1977, s.647; Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Ya. Haşşâb ve S. Neşet), Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982, s.533.

aslanlar olduğunu göremediler. Öge Er, beraberindekilerle kaleye geldiği vakitte aslanlar kalenin kapısını açarak: “Bismillah! Cesaretiniz varsa girin kalenin mutfağına!” diye bağırdılar. Ali Teginliler pâlûde tatlısı yemeye geldiklerini zan ettiler. İşi pek kolay gördüler. Düşmanlar biraz ilerleyince kaledeki süvari ve piyadeler onların üzerlerine öyle bir üşüştüler ki bir saat içinde birçoklarını esir aldılar; geri kalanlar yorgun bir halde kaçıp Ali Tegin oğullarının yanına gittiler. Ali Tegin oğulları Öge Er’e fena muamele ettiler. Öge Er, “İşte o pişmiş kazan orada yerinde duruyor; biz biraz tattık, iştahı olan gitsin.” diyerek, cevap verdi. Öge Er’i azarladılar, kendisini kadın gibi davranmakla suçladılar. Konuş (tunaş) Sipahsâlâr önde, geri kalanlar da arkasında ilerleyerek, her taraftan kaleyi kuşattılar. Üstaz Abdurrahman Kavvâl’dan duydum ki, Çağaniyan’a saldırdıklarında O, Tirmiz’e iltica etmişti. Dedi ki: “Ali Teginliler kaledekilerle birkaç defa savaştılar. Her çarpışmada yenilgiye uğradılar. Pek yorgun düştüler. Amaçlarından ümitlerini kesmeye başladılar ve kadınların kendilerini kınamasından çekindiler. Güçlü cüsseli biri olan ve emrinde bin atlı bulunan Öge Er, geniş bir kalkanla birlikte yaya olarak öne geçti ve kaleye bir saldırı yapmak istedi. Ebâ Nasr ve Ebu’l-Hasan Halef, arrâde (kale içindeki savunma manevrası) sorumlusuna, “şayet Öge Er’i kaleden uzaklaştırırsan sana elli dinar ve iki parça elbise vereceğiz.” dediler. Beş ya da altı menlik taş hazırladı. Öge Er’i gözetledi ve kararını vererek, arrâdenin ipini çekti. Fırlayan taş, Öge Er’in sırtına isabet etti, o anda Öge Er can verdi. Öge Er düştüğünde düşman ordusunda büyük feryatlar yükseldi. Zira, Öge Er büyük azametli bir adamdı.”⁹⁷

Şu halde, Has Hâcib’in gulâmın en üst mertebesi olarak işaret ettiği “er ögelik” yahut “öge erlik”, en azından bin kişilik süvari birliğini idare eden bir komutanlıktır. İlk hücumdaki başarısızlığı karşısında hizmet ettiği Ali Tegin Oğullarına ve ordu komutanı Konuş’a verdiği keskin ve kafa tutan cevabı, sıradan veya alt rütbeli komutanların söyleyebileceği bir söz değildir. Dolayısıyla “öge erlik”, hakanlığın muasırı devletlerdeki karşılığı ile en az bin kişiye komuta eden “emir” mertebesinde bir askeri rütbe olmalıdır. Nitekim Öge Er’in öldürülmesinin orduda yarattığı yankı büyük olmuştur. Arslan Han Muhammed’in on iki bin kişilik gulâm ordusunun mevcudiyeti göz önüne getirilirse, Batı Türk Hakanlığı’nda şayet tek bir öge erlik makamı varsa, onun komutasında en az bin askerden on iki bine

⁹⁷ Beyhakî 1977, 604-605; 1982, 497-498.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

kadar asker bulunabilir. Birden fazla öge er söz konusu ise o zaman hakanlıkta on iki öge erlik veya er ögelik mansıbının mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Bundan başka Öge Erler cesareti, tecrübesi ve aklına binaen aynı zamanda hakanın (askerî) müşavirleri arasında yer almaktadır.⁹⁸ Ayrıca, Beyhakî'nin yukarıdaki Öge Er'e ait verdiği bilgiler ile Kaşgarlı'nın tecrübeli asker çerçevesinde zikrettiği vezirinin uyarısı ile hakanın sevk ettiği askeri birliğin başına "öge" göndermesi olayı arasında gulâm ve mezkur mansıp ilişkisi açısından da bir benzerlik vardır.⁹⁹

1.2.2.2. Kök Ayukluk yahut Ayguçılık

Bir alt basamak olan "kök ayukluk" mansıbına gelince, Hâs Hâcib'in "Bu işleri (elçilik) bilen Kök Ayuk ne der dinle! ...Kimi kök ayukluk ile şöret bulur... Kök Ayuk kendisini çok iyi gözetmelidir, o saadet kemerini kuşanmış demektir." ifadeleri en azından bu mansıptaki kişinin; saray ve diplomatik işleri iyi bilen, tecrübe sahibi olarak sözü dinlenen ve kendisine hürmet edilen vasıflarda biri olduğu anlaşılmaktadır. Türk dilcileri "Kök Ayuk" ile Kök Türklerdeki "Ayguçı" arasında kelime ve anlam açısından bir ilişki kurmaktadırlar. Buna göre, iki kavramın ortak terimi "ay" Türkçede fiil olarak, "emretmek, buyurmak; yaptırmak; iletmek; açıklamak, beyan etmek; söylemek, konuşmak; kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek" anlamlarına gelmektedir. Buradan hareketle "ayguçı" isim olarak, "konuşan veya emir, komut veren, devlet baş müşaviri; kağan adına emir veren, sözcü" manalarına geldiği kabul edilmektedir. Kök Türklerde Tonyukuk'un bir unvanı da "ayguçı"dır. Uygur metinlerinde geçen "iş ayguçı Avluç Tarkan" unvan grubundaki iş ayguçı ibaresi, bir hizmette görevlendirilen ve memur edilen olarak anlamlandırılmaktadır. Ancak unvanın hangi rütbeye karşılık geldiği muğlaktır. Buna karşın Tonyukuk örneğindeki gibi, onların askeri vasıfları mevcuttur. "Ayuk"un ise son ekinde yer alan -k, "buyruk", "inak" örneklerinde olduğu gibi, fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir ettiğinden, "ayuk" da "ayguçı" gibi konuşan, emir veren manalarına gelmekte olduğundan, "kök ayukluk" tabii olarak

⁹⁸ Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, 1981, s.148-149; Donuk, a.g.e., s.54-55.

⁹⁹ Kâşgarî, I, 90-91.

Kök Türklerdeki “ayguç”ın işgal ettiği mansıbın karşılığı olan “hakanın (idarî-askerî) müşavirliği”dir denilebilir.¹⁰⁰

1.2.2.3. Sübaşılık veya Sü Başlar Erlik

“Sü” teriminin asker, er, muharip, askeri birlik, ordu, sefer, savaş, muharebe ve cephe anlamlarında tarihî kayıtlarda geçtiğinden yukarıda bahsetmiştik.¹⁰¹ Bu paralelde sübaşı¹⁰² veya “sü başlar er”¹⁰³ terimlerinin de baş yani komutan karşılığı olarak; asker, er, askeri birlik, ordu, sefer ve cephe komutanı anlamlarında kullanıldığını söylemek mümkündür. Han soyluların da kullandığı öge ve tegin unvanları istisna edilirse, gulâmın askeri ve idari hiyerarşilerine ait “sübaşı” gibi unvanlarının hiçbirinin hakanlık nümizmatik verilerinde görülmemesi, sübaşılığın sadece gulâm sınıfı içinden gelenlere özgü ve başarılarına göre zamanla ulaşabilecekleri bir askeri rütbe olduğunu söylememize fırsat vermektedir. Nitekim hakanlığın çağdaşı Gazneliler ve Selçuklularda gulâm menşeli sübaşılar bilinmektedir.¹⁰⁴

Türk Hakanlığında faaliyetleri çerçevesinde bilgi sahibi olduğumuz tek sübaşı, Sübaşı Tegin Türk'tür.¹⁰⁵ İlig Nasr'ın Mâverâünnehr'in fethi sürecinde ilk defa adından bahsedilen Sübaşı Tegin Türk, 1006 yılında İlig Nasr'ın emri ile Gaznelilerin elinde kalan Horasan topraklarının fethine memur edilmiş, Herât ve

---

¹⁰⁰ Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı, 39, 2006, s.223-224; Donuk, a.g.e., s.2-3; Sadettin Yağmur Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s.2.

¹⁰¹ Bkz. Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askeri Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme”, *Türk Bilig*, sa.12, 2006, s.104-133.

¹⁰² Osmanlı döneminde subaşı yazılışı da mevcuttur. Ayrıca “Sübaşı” unvanının Osmanlı dönemi kullanımı için bkz. Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, *International Journal of Central Asian Studies*, C. 14, 2010, s.73-93.

¹⁰³ KB, M, 2414.

¹⁰⁴ Gaznelilerde Hâcib Sübaşı hakkında bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 66; Gulâmân içinden saraya ayrılıp yetişen köleler arasında Antalya sübaşısı Mübarizüddin Ertokuş, Niğde Sübaşısı Emîr Hâc vd. hakkında bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988, s.101-103.

¹⁰⁵ Türk Hakanlığı devri tarla satış senetlerinde Bey Tüzün Sübaşı oğlu Seli Sübaşı, Sübaşı (oğlu) Bey Tüzün, Sübaşı oğlu Ahmed Arslan, Ali Sübaşı gibi sübaşılık yapmış kişilere rastlanmaktadır. Ancak bunların hangi hadiselerin içinde yer aldıklarını bilmemekteyiz. Bkz. Şınası Tekin, *Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleri ile Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri (473, 483 = 1080 – 1090)*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 4, Ankara, 1975, s.166-167.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Nîşâbûr'u alarak, bu merkezlerde hakanlık adına altın paralar darp ettirmiştir.¹⁰⁶ Ancak, burada kaydedilen Sübaşı Tegin Türk, tarihçi Utbî'ye göre hakanlığın batısını yöneten İlig Nasr b. Ali'nin akrabasından biridir.¹⁰⁷ Şu halde Sübaşı Tegin Türk, hakanlık ailesinin bir ferdidir, gulâm değildir. Bu durum, sübaşılığın gulâmlara özgü olduğu kuralı ile çelişkili gibi görünse de aslında kavramın bir unvandan daha çok Türkçe "askeri komutan" manasında komutan mertebesindeki her sınıftan ve her dereceden askerler için kullanılması ile alakalıdır.

Zira Yûsuf Hâs Hâcib de bu çerçevede kavramı ele alarak genel manada bir komutanda yani sübaşında veya sü başlar erde olması gereken vasıfları özetle şöyle açıklamaktadır: "Bu işe çok çevik, sert, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir adam lazımdır. Orduya kumanda, askeri idare etmek ve düşmanı kırmak çok büyük bir iştir. Bu iş için seçkin insan lazımdır. İhmalkârlık yüzünden töhmet altında kalmaması için o ihtiyatlı ve uyanık olmalıdır. Cömert, cesur, alçak gönüllü, sofrası açık ve soğukkanlı olmalıdır. O bütün malını askere dağıtmalı ve birçok kimseleri dost ve silah arkadaşı edinmelidir. Kendisine bir at ve silah ayırması kâfidir. Meşhur olup, dünyaya nam salmak ona yeter. Çoluk-çocuk ve karım diye mal toplamamalı veya mülk ve bahçe edineceğim diye gümüş yığmamalıdır. O bütün arzusunu kılıcı ile istemelidir. Vurmalı, almalı ve vermelidir. Böylelikle şöhretini büyütmelidir. Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli ve giydirip kuşatmalıdır. Onlara çok at koşum, köle ve cariye ihsan etmelidir. O çok cesur, zeki ve aynı zamanda mert ve geniş yürekli olmalıdır. Harpte korkak kimselere lüzum yoktur. Korkak insanlar kadınlara benzerler. Korkak kimseler orduyu bozarlar. Ordu bozarsa askerler birbirlerini ifsat ederler. Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır. O şerefi için düşmana karşı koyar ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez. Kumandan iyi tabiatlı ve alçak gönüllü olmalıdır. O böylelikle kendisini halka sevdirebilir. Ordu kumandanı mağrur olursa şüphesiz düşmandan dayak yer. Mağrur adam ihmalkârlık eder. İhmalkâr adam ya bozulur yahut vakitsiz ölür. Nâmlı ve şöhretli olması ve adının yayılması için, onun cesur, heybetli, saçı sakalı düzgün ve mert insan olması lazımdır. Kendisinden korkmaları için

¹⁰⁶Federov M. ve L. Ilisch, "Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD", YN, VIII, Yarmouk, 1417 / 1996, s.26-28.

¹⁰⁷ Menîni, 76; Curfâdekânî, 281.

onun kötülere karşı heybetli görünmesi, sevmeleri için de yumuşak huylu kimselere iyi davranması lazımdır.”¹⁰⁸

“Ordu komutanı siyaset etmesini bilmelidir. Ordu işi siyasete bağlı olur. Siyaset tatbik edilirse ordu başsız kalmaz. Ordu başlı olursa asker birbirine bağlı kalır... Düşmana karşı sefere çıkmak ve ordunun hareketini idare edebilmek için kumandanın şu birkaç vasfa sahip olması gerekir: Onun yüreği harpte aslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Kırmızı tilki gibi hilekâr olmalıdır. Deve aygırı gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksığan gibi ihtiyatlı tutmalıdır. Gözünü kaya kuzgunu gibi uzağa çevirmelidir. Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir. İnsan bu vasıfları ile harpçi ve işinin ehli olur. Harpçi her vakit silah taşıyan kimsedir. Onun tuzu, ekmeği ve yemeği bol, atı, elbisesi, silahı da buna denk olmalıdır. Orduları yarıp delmek için sebatlı bulunmalı, askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalıdır. Ordu kumandanı bu faziletlere sahip olursa, düşmanını vurur ve onun şöhretini yere serer.”¹⁰⁹

“Tatlı söz ve güler yüz ile onlara (askerlere) mal vermelidir. Bu üç şey onlar için iyi bir anane olur. Onlara güler yüz göster, tatlı söz söyle, mal ve mülk dağıt. Serbest ve hür insanlar bu üç şeyin etrafında toplanır. Sen kulu altın ve gümüş ile alma, bu üç şeyi feda et, o herkesi sana getirir. Ordu kumandanı böyle olmalıdır. Böyle bir adam orduya baş olursa çok iyi olur. Sen altınını gümüşünü ve malını dağıt, sen ne kadar som altın verirsene, onlar da o kadar canlarından fedakârlık ederler. Hizmetkârlar bu üç şey için ona kul olurlar. Beyler buna göre hareket etmeli, bu her şeyin temelidir. Bey böyle bir ordu kumandanı (sü başçı, sü başlar er) bulursa işini emniyetle sona erdirir. ... Şu iki vazife büyük vazifelerdir. Büyüklüğün atıdır. Biri vezirlik, ikincisi ordu kumandanlığı (sü başlar alem)dir. Bunlardan biri kılıç tutar biri kalem. Bunların pek seçkin insanlar olması lazımdır. Eğer beye karşı başkaldırırlarsa başları gider. Bey iyi ve insanların seçkini olduğu gibi, bu iki hizmetkârı da halk arasında ileri

---

¹⁰⁸ KB, 2273-2299.

¹⁰⁹ KB, 2300-2329.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gelen kimseler olmalıdır. Memleketi alan onu kılıç ile almıştır. Memleketi tutan, onu kalem ile tutmuştur.”¹¹⁰

Bir gulâm rütbesi olarak sübaşılık mevkiinde bulunan komutanın ne kadar sayıda askere komuta ettiği açık değildir. Hâs Hâcib'in güçlü bir ordunun dört bin veya en fazla on iki bin kişi olması gerektiği yönündeki tavsiyesi, hassa ordusunun sayısı yahut da genel anlamda orduya sağlıklı komuta etmek ve zafer kazanmak için gerekli asker sayısı ile alakalıdır.¹¹¹ Hâs Hâcib'in sübaşısı, sü başlar er ve sübaşısı kavramları çerçevesinde verdiği bilgilerden sübaşının, asker başı, birlik başı hatta ordu başına kadar farklı sayıdaki askeri birliklerin başındaki kişiler için kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. Diğer taraftan bu kapsamda orduda veya ülkede bir veya birden fazla sübaşısı da bulunabilmektedir.¹¹² Öge erliğinin en az bin kişilik atlı birliğin komutanı olduğu düşüncesi kabul edilirse, muhtemelen gulâm statüsündeki bir “sübaşısı”nın da en fazla bin kişiye kadar olan atlı askeri birlikleri idare ettiği söylemek yanlış olmaz. Ancak, hakanlığın siyasi-askeri tarihine dair kayıtlara bakıldığında sübaşının tayin edildiği görevin mahiyeti ve önemine göre emrindeki asker sayısının da bir hayli arttığı söylenebilir. Bu durumda sübaşısı bir ordu komutanı olarak, İslâm kaynaklarında sâhib-i ceys ve sipehsâlâr unvanları ile birlikte zikredilmektedir.¹¹³ Nitekim Türk Hakanlığı'nda sübaşısı unvanı ile zikredilen İlig Nasr'ın akrabası Tegin Türk, Horasan istilasında İlig Nasr'ın sahib-i ceysi olarak leşker-i vâfire yani kalabalık bir orduya komuta etmiştir.¹¹⁴ Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğullarının ordusunu “sipehsâlâr” unvanı ile zikredilen Konuş adındaki bir komutan sevk ve idare etmektedir ki, Ali Tegin Oğulları üzerinde büyük bir tesire sahiptir.¹¹⁵

1.2.2.4. Haylbaşılık veya On Otağbaşılık

Haylbaşısı, Arapça hayl (خيل) ve Türkçe baş (باش) kelimelerinin terkiibinden oluşmaktadır. Arapça'da “at” kelimesinin karşılığı olan “hayl”¹¹⁶, Kutadgu Bilig'de “hil”¹¹⁷ şeklinde yazılarak

¹¹⁰ KB, 2405-2425.

¹¹¹ KB, 2334-2335.

¹¹² Genç, a.g.e., s.318-319.

¹¹³ Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, DiA, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s. 259.

¹¹⁴ Curfâdekânî, 281

¹¹⁵ Beyhakî, 1977, 604-605.

¹¹⁶ Türk dilcisi Şinasi Tekin, Türk Hakanlığı devri tarla satış senetlerinde “Ben İsmâil oğlu Hasan Çalap atçı şahidim.” Cümlesinde geçen “atçı” Kutadgu Bilig'de geçen “hayl başı” ile

“(askeri) takım”, Siyasetnâme’de ise “(askeri) kıta” olarak tercüme edilmiştir.¹¹⁸ Nitekim Hâs Hâcib, hayl kavramı için aynı zamanda “on otağ”¹¹⁹ ibaresini kullanmaktadır. Şu halde “haylbaşı”, takım veya kıta komutanı ya da tam Türkçesiyle “on otağ başı” olmaktadır. Zira Siyâsetnâme’ye göre Sâ mânîlerde haylbaşı rütbesinden bir aşağı rütbe olan visâkbaşı, gulâm olarak hizmete alınmasının yedinci yılında ancak bu rütbeye ulaşır, kendisine on altı kazıklı ve bir tepeli çadır ile üç yeni alınmış gulâm onun kıtası (hayl) olurdu.¹²⁰ Türk Hakanlığı’nın çağdaşı devletlerden olan ve hakanlık tarafından tarih sahnesinden silinerek, Mâverâünnehr’deki haklarına varis olunan Sâ mânî devletinde gulâmlar çoğunlukla Türklerden müteşekkil olup, son dönemlerini Türk gulâmlarının nüfuzu altında geçirmişti. Dolayısı ile Türk gulâmlarının hiyerarşi basamaklarından biri olan “visâkbaşı”, Türk Hakanlığı’ndaki “otağbaşı” teriminin farklı bir okunuşu veya Türkçe bilmeyen müstensihler tarafından küçük bir farkla (وٹاق = اوتاق = اتاغ) kaydedilişi olduğu açıktır.¹²¹ Hakanlığın en alt askeri birimlerinden olan otağın Türkiye Selçuklularındaki iktalı askerlerin en küçük sınıflarından olan ve “ellibaşı”¹²² tarafından yönetilen askeri birliklere denk olduğu kabul edilirse, Türk Hakanlığı’nda “on otağ” teşekkülüne göre bir haylbaşının veya on otağbaşının ortalama beş yüz askere komuta etmekte olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.2.5. Otağbaşılık veya Tegin Beylik

“Otağ” terimi, çadır, büyük hayme, hargâh (hırkâh), büyüklere mahsus çadır olarak açıklanmaktadır.¹²³ Buna göre otağın boyutu, kime ve hangi amaç için kurulacağına göre değişen bir husustur. Dolayısı ile buradan yola çıkarak otağbaşı idaresindeki birliğin kaç kişilik askeri birlikten oluştuğunu tam olarak kestirmek zordur. Otağbaşı olmak için gerekli olan yedi yıllık süre ile onun hizmetine verilen üç gulam esas alınır, bir otağbaşının en az üç ile

---

Kâşgarlı’nın eserinde yer alan “il başı” yani seyis ile muhteva bakımından ilgi aramak ve Arapça yazılan senetlerin şahitler kısmında “hayl başı” unvanına sıklıkla rastlandığına işaret etmektedir. (Bkz. Şinasi Tekin, a.g.m., s.169.)

¹¹⁷ KB, M, 4064.

¹¹⁸ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, 1982, s.74.

¹¹⁹ KB, M, 4139

¹²⁰ Nizâmü’l-Mülk, 74.

¹²¹ Tekin, a.g.m., 175-176.

¹²² Uzunçarşılı, a.g.e., s.102; Erkan Göksu, Türkiye Selçuklularında Ordu, 2010, s.264.

¹²³ Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî, Ankara, 2000, s.294; Tarama Sözlüğü V, s.3022.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

en fazla elli arasında değişen askeri birlikleri idare ettiği tahmin edilebilir.¹²⁴ Türk Hakanlığı tarla satış vesikalarında “Men Sulman otağbaşı tanukmen (şahidim). Men ... otağbaşı oğlu Kûtmân (Osmân) tanukmen. ... Men Yûsuf otağbaşı tanukmen.” şeklinde rastlanan otağbaşılar, on otağ düzenine göre haylbaşının komutası altında yer almaktadır.¹²⁵ Oğulcak Kadir Han'ın İsmâîl b. Ahmed döneminde Sâ mânî ülkesine yani Mâverâünnehr'e yaptığı 903 yılındaki istila hareketinde oldukça kalabalık Türk Hakanlığı ordusu “kubbetü't-Türkiyye” olarak isimlendirilen yedi yüz “hargâhtan”¹²⁶ (otağ) oluşuyordu.¹²⁷

Gulâmların acemilik eğitimlerinden sonra yükseldikleri en alt askeri birliklerin komutanlarını ifade eden otağbaşılar, “eğer sana gerçekten “beylik” nasip olursa, işi bilgi ile idare et.”¹²⁸ şeklinde nasihat edilen askeri rütbenin pratik karşılığı olabilir. Bu durumda otağbaşı rütbesindeki komutanlar “tegin bey, inanç bey, çağrı bey ve çavlı bey”¹²⁹ gibi unvanlar almaktadırlar. Bunların farklı bir versiyonu olan “tegin han” unvanlı birine hakanlık kayıtlarında rastlanmaktadır. Mâverâünnehr'in Sâ mânîlerden alınması sürecinde Özkend'de ikamet eden İlig Nasr, Semerkand'a Tegin Han'ı şihne atamıştı. Devletini yeniden ihya etmeye çalışan son Sâ mânî üyesi Muntasır, Buhârâ'nın tekrar geri alınması için toplanan kuvvetin başına Hâcib Arslan Yâlû'yu getirmiş, O da Semerkand tarafında Kûhek köprüsüne geldiğinde, Buhara'dan kaçan askerlerin de kendine katıldığı Tegin Han'ın ordusu ile savaşmak zorunda kalmıştır.¹³⁰

---

¹²⁴ Nizâmü'l-Mülk, 74.

¹²⁵ Tekin, a.g.m., 162.

¹²⁶ Her bir hargâh (hırkâh) veya otağda ortalama 20-30 kişi olduğu kabul edilirse, kalabalık olarak nitelen bu hakanlık ordusunun yirmi bir bin ile otuz beş bin arasında değiştiği kabul edilebilir.

¹²⁷ Taberî, Muhammed. Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk, V, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407, 655; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), VII, İstanbul, Bahar Yayınları, (ofset), 1991, s.444.

¹²⁸ KB, 4136.

¹²⁹ KB, 4068.

¹³⁰ Menîni I, 320-324; Curfâdekânî, 184-186.

1.2.2.6. Yatgaklar ve Turgaklar: Saray Muhafızları:

“Turgak” ve “yatgak” sınıfına mensup gulâmların temel görevi hakanı ve sarayını muhafaza etmektir.¹³¹ Turgaklar gündüz, yatgaklar ise gece nöbet tutarlardı. Moğol hanının yetmiş gündüz nöbetçisi (turgavut), sekseni gece nöbetçisi (kebtdevur) bulundurduğu göz önüne getirilirse en azından Türk Hakanlığı’nda da aynı ya da buna yakın bir sayıda oldukları söylenebilir.¹³² Hâs Hâcib’e göre başlarındaki yüksek saray görevlisi kapucubaşının gündüz turgak gece de yatgak ile birlikte bulunması gerekirdi. Yemeğini orada yemeli ve gece de yatgaklık (muhafızlık) etmeliydi. Gece olunca yatmadan evvel yatgakları lüzumlu yere dikmelidir. Sabahleyin kalkınca kapıdaki vazifesinin başına geçmeli turgakları yerinde tutmalıdır.”¹³³ Turgaklar ve yatgaklar, eski Uygur metinlerinde zehirli bir yılanın hanın önüne gelip onu korkutması ile alakalı olarak, birlikte zikredilmektedir: “üküş telim yatgak turgak erenler üze koduru oduğ sak erip... (pek çok yatgak turgak üzerine büsbütün uyanık ayakta olanların yanına erip ...)”¹³⁴ Kâşgarlı’ya göre yatgak, hakanın ve ülkenin koruyucusu yani muhafızdır. Tutgak da geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölüğe denmektedir.”¹³⁵ Altay efsanelerinde şeytan olarak nitelenen turgak, atla meşgul halde rivayet edilmektedir.¹³⁶ Her üç kelimedeki –

¹³¹ KB, M, 608.

¹³² Moğolların Gizli Tarihi, I, 114-115.

¹³³ KB, M, 1606, 2533, 2536.

¹³⁴ “Kşanti Qılğulık Nom Bitig 32-33: üküş telim yatgak turgak erenler üze koduru oduğ sak erip” (Bkz. Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca Oduğ Sak İkilemesi Üzerine”, Türk Dilleri Araştırmaları, 1998, s.37; “bir agulug yılan ordoka ağıtınıp kèlip etözün kuvatsı[n] türgeklenip yaşınka oğsatı yalınayu turur közin tetrü körüp ağızın açıp hanka yülüğ utru turdı: anı körüp han artokrak ürküp korkup onguluksuz yaşğuluksuzka tegip k(e)ntü özin apıtu yapıtu umadın turup kèlip ol yılanka ev(e)t bo bizim ordo karşı tapıgçı udugçı kişiler: adın y(i)me üküş telim yatgak turgak erenler üze koduru oduğ sak erip (Bir zehirli yılan şehrin surlarına tırmanıp gelip vücudunun düğüm düğümelerini ömrüne benzetip alev alev parlamakta, gözünün arka kısmına (kalanı) görüp, ağızını açıp Han’a doğru yürüyerek (önünde) dimdik durdu: Onu gören Han oldukça fazla korkup, ürküp kendisini gizlemeden saklamadan (oraya) ulaşip kendisi yılanın karşısına gelip o yılanı; evet bu bizim şehrimiz, karşıda hizmetçi kişiler (bunlardan) başka oldukça fazla sayıda yatan, (ayakta) duran kişiler (yatgaklar ve turgaklar) üzerine büsbütün uyanık ayakta olanların (yanına) erip”) (Bkz. Ümit Özgür Demirci, Uygur Metinlerinde Yılan”, Turkish Studies, Volume 9/3 Winter 2014, s.544.)

¹³⁵ Kâşgarî, III, 42; I, 467.

¹³⁶ “Turgak denen bey şeytandır. Turgak’ın atın ayaklarını bağladığını söylerler. İki ön ayağı bağlanmış gibi, at olduğu yerde durur. At yürüyemez... Bazen (atını) Turgak’a

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gak eki, aynı zamanda askerlikle ilgili meslek adları yapımında kullanılmaktadır. Turgak hakanın kapısının gündüz nöbetçisi, yatgak gece nöbetçisi, tutgak ise gece görev yapan atlı müfreze olmaktadır.¹³⁷ Hakan sarayının bu nöbetçi bölüklerinin başındaki komutana da “turgak başı ve yatgak başı” denildiği tahmin edilebilir. Zira Terhin Yazıtı'nda anlatılan olaylarda “turgak başı” unvanı ile bazı kişilerin zikredildiği bilinmektedir.¹³⁸

Türk Hakanlığı saraylarında ve seferlerde hakanı gündüz ve gece korumakla vazifeli turgaklar ve yatgaklar, İslam öncesinde olduğu gibi, İslamî dönemde de Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılarda aynı ya da benzer isimlendirmeler ile mevcudiyetini sürdürmüştür. Türkiye Selçuklularındaki “mülazımân-ı yatak”, Osmanlılardaki “yatakçı” tabirleri bu görüşü doğrulamaktadır.¹³⁹

1.2.2.7. Yortuğ: Hassa Ordusu

Kâşgarlı, savaş gününde yahut bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan kimselere “(يُورْتُوغُ) yortuğ” denildiğini kaydeder ki, zannımca bu “hassa ordusu” kavramının Türkçe tam karşılığı olmalıdır.¹⁴⁰ Bir tarih kaynağında Batı Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Muhammed (1102-1130)'in on iki bin Türk kölesinin olduğu söylenmektedir.¹⁴¹ Bu sayı, hem Orta Asya Türk devletleri hem de Türk İslam devletleri hassa ordularında umumiyetle yeterli ve makul bulunan bir sayıdır. Nitekim Hâs Hâcib şöyle der: “Çok adama lüzum yoktur. Fakat asker seçme olmalıdır. Asker seçme olduğu gibi onun silahlı da tam olmalıdır. Kalabalık asker ve ordu başsız olur. Bu başsız

---

tutturan insanlar onu görür. Turgak gölge gibi görünür, öyle gölge gibi görüldüğünde, sallanıp, onu görülen yerde, sarhoş insan taklidi yapıp, atı sağlı sollu kamçılıyıp, bağırıp koşturmak gerekir.” (Bkz. Altay efsaneleriyle ilgili müstakil kitap 1994 yılında “Altay Keep-Kuuçındar” adıyla yayımlanmıştır. Kitapta 341 efsane metnine yer verilmektedir.)

¹³⁷ Hatice Şirin User, “Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler –II–”, 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Cilt, 2, Ankara, 2011, s.772.

¹³⁸ “Kutlu hanımın atlısı Tokuz Tatar, on yedi Az Buyruk, Tongra ... generaller, binbaşılar, Uygur halkı. Tiginlerimle (bu kitabe) yazıldığında kağanım için Turgak Başı Kagas Ataçuk, Bezig Er Çiğşi ve Bila Baga Tarkan üç yüz kişi muhafız idi.” (Bkz. Sadettin gömeç, “terhin yazıtı'nın tarihi açıdan değerlendirilmesi”, DTCF, tarih araştırmaları dergisi, 1996, s.75. Aynı yazar, Türk Tarihinden İzler II, Ankara, 2014, s.180.)

¹³⁹ Genç, a.g.e., 285-286.

¹⁴⁰ Kâşgarî, III, 42: Reşat Genç, yortuğu muhafız alayı olarak değerlendirmektedir ki (Genç, a.g.e., s.288), muhafız alayını teşkil eden askerlerin de hakanın has gulâmlarıdır.

¹⁴¹ Bundârî, 239.

asker ve ordu cesaretsiz olur. Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş, on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir. Orduları mağlup etmiş olan kahraman adam; 'Benim için dört bin asker tam bir ordudur.' demiştir. Az sayıda ve muntazam ordu çoğa nispetle daha iyidir. Çok kimseler çok askerle bozguna uğradılar."¹⁴² Buradaki sözleri doğrularcasına yine aynı tarihi kaynak, Arslan Han Muhammed'in selefi Kadir Han Cibril b. Ömer b. Tuğrul Han (1098-1102)'in ordusu hakkında verdiği bilgiler bunu doğrulamaktadır. Kadir Han Cibril, Selçuklu Melik Sencer'in küçük yaşta olmasından istifade ederek Selçukluların Horasan topraklarını istilaya teşebbüs etti. Bunun için de fezaya sığmayan, kazai mübremi tahakkuk ettiren yüz bin askerlik bir ordu ile Ceyhun'u geçti. Ancak Kadir Han Cibril bir ara havâssı (has köleleri) ile ava çıktı. Melik Sencer bunun haberini alınca, derhal adamlarından biri komutasında seçkin bir ordu gönderdi. Av esnasında Kadir Han Cibril yakalanarak, Melik Sencer'in huzuruna getirildi ve orada öldürüldü. Kalabalık hakanlık ordusu ise dağılmış olarak perişan halde Mâverâünnehr'e döndü.¹⁴³

Buğra Han Hârûn 992'de Buhara'ya girdiğinde Sâmânîlerin Türk gulâmlarından Fâik, maiyyeti ile birlikte daha önce gizlice anlaştığı Buğra Han Harûn'un cümle-i havâssı içine dâhil olmuştur.¹⁴⁴ Bu tarz düşman safından hakanlık ordusuna geçen ve kendisine dokunulmayan askerlere "içkin er" denilmekte idi.¹⁴⁵ Togan Han Ahmed'in kardeşi İlig Nasr b. Ali ise Sâmânîlerin dârü'l-mülkü Buhara'yı tekrar aldığı anda onlardan büyük bir (askeri) topluluğu (muazzamü'l-kavm veya sipâh-ı muazzam) esir etmiştir. Gerisini ise kovmuştur.¹⁴⁶ Bu esir alınanlar, Sâmânîlerin işe yarayan gulâm askerleri olmalıdır. Nitekim bu gulâmların ileri gelenlerinden Bey Tüzün, hakanlık hizmetine girmekle adına para bastırarak kadar bazı imtiyazlara sahip olmuştur.¹⁴⁷ Gaznelilere karşı yapılan Belh savaşında İlig Nasr, savaş düzenine geçerken, has gulâmlarını (havâssü gilmân) ve en meşhur atlılarını ordunun merkezine

---

¹⁴² KB, 2334-2335, 2340.

¹⁴³ Bundârî, 238.

¹⁴⁴ Curfâdekânî, 95.

¹⁴⁵ Kâşgarî, I, 108.

¹⁴⁶ Menînî, II, 138; Curfâdekânî, 326.

¹⁴⁷ Koçnev, B. D. Karahanidskie Monety: İstoçnikovedçeskoe i İstoriceskoe İssledovanie, Moskova, 1993, s.26.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

yerleştirmiştir. Diğer taraftan savaş başladığında bin¹⁴⁸ kadar atlı Türk gulâmını da atlarının üzerinden indirerek ok atmaları için ön safa koymuştur.¹⁴⁹ Ayrıca İlig Nasr'ın savaşlar dışında gulâmları ile birlikte zikredildiği siyasî ve dinî rivayetler de mevcuttur.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Curfâdekânî, 286 ve Reşîdeddîn (II/4., 152)'in kayıtlarında bu gulamların sayısı beş yüz olarak kaydedilmiştir.

¹⁴⁹ Menîni II, 85; Curfâdekânî, 286; Reşîdeddîn II/4., 152.

¹⁵⁰ Rivayetlerden biri özetle şöyledir; İlig Nasr gece olunca yanında bir köle ile Ceyhün kıyısına gider. Orada kölesini bırakır ve sabaha kadar kendisinin dönüşünü beklemesini, aksi halde geri dönmesini emreder. Karşı kıyıya geçince tebdil-i kıyafet ile Sultan Mahmûd'un ordusu arasına karışır. Bir hacibe ulaşarak ondan, İlig'in elçisinin bir mektup getirdiğini Sultan'a bildirmesini söyler. Sultan durumdan haberdar olunca onun derhal huzuruna getirilmesini emreder. İlig huzura girerken Sultan'ı eğilmeksizin büyük bir gurur ve kibir edası ile selamlar. Huzurda bulunan devlet erkânı bunu protesto etse de, Sultan bu cesur elçiden mektubu kendisine arz etmesini ister. Ancak İlig, "bir dil ve iki kulak sahibi iki kişiden" başka herkesin huzurdan çıkmasını şart koşar. Sultan bu cesaret ve zeka abidesi elçinin tavırları karşısında sarsılmış olan öz güvenini toparladıktan sonra, dediğini kabul eder ve herkesi dışarı çıkarır. Tekrar mektubun kendine arz edilmesini talep eder. İlig, Sultan'ın tahtına yaklaşır ve "Ben İlig'im." deyince Sultan heyecandan tahtından düşecek olur. Tahtından iner ve tokalaşırlar. Sonra İlig, iki taraftan yaklaşık iki yüz bin kişilik atlı ordunun galibiyet ya da mağlubiyetten birine hasıl olmak için, sayısız insanın ölmesi, kadınların dul ve çocukların yetim kalmasının hesabının Allah'a nasıl verileceğinden bahisle "Şimdi sana başımı getirdim. İşte ben ellerinin arasındayım. Bana istediğini yap. Kıyamet gününde aleyhine olarak sana bir hasımlığım yoktur." şeklindeki hitabından oldukça etkilenen Sultan Mahmûd, "Senin İlig olduğunu hangi alamet tasdik eder?" diye sorunca İlig, Sultan'dan bu gece dönmesi için izin vermesini, ertesi gün sabah olunca barış ve sihrî akrabalık tesis etmek için bir elçilik heyetini kendisine göndereceğini ve savaş davullarının yerine neşe deflerinin sesini duyacağını söyler. İlig o gece döner ve gönderir. Mahmûdiler de, iligleri en güzel surette karşılar. Böylece iki taraf arasında elçiler gelip gitmeye başlar. Bu olay Muharrem 390 / Aralık 999 yılındadır (bkz. Karşı, 133-134). Aynı kaynaktaki bir diğer rivayet: "Bir gün İlig Han köleleri ile birlikte Özkend çevresinde ava çıktı. Bu sırada yolda iyi görünüşlü ve temiz yüzlü bir ihtiyarı (şeyhi), sırtında kuşağı ile odun taşıyarak zorlukla tepeye çıkarken gördü. İlig Han kölelerinden birine 'Git ve ihtiyarın odununu atının üzerinde taşı!' dedi. İhtiyar, 'At taşırsa kölene ne (faydası) var.' deyince, İlig Han, 'Ey köle sırtında taşı!' dedi. İhtiyar 'Köle taşırsa sana ne (faydası) var.' Bunun üzerine İlig Han atından indi ve yükü sırtına alarak biraz yürüdü, iyice yorulunca alnından terler akmaya başladı. Bunu gören ihtiyar eliyle başını mesh etti ve 'vay haline ey İlig! Bu gün kalem gibi hafif bir yükü yüklendin, kıyamet gününde bu odundan daha ağır bu kadar büyük haksızlıkları, kötülükleri ve ayıpları nasıl taşırsın, yorulma!' İlig çığlık atarak yere düşüp bayıldı. İhtiyar birden onların nazarından kayboldu. O, Allah'ın selamı üzerine olsun, Hızır idi. Bundan sonra İlig onun elinin dokunmasının bereketini, bu günü ve yarınından itibaren sonsuza kadar durumunun saadetli olması ile aldı (bkz. Karşı, 134-135)."

Has gulâmları ile birlikte zikredilen bir diğer Türk Hakanlığı mensubu da Ali Tegin'dir.

Gazneliler, Ali Tegin'in saldırılarından ve düşmanca tutumundan bıkmıştı. Bu nedenle Gazneli Sultan Mesûd, Hârizm valisi Hârizmşâh Altuntaş'ı Ali Tegin üzerine Mâverâünnehr'e sefere memur etti. Ali Tegin ona Buhara'da karşı koyamayacağını düşünerek, Debusiye (Kutlug Ordu) şehrine çekildi. Ancak bundan önce yüz elli seçkin gulâmını Buhara kalesini savunmakla vazifelendirdi.¹⁵¹ Hârizmşâh'ın askerleri Buhârâ kalesini ele geçirdi ve en iyi Türk kölelerden yetmişini esir ettiler ve onları dergâh-ı âliye yani Sultan Mesûd'a gönderdiler.¹⁵²

Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080), daha babası Tamgaç Han İbrâhîm'in sağlığında onun yerine Semerkand'da tahta çıkmaya çalışan ve Buhara'da "Togan Han" unvanı ile anılan kardeşi Şuays b. İbrâhîm'i halkın tarafsız kaldığı bir ortamda "beş yüz muharip" yani "has gulami" ile harekete geçerek mağlup etmiştir.¹⁵³ Ardından kardeşinin bulunduğu Buhârâ'ya yürüyerek, Nerşahî'nin anlattığına göre kale kapısında savaşa başlamış ve nihayet, Buhara kalesini ele geçirerek kardeşini bertaraf etmiştir (1068).¹⁵⁴ Selçuklulardaki "gulâmân-ı dergâh" örneğinde olduğu gibi, Şemsü'l-Mülk Nasr'ın Semerkand'dan Buhara'ya bir gulâmını altmış süvari ile haberci olarak gönderdiği, bir gulâmına da kışın Buhara dışında kurulan ordugâhtan şehire giden askerlerden hiç birinin gün batımından sonra şehirde kalmamasını nida ettirdiği bilinmektedir.¹⁵⁵

1.3. Hakan Oğulları

Hakan Oğulları tabiri "Beni Hâkân"¹⁵⁶ veya "Ebnâ el-Hakâniyye"¹⁵⁷ şeklinde İslam kaynaklarında kaydedilmekle birlikte genel olarak bütün ülkeyi ifade için Hakanlı Türkler "et-Türkü'l-Hâkâniyye"¹⁵⁸ tabirine de rastlanır. Bir başka ülkeye karşı yapılan savaşlarda ya da ülkeye yönelik büyük saldırılarda hakan oğullarının

---

¹⁵¹ Beyhakî, 1977, 437; 1982, 363.

¹⁵² Beyhakî, 1977, 438; 1982: 364.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr IX, 235.

¹⁵⁴ Nerşahî, 70.

¹⁵⁵ Avfî, 85.

¹⁵⁶ Menîni, II, 83.

¹⁵⁷ Kâşgarî, tıpkı basım, 179.

¹⁵⁸ Kâşgarî, tıpkı basım, 11.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

birbirlerini yardıma çağırmaları sıkça görülen bir durumdur. Metbû, tâbi ve alt tâbi sırasına bağlı hakanlık hiyerarşi piramidinin en üstünde metbû tanınan hakan, bu olaylarda el-hakanu'l-kebîr, han-ı buzurg yahut da kara hakan veya uluğ hakan olarak belirtilir. Hakanın kardeşleri ve amcaları tâbi, onların çocukları ise alt tâbi sıfatı ile idarî olarak kendilerine tahsis edilen vilayetlerden orduları ile birlikte yardım talebinde bulunan hakan oğlunun imdadına koşarlardı.

İlig Nasr b. Ali, Mâverâünnehr'i feth ettikten sonra Gazneli topraklarına yönelik saldırılarda "leşker-i vâfir" yani kalabalık bir ordu ile akrabası Subaşı Tegin Türk ve kardeşi Cafer Tegin'i görevlendirmiştir. Bunlardan Sübaşı Tegin Türk, Herât ve Nişâbûr'u aldığıında, fethin "Nâsıru'l-Hak Han" Togan Han Ahmed b. Ali ve onun tâbisi ve kardeşi İlig Nasr adına yapıldığını bu şehirlerde bastırıldığı altın paralardaki yazılar ile duyurmuştur.¹⁵⁹ Kısa süren bu başarıdan sonra İlig Nasr, Horasan'da takibe uğrayan Sübaşı Tegin Türk'ü kurtarmak için Cafer Tegin'i altı bin kişilik bir ordu ile tekrar Belh'e tekrar göndermiştir.¹⁶⁰ Güç bela Mâverâünnehr'e dönebilen Subaşı Tegin Türk'ü ve "Bu fillere, silahlara, aletlere ve savaşçılara mukavemet edilemez."¹⁶¹ diyen askerlerini hayli azarlayan İlig Nasr, bu kez daha büyük bir hırsla Gazneli Sultan Mahmûd ile bizzat savaşmak için harekete geçmiş, ülkenin en uzak köşesine kadar hakan oğullarını yardıma çağırmıştır. İlig Nasr, elli bin kişiyi aşkın ordusu ile mağrur bir şekilde Ceyhûn'u geçtiğinde, bu talebe cevap verenler arasında "Hotan Meliki" olarak zikredilen akrabası Kadır Han Yûsuf da vardı. İlig Nasr, kalkanlar ve kamışlığı hatırlatan mızraklar arasında Hoten Türkleri ile birlikte Kadır Han'ı sağ kola yerleştirdi. Utbî, onları şöyle tavsif eder; yüzleri geniş, gözleri dar, burunları basık, sakalları seyrek, kılıçları keskin, zırhlı elbiseleri siyah ve fillerin hortumlarına benzeyen sadakları gülün dikenlerini andıran oklarla dolu idi.¹⁶²

---

¹⁵⁹ 396 / 1005-1006 Nişâbûr dinarı: Arka tarafda; Pâdişâ / Muhammed Resûl Allah / el-Kâdir Billah / Nâsıru'l-Hakk Han / el-Müeyyidü'l-Adl İlig Nasr yazıları vardır. Herât dinarı da aynıdır. Bkz. Fedorov ve Ilisch, a.g.m., s.26-28. Buradaki "Nâsıru'l-Hakk Han" unvanı, İlig Nasr'ın kardeşi Türk hakanlığı hakanı Togan Han Ahmed'e aittir. Bkz. Koçnev, a.g.e., 21.

¹⁶⁰ Curfâdekânî, 284.

¹⁶¹ Gerdîzî, 389.

¹⁶² Menîni II, 85.

Türk Hakanlığı'nın doğusunda Hitây boylarının kalabalık nüfusları ile ülkenin başkenti Balasagun'a sekiz günlük mesafeye kadar yaklaştıkları haberi üzerine, oluşan tehlike karşısında hasta yatağından kalkan Togan Han Ahmed yine benzer bir yardım talebinde bulunmuştur.¹⁶³ Batı da ise on iki yıllık bir aradan sonra Türk Hakanlığı ve Gazneliler arasında 1020 yılında Belh'de tekrar büyük bir savaş daha yaşanmıştır. Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Mansûr'un yanında yine akrabası Kadır Han Yûsuf vardır. İki taraf arasındaki şiddetli savaşı Sultan Mahmûd'un Gaznelileri kazanmıştır. Türk Hakanlığı ordusunun önemli bir kısmı Mâverâünnehr'e çekilirken Ceyhun nehrinde boğulmuş, Sultan Mahmûd bu olaydan hemen sonra huzuruna gelen ve kendisini tebrik eden Hârizm elçilerine "Zaferi nasıl öğrendiniz ?" diye sorunca "Su üzerinde gelen külâhların çokluğundan" cevabını vermişlerdir.¹⁶⁴

Sonuç olarak, Hakan oğulları, Balasagun'daki hakanı metbu tanıyarak bir vilayet veya bölgede "Buğra, İlig, Kadır, Arslan Tegin, Tonga Tegin, Yiğân Tegin, Böri Tegin ve Öge gibi nümizmatik verilere de yansıyan muhtelif Türkçe hiyerarşik unvanlara sahiptiler. Hiyerarşideki tâbi ve alt tâbi konumlarına göre belirlenmiş hak ve sınırları içinde merkezi otoriteye bağlı idiler. Bu çerçevede kendi idari teşkilatları ve askeri birlikleri mevcuttu. İstenildiğinde kendi orduları ile birlikte hakanın ordusuna katılırlar veya diğer bir hakan oğlunun yardımına koşabilirlerdi.

Sonuç

Türk Hakanlığı henüz İslâm'a girmeden ve İslâm coğrafyasını fethetmeden önce İslâm devletlerindeki malum "gulâm" veya "mendlük" adlarıyla zikredilen askerî teşkilata, Orta Asya'da hali hazırdaki ya da geçmiş Türk devletlerindeki benzeri "evlatlık" örnekleri nedeniyle hiç yabancı olmadığı gibi, belki de tecrübe etmiş ve bünyesinde mevcuttu. Zira İslâm coğrafyasına girerek, Sâ mânîlerin Türk gulâm menşeli komutanları ile kurdukları ittifaklar, onların Hakanlığın batı yöneticileri Buğra Han Hârûn ile İlig Nasr'ın hizmetlerine kabul edilmeleri, Sâ mânî hükümdarlarının yoğun talebine rağmen gulâmların Türk Hakanlığı'na karşı askeri bir tedbire yanaşmamaları ve nihayet, ciddi hiçbir direnişle karşılaşmadan hakanlığın Mâverâünnehr'i fethiyle Sâ mânî devleti

¹⁶³ Curfâdekânî, 365-366; İbnü'l-Esîr, IX, 232.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr IX, 233; Müneccimbaşı, 6.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gulâmlarının (sipah-ı muazzam) esir edilerek, işe yarayanlarının “içkin er” olarak İlig Nasr’ın hakanlık ordusu bitiğine yazılmaları, herhalde geçmiş böyle bir tecrübe ile izah edilebilir.

Bir yönü ile şehirli diğer yönü ile bozkır kültürüne mensup olan Türk Hakanlığı’nın saray hizmetlileri ve muhafızları noktasında önemli kaynaklarından birinin de bağlantısız savaşçılar veya komiteler olacağı açıktır. Ali Tegin’in tatlı söz ve mal ile hizmetinde tuttuğu Selçuk Oğuzları, Böri Tegin’in Kumiç Türkleri ve Arslan Han Süleyman’ın Türk – Moğol boylarını, bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan “gulâm” veya “mendlük” sisteminin, ister evlatlık sistemi olsun isterse bağlantısız savaşçılar veya komiteler olsun, bu tecrübelerdeki evlatlık, intihar gibi geçmişteki muhtelif İslâm dışı ritüellerinin kaldırılarak İslamlaştırılmasıyla, Arapların İrân’dan ve Türklerden öğrendikleri “çakar (çâkir)” veya “evlatlık” yahut “komite” sisteminin “şakiriyye” ve “teginlik” gibi müesseselere dönüşümünden veya onların bir versiyonundan başka bir şey olmadığını söylemek mümkündür.

Hakanlık teginleri, Kök Türklerde olduğu gibi küçük yaşta idari-askeri eğitim alırlardı. Kaynaklarda bazılarının bilgin, şair, hattat ve muhaddis gibi sıfatlarının kaydedilmiş olduğu düşünülürse okuma yazma eğitimi de alıyorlardı. Sonra şartlara göre çok küçük yaşta “öge” ya da genç yaşta “tegin” mertebesinde iken, “alt tâbi” vasfı ile bir vilayetin veya bölgenin sorumluluğu üzerlerine verilirdi. O andan itibaren her birinin hakanlık makamına kadar çıkabilecekleri bir süreç yaşanırdı. Fakat bu yoldaki hiyerarşi dizininde hangi mevkide yer bulacakları veya hangi basamakları tırmanmaları gerektiği konusunda, kendi başarılarının dışında devrinin şartları da etkili olurdu. İslâmî metinlerdeki kayıtlarda ise Ali Tegin, Süleymân Tegin ve Hasan Tegin gibi bir İslâmî isimden sonra gelen “tegin” unvanı ise onların, Selçuklu “Melik Sencer” örneğindeki gibi, hanedan mensubu bir şahsiyet olduğunu yani, meliklik statüsünü ifade etmekteydi.

Hakan Oğulları, Balasagun’daki hakanı metbu tanıyarak bir vilayet veya bölgede “Buğra, İlig, Kadır, Arslan Tegin, Tonga Tegin, Yığan Tegin, Böri Tegin ve Öge gibi nümizmatik verilere de yansıyan muhtelif Türkçe hiyerarşik unvanlara sahiptiler. Hiyerarşideki “tâbi” ve “alt tâbi” konumlarına göre belirlenmiş hak ve sınırları içinde merkezi otoriteye bağlı idiler. Bu çerçevede kendi idari teşkilatları ve askeri birlikleri mevcuttu. İstenildiğinde kendi orduları ile birlikte

hakanın ordusuna katılırlar veya diğer bir hakan oğlunun yardımına koşabilirlerdi.

Kaynaklar

- AKBULUT, Dursun Ali. Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehr ve Horasân'da Türkler M.Ö. II-M.S. VII y.y., (AÜFEF Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum, 1984.
- ALPTEKİN, Cahit. Sha-T'o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi, İstanbul, 2008.
- ALYILMAZ, Cengiz. "Karı Çor Tigin Yazıtı", Uluslararası Türkçe Eğitim Kültür Dergisi, Sayı: 2/2, 2013, s.12, 22-23.
- AVFÎ, Muhammed. Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- AVFÎ, Muhammed. Tezkiretü Lübâbi'l-Elbâb, (Nşr. M. Abbâsî), I-II, Tahran, Kitâb-ı Furûşî Fahr Râzî, 1361.
- AYOLON, David. "Memlûk Devletinde Kölelik", (Terc.: Samira Kortantamer), L'Esclavage Mamelouk, Oriental Notes and Studies, No, 1. Kudüs, 1951: 211-247;
- AYOLON, David. Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar, I-II-III, (Çev: Abdullah Mesut AĞIR), TTK, Ankara, 2015
- BARTHOLD, V. V. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (H. D. Yıldız), Ankara, TTK Yayınları, 1990.
- BAYKUZU, Tilla Deniz. An Lu Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Konya, 2013.
- BECKWITH, Christopher I. İpek Yolu İmparatorlukları, (çev. Kürşat Yıdırım), Ankara, 2011.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîh-i Beyhakî, (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, 1977.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Y. Haşşâb ve S. Neşet), Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982.
- BİRAN, Michal. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and The Islamic World, Cambridge, 2005.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân. Tahkîku Mâ li'l-Hind, Beyrut, 1958.
- BUNDÂRÎ, Ebu'l-Feth. İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Trc. K. Burslan), İstanbul, TTK Yayınları, 1943.
- CAFEROĞLU, Ahmet. "Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi", TT Kongresi, IV, Ankara, 1952, s.251-261.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

- CHAVANNES, Edouard. Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900, Année 742.
Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900.
- CLAUSON, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish, London, 1972.
- CURFÂDEKÂNÎ, Ebu's-Şeref Nâsîh. Tercüme-i Târîh-i Yemînî, (Nşr. C. Şiâr), Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1374.
- CÜVEYNÎ, Ata Melik. Târîh-i Cihân Güşâ, (Trc. M. Öztürk), Ankara, KB Yayınları, 1998.
- CÜZCÂNÎ, Minhâc Sirâc. Tabakât-ı Nâsırî, (Nşr. Abdül-Hay Habîbî), I-II, Tahran, Dünyâ-yı Kitâb, 1363.
- DANKOFF, Robert. Qarakhanid Literature and The Beginings of Turca-Islamica Culture, Central asian Monuments, (Ed. Hasan B. Paksoy), İstanbul, 1992, s.73-80.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür. Uygur Metinlerinde Yılan", Turkish Studies, Volume 9/3 Winter 2014, s.544.
- DİLÂÇAR, A. Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara, 2003.
- DONUK, A. Eski Türk Devletlerinde İdârî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, TDA Yayınları, 1988.
- EKER, Süer. "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", Türkbiilg, 2006/12:104-133.
- EKER, Süer. "Subay, Astsubay; Er, Erat / Erbaş Terimleri Üzerine", Türk Dili, Sayı: 658.
- ERGİN, M. Orhun Abideleri, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1991
- ESİN, Emel. "Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin mevkii", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961: 100-131.
- ESİN, Emel. "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sa., 10, 1968, s.135.
- FEDEROV M. ve L. ILISCH, "Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD", YN, VIII, Yarmouk, 1417 / 1996: 25-36.
- FEDEROV M. "Notes on the Qarâkhânids and Their Coinage", Supplement to ONS Newsletter, 165, 2000, s. 42
- GENÇ, Reşat. Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, KB Yayınları, 1981.
- GENÇ, Reşat. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, TKAE, 1997.
- GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdül-Hay. Târîh-i Gerdizî, (Nşr. Abdül-Hay Habîbî), Tahran, Dünyâ-yı Kitâb, 1363.
- GÖKSU, Erkan. Türkiye Selçuklularında Ordu, Ankara, 2010.
- GOLDEN, Peter. "Qarakhanids", (Ed. J. K. Strayer), Dictionery of the Middle Ages, X, New York, 1980, 230-231.

Ömer Soner Hunkan

- GÖMEÇ, Saadettin. "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, sa. 28, Ankara, 1997: 71-84.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Kara Unvanı ve Karahanlıların Menşei Üzerine", History Studies, 2/2, Samsun, 2010.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklere Çelme ve Subutay", Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s.230-238.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Türk Kültüründe 'Keşik' Kelimesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2004, s119-123;
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", Erdem, 12/36, Ankara 2002, s.2.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, Türk Tarihinden İzler, I-II, Ankara, 2014.
- GROUSSET, René. Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1993.
- GÜNAL, Zerrin. "Nöker", DİA, C.33, İstanbul, 2007, s.216-217.
- HÂCİB, Yûsuf Has. Kutadgu Bilig, (Trc. R. R. Arat), Ankara, TDK Yayınları, 1991.
- HÂCİB, Yûsuf Has. Kutadgu Bilig, I, Metin, (Nşr. R. R. Arat), Ankara, TDK, 1999.
- HUNKAN, Ömer Soner. İpek Yolunun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu, İstanbul, 2015.
- HUNKAN, Ömer Soner. Türk Hakanlığı Karahanlılar, İstanbul, 2011.
- İBNÜ'L-ESÎR, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), I-XII, İstanbul, Bahar Yayınları, (ofset), 1991.
- İBNÜ'L-ESÎR, El-Kâmil fi't-Târîh, (Neşr: A. El-Kâdî), IX, Beyrut, 1995
- İNAYET, Alimcan. "Doğrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Türkçeden Geçen Kelimeler Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri, C.VI, Sayı: 1, 2006, s.94.
- İnşâ, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- İZGİ, Özkan. Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre), Ankara, 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim. Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221), Ankara, TTK Yayınları, 1992.
- KARŞI, Cemal. Mülhakâtü's-Surâh, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- KÂŞGARÎ, Mahmûd. Divânü Lügâti't-Türk, (Trc. B. Atalay), I-IV, Ankara, TDK Yayınları, 1992.
- KÂŞGARÎ, Mahmûd. Divânü Lügâti't-Türk, Tıpkı Basım.
- KAYHAN, Hüseyin. Mengüçük Gazi'nin Kimliği ve Mengüçüklü Devletinin Kuruluşu Hakkında", Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 7, 2012, s.109.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

- KOÇNEV, B. D. "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)" vostočnoe İstoričeskoe İstoričnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 4, Moskova, 1995: 201-278.
- KOÇNEV, B. D. "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)" vostočnoe İstoričeskoe İstoričnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 5, Moskova, 1997: 245-314.
- KOÇNEV, B. D. Karahanidskie Monety: İstočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie, Moskova, 1993.
- KONUĞU, Enver. Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.
- KURT, Hasan. "Saîd b. Osman", DİA, C.35, İstanbul, 2008, s.572-573.
- MENÎNÎ, Şeyh. eş-Şerhü'l-Yemînî el-Müemmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, I -II, Kahire, 1286.
- MERÇİL, Erdoğan. "Şahne", DİA, C.38, İstanbul, 2010, s.292;
- MERÇİL, Erdoğan. "Sipehsâlâr", DİA, C.37, İstanbul, 2009, s. 259.
- MERÇİL, Erdoğan. Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara, TTK Yayınları, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan. "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Tercümesi), İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.V., Cüz.1-2, İstanbul, 1975, 228-229.
- MERÇİL, Erdoğan "Sipehsâlâr", DİA, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s. 259.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (Trc. A. Temir), Ankara, TTK Yayınları,1995
- Mücmelü't-Tevârîh Ve'l-Kisas, (Nşr. M. Ramazânî), Tahran, Dâr-ı Nede-i Kelâle-i Hâver, 1318.
- NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed. Târîh-i Buhârâ, "Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer", (Nşr. M. Radavî), Tahran, İntişârât-ı Tûs, 1363.
- NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed. Târîhü Buhârâ, (Arp. Trc. E. A. Bedevî ve N. M. Et-Terâzî), Kâhire, Dârü'l-Meârif.
- NESEFÎ, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer. el-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand, (Nşr. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- NİZÂMÎ ARÛZÎ, Semerkandî. Çehâr Makâle (Erbaa Makâlât), (Frs. Nşr. ve Arp. Trc. Muhammed b. Tâvît), Rabât, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İnsâniyye bi'r-Rabât, 1982.
- NİZÂMÜ'L-MÛLK, Siyâset-Nâme, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- ORKUN, H. N. Eski Türk Yazıtları, I-II, Ankara, TDK Yayınları,1994.
- Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul, 1993.
- ÖGEL, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ), VII, Ankara, 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s.214.

- ÖZDEMİR, M. Nadir. Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847), SÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2004.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan. “Osmanlı Devleti’nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, International Journal of Central Asian Studies, C. 14, 2010, s.73-93.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin. “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Bektemür ve Şirin Mirzalar”, AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt, 33, Sayı: 56, s.151.
- SE’ÂLEBÎ, Ebû Mansûr. Yetîmetü’-d-Dehr fî Mehâsini Ehli’l-Asr, I-IV, (Nşr. M. Muhyü’-d-Dîn Abdü’l-Hamîd), Kâhire, Mektebetü’t-Ticâriyye el-Kübrâ, 1375 / 1956.
- SEM’ÂNÎ, Ebi Sa’d Abdü’l-Kerîm. El-Ensâb, (Nşr. M. E. Demec), I-XII, Beyrut, (VII: 1976), 1980-1984.
- SIBT İBNÜ’L-CEVZÎ, Miratü’z-Zamân fî Târîhi’l-Ayân, (Nşr. A. Sevim), Ankara, DTCF Yayınları, 1968.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali. Mecmau’l-Ensâb, (Nşr. M. H. Muhaddis), Tahran, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, 1376.
- ŞEHREZÜRÎ, Şemsüddin. Nüzhetü’l-Ervâh, (Çev. Eşref Altaş), İstanbul, 2015, s.740, (Arapça Metinde s.741).
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Karahıtaylar”, DİA, XXIV, İstanbul, 2001: 415-416.
- TAŞAĞIL, Ahmet. Gök-Türkler, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Sir Tarduşlar”, Journal of Turkic Civilisation Studies, No.1143-150, 2004.
- TEKİN, Şinasi. “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 483 =1080, 1090)”, SAD, IV, Ankara 1975: 157-186.
- TEKİN, Talat. “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, Belleten, XLVI, sa. 184, Ankara, 1982: 795-838.
- TEKİN, Talat. Orhun Yazıtları, Ankara, 1988
- TERZİ, Mustafa Zeki. “Gulâm”, DİA, C.14, s.178.
- TEZCAN Mehmet. Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lardan Kuşanlara), (Atatürk Ü. SBE, (Doktora Tezi), Erzurum, 1996.
- TOGAN, A. Z. V. Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları, İSAM Ktp.
- TOGAN, A. Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- TOGAN, Nazmiye. Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen – Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cüz. 1-2, İstanbul, 1964, 31-33.
- TOMAR, Cengiz. “Ortaçağ İslam Dünyasında Askerî Kölelik Sistemi”, MÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

- TUNA, Osman Nedim. "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s.229-230.
- USER, Hatice Şirin. "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askeri Terimlerden Örnekler", *Bilig*, Sayı: 60, 2012, 263-264.
- USER, Hatice Şirin. "Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar", XV. TT Kongresi, Ankara, 2010, s.609-610;
- USER, Hatice Şirin. "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, Sayı, 39, 2006, s.223-224;
- USER, Hatice Şirin. "Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler -II-", 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Cilt, 2, Ankara, 2011, s.772.
- UYAR, Mustafa. İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara, 2007.
- UYAR, Mustafa. Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a'ya Göre "Hisar ve Kuşatma Geleneği", *DTCF, tarih Araştırmaları Dergisi*, sa.40, 2006, 215-224.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, I, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988.
- VEFÎK Paşa, Ahmed. *Lehce-i Osmânî*, (Hız. Recep Toparlı), Ankara, 2000.
- VLADİMİRTSOV, B. Y. Moğolların İçtimaî Teşkilatı, Ankara, 1995.
- YAZICIZÂDE Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, (Hız. Abdullah Bakır), İstanbul, 2009.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
- WU HSİNG-TUNG, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, (Doktora Tezi), Taipei, 1070.

BAŞKENT KONYA'DA TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE ESNAF ÖRGÜTLENMESİ

Craft Organisation in Capital Konya During the Period of the Seljuks of Turkey

Yusuf KÜÇÜKDAĞ*

Öz

Konya'yı 1071 Malazgirt Zaferi'nden kısa süre sonra başkent yapan Türkiye Selçukluları, burada eski Türk-İslam gelenekleri çerçevesinde esnaf örgütlenmesine gitmiş; daha sonra günün şartlarına göre esnaf teşkilatında değişiklik yapmıştır.

Başlangıçta esnaflar, Karahanlı Devleti'nde olduğu gibi ilk zamanlarda kurulan İğdişliğe bağlanmış; sonra Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ın etkisiyle bunun yerini Fütüvvet Teşkilatı almıştır. Daha sonra bu örgüt evrilerek bir Türk kurumu olan Ahilığe dönüşmüştür. Konya'da Selçuklulardan kalma İğdişlik ve Ahilikle ilgili mimari eserler, Osmanlı dönemine kadar varlığını sürdürmüştür; bu kurumların hatıralarını yaşatmışlardır.

Bu makalede, kuruluş tarihleri göz önüne alınarak önce İğdişlik, arkasından Fütüvvet daha sonra da Ahilik teşkilatları ayrı başlıklar altında incelenecek; bunlarla ilgili mimari eserler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İğdişlik, Fütüvvet, Ahilik, Konya.

Abstract

The Seljuks of Turkey, who made Konya the capital city shortly after the Manzikert Victory of 1071, went there to organise craftsmen in the frame of old Turkish-Islamic traditions; then changed the organisation of craft according to the conditions of the day.

In the beginning, craftsmen were tied to the first-established İğdişlik as it was in the Karahan State; then took its place in the Futuvva Organization with Abbasi Khalifa Nasser Lidinillah's influence. Later, this organization evolved into a Turkish institution,

---

* Prof. Dr., Karatay Üniversitesi Öğretim Üyesi

Ahi community. Architectural works related to İğdiş and Ahi community which were from the Seljuks in Konya continued to exist until the Ottoman period; they have kept their memories alive.

In this article, taking into consideration the dates of establishment, firstly, İğdişlik, Futuvva and then Ahi community organizations will be examined under separate titles; architectural works related to these will be emphasized.

Keywords: İğdiş Community, Futuvva, Ahi Community, Konya.

Giriş

Şehirlerin başta gelen kurumlarından birisi, o şehirde oturanların temel ihtiyaçlarını sağlayan, özellikle yiyecek ve giyecek problemlerini halleden esnaf teşkilatıdır.

Türkiye Selçuklu Devleti, Konya'yı başkent yaptıktan sonra burada eski Türk-İslam devlet geleneklerine uygun şekilde yapılanmaya gitmiş; zaman içinde günün şartlarına göre değişiklikler yapmıştır. Bunlardan birinin esnaf örgütlenmesi olduğu söylenebilir.

Türkiye Selçuklu Devleti kurulunca ortaya çıkan Konya'daki esnaf yapılanması, başlangıçta Karahanlılardaki gibi İğdişlik Teşkilatı şeklinde idi. Arkasından Abbasilerin etkisiyle bunun yerini Fütüvvet Teşkilatı almış; sonra bu örgüt evrilerek Ahiliğe dönüşmüştür. Bu makalede, kronolojik sıraya uyularak önce İğdişlik, sonra Fütüvvet, bundan sonra da Ahilik üzerinde durulacak; bugünkü esnaf örgütlenmesinin temellerinin nasıl atıldığına vurgu yapılacaktır.

I. İĞDİŞLİK

Anadolu'da XI. yüzyılın son çeyreğinde kurulan Türkiye Selçuklu Devleti'nde esnaf teşkilatından söz açıldığında insanların aklına ilk olarak Ahilik gelir. Oysa aşağıda inceleneceği üzere, Ahiliğin temeli konumundaki Fütüvvet, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yaklaşık 100 sene sonra, XII. yüzyılın son çeyreğinde Konya'da gündeme gelmiştir. Bundan önce, XII. yüzyılda başkent Konya'da Türk teşkilat tarihinde önemli denebilecek bir esnaf zümresi mevcuttu. Bunların kalabalık bir bölümü, saray ve şehir halkının ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü idi. Böyle olunca Konya esnafının daha ilk dönemde bile örgütsüz faaliyet gösterdiği düşünülemez. Kaynaklarda bahsedilen İğdişlik, Fütüvvet öncesi Konya'nın esnaf örgütü durumunda idi. Bunun için öncelikle İğdişlik üzerinde durulacaktır.

Başkent Konya’da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

İğdiş sözcüğü, eski Türkçede “beslemek, yetiştirmek, terbiye etmek” anlamlarına gelmektedir¹. Karahanlılar döneminde (840-1212) “*ığdiş*”, şehir halkının ve ordunun yiyecek ve mal ihtiyacını sağlayan görevlilere verilen isimdi. İğdişler, ordunun binek atı ve yük hayvanlarını yetiştirirler; süt, yün, yağ, yoğurt, peynir gibi temel gıdalar ile yaygı ve keçe gibi ev eşyalarını üretir veya ticaretini yaparlardı. XII. yüzyılın sonlarından itibaren XIII. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye Selçuklularında da görülen İğdişler, yukarıda söylenenlerin dışında vergi yazmak, vergi toplamak gibi mali işlerle de uğraşırlardı. Türkiye Selçuklularında şehir toplumunun ekonomik faaliyetlerinde dayandığı dört temel unsurdan biri idi. Selçuklu sultanlarının tahta çıkma törenlerine sivil ve asker üst düzey devlet erkânının yanında, XIII. yüzyıl başlarında Ahilerle birlikte İğdişler de katılıyordu. Nitekim I. Alaeddin Keykubad’ın (1220-1237) Konya’da tahta çıkarılmasında, Ahiler gibi İğdişler de etkili olmuşlardır².

İğdişler, kentlerde asayiş koruyacak şekilde milis güç de oluştururlar, düşman saldırısı söz konusu olduğunda kent savunmasında askerlere yardım ederlerdi. Bu durumda askerî bir müfreze veya kentte düzeni sağlayan polis gücü görevi yapmış olurlardı. Şehirlerdeki esnafın temsilcisi sıfatıyla divan üyeliğinde bulunan İğdişbaşı, kentin yönetiminde en aktif görevli durumundaydı. Kendisi halkın ileri gelenleri arasından seçilmiş bir devlet memuru idi. Tüccarlara ve diğer şehirlilere vergi koyup toplama yetkisine sahipti. Bunun için İğdişler, görevlerinde daha çok bir devlet memuru gibi davranırlardı. Sayıları XIII. yüzyılın sonlarına doğru azalmış; onların yaptıkları görevleri Ahiler üstlenmişlerdir³.

Eski Türk-İslam devletlerinde ve Türkiye Selçuklularında şehir halkını meydana getiren gruplar arasında İğdiş olarak adı geçen örgütün başında bulunan kişiye “*Emir-i İğdişan*”, “*ığdişbaşı*”, “*emirü’l-egâdişe*” denirdi.

Emir-i İğdişan, Türkiye Selçuklularında Ahiler tam olarak örgütlenmeden önce şehirlerdeki ticaret ve zanaat hayatını

¹ İğdiş, Osmanlı Türkçesinde, hadım edilmiş, zayıflatılmış hayvan, yük beygiri. (Redhouse, *Turkish-English Dictionary*, İstanbul 1998, s.516); halk dilinde burulmuş hayvan, erkek at, hastalıklı, cılız, çok zayıf, büyük anlamlarına gelmektedir. Bk. Komisyon, *Derleme Sözlüğü*, VII, Ankara 1974, s.2509.

² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998, s.245,247, 297, 301.

³ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s.99-105,123; Rıza Kurtuluş, “İğdiş”, *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.24-25.

Yusuf Küçükdağ

düzenlemekle görevliydi. Bunun için şehir merkezlerinin hemen hepsinde İğdişler ile bunların reisi olan Emir-i İğdişan bulunurdu. Emir-i İğdişan, aynı zamanda şehir halkının devlet nezdinde en yüksek temsilcisiydi. Görevlerinin öneminden dolayı yetkileri büyüktü. Hükümdar ailesiyle yakın ilişkileri vardı. Bunun için şehzade ve sultanları kendi konağında misafir edip ağırlardı.

Görevleri arasında vergi toplama da bulunan Emir-i İğdişan, olağanüstü durumlarda şehir halkına önderlik yapardı. Düşman saldırısı karşısında ikamet ettiği şehirde savunma önlemleri alırdı. Devlete karşı isyan çıktığında kamu düzenini sağlamak için şehir halkını ayaklananlara karşı örgütlerdi. Konya şehir merkezinde adlarına türbe yaptırılan saygın emir-i İğdişanların bulunduğu bilinmektedir. İğdişliğin XIII. yüzyıl sonlarına doğru önemini kaybedip yerini Ahiliğin almasından sonra Emir-i İğdişanlık görevi de ortadan kalkmıştır⁴.

Kısaca İğdişler, XII. yüzyılda Konya şehir merkezinde ikamet edenlerle Sultanın oturduğu saray başta olmak üzere ordunun gıda ve mal ihtiyacını sağlayan görevlilerdi. Bunlar gerektiğinde ticaret yapar, dışarıdan ihtiyaç olan mal ve eşyayı getirip satarlardı. Toplumun saygın kişileri arasında olduğu için Emir-i İğdişan Türbesi, Konya şehir merkezinde, en geç XIII. yüzyılın ilk yarısında İğdişlerin başı konumundaki ünlü bir kişi için yaptırılmıştır. Türbe, bitişiğindeki mescitle birlikte Fatih döneminde (1444-1446, 1451-1481) mevcuttu. Yapı, Kanuni devrinde (1520-1566) bile ayakta idi. XVI. yüzyıl ortalarından sonra belgelerde adı geçmemektedir. Bunun için yeri tespit edilememiştir⁵.

II. FÜTÜVVET

Yüksek erdemlere sahip, yiğitlikte ileri giden ehl-i Fütüvvete “Fityan” deniyordu. XIII. yüzyıl kaynaklarında bunların geçmişleri, İslamiyet’in ilk dönemlerine kadar götürülmektedir⁶. Claude Cahen, Fityan’ın Abbasiler devrinde Fütüvvet Teşkilatına bağlandığını, bir esnaf örgütü sıfatıyla ortaya çıkmasının ise, Anadolu ve İran sahasında XIV. yüzyıldan sonra olduğunu yazmaktadır⁷. Oysa daha

⁴ Yusuf Küçükdağ, “Emir-i İğdişan”, *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.388.

⁵ Yusuf Küçükdağ, “Emir-i İğdişan Türbesi”, *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.388.

⁶ Mevlânâ Celâleddin, *Mecâlis-i Sab’a (Yedi Meclis)*, (terc. Abdülbâki Gölpinarlı), Konya 1965, s.89.

⁷ Claude Cahen, *İslâmiyet*, (terc. Esat Mermi Erendor), Ankara 1990, s.147.

Başkent Konya'da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

XIII. yüzyıl ortalarında, Anadolu Selçuklularında bulunan esnaf teşkilatının müntesipleri olarak algılandığı, devrin eserlerinden anlaşılmaktadır⁸.

Anadolu'da adları XII. yüzyıl sonlarında çok sık geçen Fityan, bir başkana bağlı olarak hareket ediyordu⁹. Daha sonra bunların Ahi başkanlarının emrine girdikleri görülmektedir¹⁰. Öyle ise başlangıçta ayrı ekol görünümündeki ehl-i Fütüvvet, daha sonra Ahilerle birlik olmuşlardır. Bundan sonra Fityan, Ahilerin yanında devlet protokolünde yer almaya¹¹, buldukları kentlere düşman saldırısı söz konusu olursa savunmada Ahilerle birlikte hareket etmeye başlamışlardır¹². Bu kısa açıklamadan sonra Fütüvvetin ortaya çıkması ve Anadolu'da yayılması üzerinde durulacaktır.

Fütüvvet, İslam âleminde ikinci bir tasavvuf yolu olarak ortaya çıkmış; X. yüzyıldan itibaren bu konuda eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.1021) bunların öncüleri olup, onun *Kitâbü'l-Fütüvve* adlı eseri, Süleyman Ateş tarafından Türkçeye "*Tasavvufta Fütüvvet*" adı ile tercüme edilmiştir¹³. Sülemî, bu eserinde Fütüvvete dair diğer tarikatlardan farklı görüşler ortaya koymuş; Fütüvvet ehlinin dünyayı ihmal etmemesi, dünya nimetlerinden meşru ölçüler dâhilinde yararlanması gerektiğine örneklerle vurgu yapmıştır¹⁴. Onun başka eserleriyle şekillendirmeye çalıştığı Fütüvvet, dindarlığı bununla birlikte hayatla iç içe olmayı, yani çalışmayı esas almayı hedefleyen bir tasavvuf akımı olarak XII. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da yayılmaya başlamıştır.

Fütüvvetten ilk defa bahseden Cafer es-Sâdık bu kavramı, "*ele geçen bir şeyi tercihen başkalarının istifadesine sunmak, ele geçmeyen bir şey için de şükretmektir*" diye tanımlamıştır. İslamiyet'in farklı yorumu kabul edebilecek bu anlayış, Ahilik adıyla en geç XIII. yüzyılın başlarında, Konya'da oturan dönemin Selçuklu Sultanı ile devlet adamlarından destek görmüş ve resmî bir esnaf kurumu olarak örgütlenmesi sağlanmıştır.

⁸ Sultan Veled, *İbtidâ-nâme*, (terc. Abdûlbâki Gölpınarlı), Ankara 1976, s.372.

⁹ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, (yay. Adnan Erzi), Ankara 1956, s.32.

¹⁰ İbn Bîbî, *aynı eser*, s.585.

¹¹ İbn Bîbî, *aynı eser*, s.230.

¹² İbn Bîbî, *aynı eser*, s.528, 704.

¹³ es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, (terc. Süleyman Ateş), Ankara 1977.

¹⁴ es-Sülemî, *aynı eser*, s.33.

Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah (1180-1225), tasavvufi çevrelerde ortaya çıkan Fütüvvet kurumunu, XII. yüzyılın son çeyreğinde kendine bağlamak suretiyle devletin resmî bir kurumu yaptı. Bunun için Bağdat'ta Fütüvvet erkânı üzere Fütüvvet ehli reisinin elinden elbise giymiş ve merasimle teşkilata dâhil olmuştur. Halife'nin amacı, o zamana kadar gayri resmî faaliyet gösteren Fütüvvet kurumuna resmî bir statü vererek bu teşkilatın siyasi desteğini kazanmaktı. Bu işi gerçekleştirirken dönemin meşhur sofisi Şehabeddin Sühreverdî'den (ö.1234) geniş çapta faydalanmıştır.

Nasır Lidinillah, fütüvvet kurumuna yeni bir düzen verdikten sonra diğer Müslüman hükümdarlara yolladığı elçiler aracılığıyla onları da teşkilata dâhil ederek kendi otoritesi altında toplamaya başladı. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında bulunan I. İzzeddin Keykâvus'a (1210-1219) Şehabeddin Sühreverdî'nin başkanlığında bir elçilik heyeti göndererek onu Fütüvvet Teşkilatına kattı. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sahası içindeki Anadolu'da Fütüvvet ilkelerini esas alan Ahilik Teşkilatı'nın temelleri atılmış oldu¹⁵.

III. AHİLİK

Ahilik Teşkilatı'nın kurulduğu tarih hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. C. Cahen'in, Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Halife Nasır Lidinillah tarafından düzenlenmiş biçimiyle Fütüvveti uygulamaya özen gösterdiği ve bunun ilk etkilerinin başkent Konya'da görüldüğü yönünde tespitleri vardır¹⁶. F. Taeschner de Fütüvvetin İzzeddin Keykâvus zamanında Anadolu'ya girmesinin, bu Sultanın isteği ile olduğuna işaret etmektedir¹⁷. Mikâil Bayram, bunlardan farklı olarak Ahiliğin ilk defa 1205'te Kayseri şehrinde Ahi Evran tarafından kurulduğunu, bu zatın daha sonra Anadolu'da Ahilerin hamisi olan I. Alaeddin Keykubad döneminde Konya'ya gelerek Ahileri teşkilatlandırdığını ileri sürmektedir¹⁸. Oysa dönemin kaynaklarında Ahilerin ve Ahi reislerinin 1205'ten önce de Konya'da bulunduğu dair kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim Sultan Rükneddin (1196-1203) ile I. Gıyaseddin (1204-1211) arasındaki

¹⁵ Abdürrezzak Tek, "Fütüvvet", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.425-427.

¹⁶ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (terc. Yıldız Moran), İstanbul 1984, s.197.

¹⁷ F. Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s.3-32.

¹⁸ Mikail Bayram, *Ahî Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu*, Konya 1991, s.81-85.

Başkent Konya'da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

taht mücadelesinde Konya Ahileri ve Ahi reisleri, Gıyaseddin tarafını tuttular, Rükneddin'e bağlı ordunun Konya şehrine girmesini önlemek için aylarca direndiler¹⁹. Ayrıca, Kayseri'de oturmakta olan İzzeddin Keykâvus'un ölümünden sonra I. Alaeddin Keykubad, tahta oturmak üzere Konya'ya gelirken Obruk Hanı'nda onu karşılayan protokol arasında Ahiler de bulunuyordu²⁰. I. Alaeddin Keykubad'ın tahta çıkması üzerine Halife Nasır Lidinillah tarafından elçi olarak gönderilen Şehabeddin Sühreverdi'yi Aksaray yolu üzerindeki Zincirli Menzili'nde karşılamaya giden Konya'nın ileri gelenleri arasında Ahiler de mevcut idi²¹.

Dönemin kaynaklarının, Konya'da Ahiler ve Ahi başkanlarının 1200'lerin ilk yıllarında varlığından söz ettiğine bakılırsa, M. Bayram'ın iddia ettiğinden farklı olarak Sultan Rükneddin'in saltanatından (1203) önce bunların Konya'da organize oldukları söylenebilir. Nasır Lidinillah, 1182 yılında Fütüvvete girdikten²² hemen sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde Fütüvvet birliğini kurma yönüne gittiği ve bunun etkilerinin kısa sürede başkent Konya'ya yansıdığı anlaşılmaktadır. Öyle ise Konya'da Fütüvvet örgütlenmesini, Kayseri'den evvel, 1200'lerden önceye götürmek gerekmektedir. Fütüvvetin Konya'da Ahi teşkilatı olarak örgütlenmesinin, XII. yüzyılın sonlarında olduğu söylenebilir. Çünkü Konya'nın ilk Selçuklu Debbâğhanesi'nde Ahi Evran'ın bir debbâğhanesi bulunmaktadır²³. Böyle olunca Ahiliği Konya'da örgütleyen Ahi Evran'ın Konya'ya geliş tarihi şimdiye kadar kabul edildiği gibi 1227'de değil, surların inşa edildiği 1221'den çok önce, muhtemelen en geç XIII. yüzyılın ilk senelerindedir.

Fütüvvet Teşkilatına bağlı olarak kurulan Ahilik, o dönemde Türklere has zevk ve kabiliyete uygun şekilde teşekkül etmiş; kısa sürede debbâğ esnafının örgütü haline gelmiştir. Çalışma şekli itibariyle, Ahi Şecerenameleri ve Ahi Fütüvvetnamelerinde belirlenen iş ve ahlak disiplini ile şeyh, usta, kalfa, çırak hiyerarşisi içinde çalışmayı ibadet hâline getiren fertlerin oluşturduğu bir teşkilat olmuştur. Mensupları birbirlerine Arapça "kardeşim" demek olan

¹⁹ İbn Bîbî, *aynı eser*, s.32-33.

²⁰ İbn Bîbî, *aynı eser*, s.120.

²¹ İbn Bîbî, *aynı eser*, s.230.

²² Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Konya 1981, s.23-24; Bayram, *aynı eser*, s.21-27; Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, s.261-263.

²³ *KŞS*. no. 20, s.141.

“Ahi” diye hitap etmeleri, ya da kardeşçe muamelede bulunmalarından ötürü bunlara “Ahi” denmiştir. Bunun için örgüte de Ahilik adı verilmiştir.

1) Ahi Evran ve Konya

Asıl adı Şeyh Nasırüddin olan Ahi Evran, Horasan taraflarında yetişmiş bir Türk'tür. Muhtemelen XIII. yüzyıl başlarında Anadolu'ya gelmiş, debbağ esnafını Konya'da Ahilik adı verilen teşkilatın çatısı altında toplamıştır²⁴.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'ya 1221'den önce yerleştiği tahmin edilen Ahi Evran'ın buraya gelme sebebi, Selçuklu Sultanı ile buna bağlı üst düzey devlet yöneticilerinin desteğini sağlamak olmalıdır. O, Konya'da Ahi Teşkilatını güçlendirme çalışmaları yanında esas mesleği olan debbağlığı da bizzat icra etmiştir. Ahi Evran'ın ikinci sur yapılmadan önce Konya Debbağhanesi olan ve yenisi yapılıncaya İç Debbağhane adını alan yerde bir debbağ dükkânı vardı²⁵. Bu dükkân, Ahi Evran, Konya'dan Kırşehir'e göç ettikten sonra 1242'de inşa edilen Sırçalı Medrese'nin vakfı haline getirilmiştir²⁶.

IV. KONYA'DA AHİ ZAVİYELERİ

Türkiye Selçuklu Devleti'nde mutasavvıflar gibi sanat ehlinin bağlı bulunduğu Ahiliğin örgütlenme merkezi de tekke, zaviye ve hânkahlardı. Doğal olarak Ahi Evran, Konyalı Ahileri bir merkezde toplama düşüncesiyle şehrin ilk Ahi zaviyelerini kurmuştur²⁷. Eflâkî'nin anlattıklarına bakılırsa Konya, XIII. yüzyılın ilk yarısında Ahiliğin merkezi durumunda idi. Konya Ahilerinin tekke, zaviye ve hânkahlardaki ilk örgütlenmelerinin, I. Alaeddin Keykubad döneminde, bu Sultanın desteğiyle olduğu bilinmektedir. Ahiler, tekke ve zaviyelerde bir taraftan Fütüvvet kuralları çerçevesinde iktisadi hayatı düzenliyorlar; diğer taraftan tasavvufi düşünce doğrultusunda şeyh-mürit ilişkilerini sürdürüyorlardı.

Konya şehrinde XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren inşa edilmiş sekiz adet Ahi zaviyesi tespit edilmiş olup bunlar, aşağıda ayrı başlıklar altında alfabetik sıraya göre incelenecektir.

²⁴ Ahî Evran'ın hayatı için bk. İlhan Şahin, “Ahî Evran”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s.529-530.

²⁵ KŞS. no.20, s.141.

²⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s.890-898.

²⁷ Baykara, *aynı eser*, s.98.

1) Ahi Ali Tekkesi

Ahi Ali Tekkesi, Konya surunun Darı/Deri kapısı dışında, günümüzde Ulurmak Hoca Ali Mahallesi olarak bilinen yerdedir. Şu anda burada Ali Hoca Mescidi bulunmaktadır. Konya’da Osmanlı hâkimiyetinden kısa bir süre sonra, Ahi Ahmet ile oğlu Ahi Ali tarafından inşa ettirilmiştir. Araştırmacılar, Ahi Ali Tekkesi’yle Şerefsahoğlu Mes’ud Hânkahı’nı karıştırırlar. Nitekim Konyalı, *Konya Tarihi* adlı eserinde Ali Hoca Mescidi’nin avlu kapısının üstünde bulunan bir kitabeye dayanarak bu mescidin yerinin Şerefsahoğlu Mes’ud Hânkahı’na ait olduğunu, Hoca Ali’nin sonradan buraya vakıflar tahsis ettiğini iddia etmektedir. Oysa aynı tarihlerde “*Hânkah-ı Şeref Mes’ud*” da ayrıca mevcut olup bu tarikat yapısı, II. Bayezid ve Kanuni’nin yaptırdığı vakıf tahrirlerinde “*nefs-i Konya*” yani Konya surunun içinde, şehir merkezinde gösterilmiştir. Ahi Ali Tekkesi’yle ilgili kayıta ise Konya merkezinde bulunduğu işaret eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. O hâlde Konya suru dışında Ali Hoca Mescidi’nin bulunduğu yerdeki tekke Şerefsahoğlu Mes’ud Hânkahı’ndan ayrı, Ahi Ali adına kaydedilen bir Ahi yapısıdır.

Ahi Ali Tekkesi’nin XVII. yüzyıldan sonra adı belgelerde geçmemektedir. Bu durum, tekkenin artık 1600’lü yıllarda faal olmadığına işaret etmektedir. Ancak mescit bölümü, mimarisini deyişerek Ali Hoca Camii olarak günümüze kadar gelmiştir²⁸.

2) Ahi Mustafa Hânkahı

Konya şehir merkezinde, Ahi Sıddık oğlu Ahi Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir. Karamanoğlu Yahşi Bey’in Konya’yı alıp şehri Karamanoğulları’nın ordusuna karşı koruyan Ahi Mustafa’yı 1314’te katlettiği sırada ayakta olduğuna bakılırsa XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği düşünülebilir. Ahi Mustafa’nın cenazesinin Ulu Arif Çelebi (ö. 1320) öncülüğünde Ahi Mustafa Hânkahı’nın kapısına defnedildiğini Ahmed Eflâkî eserinde zikretmektedir. Bu Ahi Tekkesi için Eflâkî’nin Hânkah demesi, büyük bir tasavvuf yapısı olduğunu göstermektedir. Muhtemelen Ahi Mustafa’nın katlinden sonra sahipsiz kaldığı için yıkılmış²⁹; bu yüzden arşiv kayıtlarında adı geçmemiştir.

²⁸ Yusuf Küçükdağ, “Ahi Ali Tekkesi”, *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.43.

²⁹ Yusuf Küçükdağ, “Ahi Mustafa Hânkahı”, *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.157.

3) İbn Kalemşah Dergâhı

Konya’da, İbn Kalemşah olarak da bilinen Kalemşah oğlu Ahi Taceddin tarafından XIII. yüzyıl sonlarında yaptırılmıştır. İbn Battuta, Konya’nın en büyük Ahi Tekkesi olduğunu vurguladığı bu tarikat yapısında 1333’te misafir edilmiştir. Konya Kadısı İbn Kalemşah, aynı zamanda Ahi ileri gelenlerinden olup bu dergâhın postnişinliğini yapıyordu. Mabet bölümü olan Kadı Kalemşah Mahallesi Mescidi, Gazialemşah Mahallesi Mescidi olarak günümüzde de ayaktaadır. Sonradan ihdas edildiği sanılan Kalemşah Medresesi de aynı yapının bir parçası olarak XX. yüzyıl başlarına kadar gelmiştir. Kubbeli İbn Kalemşah Dergâhı medreseyle birlikte Cumhuriyet’in ilk yıllarında yıktırılmıştır³⁰.

4) Lâlâ Hânkahı

Lâlâ Hânkahı, Konya dış kalesinin Ertaş kapısı dâhilinde, günümüzde Beşyol olarak bilinen mevkiin Alaeddin Tepesi yönünde idi. Araştırmacılar, banisi I. Alaeddin Keykubad’ın lâlâsı Abdullah oğlu Ruzbe olduğu için aynı şahsa ait Konya Ahmedek Kalesi içindeki Lâlâ Ruzbe Hânkahı ile karıştırmışlardır. Nitekim belgelerde bu iki yapının vakıfları net olarak ayrı başlıklar altında gösterildiği, buldukları yerler farklı olarak işaret edildiği hâlde İbrahim Hakkı Konyalı, bunları bir tek yapı gibi kitabına almıştır.

Lâlâ Hânkahı bitişiğindeki Medrese-i Lâlâ ile birlikte Abdullah oğlu Ruzbe tarafından XIII. yüzyılın başlarında inşa ettirilmiştir. İçinde muhtemelen mektep ve mescit gibi yapılar da bulunduğu buraya Lâlâ Buk’ası da denmiştir. Lâlâ Hânkahı, daha XIII. yüzyılda; Mevlâna hayatta iken Ahilerden alındı. Aslen bir Ahi ailenin çocuğu olup Mevleviliğiyle de meşhur Hüsameddin Çelebi’ye (ö.1284) verildi. Bu yapı, Konya 1467’de Osmanlı sınırları içine alındığı sırada da Mevlevilere ait bir tekke idi. Ancak kullanılmayacak kadar haraptı. Bunun için vakıfları 7 Recep 926/23 Haziran 1520’de Mevlâna Türbesi’ne ilhak olundu. Bundan sonra Lâlâ Ruzbe Hânkahı’nın vakıfları şahıslarca zapt edildi.

Lâlâ Hânkahı’nın vakıf gelirleri hânkaha gelip geçenlere hizmet verilmesi için harcanılması gerekirken vâkıfın şartlarına aykırı olarak vakıfla ilgisi olmayanların eline geçti. Bunu önlemek için Karaman Beylerbeyisi Hüsrev Paşa ile Konya kadısı, vakfın

³⁰ Yusuf Küçükdağ, “İbn Kalemşah Dergâhı”, *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.19.

Başkent Konya’da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

gelirlerinin Konya’daki Sahib Ata Hânkahı’na bağlanmasını merkezden bir arzuhalle istemişler, bunun üzerine hükme-i hümayunla Lâlâ Ruzbe Hânkahı’nın vakıfları Sahib Ata Hânkahı vakıflarına ilhak edilmiştir. Daha sonraki Osmanlı vakıf kayıtlarında adının geçmediğine bakılırsa XVI. yüzyılın ikinci yarısında işlevi tamamen sona ermiş olmalıdır.

Türkiye Selçukluları döneminde Ahilere ait iken Mevlevilere verilen Lâlâ Ruzbe’ye ait hânkahın Ahmedek’teki tasavvuf yapısı olduğu görüşü öne sürülebilir. Ancak Lâlâ Ruzbe Hânkahı üzerine aşağıda değinileceği üzere XIII. yüzyıl başlarında Ahmedek inşa edilmiştir. Bu durumda aynı hayır sahibine ait ikinci hânkah, yani Ertaş kapısı dâhilindeki Lâlâ Hânkahı Mevlevilere tahsis edilmiştir³¹.

5) Lâlâ Ruzbe Hânkahı

Lâlâ Ruzbe Hânkahı, Konya dış surunun Zindan Kale olarak bilinen mevkiinde, Ahmedek denilen garnizon yapısının bulunduğu yerdedir. XIII. yüzyılın başlarında inşa edildiği tahmin edilen bir Ahi Zaviyesi’dir. Banisi, I. Alaeddin Keykubad’ın lâlâsı Abdullah oğlu Ruzbe’dir. Yukarıda da değinildiği üzere bu zatın Konya’da iki hânkahı ile bir medresesi ve bir hanının mevcut olduğu belgelerde zikredilmektedir. Hânkahlardan birisi Konya’nın Ahmedeği’nde, diğeri ise medreseyle birlikte Lâlâ Hânkahı olarak Konya kalesinin Ertaş kapısının iç tarafında gösterilmektedir. Bu iki hânkahın vakıfları da ayrıdır. Lâlâ Ruzbe Hânkahı belgelerde Konya Ahmedeği’nin içinde gösterilmektedir. Ahmedek, müstakil olarak bir askerî yapıdır. İçinde farklı binaların bulunması mümkün değildir. Öyle ise hânkahın bunun bünyesinde yer aldığı düşünülemez. Muhtemelen Ahmedek daha önce mevcut olan hânkahın üzerine bina edilmiştir. Nitekim Kanuni dönemine ait bir vakıf kaydında bu konuya açıklık getirilmiştir. Buna göre; “*Hânkah kadîmden berü Ahmedek içinde kalup âyende ve revende munkatı’ olmuştur.*” Yani daha önce burada bulunan hânkah, üzerine Ahmedek yapıldığı için işlevini kaybetmiş; gelip gideni kesilmiştir. Şu hâlde Lâlâ Ruzbe Hânkahı, Ahmedek yapılmadan önce burada bulunuyordu. Günümüzde yeri Mareşal Ortaokulu’nun hemen arka tarafında Konya Büyükşehir Belediyesi Katlı Otoparkı’nın bulunduğu yer olmaktadır.

³¹ Yusuf Küçükdağ, “Lâlâ Hânkahı”, *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.96.

6) Ziya Hânkahı

Ziya Hânkahı, Konya'da İç Karaaslan Mahallesi'nde, Kara Arslan Mescidi'nin bitişiğinde idi. XIII. yüzyılın ilk yarısında, Selçuklu veziri Ziyaeddin Kara Aslan tarafından yaptırılmıştır. Türkiye Selçukluları döneminde Konya'nın önemli tarikat yapılarından biri idi. Önceleri Ahi Zaviyesi iken, daha sonra Mevlâna'nın talebi üzerine aslen Ahi bir aileden gelen aynı zamanda Mevleviliğe intisap eden Çelebi Hüsameddin buraya şeyh olmuş, böylece Mevlevi Tekkesi hâline getirilmiştir. Osmanlı döneminde zaviye olarak işlevini sürdürdüğüne dair şimdilik bir kayda rastlanmamıştır. Bu durum, Hânkah-ı Ziya'nın Türkiye Selçuklularından sonra yıkıldığını göstermektedir³².

V. AHİ TÜRBELERİ

Türkiye Selçukluları döneminde Ahi diyarı olan Konya'da yukarıda zikredilen tekke, zaviye ve hânkahlar dışında Ahi ileri gelenlerine ait olduğu tahmin edilen Ahi türbeleri de mevcut idi. Bunlar, kısaca aşağıda verilecektir:

1) Ahi Evran Türbesi

Konya'da Ahi Evran Zaviyesi'nin³³ içinde idi. Aslında Ahi Evran Türbesi'nin Kırşehir'deki Ahi Evran Zaviyesi bitişiğinde olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Konya Ahi Evran Zaviyesi bünyesinde bir odada bulunan ve şu anda mevcut olmayan kabir de halk arasında Ahi Evran Türbesi olarak anılırdı. Ancak bu türbenin Ahi Evran'a ait olduğuna dair herhangi bir kitabe veya vakıf kaydı şimdilik tespit edilememiştir. Mehmet Ali Apalı'nın³⁴ annesi, Debbağhane Tekkesi içinde medfun zatın Ahi Evran'ın oğlu olduğunu, kabrinin Cumhuriyet döneminde başka bir yere nakledildiğini A. Sefa Odabaşı³⁵ ve Hasan Özönder'e³⁶ anlatmıştır. Bu durumda Konya'daki Ahi Evran Türbesi'nde yatan zat Ahi Evran'ın ailesinden birine aittir. Selçuklu türbelerinden olduğu tahmin edilebilir. Ahi Evran Zaviyesi,

---

³² Yusuf Küçükdağ, "Ziya Hânkahı", *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.390.

³³ Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Ahî Evran Zâviyesi ve 1097 H/1687 M Tarihli Vakfiyesi", *Yeni İpek Yolu, Konya Ticaret Odası Dergisi, Konya II, Özel Sayı (Aralık 1999)*, s.65-79.

³⁴ Mehmet Ali Apalı (1900-1987), Konya Tarihi araştırmacısıdır.

³⁵ A. Sefa Odabaşı(1929-2004), Konya Tarihi ve kültürü araştırmacısıdır.

³⁶ Hasan Özönder (1943-...) akademisyen ve Konya Tarih kültür ve sanatı hususunda uzmandır.

Başkent Konya'da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

bu Selçuklu türbesinin bitişiğine inşa edilmiş olabilir. Zaviyeyle birlikte 1926'dan sonra ortadan kaldırılmıştır.

2) Ahi Veliyüddin Türbesi

Ahi Veliyüddin Türbesi, Konya surlarının dışında, bağlık ve bahçelik bir yerde idi. Ahi Veliyüddin'in kimliğine dair şimdilik herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Muhtemelen bir Ahi Baba'ya ait olan türbenin XVI. yüzyıldan sonraki durumu bilinmemektedir.

Ahi Veliyüddin Türbesi'nin vakıflarına dair ilk kayıtlara Fatih tarafından 881/1476 tarihinde yaptırılan vakıf tahririnde rastlanılmaktadır. II. Bayezid'in 888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri ile Kanuni'nin 937/1530 ve 1535 tarihli muhasebe defterlerinde aynı bilgiler tekrar edilmektedir. Bunlara göre; Konya'da Şahne Değirmeni'nin dörtte biri, Karaman'da dükkânlar, Ahi Veliyüddin Türbesi yakınında iki kıta bahçe, Konya Kalesi'nin Lârende kapısında iki dükkân, Altunapa'da bir kıta bağ, Hasılık'ta yerler, Deve Hacı'daki zeminlerin üçte biri, Meram Dere'de Şahne bostanı Ahi Veliyüddin Türbesi'nin vakfı idi. Türbede bir cüzhan görev yapıyordu³⁷.

VI. KONYA'DA AHI İŞ YERLERİ

Türkiye Selçukluları, Konya'yı başkent yaptıktan sonra Türk-İslam geleneklerine uygun bir şekilde İç Kale'nin dışında, süratle çarşı-pazar yerleriyle değişik esnaf gruplarına ait dükkânlar inşa ettirmişler³⁸, böylece şehri bir Türk diyarı hâline getirmişlerdir. Bundan başka Ahiler, birinci derecede kendilerini ilgilendiren iş yerleri de yaptırmışlardır. Aşağıda Ahilere ait değişik zamanlarda inşa edilmiş yapılar üzerinde durulacaktır.

1) Konya Debbağhaneleri

Konya, Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti iken debbağlık başta olmak üzere ülkedeki sanayi ve ticaretin merkezi konumunda idi³⁹. Orta Çağ'da bir şehirde dericiliğin gelişmiş olması, orada büyük bir debbağhanenin varlığına ve debbağların organize olduklarına işaret eder. Gerçekten de XIII. yüzyıl başlarında Konya'da derici

³⁷ Yusuf Küçükdağ, "Ahi Veliyüddin Türbesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.203.

³⁸ Tuncer Baykara, "Konya", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.183-184.

³⁹ Baykara, *aynı eser*, s.38-53.

esnafının atölyelerinin yer aldığı debbağhane adı verilen iki ayrı yer bulunuyordu⁴⁰. Buralardaki iş yerlerinde deri imalatı yapıyordu.

Türkler Konya'yı fethettiklerinde (1073?) bu kentte Bizans'tan kalma bir debbağhanenin olduğu düşünülebilir. Muhtemelen burası, XI. yüzyılın sonlarında debbağlık mesleğini icra eden çok az sayıda esnaf için ayrılmış küçük bir mekân idi. Bizans'tan kalan ve Türkiye Selçuklularının ilk dönemlerinde kullanılan bu debbağhanenin yeri bilinmemektedir. Muhtemelen Meram suyunun kolaylıkla ulaştığı Ali Gâv Zaviyesi'nin hemen kuzeyinde, şimdiki Kız Lisesi'yle Numune Hastanesi arasındaydı.

a) İç Debbağhane

Türkler kısa sürede Konya'yı büyük bir kent hâline getirmek için İç Kale'nin dışındaki çarşı-pazarla birlikte Bizans dönemi debbağhanesinden ayrı olarak muhtemelen XII. yüzyılda yeni bir debbağhane inşa ettiler. Bu, Altunapa Vakfiyesi'ne göre Alaeddin Tepesi'ni çevreleyen surun kuzeydoğusunda, şimdiki Selçuk Üniversitesi Rektörlük binası ile Merkez İmam Hatip Lisesi arasındaki sahada idi. 1221 yılında ikinci sur inşa edildikten sonra zikredilen debbağhane yeni yapılan surun içinde, iskân sahasında kalmış; surun dışına bir debbağhanenin daha yapılmasına ihtiyaç hissedilmiştir. Ahi Evran'ın da debbağ dükkânının bulunduğu sur içinde kalan bu eski debbağhane, belgelerde "*İç Debağhâne*" olarak gösterilmiştir⁴¹; böylece "*Taşra Debağhâne*"⁴² adı verilen yenisinden farklı bir debbağhanenin daha mevcudiyetine işaret edilmiştir. Zikredilen debbağhane XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ayakta idi.

b) Taşra Debbağhane

Konya'da yukarıda bahsedilen İç Debbağhaneden ayrı belgelerde bir de Taşra Debbağhanenin adı geçmektedir. İkinci surun çevrelediği alanda ikamet alanlarının bulunması, çevreyi kirleten debbağların işini zorlaştırmış; bu nedenle derici esnafından İç Debbağhanede bulunanlar, 1221'den sonra kurulduğu bilinen, belgelerde adı Konya Debbağhanesi olarak da geçen Taşra Debbağhaneye taşınmış olmalıdırlar.

---

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Döneminde Konya'da Ahilik ve Ahiler", *Konya Şehri'nin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, Makaleler*, I, Konya 2004, s.78-79.

⁴¹ KŞS. no.20, s.141.

⁴² KŞS. no.50, s.149.

Başkent Konya'da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

Konya'da Mevlâna Müzesi'nin kuzeydoğu yönündeki Bâb-1 Aksaray Mahallesi ile günümüzde Açık Cezaevi olarak kullanılan yer arasında, İstanbul Caddesi'nin doğusunda, geniş bir alana yayılan Selçuklu döneminde inşa edilen Taşra Debbağhane, Osmanlılar tarafından şehir ele geçirdikten (1467) sonra da aynı maksatla kullanılmaya devam edilmiş⁴³; bu şekliyle XX. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalmıştır. Kuzgunkavak Mahallesi adı verilen bu mevkide 1920'li yıllardan sonra kurulmaya başlanan evlerin temelleri kazılırken çok sayıda debağhanenin kalıntısına rastlanmıştır⁴⁴. İsmet Paşa İlkokulu'nun çevresinde çok az sayıda da olsa derici esnafının 1970'li yıllarda bile iş yerleri mevcut idi.

2) Ahi Evran Dükkânı

Ahi Evran, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Konya'da Ahilik adı verilen teşkilatı kurup geliştirme çalışması sırasında Konya Debbağhanesi'nde bir de debbağ dükkânı açarak esas mesleği olan debbağlığı burada icra etmiştir. Bu dükkânlar, XVII. yüzyılın sonlarında bile ayakta olup belgelerde adı "*Ahî Evrân Dükkânı*" şeklinde geçmektedir⁴⁵.

On iki kireçlik, bir kuyu ve tavladan meydana gelen Ahi Evran Dükkânı, Konya'da ikinci sur 1221'de yapılmadan önce debbağhane olan, ikinci surun dışına yeni debbağhane inşa edildikten sonra İç Debbağhane adını alan yerde bulunuyordu. Bu dükkân, Ahi Evran Konya'dan Kırşehir'e göçtükten sonra, 1242'de yaptırılan Sırçalı Medrese'ye vakfedilmiştir. Günümüzde mevcut değildir⁴⁶.

3) Ahi İlyas Değirmeni

Ahi İlyas Değirmeni, Konya'da Vadi-yi Meram'da yani şimdiki adıyla Meram-Dere'de idi. Ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Adından Ahi İlyas adlı biri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. XIII. yüzyıl sonlarında bu değirmen Ahilere ait idi. Aslında Meram ile Dere köyü arasındaki arazi Ahilerindi. Mevlevilerin, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ahilerin aleyhine olmak üzere Konya ve çevresinde

⁴³ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s.37; Küçükdağ, "Lâle Devri'nde Konya", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1989, s.28.

⁴⁴ Bk. Abdülkadir Erdoğan, "Konya'da Eski Tekyeler", *Konya Mecmuası*, S.13 (1937), s.819.

⁴⁵ *KŞS*, no.20, s.141.

⁴⁶ Yusuf Küçükdağ, "Ahi Evran Dükkânı", *Ahilik Ansiklopedisi*, Ankara 2016, s.96.

hâkimiyet sahaları genişleyince Meram ile Dere köy arasındaki Ahilerin arazileri Mevlevilerin eline geçti. Bu sırada Ahi İlyas Değirmeni de Mevlâna'nın soyundan olanlar tarafından zapt edildi. Daha sonra iki taşlı Ahi İlyas Değirmeni'nin bir kısmını Mevlâna Dergâhı postnişini Cemaleddin Çelebioğlu Âbid Çelebi (ö. 1496), 895/1490 tarihli vakfiyesiyle, bir kısmını ise Cemaleddin Çelebi'nin (ö.1509) torunu Veled Bey 906/1501 tarihli vakfiyesiyle Mevlâna Dergâhı'na vakfetmiştir. Bunun için 937/1530 tarihli *Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri*'nde Mevlâna Dergâhı vakıfları arasında gösterilmiştir. Ancak daha sonraki vakıf kayıtlarında ismine rastlanmamıştır⁴⁷. Adı değiştirildiği için farklı isimle belgelerde yer almış olabilir.

4) Ahi Murad Hamamı

Ahi Murad Hamamı, Turgutoğlu Ahi Murad tarafından inşa ettirilmiştir. Konya'da Eski Pazar Mahallesi'nde bulunuyordu. Bunun için Eski Pazar Hamamı olarak da belgelerde geçmektedir. Turgutoğlu Pir Hüseyin Bey Türbesi'ne 831/1428'de vakfedildiğine bakılırsa, XV. yüzyıl başlarında yaptırılmıştır. Hamam, Sahib Ata Fahreddin Ali'nin (ö. 1288) Darüssüleha adı verilen tarikat yapısına vakfettiği arazi üzerinde bina edilmiştir. Bunun için Pir Hüseyin vakfı her sene icarını Darüssüleha'ya ödüyordu.

Kadın ve erkekler bölümlerinden meydana gelen Ahi Murad Hamamı, subasman seviyesine kadar taş, üst tarafı kerpiç idi. Üzeri ağaç ve kamışla örtülü toprak damdı. Bunun için çok sık tamir ettirilmiş, buna rağmen bulunduğu yeri devamlı su bastığı için muhtemelen XVIII. yüzyılda yıkılarak ortadan kalkmıştır⁴⁸.

VII. AHİLERİN TARİKATLARA ÜRETİCİ OLMAYI ÖĞRETMESİ

İslam ülkelerinde Hz. Peygamber'den sonra kurulan ve kuralları konan tarikatların çoğu, dünyadan çok ahiret nimetlerinden istifade etmeyi esas olarak kabul etmiştir. Yukarıda değinildiği üzere 1205'ten önce kurulan ve Fütüvvet ilkelerini temel alan Ahilik ise, maneviyata önem verdiği gibi dünyadan belli ölçüler dahilinde yararlanmanın gereğini de savunmuş ve bu doğrultuda yapılanmaya gitmiştir.

⁴⁷ Yusuf Küçükdağ, "Ahi İlyas Değirmeni", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.127.

⁴⁸ Yusuf Küçükdağ, "Ahi Murad Hamamı", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.152.

Başkent Konya’da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

Fütüvveti savunanlar, başlangıçta bazı tarikatların tepkisi ile karşılaşmışlar, ancak Abbasi Devleti’nin desteği ile İslam âlemine yayılma imkânı bulmuşlardır. Anadolu’da ise Ahilik adı altında, Selçuklu sultanlarının zorlamasıyla büyük şehirlerin hemen tamamında kısa sürede örgütlenmiştir. Ahilerin temel kuralları durumundaki bir mesleğe sahip olma ve çalışma ilkeleri, etkisini toplum üzerinde çok geçmeden göstermiş; böylece Müslüman Türkler, Türkiye Selçuklularında değişik meslek dallarında etkin hâle gelmişlerdir.

Kısa süre içinde doğru yolda olduğu anlaşılınca Ahilik, Anadolu’da yayılan İslami tarikatlar üzerinde etkili olmuş; Fütüvvet dışındaki tarikatlara müntesip dervişler de zamanla değişik iş kollarında bilgi ve beceri sahibi olmaya başlamışlardır. Bu konuda Ahilerin Osmanlı Devleti’nin kuruluşu sırasında birinci derecede rol oynamalarının tesir ettiği söylenebilir. Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı Beyliği’nin daha ilk kuruluş yıllarında Konya’dan giden ve Ahi oldukları bilinen Edebalı ve çevresinin gayretleri sonucu sınır bölgesinde Ahilik kuralları doğrultusunda yapılanmaya gidildiği görülmektedir. Daha sonra bu devletin hizmetine dervişleri ile birlikte giren mutasavvıfların, Ahilik prensipleri çerçevesinde yeni fethedilen toprakları imar ettikleri bilinmektedir. Ö. Lütfi Barkan’ın “*Kolonizatör Türk Dervişleri*” dediği değişik tasavvufi anlayışlara sahip gruplar, “*elinin emeği ve alınının teri ile dağ başlarında yer açıp yerleşen, bağ ve bahçe yetiştiren dervişler*”dir⁴⁹. Bu durum, diğer tasavvuf kollarının da artık başkalarının yardımlarına ihtiyaç hissetmeden hayatlarını idame etmeye ve ürettiklerini başkalarıyla paylaşmaya başladıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Türkiye Selçukluları Konya’yı başkent yaptıktan sonra burada devleti, eski Türk-İslam gelenekleri doğrultusunda yapılandırma yönüne gittiler. Bu çerçevede esnaf teşkilatını da örgütlediler. Başkent olmasından dolayı önce Konya’nın temel ihtiyaçlarını İğdişlik Teşkilatı karşıladı. XII. yüzyılın son çeyreğinde Fütüvvet bunun yerini aldı. Arkasından Fütüvvet ilkeleri doğrultusunda Ahilik

---

⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *VD*, S.2 (1942), s.284-285. Ahiler’le ilgili olarak ayrıca bk. M.Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981, s.144-172.

Yusuf Küçükdağ

kuruldu. Bu teşkilat, Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarına kadar esnaf üzerinde etkili oldu.

Ahilerin XIII. yüzyılın sonlarında Anadolu'da ilk örgütlendikleri yer, Selçuklu başkenti Konya'dır. Ahiliğin bir esnaf teşkilatı olarak düzenlenmesi, Ahi Evran'ın 1221'den önce Konya'ya gelmesiyle yani XIII. yüzyılın ilk yıllarındadır.

Ahilerin tarikatlar gibi zaviyelere sahip olma düşüncesi de Ahi Evran'la birlikte gündeme gelmiştir. Konya'nın Ahi işyeri olan debbağhanesi önce Konya İç Kalesi adı verilen eski surun kuzeydoğusunda idi. İkinci surun 1221'de inşasından sonra debbağhane, yine şehrin kuzeydoğusunda, ancak yeni yapılan ikinci surun dışına taşınmıştır. Osmanlı döneminde kullanılan bu debbağhane, XIX. yüzyılın başlarında bile ayakta idi.

Konya'da Ahilerin kendilerine ait zaviyelerde faaliyetlerini yürütmek maksadıyla vakıflar, bilindiği kadarıyla Osmanlı döneminde kurulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu dönemi Ahi zaviyeleri, onların etkin oldukları yerlerdi. Üreten insanlar olarak Ahiler, vakıflardan yararlanma yönüne kendileri gitmemişler; vakıf gelirleriyle zaviyelerde fakirlere yemek yedirmişler; ihtiyacı olanlara borç para vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Fatih'ten sonra ortaya çıkan merkezîyetçi tutum sonucu Ahilik geleneğinden uzaklaşmış; Ahilik XVII. yüzyıldan sonra esnaf üzerindeki eski gücünü kaybetmiştir. Bununla birlikte debbağları temsil eden bir teşkilat, XIX. yüzyıla kadar varlığını muhafaza etmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

KŞS. no. 20; 50.

Diğer Kaynaklar

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri va Zâviyeler", *VD*, S.2 (1942), s.279-386.

Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.

Başkent Konya'da Türkiye Selçukluları Döneminde Esnaf Örgütlenmesi

_____, "Konya", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.183-184.

Bayram, Mikail, *Ahî Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu*, Konya 1991.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (terc. Yıldız Moran), İstanbul 1984.

_____, *İslâmiyet*, (terc. Esat Mermi Erendor), Ankara 1990.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, (2. baskı), Konya 1981.

Erdoğan, Abdülkadir, "Konya'da Eski Tekyeler", *Konya Mecmuası*, S.13 (1937), s.819.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, (terc. Süleyman Ateş), Ankara 1977.

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, (yay. Adnan Erzi), Ankara 1956.

Komasyon, *Derleme Sözlüğü*, VII, Ankara 1974.

Konyalı, İbrahim Hakki, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.

Kurtuluş, Rıza, "İğdiş", *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.24-25.

Küçükdağ, Yusuf, *"Lâle Devri'nde Konya"*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1989.

_____, "Konya'da Ahî Evran Zâviyesi ve 1097 H/1687 M Tarihli Vakfıyesi", *Yeni İpek Yolu, Konya Ticaret Odası Dergisi, Konya II*, Özel Sayı (Aralık 1999), s.65-79.

_____, "Emir-i İğdişan", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.388.

_____, "Emir-i İğdişan Türbesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.388.

_____, "Ahi Ali Tekkesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.43.

_____, "Ahi Evran Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.108-109.

_____, "Ahi Mustafa Hânkahı", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.157.

_____, "İbn Kalemşah Dergâhı", *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.19.

_____, "Lâlâ Hânkahı", *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.96.

_____, "Ziya Hânkahı", *Ahilik Ansiklopedisi*, II, Ankara 2016, s.390.

_____, "Ahi Evran Dükkânı", *Ahilik Ansiklopedisi*, Ankara 2016, s.96.

_____, "Ahi İlyas Değirmeni", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.127.

_____, "Ahi Murad Hamamı", *Ahilik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.152.

Yusuf Küçükdağ

- _____, “Ahi Velîyüddin Türbesi”, *Ahîlik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.203.
- Mevlânâ Celâleddin, *Mecâlis-i Sab'a (Yedi Meclis)*, (terc. Abdûlbâki Gölpinarlı), Konya 1965.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Fütüvvet”, *DİA*, XIII, s.261-263.
- Oruç Beğ, *Tarih*, (haz. N. Öztürk), İstanbul 2008.
- Redhouse, *Turkish-English Dictionary*, İstanbul 1998.
- Sultan Veled, *İbtidâ-nâme*, (terc. Abdûlbâki Gölpinarlı), Ankara 1976.
- Şahin, İlhan, “Ahî Evran”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s.529-530.
- Taeschner, F., “İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s.3-32.
- Tek, Abdürrezzak, “Fütüvvet”, *Ahîlik Ansiklopedisi*, I, Ankara 2016, s.425-427.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998.

REFLECTIONS OF THE “NAKED BRICK STYLE” IN SELJUK ANATOLIA

Anadolu Selçuklularında Tuğla Kullanımının Yansımaları

Ömür BAKIRER*

Öz

Yapı malzemesi olarak tuğlanın seçimi orta Anadolu’da ama daha yoğun olarak Mezopotamya ve çevresinde Neolitik dönemden başlamakla birlikte, tuğla yüzeylerin hem yapısal hem de mimari bezeme için kullanımı onuncu yüzyıla kadar araştırılmamıştır. Bu dönemde ise, ilk olarak hangi yöre mimarisinde uygulandığı kesin olmamakla birlikte Türkistan, Horasan, Gazne ve Orta İran bölgelerinde tuğlanın her iki amaçla kullanılması ile “çıplak tuğla” geleneği gelişmiştir. Onbirinci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Anadolu’ya göçen Türkler, daha önce yaşadıkları kültür çevrelerinde benimsedikleri bu tuğla geleneğini Anadolu Selçuklu dönemi mimarisine taşımışlardır. Bu dönemde tuğla, taşın yanında ikinci bir yapı malzemesi olarak ve seçici bir yaklaşımla kullanılmasına karşın yeni denemeler ve yaratıcı uygulamalarla zenginleştirilerek ondördüncü yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Çıplak tuğla, Tuğla örgüler, Tuğla kaplamalar, Selçuk, Mimari

Abstract

Brick was preferred as a building material in central Anatolia but more so in Mesopotamia and its environs from the Neolithic period onwards, but its use both for building and for architectural ornament was not explored until the tenth century. Although not for certain, it is assumed that during the tenth the structural and decorative possibilities of the material were discovered somewhere in

---

* Prof. Dr. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi

Turkestan, Khurasan, Ghazna or Central Iran and the “naked brick” or “exposed brick” style matured. The Turks who migrated to Anatolia during the second half of the eleventh century transmitted this style of building to Anatolian Seljuk architecture and employed it besides stone in a selective approach, but with a new enthusiasm leading to endless trials and new creations until the early fourteenth century.

Keywords: Naked brick, Brick bonds, Brick revetments, Seljuk, Architecture

Introduction¹

The so called “naked brick”, or “exposed brick” style, accentuates the use of brick, on carrying walls, superstructures or architectural elements, both for construction and for ornament. In this form of building the brick surfaces are not concealed behind a protective or decorative facing, like plaster or glazed components that cover their surface. On the opposite, the structural properties and decorative potentials of this traditional building material are highlighted.

The naked brick style is considered, as one of the outstanding innovations of the tenth century in the Turkestan, Khorasan and central Iran area. Questions like; where and when exactly did it start?, what was the reason for leaving the decorative revetments in stucco, marble, tiles and wall paintings, that embellished the plain brick surfaces and instead create different bonds by organising the brick units in a variety of alignments? on which buildings was this new trend first practiced? and how was it transmitted to other cultural centers? are questions that have been investigated by scholars, but still not thoroughly answered ².

The first known and still standing examples for the naked brick style, come from the tenth century and from the Turkestan area with monuments in Bukhara and Samarkant, which are followed by a large group of Karakhanid and Ghaznavid examples and almost

---

¹ This paper was presented to the 10th International Herzfeld Symposium, at the Universität Hamburg, Asien Afrika Institute, 3-4th July, 2014. The seminar papers were not published.

² The context and origins of the naked brick style was discussed by several scholars in early publications. Only a few of these are given below. Pope-Ackerman (eds), 1938. Vol.3, 909-19, 950-63, 1267-68, 1284; Pope, 1965, 139; Creswell, 1958, p.185-186; Sarre-Herzfeld, XI, 1921, p.74-107.

Reflections of the "Naked Brick Style" in Seljuk Anatolia

concurrently by those from central Iran, erected between the tenth and the twelfth centuries. In these centers brick was the one and only building material for the construction of large or smaller sized buildings, with an impressive or simple context where it covered both the exterior and interior surfaces as a facing arranged in a variety of bond types, with fired brick units outlining geometric compositions. This type of brickwork where bricks have a woven appearance and the design stands out in relief was called *hazarbaf* in Persian, a compound of *hazar* "thousand" and *baf* "weavings"³.

The naked brick style was transmitted to Anatolia, by the group of Seljuk Turk's who arrived there towards the end of the eleventh century and it was practiced in Anatolia until the first half of the fourteenth century. Whereas in the late twelfth century, this style of building fell out of fashion in the lands of its origin and the brick surfaces were again concealed behind other materials with a more appealing colour and texture.

The major concern of this paper is the practices with the naked brick style in Anatolia. What happened in Anatolia after the arrival of the Turks, who must have carried the naked brick style in their memories. Before going into the practices in Anatolia, the paper briefly outlines the beginnings and the full development of the style before its arrival in Anatolia which is followed by a discussion on how this style of brick building gained a new motivation, found a new energy or vivacity in Anatolia, while it was falling out of fashion elsewhere. Anatolia is also credited for the spread of the *banna'i technique* with brickwork, where fired brick units were used together with glazed tile units to create geometric patterns and spell out sacred names⁴.

Early Brickwork

Starting from prehistoric times, first mud brick then fired brick, when the process of firing was discovered, have been widely

---

³ Creswell, 1958, p.185-186; Sarre-Herzfeld, XI, 1921, p.74-107; Herzfeld, 1948.

⁴ *Banna'i*, also called builder's technique is an architectural decoration style used in brickwork in which glazed tiles are alternated with plain bricks to create geometric patterns over the surface of a wall or to spell out sacred names or pious phrases. It is said to have originated in Syria and Iraq in the 8th century, and matured in the Seljuq and Timurid era 13th and 14th centuries, as it spread to Iran, Anatolia and Central Asia. See Blair and Bloom, 1999, 229.

used as a construction material, especially in areas where good aluvial clay was available⁵. Some reasons for its preference were the easy accessibility and handling of the material, its relatively low cost and most important than all, bricks being agreeable materials which could be shaped according to the needs and preferences of their users and according to the purpose for which they were going to be used. These qualifications have made brick named as the “first man made building material”⁶. Although brick was later selected as a building material, with a special preference for its visual merits, archaeological finds have shown that until the tenth century these assets were not specifically exposed.

In Anatolia, in the Neolithic settlements like Çatalhöyük, Hacilar, Aşıklı Höyük, mud brick wall surfaces were concealed under multiple layers of thin plaster, usually in white and then they were decorated with geometric and figural patterns delineated in red paint⁷. In these examples the use of plaster could be a precaution against wear and tear, as it was repeated with a fresh coat ever so often, Excavations in Çatalhöyük have revealed that the bearing walls of the houses and shrines were constructed with mud brick units and reinforced with timber tie beams at regular intervals. These walls were then plastered, white washed and decorative patterns were drawn on them in red paint. Çatalhöyük is assessed as the only town in Anatolia and the Near East, where walls paintings were found in-situ. No other Neolithic sites have been found so far with wall paintings of a similar scale in terms of size and variety of representations. The repertoire of geometric and figural representations at Çatalhöyük point to a specific preference for

---

⁵ Especially in Mesopotamia, where building stone was not abundant but the clay was easily available and brick was preferred, Frankfort, 1951, 103; Lloyd, 1955-56, 456.

⁶ Kuban, 1973, 35. Stone and timber are obtained from nature, their properties depend on the geological conditions of the land and they are merely cut and shaped according to the purpose for which they are to be employed. Whereas, brick is the first material that man has produced according to his own needs and preferences. Starting with the preparation of the raw materials and, forming and firing he has manufactured the brick necessary for his purposes. Throughout history it was possible to change its properties according to current needs, according to geological conditions, according to current manufacturing technologies. However the basic production steps, that must have evolved in time, have not changed much except the changes related to new technological developments.

⁷ Hodder, 2011,109-117, fig.68,9, colored fig.15,16,18. For the wall paintings see: Çamurcuoğlu, 2015, p.24-25,82, Fig.2-4.

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

decorating the plain surfaces and perhaps designating some symbolic significance⁸. In later centuries and in some later settlements, they were not content with the plaster and paint method, as it required re-plastering and re-painting at regular intervals, thus new surface coverings began to be employed. The type of these new revetments varied in time and place from clay cones, such as the so called cone-mosaics in Mesopotamia⁹, to marble slabs and mosaic revetments in Roman¹⁰ and Byzantine architectures¹¹.

The Tenth Century

It is only during the tenth century that an interest in exposed brick surfaces began to increase and this marked the beginnings of, what is usually referred to as, the “naked brick”, or the “exposed brick” style.¹² Its origin and preliminary experiments before the tenth century is obscure, due to the lack of standing examples, but one could still look back in search of an impact coming from the brick architecture of earlier periods. In this context from the western Byzantine setting the St Apollinare Classe and the St Apollinare Nuova in Ravenna -- both constructed in the early years of the sixth century -- are solid brick buildings with their exterior wall surfaces constructed with simple brick bonds and left exposed. However, in both buildings the interior surfaces of the walls are revetted with mosaics in the conventional Byzantine style.

Again looking back, this time to the east, one sees a similar approach. There are earlier examples than the tenth century, for the use of different bond types, possibly with an aim to provide strength and to practice something constructive rather than decorative, a variety of bond types were tried in Sassanid as well as in early Islamic architectures¹³. On the Bagdad Gate of Raqqa (772-790)¹⁴, the

---

⁸ Mellaart, 1967, Mellaart, 1970, Hodder, 2014 For the wall paintings see: Çamurcuoğlu, 2015, p.24-25,82, Fig.2-4.

⁹ Frankfort, 1970 2, 9, 30 ; Briggs, 1956-1958, vol.2, 398-402; Mac Donald, vol. 2, 1986, 5, 30, 145, 150-157.,

¹⁰ Briggs, vol.II, 1957, 398-402; Mac Donald, vol. 2, 1986, 5, 30, 145, 150-157.

¹¹ Ousterhout, 1999, 131-132; Bardill 2008, 335-352.

¹² Pope / Ackerman (eds), 1938. Vol.3, 909-19, 950-63, 1267-68, 1284. Pope, 1965, 139.

¹³ Creswell, 1958, 185-186, Pl.39a.197; “on the earliest example of a pīstaq, the shallow, semi-domed hoods of the recessed niches, on either side, are constructed with bricks, in whole, two-thirds, and one-third lengths, some being set horizontally and some

arched hood of the niche on the left archway is decorated with a geometric design, entirely in brick, which, as mentioned above, was called *hazarbaf*. These were followed by some ninth century constructions like the Tārik-khāna in Dāmghān, Iran¹⁵ or the Great Mosque and the Abu Dulef Mosque as well as the Ukhaidir Palace in Samarra, Iraq¹⁶. The columns on the courtyard of the Tārik-Khāna (750-786) are quite astonishing and unique. They are not monolith marble or stone as one would expect, but they are built of brick units placed upright and horizontal in alternate rows and then covered with a thick layer of plaster¹⁷. In Samarra, the exterior wall surfaces in the Great Mosque (800) and the Abu Dulef Mosque, are covered with a regular common bond on a solid brick core. On the swirling *malwia* minaret, constructed in brick, there are the remains of a thin layer of plaster, now only partly visible. Again in Samarra at the Ukhaidir Palace (720-800), interior surfaces are faced with molded and carved stucco¹⁸.

The above mentioned examples, seem to provide a naive introduction to the naked brick style that emerged in the tenth century. It is usually accepted that it originated in North Eastern Iran, Bukhara and Samarkand area, during the tenth century and the Tomb of Ismā'īl Sāmānī in Bukhara, from the Samanid dynasty, dating from 295/907, is recognized as the earliest extant building where brick is utilized both for construction and for architectural ornament, while its surface is left exposed. According to Rempel: "In addition to plain bricks, rendered decorative by varied lays, a certain amount of carved terracotta was used in the panels inset in the portal spandrels and on the columns of the exterior arcade of the gallery, but the only decoration in the strict sense of the word is on the squinches."¹⁹

Thus the small mausoleum, on which several bond types are applied on different architectural components, can be considered as a

---

vertically, so as to form geometric patterns, This style is called *hazarbaf* and it is found everywhere in later Persian and Iraqi architectures".

¹⁴ Creswell, 1958, p.185-186, Pl.32, 33, 39a

¹⁵ Pope-Ackerman (eds), 1938. Vol.3, 909-19, 950-63

¹⁶ Bell, 1914; Northedge, 1990, 74-93.

¹⁷ Pope-Ackerman (eds.),1938,vol.3: 916-919, 950-963, 1267-1268, 1284.Pope, 1965,139.

¹⁸ Bell, 1914; Northedge, 1990, 74-93

¹⁹ Rempel, 1936, 199-205; Hill -Grabar, 1964, 1-5.

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

“trial piece” where the builders were exploring the possibilities of creating a variety of bond types with the standard and specially shaped brick units. There are several contemporaneous or slightly later buildings from nearby regions, that have reminiscences to the Tomb of Ismā‘īl Sāmānī. One is the Tomb of Arab Ata at Tim, close to Samarkand in present Uzbekistan, constructed in 366-367/997-78, and considered as the earliest standing example of Qarakhānid architecture.²⁰ It is followed by three commemorative buildings at Uzgend, standing side by side and all dated to the eleventh and twelfth centuries, on which once again naked brick is the preferred material²¹ The Qarakhānid caravanserai of Ribāṭ-i Malik, a solid brick construction with a monumental portal covered with decorative brickwork, built between 471/1078-79 on the Bukhara-Samarkand road, can be added to the list as the most imposing example of the period²². There survived also several minarets in Uzgend and Burana, whose shafts are covered with brick bonds and brick revetments in alternating bands of various width, encircling the shaft. The use of the two techniques, that is the bonds where bricks with regular shapes and sizes and the revetments with different shapes cut in brick, are used side by side makes it apparent that, from the beginning the bonds and the revetments developed together and that one is not the outcome of the other²³.

---

²⁰ Grabar, 1966, 19; Aslanapa, 1972, 24-25, pls. 38-40; Cezar, 1977, 34-36.

²¹ Aslanapa, 1972, 28-31, 47-51; Cezar, 1977, 34-40. Both describe the tombs as : The one at the center, the Tomb of Naṣr bin ‘Alī from 403/1012 is the oldest; the second tomb, to the north of the first one, was constructed by Jalāl al-Dīn Husayn in 547/1152, and the third one to the south of the first is the Tomb of Muḥammad bin Naṣr, grandson of Jalāl al-Dīn Husayn, dated by an inscription to 582/1186. Brick covers the surfaces of the moulded bands, in different bond types, as seen on the framework of the portal, or it is arranged in patterns carved in the beveled style and as a third variation it is prepared or perhaps cast as a revetment with geometric interlace patterns.

²² Hillenbrand, 1999, 30, 343-344, 549; Aslanapa, 1972, 28-31, pls. 47-51. The caravanserai is built with mud brick and covered with fired bricks laid in common bond. There is also a monumental portal, where there is a framework with a raised geometric interlace pattern, arranged with cut and fired bricks. The interlace composition is composed of projecting eight cornered stars repeating around the framework.

²³ Bakırer, 2002, 729-36; Bakırer, 1981, 5-8. The use of brick bonds and revetments on the same monuments, but on specific, locations is seen on other contemporary or later buildings like the Hazara Mosque near Bukhara from the early 11th century, Talhatan Baba mosque near Merv, from the late 11th and early 12th century and the Mughaki Attari Mosque from the beginning of the 12th century. For plans and images see: Aslanapa, 1972, 19-23, 30-37.

With the coming of the tenth century, when brickwork gained a new and strong impetus in the Turkestan, Khurasan and central Iran area, decorative brickwork developed in two lines varying both in technique and in the final product. These two can be grouped as the brick bonds and brick revetments. From chronological grounds it can be attested that the two developed together and were used side by side, on the same buildings. However, the process of production and the bricks used differ in these two types of brickwork. Even so, both share a common aspect, which is their dependence on geometry.

The brick bonds are structural. In these bonds, the bricks are laid unit by unit and during the building process they are arranged in rows rising on the wall surface and/or encircling the minaret shafts,. Different bonds are delineated through modular geometry with the arrangement of standard shaped and almost standart sized brick units, arranged in regular courses and staggered according to the requirements of the bond type. Different bonds like common, chevron, herringbone are created by changing the directions of the units in every or in alternative courses. Different effects are created in each bond by enlarging the rising joints and/or inserting end-plugs of different materials inside these enlarged joints²⁴.

The brick revetments, are assembled from precast units and inserted on the specified surfaces, either on the wall or on architectural elements. The geometric interlace patterns used on the revetments are pre-designed according to geometric principles²⁵. Bricks, cut in shapes and sizes determined by this design, are assembled in production units, in square, triangular or other shapes related both to the shape of the surface and to the pattern. These production units are then inserted on their places. The revetments may not be long-lasting as the bonds.

The eleventh and twelfth centuries mark the climax of the naked brick style in the works of the Great Seljuk's in central Iran. Certain sections on many large and small Mosques, Medrese and Caravanserai, tomb towers and minarets are all erected in this style. Among the large repertoire of solid brick constructions the Masjid-i Jum'a in Işfahān is noteworthy. On the walls and the dome of the north *aiwan* and the walls and carrying elements on the north east

---

²⁴ Bakırer, 1980, 143-181.

²⁵ Bakırer, 1980, 174-198; Bakırer, 1983, 91- 120

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

corner of the mosque, that is on sections built during the Great Seljuk period and dated to around 1080's, a variety of bond types were used²⁶. In addition there are several eleventh century tomb towers again worth mentioning for their brickwork. Well known ones are the East Tomb Tower, the Kharrāqān I (460/1067-1068) and the West Tomb Tower, the Kharrāqān II (487/1093) from western Iran. The third one with similar features is the Damāvand Tomb, also from the late eleventh century.²⁷ To these can be added later examples in Marāgha, like the Qunbad-i Surkh (542/1147-1148) and Gunbad-i Kabūd (590/1196-1197). In Nakhichevan (in Azerbaijan), there are two other towers, the tomb of Yūsuf bin Quṣayr, dated by inscription to 557/1162 and that of Mu'mina Khātūn, again dated with inscription to 782/1186. All these monumental towers, are good examples to the naked brick style and exhibit a noteworthy development from the tenth until the late twelfth century, with their intricate brick bonds and revetments ²⁸.

The exposed brick style, which did not originate in central Iran but was developed there as a fundamental building style of the Great Seljuk's, started to decline during the second half of the twelfth century. The types of the brick bonds began to be monotonous, the stucco end-plugs that were inserted inside the rising joints, simply to outline certain geometric shapes, now began to extend over the edges of the brick units and finally stucco was to run over the surfaces of the units as a layer. Thus, the exposed brick surfaces began to be covered once again and this time it was with revetments made of stucco, colorful mosaic faience and glazed tiles that reached to a peak after the fourteenth century. On the later added sections of the Masjid-i Jum'a of Iṣfahān, the facades of the iwans built in the fourteenth century, are covered with glazed tiles that stand in contrast against the naked brick surfaces of the eleventh century.

Naked Brick in Anatolia

In Anatolia, the geological condition of the land has yielded good quality limestone, sandstone and tufa, which was therefore

---

²⁶ Aiwan, ivan and in Turkish eyvan, is the a rectangular space, usually vaulted, walled on three sides, with one end entirely open to the courtyard with a high arch.

²⁷ Stronack-Young Jr.1966), 1-20; Hill-Grabar, 1964,.33-35, 49, 55 ; 88; S.P. Seherr-Thoss, S.P-Seherr ,H. C.,1968, 52-68, pls.18-26 ; Bakirer, 1983, 91-120.

²⁸ Hill -Grabar,1964, 33-35, 49, 55, 88; Seherr-Thoss,S.P-Thoss, H.C., 1968, 52-68, pls.18-26 ; Yazar, 2007, 83-105,160; fig.227-242, 244-277.

preferred as the primary building material for monumental constructions during the Hittite, Hellenistic and Roman periods. In addition, good quality alluvial clays were also available in the central part of the country, in Konya and its environs. Starting from the Neolithic period, clay was used not only for the production of pottery, but also as a building material. In the settlements, like Çatalhöyük and Hacilar, it was used as mud brick and was the primary material in the construction of houses and shrines. In the dwellings, the bearing walls were constructed in a regular common bond with mud brick units shaped into large rectangular units and reinforced, with timber beams, at regular intervals²⁹.

In Anatolia, the use of brick was minimum in the Hellenistic and Roman periods³⁰. However, in Byzantine architecture priority was given to brick in areas where good quality stone was not available and had to be transported from elsewhere. In the Marmara region, with Constantinople as the capital and in settlements on the western coast, a new construction technique, the “alternative wall” or “banded wall” construction was practiced, in which stone and brick bonds were arranged in alternating courses whose number and repetition mode changed from one example to the other³¹. This type of wall construction can be noticed on the land walls and sea walls in Constantinople, as well as some monumental buildings of the city from the fifth and the sixth centuries. On the city walls, both faces were left naked, whereas on the monumental edifices, the exterior wall surfaces were left naked, while their interiors were covered with wall paintings, frescoes or mosaic decorations. The Church of the Holy Saviour in Chora and the Church of Saints Sergius and Bacchus, both from the sixth century, carry this style³².

---

²⁹ It is believed that the use of clay in Anatolia started prior to 7500 BC in an adaptation stage for which the architectural finds at Çatalhöyük, Aşıklı Höyük, Hacilar and Çayönü Tepesi are good examples. See: Schmandt-Bessarat, 1977, 133-150*; Marc Waelkans, 1987, 94-105.

³⁰ In large Greek settlements brick was confined to domestic buildings, like the “terrace houses” in Ephesus, where brick walls were plastered and decorated with wall paintings. In Ephesus, water pipes were also in baked brick. Another use of clay is for roof tiles, gables and the antefix for the temples. Lydian examples of interlocked roof tiles, painted gables and elaborately carved examples for the antefix were recovered in Sardis.

³¹ Ousterhout, 1999, 128 ff.; Bardill, 2004; Bardill 2008, 335-352.

³² Ousterhout, 1999, 128 ff.; Bardill, 2004; Bardill 2008, 335-352 ; Krautheimer, 1965; Mainstone, 1988..

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

The naked brick style, was carried to Anatolia by the Seljuk Turks who arrived there in the late eleventh century. Earlier, the Turks had made their first entry into the Islamic world during the Abbasid rule, in the ninth century and were assigned as soldiers, to live in the new capital Samarra. In the tenth century, the family of the Oghuz Turks, from Central Asia living in the area east of the Caspian sea, were converted to Islam and moved to Transoxiana, where they were together with the Karakhanids, Ghaznavids and Samanids. The eleventh century witnessed other political developments when new groups of Seljuk's entered Iran and established the Great Seljuk dynasty in 1055. In the meantime, after 1040, another branch of the Seljuk's expanded westward in small groups and began organizing raids into Anatolia intending to search for more favorable land and living conditions. Following these first excursions, and their victory against Byzantium, in the Battle of Manzikert (Malazgirt) in 1071, they continued to arrive in larger numbers, this time to settle permanently and make it their new homeland ³³.

If the political and administrative condition of Anatolia, towards the end of the 11th century, could be defined with a single word, this word would be “diversity.” This political diversity that started after the 1071 triumph at the battle Mangizet encouraged the Turks arrive and settle in small groups who established the small principalities: Danishmendid (1095-1175), Mengüceid (1071-1252), Saltukid (1080-1201), and Artukid (1098-1407). These principalities were eventually transformed into a kind of political entity when the Anatolian Seljuks (1071-1308) conquered the lands of the first three and established a single rule with Konya their capital. The Artukid principality continued its political autonomy for another three centuries until the Ottoman conquest in the early sixteenth century. Thus, for Anatolia, the first two centuries after the arrival of the Seljuk's (the Seljuk's of Rum) was a period motivated by wars, political activity and a change of power progressing towards the establishment of the Anatolian unity.

---

³³ This section on the historic background of the period is summarized from my earlier published paper. See Bakırer, 2002, Vol. 2, 729-36. The historic background of the period is covered in dept in many studies among which the following could be consulted: Cahen,1968; 2001. For more recent studies by younger generation scholars see: *The Turks*, 2002, vol.2.

The establishment of balance and conformity in the political milieu and the rule of powerful Sultan's, like İzzeddin Keykavus and Alaaddin, starting from the early years of the thirteenth century, brought prosperity, rapid urbanization and an interest in building campaigns all over the country. Probably, the purpose was to re-create the Islamic setting with which they were familiar in their earlier home, as well as to improve the ruinous state Anatolia had fallen into, after long years of war.

Until the end of the thirteenth century, Anatolia was embellished with monumental buildings. Such as; existing city walls, fortifications and citadels were consolidated, new ones were added upon need such as; religious buildings as mosques and masjids; commemorative buildings like tomb towers, educational buildings as the madrasa, Koran schools and others were built in numbers. Furthermore, new highways were opened to recuperate the caravan trade between eastern and western markets and on them han's and caravanserai were constructed at regular intervals to provide safe accommodation to travelers and merchants. Palaces and kiosks for royalty were constructed in several old or new established towns³⁴.

These buildings carry traditional functions and formal arrangements, but at times there are changes in their plans, related to new needs. Another primary change, the adoption of stone as the main building material, is related to impacts coming from local architecture as well as from local builders and craftsmen, who participated in the rapidly progressing building projects. On the other hand, building with brick, which reflects the transmission of the naked brick tradition to Anatolia, is also seen and can be associated with the builders and craftsmen who were among the migrating groups and who must have carried this building tradition, from their homeland, in their memories. These advances indicate that, in architectural expressions there was an integration which can be examines as "continuity", "change", "synthesis and assimilation".

"Continuity" is noticed, first in the functions and plan types of some monumental buldings that are arranged according to the requirements of the Islamic religion and lifestyle and second, it is noticed in the use of brick. These issues mark the "continuity" of the

---

³⁴ Bakırer, 2002, 729-36; Redford, 2011, 256-276.

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

long established culture and tradition of the Turks before their arrival in Anatolia.

Anatolia was rich in building stone and there were quarries close to the construction sites, therefore for the Anatolian Seljuk's brick was not a need as with the Great Seljuks but it was a preference. This preference was perhaps intentional to transmit the traditional building materials and methods to Anatolia, or it was practical because of its easy adaptability to complex forms on the transition elements and super structures, or it was particular because of the aesthetic qualities and possibilities it offered.

Among buildings that have survived to our times, the best witnesses that display continuity of the naked brick style in Anatolia, are also the earliest examples like the Iplikçi Mosque in Konya and two mausolea in smaller settlements. According to its foundation document, the Iplikçi Mosque was built in the year 1202³⁵. It has undergone several restorations and today only the qibla wall still carries the original brickwork. Possibly this and other early mosques, that have not survived, were reminiscent examples or followers of the Masjid-i Djuma's in Ardistan, Isfahan and Barsian.

The Mausoleum at Pınarbaşı, in the Pınarbaşı (Pazarören) village of Kayseri is undated, yet a late twelfth century date is given to it based on its attribution to Melik Ghazi, a known commander of the time³⁶. This small, square planned mausoleum, topped with a conical cap, is completely built in brick on stone foundations. The repertoire of the brickbonds is in close association with the eleventh century Tomb Towers in Kharraqan and Demavend in İnan³⁷. Yet here there is a marked decrease in the number of the bond types as the building has a square plan, therefore less number of wall surfaces to cover with brickwork. (Fig. 1).

The second mausoleum, in the Kemah Village of Erzincan, in north eastern Anatolia, is attributed to another historic character,

---

³⁵ The Mosque was donated by vizier Şemseddin Altunapa together with a Medrese. For information on the history and architectural characteristics of the mosque see: Eyice, 1960,102; Konyalı, 1964,404-415. For the brickwork see: Bakirer, 1981, vol. 1, 264-265.

³⁶ Bakirer, 1981, vol. 1, 247-255; Özgüç - M.Akok, 1954, 331-336.

³⁷ For the tomb towers in Kharraqan and Demavend see: Stronack Young Jr., 1966, 1-20; Hill-Grabar, 1964, 33-35, 49, 55, 88; S.P. Seher-Thoss, S.P-Thoss, H.C., 1968,52-68, pls.18-26.

Menghucek Ghazi and also dated to the late twelfth century (Fig.2)³⁸. For the carrying walls several bond type have been used, while on the small entrance portal a geometric interlace composition is delineated inside the recessed, arched lunette which carries resemblances to the Yusuf bin Kuseyr Tomb from 1167 and the Mu'mine Khatun tomb from 1186, both in Nahtchivan³⁹.

“Change” is noticed in certain variations in the plan types of some traditional building types, like the longitudinally planned mosques, as well as the decrease in the number of eyvans, from four to three or even one in Madrasa and Caravanserai buildings with building materials, change is strongly emphasized in the use of stone and this is more of a transformation that takes place in time and it can be briefly called as “brick into stone”.

In Anatolia the preference of stone, as the principal building material, is perhaps a necessity depending on the geological and geographical conditions of the land, but it also has impacts coming from the surviving examples of Hellenistic and Roman buildings in stone. The long established Anatolian tradition of building in stone was adopted by the Seljuk's and this brought “change” in the building materials employed in their architecture throughout the 13th century.

The earliest examples where change is noticed in its complete format are Menguceid period tomb towers at Divriği, province of Sivas. The tomb of Sitte Melik (1196), that of the Emir Kemareddin (1196) and the undated Ahi Yusuf Tomb, contemporaries of the tombs in Pınarbaşı and Kemah, and the one in Konya, the tomb of Mesut I, adjacent to the Alaaddin Mosque (1155) are built in cut stone from their foundations up, including their conical caps. (Fig.3, 4).

Change is noticed in the mosques, masjid and madrasa buildings, hospitals, caravanserai and tomb towers constructed throughout the 13th century. Those which have reached our times intact, have their foundations, carrying walls, transition zones and upper structures built in stone and they display two variations as: foundations in rough cut or cut stone, carrying walls, transition and upper structure in rubble stone, as seen in the Çukur Medrese in

---

³⁸ Bakırer, 1981, vol. 1, 235-242; Kemali, 1932, 330; Özgüç, 1962, 325-327.

³⁹ Yazar, 2007, 83-105, 160; fig. 227-242, 244-277; Bakırer, 1983, 90-120.

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

Tokat, from the late twelfth century⁴⁰ or foundations in rough cut or cut stone, carrying walls, transition and upper structure in cut stone, as seen in most of the buildings erected during the 13th century.

Other Mengucaid period examples at Divriği are the small citadel Mosque (1180) and the Great Mosque and Hospital (1228-29) which present the change in a monumental scale⁴¹.

Although executed in stone here, the initial idea of marking the entrances with monumental portals or *pistaq* can be associated with Karakhanid and Great Seljuk building traditions. Yet the outstanding stone workmanship on the portals of the thirteenth century Great Mosque in Anatolia, is a local manifestation, the outcome of a collaboration between the local builders and craftsman and those who arrived with the migrating groups⁴². Furthermore, the use of stone emphasizes a geographical distribution, such as: in Kayseri, Niğde, Sivas, Amasya, Erzurum and environs, stone seems to be a primary preference for all building types, because good quality tufa stones were easily available from quarries, at a distance of 5-10 km to the construction sites⁴³. The tomb towers distributed in all Seljuk settlements, the Huand Hatun Complex (1237-1238), outside the citadel of Kayseri, the Alaaddin Mosque inside the inner citadel of Niğde (1223) are representatives for this type. Longitudinally planned buildings, surmounted with stone domes and vaults, vertically rising portals with carved ornament and stone minarets are their characteristics (Fig. 5a, 5b).

Solid stone structures also mark a selection depending on the function of the building, such as the Cravanserai for which solidity and permanence are primary concerns, were built at close distances on the renovated highways. With their architectural and structural features and with richly carved stone ornament on their portals, these are the noteworthy stone structures of the period.

---

⁴⁰ Kuran, 1969.16-18.

⁴¹ The Great Mosque and Hospital are in the World Heritage List of UNESCO since 1985; Bakırer, 2016, 86-109, 2008, 53-72.

⁴² Some building inscriptions give the names of local architects and artists as well as those from Iran and elsewhere working together on the same constructions. For examples in Divriği see Sakaoğlu, 2005.

⁴³ Bakırer, 2013, 4-5.

“Synthesis and assimilation” can be defined as the use of stone with the addition of brick, for certain sections. This practice starts in the late twelfth century, but its use in monumental and official buildings, is more established after the turn of the thirteenth century and towards the second half. Especially in mosque and madrasa buildings, brick and stone are used side by side on the sections reserved for each and often repeating a pattern as stone for the lower structure and brick for the transition and the upper structure. The use of stone and brick together marks the final stage both in time and in style.

The anonymous tomb in Selimeköy, and the so called Bekâr Sultan tomb at Neneziköy, both in the vicinity of Aksaray and both stylistically dated to the end of the twelfth and the beginning of the thirteenth century, are the forerunners of this group⁴⁴. While in Pınarbaşı and Kemah. impacts from the earlier practices of the naked brick style were strongly visible, these in Aksaray bring new innovations. Their upper structures are in brick but on the load bearing walls brick and stone are used together, presenting the transition from brick to stone or accentuating the togetherness of the two materials.

Other applications for the use of stone and brick together are more pronounced. Such as; a brick minaret, standing on its own base, is attached to the side of the stone building⁴⁵. Early thirteenth century examples are the Great mosques in Harput (1155), Kayseri (restored in 1205) and Sivas (early 13th.century). In Harput and Kayseri brick shafts rise on stone bases, but in Sivas both the base and the shaft are in brick (Fig.6a,6b). The brick minaret standing at a short distance from the mosque in the Great Mosque of Akşehir, (1215) has also a tall rectangular brick base which carries on its front face, reused marble fragments belonging to Roman tomb stones and Byzantine church furniture which are placed side by side on the common bond brickwork. The inscription panel is carved on the rear face of a marble block, again originally belonging to a Byzantine building⁴⁶. At Erzurum, the small citadel mosque is built of stone and

---

⁴⁴ Bakırer, 1981, vol. 1, pp.245-246, 255-258 ; Bayburtluoğlu 1970,14-15.

⁴⁵ For the construction of minarets, special minaret bricks that have a concave curve to adjust to the cylindrical shaft. The preference appears to be based on the easy adaptability of the brick units to the cylindrical shaft.

⁴⁶ Bakırer, 2009, 91-116.

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

its minaret, that has a stone built base is attached to the citadel wall. The large cylindrical shaft is covered with a common bond brick layout and the inscription encircling the upper end of the shaft is composed of cut brick units, giving the date 1080, recording it as the earliest dated brick minaret in Anatolia.

During the second half of the thirteenth century, the new fashion with the brick minaret, appears as double minarets in brick rising over the stone facade and portal . The earliest example of this type is the Sahip Ata Mosque in Konya (1258), donated by the grand vizier Sahip Ata Fahrettin Ali who is mentioned as the originator of this portal composition with double minarets, a scheme which was later practiced on a few other buildings⁴⁷. The brick bases and shafts are placed at the corners of the stone framework of the portal. Unfortunately the shaft of one minaret has fallen off. The Gök Medrese and the Çifte Minareli Medrese, both in Sivas and both from 1271, have double minarets in brick, rising over their monumental portals in stone. In the Gök Medrese, the tall stone bases flank the sides of the portal, becoming almost part of it and the rippled brick shafts rise above the frame of the portal. This arrangement accentuates verticality and creates a contrast in material between the stone portal and the brick minaret, where the brickbond is also enriched with the addition of small tile units inside the joints (Fig.7). In the Çifte Minareli, the cylindrical shafts stand on tall rectangular bases and transition zones in brick, rising above the monumental stone portal. Çifte Minareli Medrese in Erzurum, with double brick minarets, that also have rippled brick shafts, is the last example of this group dating from after 1250's or during the last quarter of the thirteenth century . These last three buildings are among the latest monumetal medrese buildings built immediately before the second Mongol attack (1271), that had a negative effect on the evolution of Seljuk architecture and brickwork.

Other medrese buildings constructed after the second quarter of the thirteenth 13th century, especially those between 1240 and 1270, in Konya, Akşehir, Tokat, Sivas and Amasya, present a variety of applications for the use of stone and brick on their interiors and upper structures. The following variations can be described: In one

---

⁴⁷ Brend,1975-76, 160-186. Sahip Ata seems to have adopted this idea from Iran after a visit there.

group, the foundations are in rough cut or cut stone, load-bearing walls in stone, transition zone and upper structure in brick. Thus, in this group a distinction is made in material, between the lower and the upper structures. Earliest example is the Keykâvus Hospital in Sivas, donated by the Seljuk Sultan İzzeddin Keykâvus I, in 1220. This is a rectangular building, with a large open courtyard at its center, that is surrounded by a colonaded portico, the tomb of the donor is placed in the north eyvan, that is located in the center of the north wing with its facade facing the courtyard. The building is built in stone and only the vaulted upper structure of the portico, the north eyvan and its front elevation and also the octagonal drum rising above the upper structure are in brick. Each side of the octagon is articulated with a recessed arch whose surface is covered with a geometric interlace pattern delineated as a brick revetment. The geometric compositions as well as the application of these revetments are different on each face of the octagon⁴⁸. A similar arrangement, with recessed arched blind niches, adorned with geometric compositions, delineated in brick, is repeated at the so called Gök Medrese in Amasya, which is from the second half of the thirteenth century⁴⁹. Here the lower structure is in stone, but the upper structure of both the mosque and the türbe is in brick. The drum of the tomb tower, attached on the north east corner of the facade and raised on a stone base, is reminiscent to that of the Keykâvus Hospital. (Fig. 8a,8b).

In the second variety of similarity and assimilation is as follows: the foundations are in rough cut or cut stone, the bearing walls are in stone on the exterior but the interior of the same walls are faced partly or completely with brick. On the upper structure the transition zone, dome and vaults are in brick. In those buildings where this variety is applied, tiles and glazed bricks are generously used, alternating with plain bricks and they present the full bloom of the banna'i style, whose development reached to a peak especially after 1250's. The Great Mosque in Malatya (1224, 1247, 1274) is a stone structure with a brick dome, from the exterior, but on the interior certain sections are built in brick, like the three-partite squinches and the dome of the eyvan placed at the center of the south wing and the west wing of the colonnaded portico surrounding the

---

⁴⁸ Bakırer, 1981, vol. 1, 76-301.

⁴⁹ Bakırer, 1981 vol. 1, 427-435.

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

inner courtyard⁵⁰. Both the plan of the Mosque and the brickwork remind the examples in Iran, especially the early parts of the Masjid-i Djuma in Isfahan (1080) (Figs.9a, 9b). However, in Malatya, the brickwork is far more enriched with the addition of tiles in the brick bonds and the brick revetments. The second example, is the İnce Minareli Medrese in Konya, (1264). Here too, the exterior wall surfaces and the portal are in stone, but on the interior, starting from ca.1m. above ground level, and continuing all the way up to the dome, brick and tiles are used to delineate different brickbonds. The wall surfaces and pendentives on the transtition zone, are covered with brick and the two sides of the pendentives are outlined with tiles. When they reach the dome, the hemispherical surface is covered with a bond that articulates lozenge patterns in brick, delineated with turquoise and purple tiles⁵¹. The Karatay Medrese again in Konya (1251), presents a close application with more tiles both on the walls and the surface of the dome (Figs.10a, 10b, 11a,11b)⁵².

“Synthesis and Assimilation” in the use of stone and brick has generated partially stone and partially brick structures which can be seen as an Anatolian Seljuk innovation that enriched the naked brick style during the thirteenth century. The builders and craftsmen and of course their donors, the Sultan’s and the Grand viziers, must have played a stimulating role in the erection of these buildings, in the selection of materials for construction and for ornament and therefore have contributed to the evolution of a new style of building.

Conclusion

The naked brick style which began to be practiced in Turkestan, Khorasan, Ghazna and Central Iran after the tenth century was transmitted to Anatolia, a century later, by the Seljuk Turks’. In the century that followed, while they embellished Anatolia with a variety of buildings needed for their lifestyle, the Seljuk builders adopted stone the local and traditional building material of Anatolia. But brick building must have survived in their memories, therefore while there is a change from “brick into stone” there is also a “continuity” of brick use in a “selective” approach. From the late eleventh until the early fourteenth century, they brought new trends

---

⁵⁰ Bakirer, 1981, vol. 1, 316-335.

⁵¹ Bakirer, 1981, vol. 1, 422-426.

⁵² Bakirer, 1981, vol. 1, 405-407.

and diversity to the monotonous state that brickwork had fallen towards the end of the twelfth century in Iran.

The above classification shows a chronological evolution. That is, in Anatolia, continuity of the early tradition in the use of both structural and decorative brickwork, carrying close resemblances to earlier examples, is documented in a few small sized buildings which are erected after the second half of the 12th century. The more appreciated practice was to use the two materials in the same buildings with particular attention to their structural and aesthetic peculiarities and this created distinct works of architecture .

Stone, as the new material for Seljuk builders, best suited the human scale monumentality and dignity of their buildings and helped in the survival of their cultural heritage to our times. Brick, their strong attachment to earlier tradition, added colour and movement to these buildings. With these buildings, especially madrasa buildings, each case is a unique case with outstanding quality in craftsmanship. The second Mongol attack in 1271 and the events that folowed brought an end to the construction of monumental buildings and dilapidated the evolution of the naked brick style.

If a question arises for what happened after 1300? , it will be seen that only one or two of the Principalities, the followers of the Seljuk's in the 14th century, appreciated this style of building, but in an inferior workmanship. Some principalities in western and northwestern Anatolia, headed by the Ottoman's (established in 1299), used brick and stone alternately in the Byzantine style only for a short period and later mastered the use of stone with all its distinctive characteristics in their genuine monumental buildings, reaching to a peak in the sixteenth and seventeenth centuries.

Bibliography

- Aslanapa, Oktay, (1972), *Türk Sanatı*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1972), Vol. 1, 24-25, pls. 38-40.
- Bakırer, Ömür, (1980), "A Study on the Use of Brickbonds in Anatolian Seljuk Architecture", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture* Volume 6, Number 2, Fall 1980, 143-181.
- Bakırer, Ömür, (1981), *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı* , 2 vols. (Ankara. Middle East Technical University,1981)

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

- Bakirer, Ömür, (1983), "Geometric Aspects of Brick Bonds and Brick Revetments in Islamic Architecture", *International Congress on Islamic Architecture and Urbanism*, King Faisal University, Dammam, Jan.1980, *Proceedings:* (ed. A. Germen) Dammam: King Faisal University, pp.87-120.
- Bakirer, Ömür, (2002), "From Brick to Stone: Continuity and Change in Anatolian Seljuk Architecture." (eds.Oğuz,Karatay,Güzel) in *The Turks*, (Ankara: Yeni Türkiye Gazetesi, 2002), vol. 2, 729-36.
- Bakirer, Ömür, (2008), "A Review of the Portal in Anatolian Seljuk Architecture: Architectural or Symbolic Preferences", in *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, (ed. Kadiroğlu), 2, AKVAD, 53-72.
- Bakirer, Ömür, (2009), "İki Selçuklu Dönemi Yapısında Roma ve Bizans Dönemlerine Ait İzler" , *Ebru Parman'a Armağan*, (der.A.O.Alp) Ankara, Alter Yayıncılık, 91-116.
- Bakirer, Ömür, (2013), *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yapı Malzemeleri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Cep Kitapları
- Bakirer, Ömür, (2016), "Great Mosque and Hospital of Divriği", *UNESCO, World Heritage in Turkey*, Ankara, grafiker, 2016 (second edition)
- Bardill, Jonathan. (2004), *Brickstamps of Constantinople*, 2 vols, Oxford, New York: Oxford University Press, 2004.
- Bardill, Jonathan, (2008), "Building Materials and Techniques", in *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (ed.Jeffreys with Haldon, Cormack), (Oxford, New York, Oxford University Press, 2008), 335-352.
- Bayburtluoğlu, Zafer, (1970), "Niğde-Aksaray, Selimeköyü Türbesi", *Önasya*, vol. 6, no. 6 (1970), 14-15.
- Bell, Gertrude, (1914), *The Palace and Mosque at Ukhaidir. A Study of Mohammanan Architecture*, Oxford, 1914.
- Brend, Barbara, (1975-1976), "The Patronage of Fahreddin Ali ibn-al Husain and the Work of Kaluk bin Abdallah in the Development of the Decoration of Portals in thirteenth Century Anatolia", in *Kunst des Orients*, X, Heft ½, (Jahrgang 1975-76), Wiesbaden, 160-186.
- Briggs, Martin S., (1956-1958), "Building Construction" in *A History of Technology*, (ed. Singer, Holmyard, Hall), II, (Oxford, Clarendon Press, 1956-1958), 398-402.
- Blair Sheila S. an Bloom, Jonathan M., (1999), "Art and Architecture, Thames and Variations", *Oxford History of Islam* (ed. Esposito, John E.), (New York, Oxford University Press, 1999), 215-267.
- Cahen, Claude, (1968), *Pre Ottoman Turkey*, a general survey of the material and Spiritual Culture and history c.1071-1333, (trans .J.J. Williams), (New York: Taplinger Publ. Co. 1968)
- Cahen, Claude, (2001), *The Formation of Turkey, The Seljukid Sultanate of Rum: eleventh to fourteenth century*,(trans.P.M.Holt), (Harlow, England, New York. Longman 2001)

- Cezar, Mustafa, (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1977).
- Creswell, K.A.C, (1958), *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Harmondsworth, Middlesex, Baltimore, Penguin Books 1958).
- Çamurcuoğlu, Duygu Seçil, (2015), *The Wall Paintings of Çatalhöyük (Turkey): Materials, Technologies and Artists*, (Thesis Submitted to University College London for the Degree of Doctor of Philosophy), Institute of Archaeology University College London, September 2015.
- Eyice, Semavi, (1960), "Anadolu'da ve Rumeli'de Türk Mescid ve Camileri", in *İslam Ansiklopedisi*, vol.8,(İstanbul 1960), 102.
- Frankfort, Henry, (1951-1970), *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, (Harmondsworth: Penguin Books, 1970), 1951.
- Grabar, Oleg, (1966), "The Earliest Commemorative Structures." in *Ars Orientalis* vol. 6 (1966), 7-47.
- Herzfeld, Ernst E., (1948), *Die Ausgrabungen von Samarra*, Band VI, Geschichte der Stadt Samarra, (Hamburg, Verlag von Sachardt & Messtorff).
- Hill, Derek – Oleg, Grabar, 1964, *Islamic Architecture and iys Decoration*, a photographic Survey, AD800-1500. (London:Faber&Faber, 1964).
- Hillenbrand, Robert, (1999, *Islamic Architecture*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999).
- Hodder, Ian, (2011), *Çatalhöyük, The Leopard's Tale*, London, (Thames & Hudson,).
- Hodder, Ian, (ed), (2014), *Çatalhöyük Excavations. 2000-2008 seasons*, (London, British Institute in Ankara; Los Angeles, CA,Costen Institute of Archaeology at UCLA, 2014).
- Kemali Ali A., (1932), *Erzincan Tarihi*, (İstanbul 1932).
- Konyalı, İbrahim Hakkı, (1964), *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, (Konya 1964).
- Krautheimer, Richard, (1965), *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimorte, Penguin Books.
- Kuban, Doğan, (1973), *Mimarlık Kavramları*, (İstanbul, 1973)
- Kuran, Abtullah, (1969), *Anadolu Medreseleri*, vol. I, (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1969),
- Mac Donald William Lloyd, (1986), *The Architecture of the Roman Empire (New Haven: Yale University Press, 1965), vol. 2.*
- Mainstone Rowland, J., (1988), *Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York, Thames and Hudson, 1988.
- Mellaart James, (1967), *Çatalhöyük: a Neolithic town in Anatolia*, (London, Thames & Hudson, 1967).
- Mellaart, James, (1970), *Excavations at Hacilar*, (Edinburgh, Edinburg University Press, 1970).

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

- Northedge, Alistair, (1990), “Creswell, Herzfeld and Samarra”, *Muqarnas*, 8, (1990) 74-93.
- Özgüç Tahsin - Mahmut, Akok, (1954), “Melik Gazi Türbesi ve Kalesi”, *Belleten*, vol.XVII, No.71 (1954), 331-336.
- Özgüç, Tahsin, (1962), “Mengüceklere ait bir Türbe”, *I.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 1959, (*Communications*, 1962), 325-327.
- Pope, Arthur Upham and Phillis Ackerman (eds.), (1938), *A Survey of Persian Art*, (London, New York, Oxford University Press, 1938) vol. 3.
- Pope, Arthur Upham, (1965), *Persian Architecture*, (New York, Braziller, 1965).
- Redford, Scott, (2011), “City Building in Seljuk Rum”, in *The Seljuks*, (ed.Lange,Mecit), (Edinburgh, Edinburgh University, Press, 2011), 256-276.
- Rempel, L. I., (1936), “The Mausoleum of Ismail the Samanid.” *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology* no. 5, 4 (1936), 199-205.
- Sakaoğlu, Necdet, (2005-2016), *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Sarre, Fredrik - Ernst Herzfeld, (1911- 1920), *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin: D. Reimer, 1911-1920.
- Schmandt-Bessarat, (1977), “The Beginnings for the use of Clay in Turkey”, in *Anatolian Studies*, vol. XXVII, (1977),133-150.
- Seherr-Thoss Sonia P./ Hans C. Seherr-Thoss, (1968), *Design and Color in Islamic Architecture*. (Woniaashington: Smithsonian Institution Press, 1968).
- Stronack, David - T.Cuyler Young Jr. (1966), “Three Seljuk Tomb Towers.” *Iran* 4 (1966), 1 20.
- The Turks* 2002. (eds., Oğuz, Karatay, Güzel) in 4 vols.,for the Middle Ages, vol.2 (Ankara, Yeni Türkiye Gazetesi, 2002).
- Waelkans, Marc. (1987), “The Adoption of Roman Building Techniques in the Architecture of Asia Minor”, in *Roman Architecture and Greek World*, (eds. S. Macready, F. H. Thompson), London: Society of Antiquaries of, 1987), 94-105.
- Yazar, Turgay, (2007), *Nahçıvan'da Türk Mimarisi*, (Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, TTK, 2007).

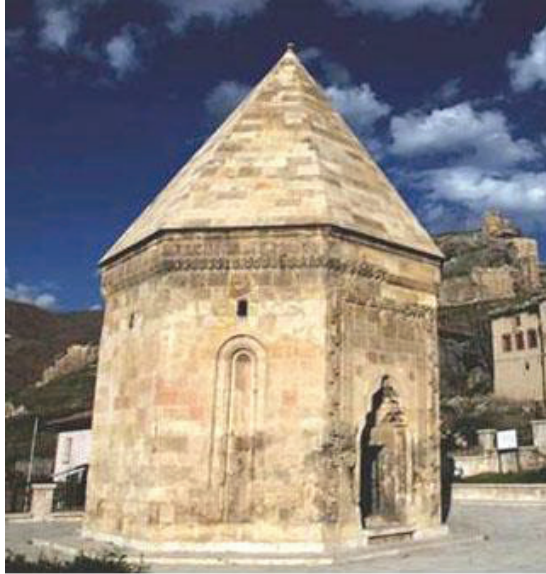
Fig.1: Kayseri, Pınarbaşı, Melik Gazi Tomb, exterior

Fig.2: Erzincan, Kemah Mengücek Gazi Tomb, exterior

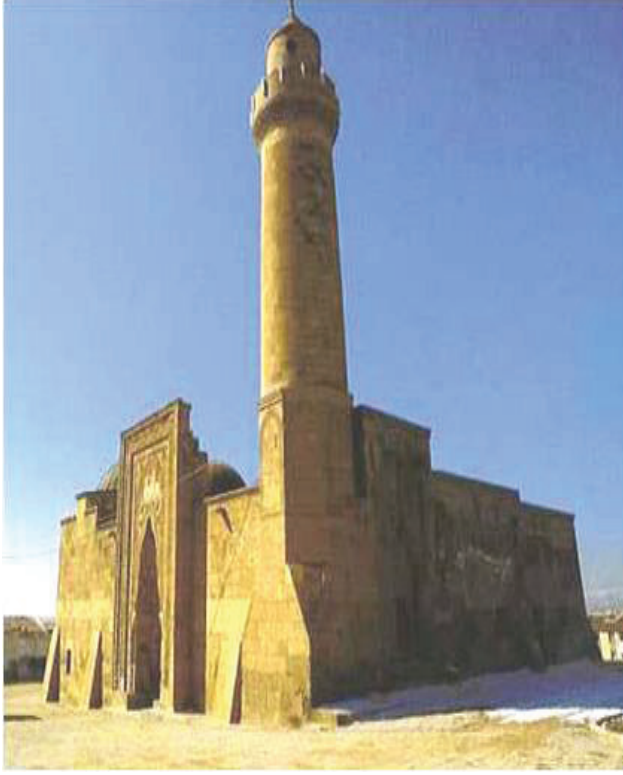
Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

Fig.3: Sivas, Divriği Sitte Melik Tomb, exterior

Fig.4: Konya, Alaaddin Mosque, Tomb of Mesud I, exterior

Fig.5a: Niğde Alaaddin Mosque, front façade

Fig.5b: Niğde Alaaddin Mosque, interior

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

Fig.6ab: Sivas Great Mosque, minaret, general view and Sivas Great Mosque, detail from shaft

Fig.7: Sivas Gök Medrese front facade

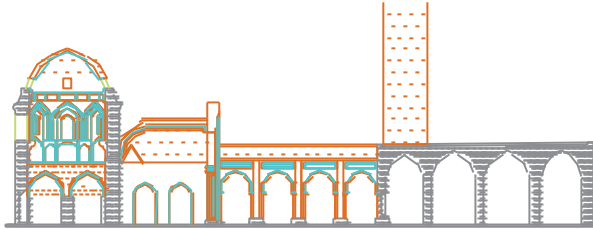

Fig.8a: Amasya Gök Medrese, section. Legend for materials: gray-stone, red-brick blue-tiles

Fig.8b: Amasya Gök Medrese, exterior of Tomb

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

Fig.9a: Malatya,Great Mosque, section. Legend for materials: gray-stone, red-brick , blue-tiles

Fig.9b: Malatya, Great Mosque, exterior, south Wall

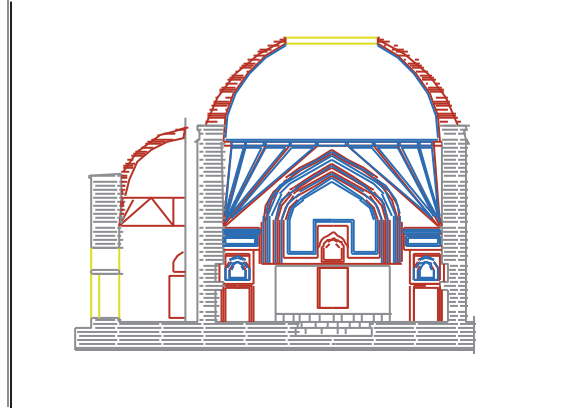

Fig. 10a: Konya, İnce Minare Medrese, exterior general view

Fig. 10b: Konya, İnc Minare Medrese, interior, general view

Reflections of the “Naked Brick Style” in Seljuk Anatolia

Fig.11a Konya Karatay Medrese, section. Legend for materials: gray-stone, red-brick, blue-tiles

Fig. 11b Konya Karatay Medrese, exterior entrance façade and portal.

AKSARAY KALESİ

The Citadel of Aksaray

Bekir DENİZ*

Öz

Aksaray İç Anadolu Bölgesi'nde bir il merkezidir. Şehirde İlk Çağlardan kalan ama ne zaman yapıldığı bilinmeyen bir kale mevcuttur. Kale Selçuklu ve Osmanlı devrinde de kullanılmıştır. Bugün şehrin çekirdeğini meydana getiren kalenin (İç Kale) özellikle II. Kılıçaslan devrinde tamamen onarıldığı ve kuvvetlendirildiği bilinmektedir. Yine aynı dönemde şehir merkezinde pek çok yapı inşa edilmiştir.

Kale bugün tamamen yıkılmıştır. Bundan 50 yıl öncesinde kalenin bazı kalıntıları mevcuttu. Kale kapıları, II. Kılıçaslan Sarayı'nın (Ak Saray) yerleri bilinmektedir. Ayrıca kale ile ilgili halk arasında konuşulan pek çok söylenti de vardır. Bu makalede "Aksaray Kalesi ve iç kalede yer alan Selçuklu dönemi yapıları" ele alınacaktır. Kale plân ve fotoğraflar eşliğinde tanıtılacaktır¹.

Anahtar kelimeler: Aksaray, Aksaray Kalesi, Selçuklu dönemi, kale kapısı, Kılıçaslan Sarayı (Ak Saray).

Abstract

Aksaray is a city in the Central Anatolian region. In this city there is a citadel dated to the Early Age. This citadel, whose exact date of construction is unknown, was used during the Seljuk and Ottoman periods. It is known that this citadel, which constitutes the nucleus of the city today, was repaired and reinforced during the

---

* Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, Öğretim Üyesi

¹Bu makale Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı'nca 20-22 Kasım 2015 tarihleri arasında Sinop'ta düzenlenen "Selçuklu Kaleleri ve Savunma Yapıları" isimli sempozyumda bildiri olarak sunulmuş ancak adı geçen kurum tarafından bildiri kitabı yayınlanmadığı için, yeniden gözden geçirilerek yayına hazırlanmıştır.

reign of Kılıçarslan II. During the same period many other buildings were constructed in the city center.

The citadel today is destroyed completely. 50 years ago some remains of the structure existed. The positions of the citadel Gates and the palace of Kılıçarslan (Ak Saray) are known. In addition regarding the citadel there are many stories told by the public.

This study is concerned with the Aksaray Citadel and the Seljuk buildings located inside the Citadel. The citadel is introduced through plan and photographs.

Keywords: Aksaray, The Citadel of Aksaray, Seljuk periods, Citadel gates, palace of Kılıçarslan (Ak Saray).

I- Giriş

Aksaray ve çevresinde günümüze gelebilmiş pek çok kale kalıntısı mevcuttur. Çevredeki kaleler Türkler Anadolu'ya gelmeden önce yapılmış olsalar da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devrinde kullanılmıştır. Hatta varlıklarını zamanımıza kadar koruyabilmiş olmaları bu sonuca bağlanabilir.

Aksaray yöresindeki kaleler genellikle Hasan Dağı ve Ekecik Köyleri çevresinde (Aksaray-Kayseri yolu üzerinde) toplanmıştır. Bunlar; Taşpınar Kasabası'nın 2 km. güneyindeki Tavşanlı Kale, Akhisar Köyü Kalesi (Asar), Karkın (Garkın) Köyü Kalesi, Helvadere Kasabası Kalesi, Yenipınar Köyü Osmancık Kalesi, Selime Köyü Kalesi, Yaprakhisar Köyü Kalesi, Gökçeköy (Mamasın) Kalesi², Sivrihisar Köyü Kalesi'dir. Hasan Bunların dışındaki diğer kaleler ise, Aksaray'ın 40 km kuzeyinde Altınkaya Kasabası'nın 4-5 km. kuzey doğusundaki Asma Yaylası civarında bulunan Asma Kale, Aksaray'ı Nevşehir üzerinden Ortaköy'e bağlayan yol üzerindeki Kalebalta Köyü Kalesi'dir. Ayrıca, Eskil Kasabası'nın Ortakuyu Yaylası'nda da Ortakuyu Kalesi isimli bir kale olduğu bilinmektedir³.

Bu makalede sadece Aksaray merkezdeki Aksaray Kalesi ele alınacak, fotoğraf ve plânlar eşliğinde tanıtılacaktır.

---

² Selime, Yaprakhisar, Mamasın (Gökçeköy) ve Çardak Köyü'ndeki Asmakale Kaleleri kayalara oyulmuş birer İlk Çağ yerleşim yeridir. Günümüzde Selime ve Yaprakhisar Köylerindeki kalelerin üstünde taştan örülerek yapılmış sur izleri mevcuttur.

³ İ. H. Konyalı; Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde *Aksaray Tarihi*, C. I, İstanbul, 1974, s.1063,1067.

II- Aksaray'ın Kısa Tarihçesi

Romalılar döneminde Küçük Kapadokya veya Üçüncü Kapadokya Bölgesi şehirleri arasında sayılan Aksaray⁴ Kapadokyalılar devrinde Garsaoura⁵ Arkhelais⁶, Komopolis Garsaoura⁷, diğer Archelaislerden ayırmak için Archelais Garsaura⁸, Hititler Devrinde Peruşhanda⁹, Garsaura¹⁰, Karşaura¹¹, Kurşaura¹² Romalılar zamanında Taxara¹³, Colonia Archelais¹⁴, Bergama Kırallığı çağında Garsaura¹⁵, Yunanlılar devrinde Archelais¹⁶, Bizanslılar zamanında Colonia Archelais¹⁷, Selçuklular devrinde Aksara¹⁸, II. Kılınçarslan zamanında Dar ül Zafer, Dar ül Cihad¹⁹, Dar ül Süleha²⁰, Karamanoğulları ve Osmanlılar devrinde Aksaray²¹ adları ile tanınır.

⁴ M. Zeki Oral, "Aksarayın Tarihi Önemi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, C.V. s. 223.

⁵ Mehmet Hamzakadı., "Aksaray'ın Tarihi ve Turistik Durumları", *Devrim*. 1965, s. 2; Doğan Yörük, *XVI. yy.'da Aksaray Sancağı (1400-1584)*, Tablet Kitabevi Yayını, Konya, 2005, s. 37.

⁶ Mehmet Önder., *Şehirden Şehire (Efsaneler, destanlar, Hikayeler)*, Yapı Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. 1972, s. 162.

⁷ M. Zeki Oral, *a.g.e.*, s. 223.

⁸ Yılmaz Öztuna, *Vilayetlerimizin Tarihi*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1968, s.421.

⁹ Mehmet Hamzakadı, *a.g.e.*, s. 2; Emin Bilgiç, "Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarındaki Yer Adları ve yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", *Bellekten*, C. X, 1946, s. 387'de, "Hitit metinlerinde Pruşhanda'nın açık bir surette klasik Nanossos ile aynı olduğu biline Neneşsa ve Klasik T yana ile aynı olduğu bilinen Tuvanuva ile hemen hemen aynı mıntıkada bulunduğu, Neneşsa'nın daha batısında olduğu anlaşılıyor" der. Aynı eser s. 401' de de "Peruşhanda'nın Tuz Gölü'nün güneybatısında aranması düşüncesinin akla yakın geleceğini" söyler.

¹⁰ Mehmet Önder, *Şehirden Şehire*, İstanbul, 1972, C. 2 s.162.

¹¹ M. Zeki Ooral., *a.g.e.*, s. 223.

¹² Burhan, Tezcan., "Aksaray Çevresinde Derlenen Eserler", *Bellekten*, C. XX11, S.88, s. 517; Emin Bilgiç, *a.g.e.*, s. 395 dip not 40 da "Naramsinden bahseden eski bir Hitit metninde adı geçen Karşauranın klâsik Garsaura (bugünkü Aksaray) ile aynı olduğuna kati nazariye ile bakılabilir" der.

¹³ Mehmet Hamzakadı., "Aksarayın Tarihi ve Turistik Durumları", *Devrim* (Aksaray Öğretmenler Derneği, Aksaray Özel Sayısı), Mart 1965, s. 2.

¹⁴ Albert Gabriel (Çev. A. A. Tütenk)., *Niğde Tarihi*, Ankara, 1962, s.69; M. Zeki Oral., *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵ *Niğde İl Yıllığı*, Ankara, 1973, s. 111.

¹⁶ Mehmet Hamzakadı., *a.g.e.*, s. 2.

¹⁷ M. Zeki Oral., *a.g.e.*, s. 223.

¹⁸ Mehmet Hamzakadı., *a.g.e.*, s. 2.

¹⁹ M. Zeki Oral., *a.g.e.*, s. 2.

²⁰ Evliya Çelebi (Çev. Zuhuri Danışman)., *Seyahatname*, İstanbul, 1970, c.v. s. 81.

²¹ Mehmet Hamzakadı., *a.g.e.*, s. 2.

Tarihçilerin dediği gibi, “Niğde ve Konya tarihleri nereye kadar uzanırsa, Karsaura-Archelais tarihi de oraya kadar uzanır”²².

Aksaray’ın kuruluş tarihiyle ilgili birçok söylenti mevcutsa da²³, Roma İmparatoru Antun’un Kapadokya prensi yaptığı son Kapadokya Kralı Archelais tarafından²⁴, M. Ö. 19-34 yılları arasında kurulduğu ifade edilmektedir²⁵. Şehir Archelais’ in hoşuna gittiğinden, şehire kendi adını (Archelais-Arkhelais) verdiği bilinmektedir²⁶.

Kapadokya milattan iki bin yıl önce Asurlulardan Ninyus tarafından zaptedilmiş²⁷, daha sonra Mısır Firavunlarından Ramses II tarafından istila olunmuştur. Yine Milattan on altı yıl önce Hititler Anadolu’ya hakim olduklarında²⁸ Aksaray Hititlerin idaresine girmiştir²⁹. Asurluların bölgeyi ikinci kez istila etmesi sonrasında Hititler yıkılmıştır. Anadolu’da Asurluların yıkılmasından sonra, Krezus devrinde Aksaray Lidya hâkimiyetine geçmiştir. İran hükümdarı Keyhüsrev Krezus’u esir edince bu çevre İran’ın eline geçmiştir. Milattan 320 yıl önce bölgeye Büyük İskender hâkim olmuş, İskender’in ölümünden sonra, Kapadokya bağımsız bir krallık haline

---

²² M Albert Gabriel (Çev. A. A. Tütenk), *a.g.e.*, s. 69; M. Zeki Oral., *a.g.e.*, s. 223; İ. H. Konyalı; *Aksaray Tarihi*, C. I, İstanbul, 1974.

²³ Mehmet Hamzakadı., “Aksarayın Tarihi ve Turistik Durumları”, *Devrim*, 1965, s. 2 de, “Milattan 1300 sene evvel kurulabileceğini”; Mehmet Önder., *Şehirden Şehire*, İstanbul, 1972, s. 162 de, “5000 yıllık bir şehir olduğunu” söylerse de günümüzde arkeolojik kazılar sonrasında 10.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı, “Aksaray Ulu Cami”, *Vakıflar Dergisi*, C. X s.186’da,” Ulu Camide bulunan bir kitabede, *H. Nuh’un oğlu Sam’ın oğullarından Nehbed* tarafından kurulduğunu, adına sonra, *Milk-i Yunan, Kubbet-üs İslam, Dar üz zafer*, tekrar *Sonya* ve *Aksaray* denildiğini ama bir efsane niteliğinde olduğunu” söyler; Doğan Yörük, *a.g.e.*, s. 3-38.

²⁴ Muallim Hüsnü., *Hasan Dağında İlmi Bir cevlan ve Aksaray’ın Tarihçesiyle Asar-ı Atıkası*, Aksaray Vilayet Matbaası.1928, s. 44.

²⁵ M. Zeki Oral., *a.g.e.*, s. 223; Oğuz Demir Tüzün., *Aksarayın Vilayet Yapılması için 1964 yılında T.B.M.M’ ne Sunulan Kanun Teklifi İçin Hazırlanan Rapor*; Albert Gabriel (Çev: A. A. Tütenk), *Niğde Tarihi* s. 63.

²⁶ Mehmet Önder., *Şehirden Şehire*, İstanbul, 1972, s.162; Osman Yalçın., *Niğde*, İstanbul, 1970, s. 42.

²⁷ Aksaray’ın 50 km. kadar güneyindeki Helvadere Kasabası’nın üst tarafındaki “Örenşar denilen mevkii’nin Kapadokyalılardan kalma olduğunu söylenmektedir (A. A.Tütenk; Niğde Tarihi ve Yazılan İlaveler Notlar. s.81); A. A. Tütenk., *a.g.e.*, s. 81’de de buraya “Nazianzos” diyen *Charles Texier* in (Çev: Ali Suat) *Küçük Asya*. İstanbul, 1340, C. 3, s. 84’de, “yanlış olduğunu” yazar.

²⁸ Muallim Hüsnü., *a.g.e.*, s. 44.

²⁹ Burhan Tezcan., *a.g.e.*, s. 517.

Aksaray Kalesi

gelebilmıştır³⁰. İran orduları Kapadokya Krallığına son verdikten sonra Aksaray'ı da tahrip etmiştir. Aksaray'ın ismine Miladi 336 senesinde Nazianzos olarak rastlanmaktadır³¹.

Pontus kralı Mitridat-Mihridat Kapadokya'yı aldıktan ve bu krallığa son verdikten sonra³², milattan bir asır önce³³(M. Ö. 85 yılında)³⁴ Roma İmparatorluğu üzerine yaptığı savaşta yenik düşmesi üzerine Kapadokya, Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline gelmiştir³⁵. Archeleis'in kurduğu Aksaray'ı Roma İmparatoru Cladius geliştirmiş³⁶, O'nu askeri konak yeri yapmıştır³⁷. Strabon da, "Aksaray'ın önceleri metropolis (şehir merkezi) olduğunu, fakat kendi zamanında sıradan bir kasaba haline geldiğini" belirtir³⁸. M. S. 395 yılında Roma İmparatoru I. Teodor-Theodos ölmeden önce saltanatını iki oğlu arasında pay edince³⁹; Aksaray ve çevresi Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Arkadius'a düşmüştü⁴⁰.

Kaynaklara göre, Bizans devrinde önemini hiç yitirmeyen şehirlerden biri olarak kalan Aksaray'a⁴¹ VII. yüzyılın başlarından itibaren Sani ve Arap akınları başladı⁴². İslam Emirlerinin İstanbul'u almak için düzenlediği akınlarda sefer yolu olarak seçilen Aksaray⁴³, 160 yıl Abbasilerin elinde kalmıştır⁴⁴.

Anadolu'nun fethinden sonra Kutalmışoğlu Süleyman Şah H.469 (1076-M) yılında⁴⁵, Bizans İmparatoru IV. Romen Diyojen zamanında⁴⁶, Konya ve Aksaray'ı fethetti. H. 447 (1080-M) de

---

³⁰ Muallim Hüsnü., *a.g.e.*, s. 44.

³¹ Mehmet Hamzakadı., *Aksarayın Tarihi ve Turistik Durumları*, s. 3; Aksaray'a bağlı eski adı Nenezi olan bugünkü *Bekârlar Köyü* olmalıdır.

³² Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 63.

³³ Muallim Hüsnü., *a.g.e.*, s. 44.

³⁴ A. Cemil., *Konya*, Resimli Gazete Matbaası, İstanbul, 1932, s. 11.

³⁵ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 63

³⁶ Besim Darkot, "Aksaray Maddesi" *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 274.

³⁷ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s.69.

³⁸ Doğan Yörük, *a.g.e.*, s. 38.

³⁹ A. Cemil., *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁰ Muallim Hüsnü., *a.g.e.*, s. 44.

⁴¹ Osman Yalçın., *a.g.e.*, s. 42.

⁴² *Niğde İl Yıllığı*, 1967. s. 72.

⁴³ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 63-64.

⁴⁴ Yılmaz Öztuna., *Türkiye Tarihi*. İstanbul, 1964, c. 2.

⁴⁵ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁶ Hüseyin Hüsnü Kılıç., *Anadolu Selçuklularından Kayseri ve Civarsını İlgilendiren Notlar*, Kayseri, 1939, s.2.

Süleyman Şah'ın Konya ve Aksaray Hükümdarı olarak adı geçer⁴⁷. Süleyman Şah'ın ölümü üzerine yerine II. Kılıçaslan geçmiştir⁴⁸; Aksaray'a önem veren II. Kılıçaslan⁴⁹, "Aksaray da kervansaraylar, saraylar, köprüler⁵⁰, pazarlar yaptırmıştı⁵¹. Bizanslılar devrinde, Arap ve Türk akınları sonucu harap bir hale gelen kaleyi onartmış (H.566-M.1170)⁵², Selçuklu ordularının genel karargâhı haline getirdiği Aksaray'a seyitler, gaziler, âlimler, tüccarlar yerleştirerek, gayri Müslimlerin, başka hüviyet ve asaleti belirsiz kimselerin girmesine izin vermedi. Bu nedenle Aksaray Dar-ül zafer, Dar-ül Cihad adlarıyla anıldı"⁵³. Ayrıca, "tarihi yollar üzerinde bulunan ve babası I. Mesud tarafından feth edilen, harap haldeki müstahkem Aksara şehrini yeniden inşa ettirdi"⁵⁴. Kerimüddin Mahmud Aksarayî'nin anlatımlarına göre de II. Kılıçaslan, "kalenin surlarını yeniledi, bir saray, camî, hamam ve imaretler yaptırdı"⁵⁵. Aksaray merkezde, Ervah Kabristanlığı üst tarafındaki tepede II. Kılıçaslan dönemine tarihlendirilen "Kılıçaslan Köşkü" diye bilinen bir yapı kalıntısı mevcuttur⁵⁶.

Selçuklu ve Osmanlı devrinde şehre Aksaray denilmiştir: Kaynaklarda verilen bilgilere göre, "II. Kılıçaslan (1155-1192) şehirde beyaz taştan bir saray yaptırmış, saray uzaklardan bembeyaz görüldüğü için Aksaray denilmiştir"⁵⁷. Bir aşk efsanesi göre de, "Ah saray!.." dan gelmektedir⁵⁸. Başka bir söylentide, sarayda Sultanın

---

⁴⁷ Yılmaz Öztuna., *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1964, C.2.

⁴⁸ I. Mesud hakkında fazla bilgi için bkz; İsmail Hakkı Uzunçarşılı- Nafiz Rıdvan., *Anadolu Türk Tarihi Tetkikatinden Sivas Şehri*, İstanbul, 1964, s. 28.

⁴⁹ M. Zeki Oral., *a.g.e.*, s. 223.

⁵⁰ *Niğde İl Yıllığı-1967* s. 76; Mehmet Hamzakadı, *Tarihi Yönden Aksaray*, s.9-10.

⁵¹ Feridun.Nafiz Uzluk., *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi-III*, Ankara, 1952, s.25

⁵² Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 64.

⁵³ M. Zeki Oral, *a.g.e.*, s. 223.

⁵⁴ Kerimüddin Mahmud Aksarayî (Çev. O.Turan)., *Müsameret-ül-Ahbar*, Ankara, 1943; M. H. Yinanç, "Anonim Tarihi Alf Selçuk", *Tarih Semineri Dergisi*, 1937, s. 45; E. Nihal Çetintürk., *Aksaray (Niğde) ve Çevresindeki Türk Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Sanatları ve Mimarisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1986.

⁵⁵ Kerimüddin Mahmud Aksarayî (Çev.M. Nuri Gencosman)., *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara, 1943.

⁵⁶ Kurt Erdmann,, "Saraybauten des Dereiz Ehnten und Vierzhten Jahrhun Dert in Anatolien", *Ars Orientalis*, Volume: III, 1959, p. 92.

⁵⁷ Evliya Çelebi (Çev. Zuhuri Danışman), *Seyahatname*, İstanbul, 1970, s. 81.

⁵⁸ Mehmet Önder, *Şehirden Şehire*, s.163-164

Aksaray Kalesi

suçlu gözdelelerinin günlerini “ah-ü vah” içerisinde geçirmesi nedeniyle, “Ah Saray” adı verilmiştir⁵⁹.

II. Kılıçaslan öldükten sonra⁶⁰ Aksaray önemli bir merkez olma niteliğini devam ettirmiş, 1243 yılında Mogolların Anadolu’ya girmesiyle beraber gerek II. İzzeddin Keykavus, IV. Kılıçaslan ve II. Alaeddin Keykubat arasındaki taht kavgalarında, gerekse Moğollarla Selçuklular arasında birçok savaşa sahne olmuştur⁶¹. Moğolların son zamanlarında Aksaray’da bir takım isyan ve ayaklanmalar baş göstermiştir⁶².

Aksaray, Beylikler Devrinde, 1312 yılında Karamanoğulları’nın idaresine girmiş⁶³. 1343 de Ertana (Eratna-Erdana) Beyin eline geçen Aksaray⁶⁴, 1365 senesine kadar Ertanoğulları’nda kalmıştır⁶⁵. Bu tarihten sonra tekrar Karamanoğulları hakimiyetine girmiş⁶⁶, 1381’de Eratnaoğulları’na isyan eden Kadı Burhanettin’in eline geçmiş, 1381-1384 yıllarında

⁵⁹ Mehmet Önder, *Efsane ve Hikayeleri İle Anadolu Şehir Adları*, Ankara, 1969, s.79.

⁶⁰ II. Kılıçaslan sağlığında memleketi oğulları arasında paylaştırdı. Aksaray ve Sivas *Kutbüddin Melik Şah’a* verildi. Bazı anlaşmazlıklar yüzünden kardeşler arasında kavgalar başladı (Halil. Ethem Eldem., *Niğde Klavuzu*, İstanbul, 1936, s. 8; Hüseyin, Hüsnü Kılıç., *Anadolu Selçuklularından Kayseri ve Civarını İlgilendiren Notlar*, Kayseri, 1939, s.7; İbrahim Hakkı Konyalı., *Abideleri ve Kitabeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 65’ de “II. Kılıçaslan’ın küçük oğlu Keyhusrev ile, Melik Şah’ı Aksaray’da kuşattığı sırada hastalandı, Aksarayda öldü. Cesedi mumyalanarak Konya’ya gönderildi (Halil Ethem Eldem., *Kayseri’ye Şehri Mebani İslamiye ve Kitabeleri*, İstanbul, 1934, s.6, dip not 1; M. Zeki Oral., “Anadolu da Sanat Değeri Olan Ahşap Mimlerler ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, C. V s. 34’de, “Konya’da öldüğünü söyler”. Hüseyin Hüsnü Kılıç., *a.g.e.*, s.8’de “Konya’da öldüğünü” yazar.

⁶¹ İbni Bibi (çev. M. Nuri Gençosman)., *Anadolu Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1941 s. 239-243; Osman Turan., “Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III (Celalettin Karatay Vakfı ve Vakfiyeleri)”, *Bellekten*. CXIII, 1948, s.45, s. 34; Kerimüddin Mahmud Aksarayî (Çev. M. Nuri Gençosman)., *Selçukî Devletleri Tarihi*, Recep Ulusoğlu Basimevi, Anadolu Selçukîleri Gününde Tarih Bitikleri: 2, Ankara, 1943, s.136-137; Faruk Sümer., “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 1969, s. 28-30; M. Şakir Ülkütaşır., “Anadolu Selçuklu Vezirlerinden Muinüddin Süleyman Pervane”, *Türk Kültürü*, Mayıs 1971, s.103 s.610-612.

⁶² Kerimüddin Mahmud Aksarayî; *a.g.e.*, s. 136-137, 170-171, 207.

⁶³ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 69.

⁶⁴ Osman Yalçın., *a.g.e.* s. 42-43; İbn Batuta (Çev. İsmet Parmaksızoğlu)., *İbn Batuta Seyehatnamesinden Seçmeler*, İstanbul, 1971, s. 23.

⁶⁵ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.69.

⁶⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 69; Lena-Poole Stanley (Çev. Eldem Halil Ethem)., *Düvel-i İslamiye*, İstanbul, 1927, s. 385.

Kadı Burhanettin'in idaresinde kalmıştır⁶⁷. Bundan sonra tekrar Karamanoğulları'na bağlanmıştır⁶⁸.

1390 yılında Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazıt tarafından alınan Aksaray⁶⁹, Timur'un Anadolu'ya girmesinden sonra tekrar Karamanoğulları'na geçmiş⁷⁰, 1467 senesinde Fatih Sultan Mehmet kumandasındaki Vezir Mehmet Paşa kuvvetlerinin Karamanoğulları'nı mağlup etmesinden sonra Fatih Sultan Mehmet'in eline geçmiştir⁷¹. Aksaray bu zamanda, Karaman Eyaletine bağlı sancak merkezi idi⁷². Fatih Sultan Mehmet 1470 yılında, Aksaray ve çevresinde Karamanoğulları taraftarlığını azaltmak ve yeni fethettiği İstanbul'da Türk ekseriyetini temin etmek için Aksaray'dan birçok müfessir, muhaddis, alim, mutasavvıf ile halktan yüzlerce aile alarak İstanbul'a yerleştirmiştir. İstanbul'un bugünkü Aksaray semti o zaman kurulmuştur⁷³.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde eski önemini yitiren Aksaray⁷⁴, Karaman vilayetine bağlı livalardan biri olarak varlığını sürdürdü⁷⁵. 1864 yılında, 1470 senesinden beri süren müstakil Sancak merkezliğinden alınarak, Konya Vilayeti'nin Niğde sancağına tabii bir kaza merkezi haline getirildi. 1920'de tekrar Sancak oldu; dört yıl sancak merkezliği yaptı⁷⁶. Cumhuriyet devrinde Osmanlı sancaklarına (Mutasarrıflık) vilayet adı verilirken, 1924 senesinde vilayet oldu⁷⁷. 01 Haziran 1933 de vilayetlikten alınarak, kaza şeklinde Niğde'ye bağlanmış, 1989 yılında da tekrar vilayet haline getirilmiştir⁷⁸.

---

⁶⁷ Avram Galanti., *Niğde ve Bor Tarihi*, İstanbul, 1951, s. 9.

⁶⁸ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 69.

⁶⁹ İbrahim Hakkı Konyalı., *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 91.

⁷⁰ Albert Gabriel., *a.g.e.*, s. 69.

⁷¹ Albert Gabriel; *a.g.e.*, s. 69.

⁷² İbrahim Hakkı Konyalı., *Konya Tarihi*, s.111.

⁷³ Yılmaz Öztuna., *Vilayetlerin Tarihi*, s. 421; Avram Galanti., *Niğde ve Bor Tarihi*, İstanbul, 1951, s.11; Osman Yalçın., *Niğde*, s. 44.

⁷⁴ Mehmet Hamzakadı., *Aksaray'da Medfun Meşhurlar ve Türbeleri*, Sayı. 39.

⁷⁵ İ. H. Konyalı., *Abideleri ve Kitabeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul, 1971, s.271.

⁷⁶ Mehmet Hamzakadı, "Tarihi Yönden Aksaray", *Hasan Dağı Gazetesi*, Yılı:1966, s. 27.

⁷⁷ Yılmaz Öztuna., *Vilayetlerin Tarihi*, s. 42.

⁷⁸ Mehmet Hamzakadı, *Tarihi Yönden Aksaray*, Yıl. 1966, s. 27.

III- Aksaray Kalesi

Kaleden günümüze sadece İç Kale'nin bazı kalıntıları gelebilmiştir. Dış Kale ve Rabat kısmı belli değildir: İç Kale, bugünkü şehrin ortasında bulunan yüksek yığma tepe üzerinde inşa edilmiştir (Plân.1): İç kalenin surları bugün çarşı denilen sahayı, sebze pazarı, hükümet konakları, Hamidiye Mahallesi (Konak Önü Mah.), Aksaray Lisesi önünden Azmi Milli Un fabrikasına giden yol, eskiden Gavurlar Mahallesi diye anılan ve Zinciriye Medresesi önünden geçen yol ile, şehir merkezindeki Kurşunlu Camii'nin arkasından Kalealtı Mahallesi'ne birleşen yol, Ulu Cami, Park ve Belediye binasının da içinde bulunduğu geniş bir alanı içine alan sahada kurulmuştur⁷⁹ (Foto. 1) (Şek.1-4).

İç Kalenin yıkılmadan önceki durumu hakkında bilgi sahibi değiliz: Aksaray tarihini konu alan eserlerde, kaynak ve belge göstermeksizin, Sayın M. Zeki Oral'ın anlatımlarından, "II. Kılıçarslan zamanında onarıldığını, Beylikler devrinde de (XIV-XV. yy.), tamir edildiğini" öğreniyoruz. Ayrıca, "...Daha sonraki dönemlerde (Romalılardan sonra?) ise Aksaray Kalesi belki ihmal edilmiş, yıkılmış veya harap olmuştur. II. Kılıçarslan, hükümdarlığı zamanında bu kadim şehri, yeniden imar etmiş, etrafını surlarla çevirmiş ve kalesini tahkim ettirerek, burayı önem bir askeri üs olarak kullanmıştır" denilmektedir⁸⁰.

Bir başka kaynakta da "Beylikler dönemindeki mücadelelerde harap olan şehrin kale surları sonradan tekrar yapılmıştır. Kitabeye göre kale, Karamanoğlu II. Mehmed Bey döneminde Emîrül-ümerâ Ali Bey Çelebi tarafından H. 809 / M. 1406 yılında Mimar İslamoğlu Hoca İbrahim'e bina ettirilmiştir. Ancak, Konyalı kitabeye göre, kalenin tamir edilmediğini, yeniden inşa edildiğini" iddia etmektedir⁸¹.

Tarihi kaynaklar, "Kalenin XVI. yy.'da, 1476-1584 tarihleri arasında Aksaray Kalesi ile ilgili mahalle isimleri ve kale kapıları haricinde, herhangi bir bilgi olmadığını, özellikle 1522 tarihli icmâl defterde, kale dizdâr ve kaledeki görevliler hakkında malumat

⁷⁹ Mehmet Hamzakadı., "Tarihi yönden Aksaray", *Hasandağı Gazetesi*, 20 Temmuz 1966, s. 9-10.

⁸⁰ M. Zeki Oral, "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, C. V, Ankara, 1962, s. 223; Doğan Yörük, a.g.e., s. 38.

⁸¹ Doğan Yörük, a.g.e., s. 38-39.

bulunmadığını, ancak H. 3 Şaban/1002-M.24/4/1594 tarihli Aksaray Beyine ve kadısına gönderilen bir mühimme hükmünde; Aksaray Kalesi'nin duvar taşlarının, şehirdeki bazı kişiler tarafından ev, bağ ve bahçe duvarlarını bina etmek amacıyla söktüklerinin tespit edildiği ve bunu yapanlar hakkında da gerekli cezaî müeyyidenin uygulanması istendiğini" söylemektedir⁸².

Tarihçiler, "XVII. yy.' da, "Aksaray Kalesi'nin faal durumda olduğu müşahede edilmektedir" derken, Sayın. İ. H. Konyalı, özel arşivindeki bir Şer'îye Sicili Defterini kaynak göstererek, "1627-1630 tarihleri arasında, Ahmed Ağa adında birinin Aksaray Kale dizdârı olarak görev yaptığını belirtmekte ve bunun şimdiye kadar tespit edilebilen tek kale komutanı" olduğunu yazar⁸³. Konuyla ilgili olarak yine Sayın İbrahim Hakkı Konyalı, "kalenin Osmanlılar devrinde faal olduğunu; cephanesi, topları, tüfeği, zırhı, mancınığı, kazma ve küreği vardı. H. 1038, 1039, 1040 yıllarında IV. Murad zamanında kalenin Ahmed Ağa adlı bir dizdârı (muhâfaza komutanı) mevcuttu. Sicil kayıtlarına göre Aksaraylılar kale kapılarını yıkmışlar, kitabelerini indirmişler, bunlar kadı huzuruna getirilerek cezalandırılmışlardı" diye yazar⁸⁴.

XVII. yy.'ın ikinci yarısında Aksaray'a gelen Evliya Çelebi ve yerel tarihçilerin anlatımlarında Aksaray kalesi hakkında da şu bilgiler verilir⁸⁵: Zuhuri Danışman çevirisinde Evliya Çelebi, "...kale Ulurmak'ın kenarında, şehrin ortasında, kuvvetli kaya bedenleri üzerine, dört köşe bir yapı olarak inşa edilmiştir. Dışleri ve mazgalları bulunan kale bedenleri, hep birbirine bakan kuleleri fazla yüksek olmayıp, birbirleri ile orantılı biçimde yapılmıştır. Kalenin hisar tarafında beş kapısı bulunmaktadır. Bu kapılardan küçük kapı batıya, demir kapı kibleye, keçi kapısı kibleye, Ereğli kapısı güneye, Konya kapısı da batıya açılmaktadır" diye anlatır. 1927 yıllarında Aksaray'da öğretmenlik yapan Muallim Hüsnü'de o dönemde kalenin "üç kapısı olduğundan bahisle, "bu kalenin üç kapısı vardı; şark tarafında, şimal tarafında ve ervah tarafında (Ervah Kabristanlığı yönünde). Barış kapısı kalenin gerisinde, Minarecik tarafında güney kapısı (Konya Kapısı), cenubunda da arka kapısı vardır" diye söz

---

⁸² D. Yörük, *a.g.e.*, s. 39, dipnot:18.

⁸³ D. Yörük, *a.g.e.*, s. 39, dipnot:18-19.

⁸⁴ İ. H. Konyalı, *Aksaray Tarihi*, C. I, s. 1060.

⁸⁵ Evliya Çelebi (Çev. Zuhuri Danışman), *Seyhatname*, İstanbul, 1970, C.V, s. 82.

Aksaray Kalesi

eder⁸⁶. Bu da zaman içinde kalenin yıkıldığı, kapılarının bile ortadan kalktığına işaret etmektedir (Şek. 2-4).

Mümin Çevik çevirisinde ise Evliya Çelebi, “...Melik Mesud’un oğlu İzzeddin Kılıçaslan 569 tarihinde burayı almıştır. Fetihden sonra bu şehirde nice büyük evliyalar oturduklarından, bu şehre birçok tarihçiler “Salihler yeri” demişlerdir. Aksaray denmesinin sebebi de şudur: Kılıç Aslan’ın taht merkezi olması dolayısı ile ona büyük bir saray yaparlar. Saraya giriş kapısının sağında ve solunda tunçtan iki adet heybetli aslan heykeli varmış. Bu saraya bir kötülük yapılmak istense, bu aslanların ağızlarından saçtığı kıvılcımdan helak olurmuş. Bu saray uzaktan bembeyaz görüldüğünden, bulunduğu şehre de Aksaray denmiş. Rumlar bu şehre halen Pagahelna derler.

Şehir sonraları Karamanoğlu Yakub Bey’in eline geçmiş ve O’ndan da Yıldırım Bayazıd Han’ın eline geçmiştir. Halen Osmanlı Devletinin elinde olup, Gazi Süleyman Han Kaydı üzere Karaman Eyaletinde Sancakbeyi merkezidir. Kanun üzere, yılda beyine yirmi kese gelir olur. Beş yüz askere sahip bir tuğlu mirlivadır. Alay Beyisi, çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Kanun üzere Cebeliler ile bin askeri olur. Yüz elli akçelik şerif kazadır. Kadısına senede beş kese gelir olur. Müftüsü, Nakibi, kethüda yeri, yeniçeri serdarı, kale dizdarı, muhtesibi, şehir subaşısı, ayan ve eşrafı, saygın zatları vardır” diye anlatır⁸⁷.

“Aksaray Kalesi’nin Yapısı” başlığı altında ise, “Geniş bir alanda büyük bir ırmak kenarında dört köşeli, taş yapı, kuvvetli bir kaledir. Tâ şehrin ortasında yapılmıştır. Burç ve kuleleri o kadar yüksek değildir. Bütün burçları, dişleri ve bedenleri ile mazgal delikleri, hesaplı olarak düzenlenmiş, kuleleri hep birbirine bakar. Kuşatma sırasında, her kulenin güçlü savaşıları tüfek ile kuleleri korurlar. Hisarları tarafında beş kapısı vardır. Küçükkapı batıya bakar. Demirkapı kibleye açılır. Keçikapısı da kibleye doğru açılır. Ereğlikapısı güneye doğru, Konya Kapısı ise batı tarafına açılır. Bu kapıların nöbetçileri bac alan muhtesip kimselerdir. Kale içinde Celâlîler zamanında buğday saklamak için anbar yapılmıştır. Cephaneliği yok yapan dersiamları da vardır. Halkı fıkıhçı olur, Feraiz

---

⁸⁶ Muallim Hüsnü, *Hasan Dağında İlmi Bir Cevelan ve Aksaray’ın Tarihçesiyle Asar-ı Atıkası*, Aksaray Vilayet Matbası, 1928, s. 46.

⁸⁷ Evliya Çelebi (Hazırlayan: Dr. Mümin Çevik), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. III, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 1404.

ilmini atalarından beri okuyagelmişlerdir. Bu şehirde özel darülkurâlar yoktur. Fakat Kur'an hafızları çoktur.

Şehir on yedinci örfî iklimdedir. Ortasından akan Ulurmak, imaretleri sulayıp, Alaâddin Köprüsünden geçer. Bursa gibi her evden su akar”.

Bundan sonrasında şehirdeki hamamlar, ziyaret ve mesire yerlerinden bahseder. “Mesire yerleri” bahsinde, “bu şehirde yedi binden fazla evliya'nın yattığı söylenmektedir”. “Dârül ervah” denilen bu yere nice defalar nur inmiştir. Üzüntülü olan bir kimse burayı ziyaret etse üzüntüsü gider” der ver bundan sonrasında Aksaray'da metfun bazı zatların adını zikreder”⁸⁸.

Sayın İbrahim Hakkı Konyalı, Evliya Çelebi'nin anlatımlarına da dayanarak, kalenin Zinciriye Medresesi yönünde, Ulurmak isimli nehrin akış yönüne göre, “..kalenin bir yanı çay idi. Düşmanın kale duvarlarına kadar yaklaşarak yapacakları tecavüzleri durduracak hendekler yoktu. Zaten Evliya Çelebi kale duvarlarının o kadar yüksek olmadığını, muhtasar bir kale olduğunu müşahedesine dayanarak yazmıştır” diyerek kale surlarının çok yüksek olmadığını, batı yönünün de Ulurmak ile sınırlandırıldığını anlatır⁸⁹ (Foto-1) (Şek.1-3).

İç kalenin kalıntılarına 1970-75'li yıllarda, Ulu Caminin arka tarafındaki Kılıçaslan Mahallesi'nde birçok evin beden duvarlarında (Foto.1-6), çarşının kuzey kısmına düşen Zinciriye Mahallesindeki, Osmanbeyzadelerin Nazen Şişman bahçesi duvarında, Cumhuriyet İlkokulundan Azmi Milli Un Fabrikasına giden yolda ve Dere Mahallesindeki bazı evlerin temellerinde rastlamak mümkündü. Yerel tarihçilerden Sayın Mehmet Hamzakadı, Aksaray Müzesini kuran rahmetli Aksaray eski milletvekili Oğuz Demir Tüzün ve Sayın İbrahim Hakkı Konyalı da benzer ifadeler kullanır⁹⁰. Bugün sadece yıkılan eski Cumhuriyet İlkokulu'nun karşısında, Şişmanlar ailesine ait arsada kalenin küçük bir beden duvarı kalıntısı mevcuttur. Bunun dışındaki bildiğimiz duvar kalıntılarının bulunduğu yerler tamamen bina haline dönüşmüştür (Foto. 2-6).

---

⁸⁸ Evliya Çelebi (Hazırlayan: Dr. Mümin Çevik),, a.g.e., s. 1402-1406.

⁸⁹ İ. H. Konyalı., *Aksaray Tarihi*, C. I. S.1057.

⁹⁰ Mehmet Hamzakadı., “Tarihi yönden Aksaray”, *Hasan Dağı Gazetesi*, 20 Temmuz 1966, S. 9-10.

Aksaray Kalesi

İç kalede Ulu Camii (Karamanoğlu Mehmed Bey Camii) (1402-1463), Zinciriye Medresesi (1336-37), Aksaray (Ak-Saray) (XIII. yy), II. Kılıçaslan Hamamı (XIII. yy.), Yeni Hamam (XIX. yy.), II. Kılıçaslan Kervansarayı (eski yağ pazarı) (XIII. yy.), Arasta (Belediye Binasının yeri) (M. 1454-1455), Çorakçıların Hanı (XIX. yy.), Ekeciğin Hanı (XIX. yy.), Küçük Bey'in Hanı (XIX. yy.), Sarraf ve Mutafyan Hanı (Ese Oğulları'nın Hanı) (1906), Hükümet Binaları (1927) ve Kurşunlu Camii (XVIII. yy.) yer almaktadır⁹¹.

Aksaray'a adını veren Ak-Saray halk arasındaki anlatımlara göre, bugünkü Kurşunlu Camii'nin ya da Ulu Camii'nin güney doğu yönünde bulunan eski Kız Sanat Enstitüsü binasının (bugün yerinde bir pastahane binası vardır) yerindeydi. Hatta, Ulu Camii'nin dış duvarlarında (taç kapı ve batı yönünde) Selçuklu geleneğinde süslenmiş, geometrik bezemeli taşların bitişiğindeki saray kalıntısından sökülen taşlar olduğu söylenir. Yine, Ulu Camii'den Kırkkızlar Tepesine yer altından giden bir gizli geçit bulunduğu rivayet edilir.

Kalenin ne zaman yapıldığı belli değildir⁹²: II. Kılıçaslan devrine (1155-1192) ait olduğu söylenmektedir⁹³. Ervah Kabristanlığı'nın üst tarafındaki tepede, Selçuklu Sultanı II. Kılıçaslan'a ait olduğu iddia edilen bir türbe ve Kılıçaslan Köşkü diye bilinen bir yapı kalıntısı mevcuttur⁹⁴. II. Kılıçaslan'ın hem Aksaray Kalesini onardığı, hem de bir köşk yaptırdığı kabul gören bir görüştür. Söz konusu iki eser dışında ne olduğu belirsiz bir takım yapı kalıntılarının da yer aldığı bu alan günümüzde halk arasında,

---

⁹¹ Bkz. Okan Özcan., *Aksaray Selçuklu Eserleri*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, Eylül 1970; Bekir Deniz., *Aksaray ve Çevresindeki Türk Devri Yapıları Rehberi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, C. I, (Metin), C.II (Fotoğraf ve planlar), Ankara, 1976; E. Nihal Çetintürk., *Aksaray (Niğde) ve Çevresindeki Türk Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Sanatları ve Mimarisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1986.

⁹² Feridun Nafiz Uzluk., *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi III*, Ankara, 1952, s.25'de, "II. Kılıçaslan'ın H.550 (1155-M) yılında Aksaray'ı kurduğunu, kervansaraylar pazarlar yaptırdığını"; Albert Gabriel (Çev. A. A. Tütenk.), *Niğde Tarihi*, Ankara, 1962, s. 64'de, "II. Kılıçaslan'ın Bizanslılar devrinde Arap ve Türk akınlarına uğrayarak harap bir hale gelmiş olan kaleyi H. 566 (1170-M) yılında onarttırdığını" yazar.

⁹³ Mehmet Hamzakadı., *Tarihi yönden Aksaray*, s. 9.

⁹⁴ Kurt Erdmann, "Saraybauten des Derezehnten und Vierzhten Jahrhun Dert in Anatolien", *Ars Orientalis*, Volume: III, 1959, p. 92.

“Kılıçaslan Tepesi” diye tanınır. Evliya Çelebi burayı “Hızırlık ziyareti” diye isimlendirmektedir⁹⁵.

Kalenin H. 566 (M. 1170) yılında inşa edildiği söylenmektedir⁹⁶. Sayın İbrahim Hakkı Konyalı ise, Aksaray’da yaptığı araştırmalar sırasında Ulu Cami çevresinde bulduğu bir kitabeye dayanarak, “Karamanoğulları Beylerbeyi’nden Karamanoğlu Alaaddin Beyzade Taceddin Mehmet Bey tarafından yaptırıldığını” iddia eder⁹⁷. Bize göre bu kitabe kalenin değil Cami’nin onarım kitabesi olmalıdır. Nitekim kendisi de, Aksaray’ı konu alan bir makalesinde, “Kalenin Ulu Cami ile birlikte H. 811 (1408-M) senesinde tamir edildiğini⁹⁸” söyler. Bu da iddiamızı doğrulayıcı mahiyettedir. Bu dönem veya önceki yıllardaki olaylar sonrasında “yıkıldığı, harap olduğu ve onarıldığı”, Osmanlı döneminde XVI. yy.’dan itibaren eski önemini yitirdiği, daha o dönemlerde bile “duvar taşlarının, şehirdeki bazı kişiler tarafından ev, bağ ve bahçe duvarlarını bina etmek amacıyla sökülmeğe başladığı, 1627-1630 senelerinde Ahmed Ağa isimli birinin kale dizdarı (komutan) olduğu, XVII. yy.’ın ikinci yarısında Aksaray’a gelen Evliya Çelebi’nin anlatımlarından da bu zamanlarda da faal durumda olduğu” anlaşılmaktadır⁹⁹.

IV- Değerlendirme ve Sonuç

Türk-İslam şehir geleneğinde şehir merkezinde iç kale (Kuhendaz -Frs.) ve bunun dışında da dış kale (Şahristan-Frs.) (Ahmedek-Osmanlı), bunun dışındaki alanlarda da Rabad bulunur: Kale dağlık bir alanda ya da düz bir yerde yapıldığında o alanın en yüksek yeri iç kale olarak tasarlanır. Tepe yoksa, iç kale yapılacak alanda suni bir tepe meydana getirilir. Burada hükümdar sarayı, cami, pazar yeri ve ender olarak türbe, medrese gibi yapılar bulunur. Dış kalede devlet kurumları, cami, mescid, medrese, askerlerin evleri

---

⁹⁵ Evliya Çelebi (Hazırlayan: Dr. Mümin Çevik), *a.g.e.*, s. 1406.

⁹⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 64.

⁹⁷ İ. H. Konyalı, *Abideleri ve kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi*, C. I, İstanbul, 1974, s. 1054.

⁹⁸ İ. H. Konyalı, “Aksaray Ulu Cami”, *Vakıflar Dergisi*, C. X, Ankara, 2006, s. 274; Özcan Okan., *Aksaray Selçuklu Eserleri*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Eylül 1970, s. 26 da, “ H. 809 yılında onarıldığına ait bir kitabe vermiştir. Bu kitabenin merhum İbrahim Hakkı Konyalı’nın tanıttığı ve Türkçe okunuşunu verdiği kitabeye aynı kitabe olduğu kanaatindeyiz, İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 274.

⁹⁹ D. Yörük, *a. g. e.*, s. 38-39.

Aksaray Kalesi

vb. yapılar görülür. En dışta da Rabat (Arp.) adı verilen tarlalar ve halkın evlerinin bulunduğu alanlar yer alır. Cuma günleri kalede yaşayanlar ve çevre köy ve obalardan gelenler iç kaledeki pazarda yanlarında getirdikleri mallarını satar, Cuma namazını kıldıktan sonra da köyüne ya da evine döner. Dilimizdeki “evli evine, kentli kentine” deymi de muhtemelen buradan gelmedir. Bu gelenek Selçuklu dönemine ait Orta Asya ve Anadolu şehirlerinde de aynı şekliyle uygulanmıştır. Kale surlarını kesinlikle cetvelle çizilmiş düzgün bir alan olarak düşünmemek gerekir. İnşa edildiği yerler alanların önemine binaen eğri-büğrü de olabilir (Şek.1).

Bugünkü haliyle Aksaray Kalesi'nin dış kale (Şahristan/Ahmedek) sınırları belli değildir; Konya, Kayseri gibi şehirlerde iç ve dış kalenin yapılması, Aksaray'da da böyle bir düzenlemenin de bulunması gerektiğini akla getirmektedir. Ancak, bugün iç kale kalıntılarının bile yok edildiği şehirde dış kalenin yerini tespit etmek çok zordur. Halbuki, 1960 yıllarına kadar iç kalenin sınırları belliydi. Buna karşılık belki de dış kale surları hiç düşünülmediği için bugüne kadar araştırma gereği de duyulmamıştır. Belki de Evliya Çelebi'nin iç kalenin sınırlarını işaret eden bilgilerinden dolayı kimse dış kaleyi aklına getirmemiş, kaleyi sadece iç kaleden ibaret saymıştır. Halbuki Türk Kale Mimarisi geleneğinde hem iç hem de dış kale bulunur. Değerli arkadaşım rahmetli müteahhit Faruk Özyurt 1990 yıllarında eski hastanenin arka tarafında bulunan şimdiki adıyla Meydan Mahallesi'nde Şişmanların evi yakınlarında yaptığı binaların temel kazılarında Selçuklu dönemi kandilleri bulmuş ve “kıymetini ancak sen bilirsin” diyerek bize hediye etmişti. Belli ki bu alanlar Selçuklu dönemi yerleşim yeri idi. Başka bir deyişle Meydan Mahallesi Selçuklu döneminde dış kale surları içinde kalıyordu. Yine, sözünü ettiğim mahallenin batısında, bahçelerin arasında bulunan XII-XIII. yy.'dan kalan Kabakbaş Veli Türbesi de (mezarlık) muhtemelen aynı alandaki dış kale surları içerisindeydi.

Sayın İbrahim Hakkı Konyalı'nın söylediği gibi, şehrin özellikle batı ve kuzey yönü Ulu Irmak ile çevrildiği için bu alanda Ulu Irmağın kalenin etrafını kuşatan doğal bir su bendi olduğu düşünülebilir. Kaldı ki Debbağlar Köprüsü (Alaaddin Köprüsü-Baş köprü-Büyük Bölcek Köprüsü) (XIII. yy.) (yakınında Debbağlar Camii adıyla bilinen bir de Selçuklu Dönemi Cami'si vardı), Yeni Hamam (XIX. yy.), Küçükbölcek Mahallesi girişindeki Küçük Bölcek Camii

(XIII. yy.), eski Kaymakam konağı'nın yerinde iken, Cumhuriyet yıllarının başlarında yıkılıp yerine söz konusu konağın yapıldığı Cedidiyye Medresesi (XIII. yy) göz önüne alınırsa şehrin bu yönündeki Dış Kale'sinin bu alanları da içine aldığı, hatta Nakkaş Mahallesi girişindeki Nakkaş Camii ile yine aynı mahallede Gürses Sokak'ta Tapucu Hasan'ın kavaklığı içinde yer alan ama bugün tamamen ortadan kalkmış olan Şeyh Mustafa Mescidi'nin de (XV-XVI. yy) dış kale surları içinde kaldığı söylenebilir¹⁰⁰.

Selçuklu ve Osmanlı dönemi Aksaray Kalesinin güneyinde, bugün yerinde buğday depolarının (silo) bulunduğu alanda 1955-60 yıllarında ortadan kaldırılan Sinne Çayırı (Mezarlık), Üçler Mezarlığı ve doğu yönünde de Ervah Kabristanlığı bulunmaktaydı. Bunların arasında kalan alanda dış sur var mıydı? bilmiyoruz. Ancak, Taşpazar Mahallesi girişinde, Zafer İlkokulu'nun arkasındaki Cıncıklı Mescid (Hacı Yusuf Camii) (XII. yy. ortaları), Bedriye Medresesi (Köhne-i Bedriyye) (XIII. yy.), Ahraçzade Sokak'taki Ahraçzade Camii (Sinan Efendi Camii) (XIV-XV. yy.), 1528-29 yıllarında tamir edildiği kitabesinden anlaşılan Pir Ali Bin Bahaeddin Türbesi (Pir Ali Baba Türbesi) muhtemelen Dış Kale surlarının içindeydi. Belki de Pamucak Mahallesi'nin alt taraflarındaki Çay Bağı'na (Çayba), Taşpazar Mahallesi yönünde de eski Gazhane, bugünkü Belediye Tiyatro binası ve hatta eski hayvan pazarına (panayır) kadar uzanmaktaydı. Bugün şehrin içinde kalsa da, Panayır ve Büyük Bölcek Mahallesi'ni Pamucak Mahallesi'ne bağlayan Söyler Sokak ile birleşen Çaybağı 40-50 yıl öncesinde şehrin en önemli mesire yeri idi. Yakın zamana kadar şehir halkı hıdırellez buraya kutlar, alan insanlarla dolar taşardı. Adı geçen sokaktaki Tekkeş/Tekkeşin Baba Mescidi de XV. yy.'ın önemli yapılarındandı¹⁰¹.

Şehrin kuzeydoğu yönündeki rabat alanları muhtemelen bugünkü hapishane çevresinden başlayıp, Lâle Bağları'na kadar uzanıyordu; Yakın zaman kadar doğu yönündeki Yaka Bağ, Çipkilik, Kalınlar (Kalanlar), Lâle Bağları gibi yerleşim alanları şehir merkezindeki en verimli tarım alanlarıydı. Selçuklu döneminden kalan Ulu Camii, Melik Mahmûd Gazî Hangâhı (Darphane), Babâ Yusûf Hakîkî Zaviyesi gibi yapıların bağ-bahçe, tarla gibi bildiğimiz

---

¹⁰⁰ B. Deniz, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁰¹ B. Deniz, *a.g.e.*, s. 45.

Aksaray Kalesi

vakıf arsalarının büyük bir kısmı bu alanlarda yer almaktaydı¹⁰². Günümüzde tüm bu yerler evlerle doldurulmuştur. Rabat özelliği tamamen ortadan kalkmıştır.

50-60 yıl öncesine kadar Yaka Bağ'da tarihi eser yoktu. Ancak, şehri Hasas (Haşaş: lâle. Tatarca) Mahallesi ve Kızıl Minare/Eğri Minare üzerinden Kızılca Mahalle'ye (Kızıl: kırmızı -eski Türkçe) bağlayan Baş Köprü'den (Debbağlar Köprüsü-Büyük Bölcek Mahallesi Köprüsü) başlayarak Bayram Tepesi ve Bedir Muhtar Mezarlığı'na buradan da Ervah Mezarlığı üzerinden Lâle Bağları'na kadar uzanan alanda çok sayıda tarihi eser vardır: Eski Cumhuriyet İlkokulu yakınlarında olduğu bilinen Taciye Medresesi, (XIII. yy), Siraciyye Medresesi (XIII. yy.), Şifahane Mahallesi'ndeki Şifahane (XIII. yy.), Melik Mahmûd Gâzi Hangâhı (XIII. yy.), Babâ Yusûf Hakîkî Zaviyesi ve Türbesi (XV. yy.), Muzafferiye Medresesi, Coğlakı Mahallesi'ndeki, Dar-el Hadis, Hüsamiyye Medresesi (XIII. yy.), Gündoğdu Mahallesi'ndeki Necmeddin-i Suğra Mezarlığı (XIII. yy.) Kalınlar Mahallesine giden yol üzerinde iken 1930'lu yıllarda ortadan kaldırılan, Anadolu'nun en erken tarihli Selçuklu Dönemi türbesi olan anonim iki türbe (XII. yy), Kalınlar Mahallesi Köprüsü (XIII. yy.) ile, içerisinde Selçuklu dönemi türbe ve zaviyeli bir cami ile Hacılar Hanı diye bilinen bir kervansaray ve çok sayıda Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi mezarlarının yer aldığı Ervah Kabristanlığı'nda çok sayıda tarihi eser vardır. 1974 yılında belediye tarafından iş makinalarıyla yapılan mezarlık düzenlemesinde bu eserlerin nerdeyse tamamı ortadan kaldırılmıştır. Bugünkü gibi, Kalanlar Mahallesi ile Bedir Muhtar Mezarlığı ve Ervah Mezarlığı şehrin dışında Rabat bölümündeydi. Ama Kızılca Mahalle, Coğlakı ve Gündoğdu Mahalleleri ile buralardaki yapılar dış kale /Şahristan içinde yer almaktaydı

Yine, Selçuklu ve Osmanlı döneminde Rabad içinde kalan Hashas Mahallesi isim ve konum itibariyle önemli bir değere sahiptir: Muhtemelen Selçuklu döneminin Has Bahçesi (hükümdarın av bahçesi) burada yer alıyordu. Tarihi kaynaklarda II. Kılıçasla'nın şehrin en yüksek yerine de bir av köşkü yaptırdığı ve avlanmak için zaman zaman Konya'dan buraya geldiği ya da Konya dan Kayseri'ye giderken burada kaldığı söylenir. 50-60 yıl öncesine kadar Hashas

---

¹⁰² Aksaray'ın nüfus yapısı ve mahalleri hakkında bkz. F. N. Uzluk., *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara, 1958; D. Yörük, *a. g. e.*, s. 237-280.

Bekir Deniz

Mahallesi şehrin en uzak yeri idi. Tamamen kavak ağaçları ve bitkilerle kaplıydı. Halk arasında bu ağaçlık alan Kara Orman diye bilinirdi. Kara Orman'ın sonunda da Yaka Bağ (şehrin bağları) yer alırdı.

Aksaray bugün Kayseri-Konya, Ankara-Çukurova yolları kavşağında kalan bir şehirdir. Muhtemelen Selçuklu döneminde de, bugünkü gibi, ekonomik ve stratejik bakımdan, özellikle de Çukurova, Doğu ve Batı Anadolu Bölgesi'nin yol kavşağı üzerinde yer almasından dolayı önemli bir merkezdi. Özellikle Sultan II. Kılıçaslan'ın şehre önem vermesi nedeniyle bugün iç kale ve iç kale ile dış kale arasında kalan saray, köşk, cami, imaret, medrese, türbe, köprü vb. yapıları inşa ettirmesi ve kendisinin de burada ölmesi, iç organları veya cenazesinin buraya gömülmesi ya da adına burada bir türbe yaptırılması gibi nedenlerle hep önemli bir şehir olarak kalmıştır.

Şehir bu özelliklerini Erken Osmanlı döneminde de korumuş, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u feth etmesinden sonra hem şehirdeki Karamanoğlu taraftarlığını azaltmak, hem de İstanbul'un Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması için şehirden pek çok alim, ulema, tüccar vb. insanların İstanbul'a yerleştirilmesi ve orada Aksaray isimli bir mahalle kurulması şehrin o dönemlerde fikir hayatı (eğitim) ve ekonomik açıdan iyi bir durumda olduğuna işaret etmektedir.

Şehir XVI. yy.' dan sonra eski önemini yitirmeye başlamıştır. Melik Mahmûd Gazî Hangâhı (Darphane), Babâ Yusûf Hakîkî Külliyesi vb. pek çok tarihi eserin o yıllarda terk edilmesi şehrin bakımsız kaldığını göstermektedir. Üstelik Selçuklu döneminde iç kale ve çevresiyle, bugün şehrin doğu tarafında bulunan ve dış kale sınırlarında kalan Kalınlar (Kalanlar) Mahallesi ve Ervah Kabristanlığı (bugünkü Kurtuluş Mahallesi) yönünde gelişmesine rağmen, Osmanlı döneminde gelişme batı ve güney yönüne doğru kaymış, Cumhuriyet yıllarının başlarında da iç ve dış kalede bulunan pek çok yapı, eskiyi hafızalardan silmek ve ortadan kaldırmak amacıyla, dönemin belediyelerince bilerek yok edilmiş; Selçuklu döneminde yapılan II. Kılıçaslan Hanı (eski yağ pazarı) dahil, Zinciriye Medresesi, II. Kılıçaslan tarafından yaptırılmış olabileceği merhum İbrahim Hakkı Konyalı tarafından iddia edilen Şifahane, II. Kılıçaslan Hamamı, Melik Mahmûd Gazî Hangâhı, Beramuniye Medresesi, Cedidiyye Medresesi, Hüsamiye Medresesi, Dar-ül Hadis,

Aksaray Kalesi

Ervah Kabristanlığının Kalınlar Mahallesi yönündeki XII. yy.'dan kaldığı kabul edilen isimsiz iki türbe, Hasas (Haşaş) Baba Türbesi, Çaputçu Baba Türbesi gibi çok sayıdaki türbe ve Selçuklu döneminden kalma Sinne Çayırı Mezarlığı (Sin: Mezar. Frs.), Üçler Mezarlığı vb. mezarlıklar ortadan kaldırılmış; zamana direnen pek çok yapı da o yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce halka satılmış ya da yıkılmış, 1930-40 senelerinde dönemin belediyesince bu yapıların tuğla veya taş malzemeleriyle hapishane, buğday pazarı (eski buğday pazarı-otobüs garajı) vb. yapılar inşa edilmiştir (Foto.7-14).

Ervah Kabristanlığı'nın üst tarafındaki, II. Kılıçaslan Köşkü (döneminde belki de av köşkü idi) ve çevresi 1970 yıllarında bile içinden ve çevresinden Selçuklu dönemi çini ve seramik parçalarının çıktığı yerd. Ta ki 1974 senesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Kırk Kızlar Türbesi tamir ettirilirken güya yapı açığa çıkartılmış, içindeki tüm toprak dolgusu dışarı atılarak saray-köşk'ün tarihi yok edilmiştir. Aksaray'da kazı yaptığımız 1990 yıllarında, öğrencilerimizle birlikte söz konusu köşkün etrafındaki toprak yığıntıları arasından çok sayıda XIII. yy. çini ve seramik parçası bulmuştuk. Bu da devrinde muhtemelen yapının iç ve dışının çinilerle süslü olduğuna işaret etmektedir.

Şehir dışında Aksaray'a bağlı köylerde gerçekten kale olarak yapılmış ya da kayalara oyulmuş ve kale diye adlandırılan kalelerin sayısı da fazladır: Bu türden kaleler genellikle Hasan Dağı çevresi ile halk arasında Ekecik Köyleri diye anılan Aksaray Kayseri yolu güzergâhında ve Aksaray-Ankara yolu güzergâhında (Bayıraltı Köyleri) (Ankara yönünden gelen ipek yolu) toplanmıştır. Aksaray-Adana yolu üzerinde, Taşpınar Kasabası yakınlarındaki Tavşanlı Kale, buradan yaklaşık 20-25 km. uzaklıkta, Adana yönünde, Keçikalesi Köyü sınırlarındaki Keçi Kalesi, Aksaray-Nevşehir yolu üzerinden, Aksaray'ı Ortaköy İlçesine bağlayan yol üzerinde (Aksaray'a 30-35 km. uzaklıkta) Kalebalta Köyü Kalesi (Eyüb Hisar) bunlara örnektir. Kaynaklarda Selçuklu dönemine bağlanan bu kaleler içinde özellikle Kerimüddin Mahmûd Aksarayî'nin anlatımlarında Aksaray ve çevresinin Moğollar tarafından istila edildiği dönemler anlatılırken (H. 1243-47) Eyüb Hisar'ın adından sıkça söz edilir¹⁰³.

---

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Kerimüddîn Mahmud Aksarayî (Çev. O. Turan), *Müsâmeret-ül-Ahbâr*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, III. Seri-No:1, Ankara, 1944; İ. H. Konyalı, *Aksaray Tarihi*, c. I, s.1063, 1067.

Sonuç

Şehrin ortasındaki İlk Çağlardan kalma yığma bir tepe üzerine (höyük) inşa edilen Aksaray Kalesi (muhtemelen çevresine göre yüksek olduğu için burası iç kale idi), yerel tarihçilerin ifadelerine göre XX. yy. başlarında kısmen sağlam vaziyetteydi. Evliya Çelebi'nin anlatımlarında altı tane kapısının bulunduğu ifade edilen kapılardan 1927 yıllarında üç tanesinin varlığı ve yeri bilinmektedir. 1950'li yıllarda bazı kalıntıları mevcuttu. Gençlik çağlarımızın geçtiği 1970'li yıllarda biz de kaynaklarda yayınlanan bu kalıntıları görmüştük (Foto. 2-7). Ne var ki Cumhuriyet'in ilan edildiği yıllarda, belki de geçmişin izlerini silmek için Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Melik Mahmûd Gazî Hangâhı, Leyla Hatun Camii, Kurşunlu Camii, Hasas-Haşaş Baba Türbesi gibi tarihi eserler halka satılmış, üzerlerine ev ya da başka yapıların inşa edildiği bu eserlerin bir kısmı daha sonrasında satın alanlarca yeniden Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne hibe edilmiş, büyük bir kısmı da gördüğü ilgisizlik ve bakımsızlıktan dolayı yıkılmış, hatta 1990 yıllarında, bütün itirazlarımıza rağmen, üzerinde kazı yaptığımız Melik Mahmûd Gazi Hangâhı'nın arazisinin bir kısmı devrin Belediyesince bitişik arazi sahiplerine, Belediye Başkan yardımcısını yerine götürüp "bak burası türbe, sakın buraya yapılaşma izni vermeyin" diye yalvardığımız Çaput Baba Türbesi'nin de tamamı dönemin Belediyesi tarafından, bugün üzerinde apartmanların yer aldığı arazi sahiplerine satılmış ve yerlerine yeni binalar yapılmıştır.

Yakın geçmişte Aksaray'da tarihi yapılara karşı duyulan ilgisizlik ve en önemlisi de bilinçsizlikten yıkılan tarihi eserler, bugün de, gerek iç kale gerekse de dış kaleyi süsleyen tarihi eserler kötü şehircilik anlayışı, bakımsızlık ve ilgisizlikten dolayı yıkılmaya devam etmektedir. Selçuklu Mezarlığı olan Sinne Çayırı üzerinde inşa edilen buğday depoları da (silo) tamamen ortadan kaldırılmıştır. Muhtemelen yerine, bitişikindeki "ikiz AVM'ler" gibi yeni AVM'ler yapılacaktır. Kale'nin günümüze gelebilen tek kalıntısı olan Cumhuriyet İlköğretim Okulu karşısındaki kale temelleri bile çöplük halindedir. Maalesef, geçmişin şehir kimliği; Ak-Saray'ı ve Aksaray Kalesi yok edilmiş, hafızalardan silinmiştir...Belediyenin hazırladığı yeni İmar planında kale izlerinin yerleri dahi yoktur.

Kaynaklar

- Bilgiç, Emin., “Anadolu’nun İlk yazılı kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, *Bellekten*, C. X, S. 39, Ankara, 1946, s. 381-423.
- Cemil, A., *Konya*, Resimli Gazete Matbaası, İstanbul, 1932.
- Charles Texier (Çev. Ali Suat), *Küçük Asya*. C. 3, İstanbul, 1340.
- Çetintürk, E. Nihal., *Aksaray (Niğde) ve Çevresindeki Türk Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Sanatları ve Mimarisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1986.
- Darkot, Besim., “Aksaray Maddesi” *İslam Ansiklopedisi*, C.1 s. 274.
- Deniz, Bekir., *Aksaray ve Çevresindeki Türk Devri Yapıları Rehberi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, C. I, (Metin), C. II (Fotoğraf ve planlar), Ankara, 1976.
- Eldem, Halil Ethem., *Kayseri’ye Şehri Mebani İslamiye ve Kitabeleri*, İstanbul, 1934.
- Eldem, Halil Ethem., *Niğde Klavuzu*, İstanbul, 1936.
- Erdmann, Kurt., “Saraybauten Des Dereiz Ehnten und Vierzhten Jahrhun Dert in Anatolien”, *Ars Orientalis*, Volume:III, 1959, pp. 77- 94.
- Evliya Çelebi (Çev. Zuhuri Danışman), *Seyahatname*, C.V, İstanbul, 1970, s.72.
- Evliya Çelebi (Hazırlayan: Dr. Mümin Çevik), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, C.III, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 1404.*
- Gabriel, Albert (Çev. A. A. Tütenk), *Niğde Tarihi*, Ankara, 1962.
- Galanti, Avram., *Niğde ve Bor Tarihi*, İstanbul, 1951.
- Hamzakadı, Mehmet., “Aksarayın Tarihi ve Turistik Durumları”, *Devrim* (Aksaray Öğretmenler Derneği, Aksaray Özel Sayısı), Mart 1965, s. 2.
- Hamzakadı, Mehmet., “Tarihi yönden Aksaray”, *Hasandağı Gazetesi*, 20 Temmuz 1966, S.9, 10, 27.
- Hamzakadı, Mehmet., “Aksaray’da Medfun Meşhurlar ve Türbeleri”, *Hasan Dağı Gazetesi*, Yıl:1966, Sayı: 39.
- İbn-i Bibi (Çev. M. Nuri Gençosman), *Anadolu Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1941.
- İbn Batuta (Çev. İsmet Parmaksızoğlu), *İbn Batuta Seyehatnamesinden Seçmeler*, İstanbul, 1971.
- Kerimüddîn Mahmud Aksarayî (Çev.M. Nuri Gencosman), *Selçukî Devletleri Tarihi*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Anadolu Selçukîleri Gününde Tarih Bitikleri. 2, Ankara, 1943.

- Kerimüddîn Mahmud Aksarayî (Çev. O.Turan), *Müsâmeret-ül-Ahbâr*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, III. Seri-No:1, Ankara, 1944.
- Kılış, Hüseyin Hüsni., *Anadolu Selçuklularından Kayseri ve Civarını İlgilendiren Notlar*, Kayseri, 1939.
- Konyalı İbrahim Hakkı., *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, İstanbul, 1964.
- Konyalı, İbrahim Hakkı., *Abideleri ve Kitabeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul, 1971.
- Konyalı, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi*, C. I, İstanbul, 1974.
- Konyalı, İbrahim Hakkı "Aksaray Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi*, C. X, Ankara, 2006, (Tıpkı Basım), s. 273-288.
- Muallim Hüsni., *Hasan Dağında İlmi Bir Cevlan ve Aksaray'ın Tarihçesiyle Asar-ı Atıkası*, Aksaray Vilayet Matbaası, 1928.
- Niğde İl Yıllığı*, Ankara, 1967.
- Niğde İl Yıllığı*, Ankara, 1973.
- Oral, M. Zeki., "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, C. V. Ankara, 1962, s. 223-240.
- Oral, M. Zeki., "Anadolu da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, C. V, Ankara, 1962, s. 23-77.
- Mehmet Önder., *Efsane ve Hikayeleri İle Anadolu Şehir Adları*, Ankara, 1969.
- Önder, Mehmet., *Şehirden Şehire (Efsaneler, Destanlar, Hikayeler)*, Yapı Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.
- Özcan, Okan., *Aksaray Selçuklu Eserleri*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara, Eylül 1970.
- Öztuna, Yılmaz., *Türkiye Tarihi*, C.2, İstanbul, 1964.
- Öztuna, Yılmaz., *Vilayetlerimizin Tarihi*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1968.
- Stanley, Lena-Poole (Çev. Eldem Halil Ethem)., *Düvel-i İslamiye*, İstanbul, 1927.
- Sümer, Faruk., "Anadoluda Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.1, 1969, s. 1-147.
- Tezcan, Burhan., "Aksaray Çevresinde Derlenen Eserler", *Bellekten*, C. XX11, S.88, s. 517-526.
- Turan, Osman., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III (Celalettin Karatay Vakfı ve Vakfiyeleri)", *Bellekten*. CXIII, 1948, S. 45, s. 17-170.
- Tüzün, Oğuz Demir., *Aksaray'ın Vilayet Yapılması için T.B.M.M' ne Sunulan Kanun Teklifi İçin Hazırlanan Rapor*, Ankara,1964.

Aksaray Kalesi

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı-Rıdvan, Nafiz., *Anadolu Türk Tarihi Tetkikatinden Sivas Şehri*, İstanbul, 1964.

Uzluk, Feridun Nafiz., *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi-III*, Ankara, 1952.

Ülkütaşır, M. Şakir., "Anadolu Selçuklu Vezirlerinden Muinüddin Süleyman Pervane", *Türk Kültürü*, S.103, Mayıs 1971, s. 610-613.

Yalçın, Osman., *Niğde*, İstanbul, 1970.

Yinanç M. H., "Anonim Tarihi Alî Selçuk", *Tarih Semineri Dergisi*, 1937.

Yörük, Doğan., *XVI .yy.'da Aksaray Sancağı (1400-1584)*, Tablet Kitabevi Yayını, Konya, 2005.

FOTOĞRAF VE ŞEKİLLER

Foto.1- Aksaray, İç kale'den görünüş, 1940-1950 yıllarına ait, (Çapan Tekeli'den. b. deniz, 1979).

Foto.2- Aksaray, İç Kalede kale duvar izleri, İ. H. Konyalı arşivinden (M. Fırat Gül'den).

Foto.3- Aksaray, İç Kalede kale duvar izleri, İ. H. Konyalı arşivinden (M. Fırat Gül'den).

Aksaray Kalesi

Foto.4- Aksaray, İç Kalede evlerin temellerinde kale duvarı izleri, İ. H. Konyalı'dan.

Foto.5- Aksaray, Dere Mahallesi, sonradan kale sur duvarı üzerine inşa edilen beton merdivenler. b. deniz, 1975.

Foto.6- Aksaray, Dere Mahallesi, bugüne gelebilen kale sur duvarı kalıntıları, b. deniz, 2015.

Foto.7- Aksaray, İç Kalede yer alan Selçuklu dönemine ait arasta üzerine inşa edilen, 1970 yıllarında yanan, eski belediye binası, 1950-60 yıllarına ait, Çapan Tekeli'den. b. deniz, 1979.

Aksaray Kalesi

Foto.8- Aksaray, dış kalede yer alan Şifahane'nin duvar izleri, b. deniz, 1970.

Foto.9- Aksaray, İç Kalede yer alan Ulu Camii, H. 1402-1463 tarihli, b. deniz. 2015.

Foto.10- Aksaray, İç Kalede yer alan Ulu Camii duvarındaki devşirme malzemeler, b. deniz. 1990.

Foto.11- Aksaray, İç Kalede yer alan Ulu Camii önündeki buğday pazarı (bugünkü park alanı), sol yanda Çorakçıların Hanı, sağ yanda Ekeciğin Hanı (geç dönem), arka planda da hükümet binaları görünmektedir. Çapan Tekeli'den. b. deniz. 1979.

Aksaray Kalesi

Foto.12- Aksaray, iç kale dışında kalan Zinciriye Medresesi ve Eski Hamam'ın havadan görünüşü (internette).

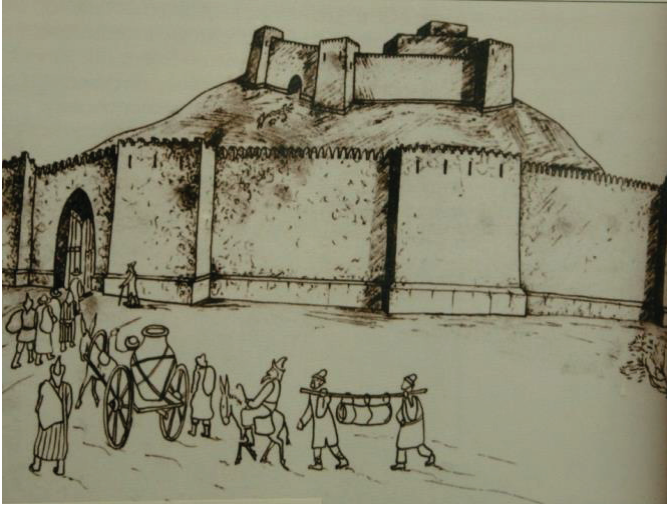
Foto.13- Aksaray, dış kalede yer alan Melik Mahmûd Gâzi Hangâhı (Darphane) ve Baba Yusuf Hakikî Türbesi, b. deniz, 1995.

Foto.14- Aksaray, dış kalede yer alan Ulurmak üzerindeki, Selçuklu dönemine ait Hasas Mahallesi Köprüsü ve Eğri Minare'nin, genel görünüşü, b. deniz, 2010.

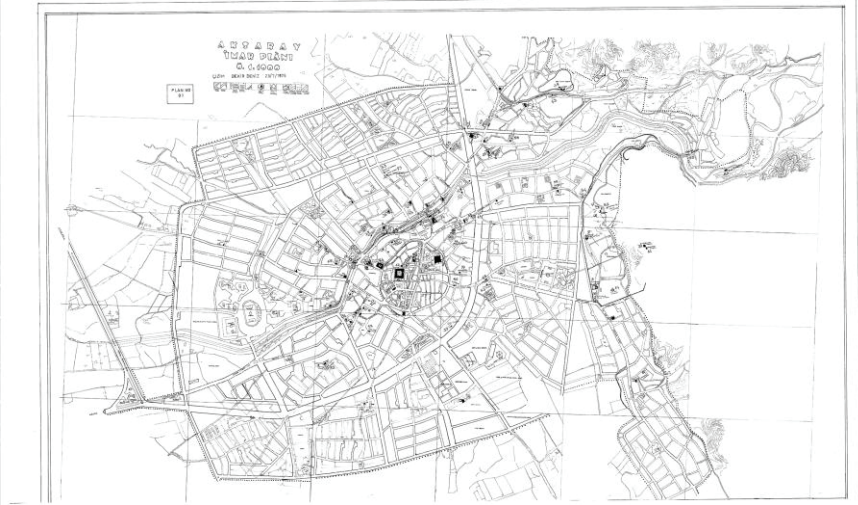
ŞEKİLLER

İç kale (Kunedaz), Dış Kale (şahristan-ahmedek), Rabad

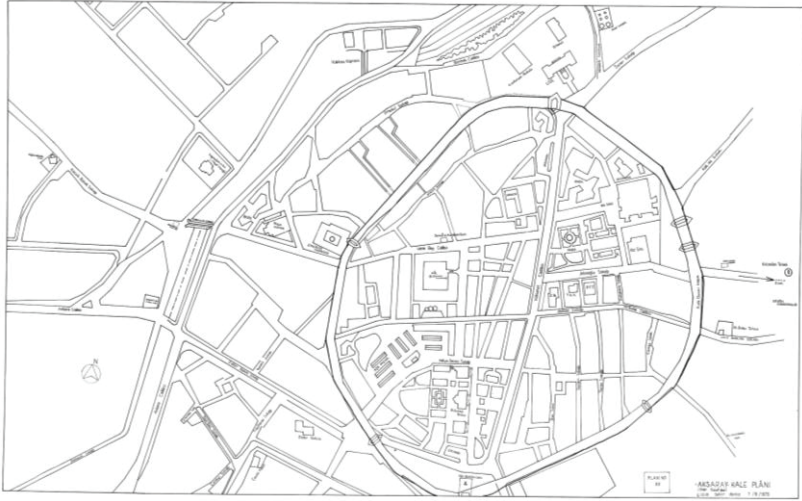

Şek.1- Kalesi olan Türk-İslam şehirlerinin kale düzenini gösteren örnek çizim. b. deniz

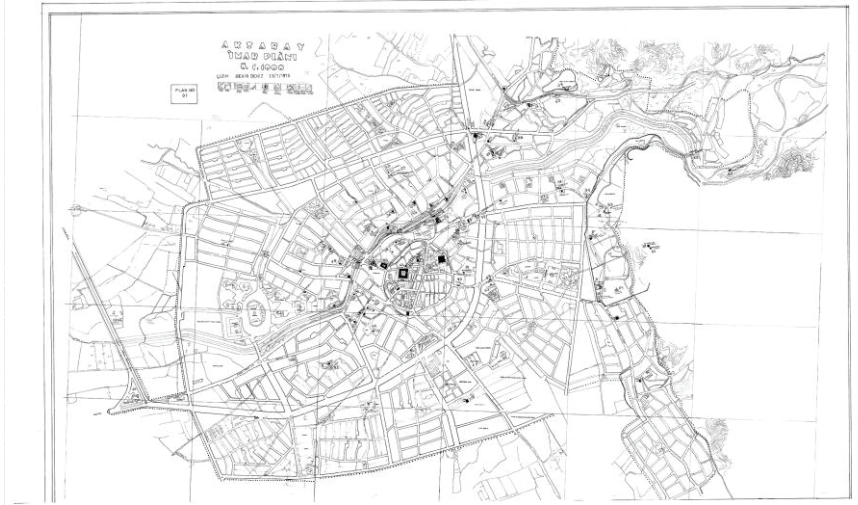
Aksaray Kalesi

Şek.2- Aksaray, imar plânı (Aksaray Şoförler Cemiyeti'nden), çizim: b. deniz. 1975.

Şek.3- Aksaray, kale plânı (Aksaray Şoförler Cemiyeti'nden), çizim: b. deniz. 1975.

Şek.4- Aksaray, imar plâni üzerinde kalenin, iç kale, ve dış kaledeki tarihi eserlerin yerleşim plâni (ilavelerle), çizim ve ilaveler: b. deniz. 1975.

AN INTERPRETATION OF SOME SELJUK, ATABEG AND AYYÜBİD MINA'I, LUSTRE AND UNDER-GLAZE PAINTED DEPICTIONS AS PROVIDING A RECORD OF TYPES OF 12TH AND 13TH CENTURY CYPHER MACHINES EMPLOYED FOR CODED COMMUNICATIONS

Selçuk, Atabey ve Eyyubi Minai, Lüster ve Sıraltı Seramiklerinde Görülen Bir Motif Üzerine Yorumlar: 12-13. Yüzyıl Haberleşme Sisteminde Kullanılan Şifre Makinesinin Betimleri

Michael Terrance DUGGAN*

Öz

Bu makale, çağdaş sanat tarihi literatüründe ve müze kataloglarında sıklıkla 'güneş', 'güneş parlaması' 'yıldız' ya da 'ışınları olan rozet' olarak tanımlanan bir motifin (güneşe benzemesine sebebiyle), 12-13. yüzyıllarda Selçuk, Atabey ve Eyyubi topraklarında uygulanan haberleşme/istihbarat sistemi içinde kullanılan bir şifre makinesinin betimlemesi olabileceğini önermektedir. Bu tip bir aracın betimlerini 'güneş' motifinden ayrılan belirli özellikler bulunmaktadır: Üç diskten oluşan araç motifte de iç içe üç dairesel form ile betimlenir: sıklıkla yüz (insan ya da büyük kedigil) tasviri olan, bazen düşeyde bir işaret imi bulunan ve dış çepherde bir sıra daire motifi bulunan bir merkezi daire; bundan çıkan ve aracın ışınları/işaret imlerini iki farklı seviyede (iç/üst ve dış/alt grup) ayıran daha geniş bir çember; ve dışta disk benzeri bir çerçeve. Bazı ışınların sivri uçları bu çerçeveden dışarı taşarak dış diskte okunması gereken harflere/rakamlara işaret eder. Aracın betimi olduğu önerilen motif, yüksek seviyeli haberleşme sistemi ile ilişkili kompozisyonlarda gözlenmektedir. Motifin bulunduğu seramik kaplarda, şifreli mesajları betimleyen kutu sıraları ile ışıklı sinyal

---

* Akdeniz Ünivetsitesi, Öğretim Üyesi

araçları ve barid sisteminin elemanlarının tasvirleri de yer almaktadır. Bu nedenle bu motifin güneş tasviri ya da güneş ışınlarını yansıtan bir nesne olarak tanımlanması yerine şifre makinesi tasvirleri olarak yorumlanması düşünülebilir. Bu araç sultanın barid teşkilatı tarafından, atlı haberciler (kasıd), posta güvercinleri (haman) ve daha da önemlisi özel sinyal araçları ile yansıtılan ışıklı mesajları şifrelemek ya da gelen şifreli mesajların okunması amacı ile kullanılmış olsa gerektir ve olasılıkla 12-13. yüzyıllar boyunca, Moğol istilalarına kadar kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Selçuk şifre makinesi, barid-istihbarat, haberleşme, 'güneş' - 'güneş motif'

Abstract

Repeatedly described in modern art historical and other literature and in museum catalogues as the representation of a 'sun', a 'solar design', 'sunburst', a 'star', or as a 'rosette with rays', this article suggests that some examples of this type of depiction - whilst having the form of a 'sun' or of a 'sunburst' or 'star' - rather, and in some cases with considerable accuracy, record the types of cypher device/machine that was employed to make and to read secure encrypted communications in the 12th to 13th centuries within the Seljuk, Atabeg and Ayyūbid territories of the Abbasid Caliphate. The primary distinguishing features between the representation of what has been termed a 'sun', 'solar device' etc., and the depiction of this type of encryption device, consists in the depiction of three disks - an inner disk, often carrying the depiction of a face, human or feline, sometimes with a noteworthy vertical marker, and often with a series of circles around its rim - a wider disk that separate the rays/pointers of this device into two separate layered groups, an inner/upper and an outer/lower group - within an outer disk-like frame, across the edge of which the pointed ends of some of these rays/pointers pass, with the setting of the machine's pointers-rays determining the sequence of the letters-numbers to be read off the outer disk. Furthermore, the context within which these depictions occur can be associated with the depiction of high level state communications, with at times the depiction in an encircling band of coded messages in boxes, the depiction of signalling devices and of members of the ruler's *barid-istihbarat*. It is therefore suggested that this type of representation having the form of three-disks with pointers-rays, while having the form of a 'sun' or

'a solar device', can rather to be understood as depicting examples of the types of cypher machine that was employed by the ruler's *barīd-istihbarat* to encrypt and decrypt some of the messages sent by means of couriers-*kasīd*, by messenger pigeons-*haman*, and most rapidly, through sequences of signals of reflected light/coloured light during the course of the 12th and into the 13th centuries until the pagan Mongol interventions.

Keywords: Seljuk Cypher/Cipher, *barīd - istihbarat* communications, "sun"- "solar device"

Although we have some idea of the types of codes that may have been employed, codes involving substitution and perhaps also transformation in the 13th c.,¹ and a Mamlūke work recording cyphers-encryption, Shihab al-Din abu'l-Abbas Ahmad ben Ali ben Ahmad Abd Allah Qalqašandī's *Subh al-A'sha* completed in 1412, who employed a 14th c. work on encryption by Taj ad-Din Ali ibn ad-Duraim ben Muhammad ath-Tha'alibi al-Mausili (1312-1361) in his work, which has survived to the present day², our knowledge of the

---

¹ 'Alī ibn 'Adlān (1187-1268) of Mosul wrote in his treatise, *al-mu'allaf lil-malik al-'Ašraf*, on frequency analysis of simple substitutions for code breaking. He grouped the 28 Arabic letters into 3 categories, 7 with high frequency, 11 moderately often and 10 rare letters, and wrote that texts of over 90 letters may be broken by frequency analysis, ie. a plain text consisting of roughly 3 times the number of the letters of the alphabet of 28 letters. Ibrāhīm Ibn Moḥammad Ibn Dunainīr (1187–1229) in his *Miftāḥ al-Kuniūz fi Idāḥ al-Marmūz* shows for example that the individual letter of a word can be converted through the *abjad* system into a number, a system frequently employed in Arabic astronomy, by instrument makers (there is a table of *abjad* letters in al-Jazari's work on mechanical devices, written in Amid, 602 (1206), Topkapi Saray Library A3472, fol. 156.) as elsewhere, with this number then doubled, or tripled etc. and left as a sequence of numbers and spaces, or, the result of the doubled or tripled number is then reconverted back into two different letters, see Al-Kadi, "Origins of cryptology," 1992, *Cryptologia*, 16:2, 97-126, 115 and 119. For these works in the Series on Arabic Origins of Cryptology, Ed. Mrayati. M. Y. Meer Alam- At-Tayyan., M. H., *ibn 'Adlān's Treatise al-mu'allaf lil-malik al-'Ašraf (The book written for King al-'Ašraf)*, King Faisal Center for Research and Islamic Studies, Riyadh, 2004; Ed. Mrayati. M., Y. Meer Alam- At-Tayyan., M. H. *Ibn Dunaynīr's Book: Expositive Chapters on Cryptanalysis*, King Faisal Center for Research and Islamic Studies, Riyadh, 2005. For a contemporary substitution alphabet different from *abjad* see D. Link, "Scrambling T-R-U-T-H: Rotating Letters as a Material Form of Thought," *Variantology*, 248-249 <http://d13.documenta.de/research/assets/Uploads/DavidLinkScramblingTruth2010100dpi.pdf>.

² See, Taj ad-Din Ali ibn ad-Duraim ben Muhammad ath-Tha'alibi al-Mausili (1312-1361), whose writings on cryptography have been lost, but he recorded both substitution and transposition and a cipher recorded for the first time with multiple

appearance and of the types of 12th and 13th century cypher machines that would have been employed by the members of the ruler's *barīd-istihbarat* for coded communications³ is today non-existent.

The aim of this article is to present some examples that appear to depict such cypher-machines. These six examples on 12th-13th century ceramics are here interpreted as most probably representing types of this most singular enciphering-deciphering device. They are recorded on ceramics produced in Seljuk, Atabeg and Ayyūbid territory and presumably some, if not all, were painted to detailed designs supplied by *nakkaş*-designers employed by the state.

To date these examples: *haft-rangi* - *mina'i* painted and gilded, painted in lustre, and under-glaze painted, have for quite obvious formal reasons been repeatedly identified as carrying depictions of "the Sun," a "Solar device," a "sun." etc. However, if one places to one side the formal resemblance to the sun, of which no doubt the designer-engineers of these device were themselves well aware, due to the relationship between light and knowledge in the temporal, religious and metaphysical worlds, as of the temporal sun as a symbol of The Sun, of the light-knowledge of the Almighty⁴, and, given their different places of production and looking in a little more detail at what may be represented by these depictions not previously thought to represent any engineered device, most are recorded with considerable detail and care, this interpretation suggests that what

---

substitutions for each plain-text letter, as also the text hidden in every third letter of a word, whose work was employed early in the 15th c. in Mamlūke Egypt, by Shihab al-Din abu'l-Abbas Ahmad ben Ali ben Ahmad Abd Allah Qalqaşandī in his chapter on codes, with examples of substitution ciphers, in which each character is substituted for another, and transposition ciphers, in which the order of the letters is changed. In several codes the *abjad* numerical values were used to represent letters. His system of code breaking was based on the structure and phonetic patterns of Arabic words, Bosworth 1963, 17-33. Earlier the Ghaznavid chancery of Sultan Mas'ūd b. Maḥmūd made use of messages in code (mo'ammā, mo'ammā-nāma) in 423/1032 (Bayhaqī, ed. Fayyāz, pp. 403-04; tr. A. K. Arends, Moscow, 1969, 403-04), Bosworth 1992, 883-885.

³ Some messages were also sent *en clair* at this time, as for example a carrier pigeon sent from Jerusalem but brought down by a hawker during the siege of Jerusalem in 1099 which carried a message from the Fatimid governor of Jerusalem Iftikhar ad-Dawla requesting attacks be made by the Fatimid governors of Acre and Caesarea on the Crusaders besieging the city, and this message was read by the Crusaders, suggesting it was not enciphered, Frankopan 2012, 174-5.

⁴ For an account of this association see: Duggan 2014, 129-157.

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

was depicted are versions of a disks and pointers type of encryption/decryption device, one that was employed by the members of the ruler's *barīd*⁵-*istihbarat*.

Two of the ceramic examples on which it is suggested this device is depicted can with certainty be associated with state communications, as the context of the rest of the depictions recorded on these two *haft-rangi - mina'i* painted bowls can be read as being concerned with the depiction of state communications-diplomacy (Examples One and Two). It can be suggested that three other depictions all in lustre (Examples Three, Four and Five) also carry in addition to the depiction of this device, other designs that can also be related to communications by means of signalling with reflected light, while the under-glaze painted bowl (Example Six) carries a depiction of this same type of cypher device and may likewise come from this same state communications context.

Although interpreting six of these painted designs as providing a record of examples of 12th and 13th century cypher machines is, in the absence of any publication recording the survival of the physical objects themselves for their comparison with these painted depictions and in the absence of contemporary written descriptions of these devices, a seemingly adventurous suggestion, this interpretation is offered on the basis of and for the following reasons: Firstly, we lack today any written description of the physical appearance of an encryption/decryption device dating from this period, yet it seems certain such a device would have been employed given the complexity of the codes that are described.

Secondly, artefacts are themselves historical sources and the present unsatisfactory description of these depictions on these 12th and 13th c. ceramic artefacts as depicting a "sun", "solar device", "the human faced sun with its rays painted in black," etc., when, unlike the typical depiction of a sun-sunburst-*shamsa*, although they have the form of a sun, they are quite clearly divided into a series of three disks and two rings of rays-pointers⁶, and the inner disk often with

---

⁵ From the Assyrian, *puridu*, swift messenger, originally runner, which passed into Arabic as *barīd*, courier.

⁶ There is a Syria unglazed Medieval moulded and incised bottle today at LACMA, USA, gift of Camilla Chandler Frost (M.2002.1.90), which has a neck consisting of three disks with incised pointer-marks on each ring, having some resemblance to this type of device, as also to the form of the combination locks of the period, see below.

the face of a human or feline is frequently surrounded on its outer rim with a series of circles - these differences serve to distinguish these depictions from the typical representation of a sun-sunburst-*shamsa* and suggest they may have served some different function. Further, the number of rays-pointers in four of these examples is unrelated to 6, the six planets, or to 12 or to multiples thereof, i.e. the 12 months, and so seems to be unrelated to astrology-astronomy, as the sun-*shamsa* at this time is often depicted with 12 or multiples thereof, or with 20⁷ or 40 rays, numbers indicating many. No reason or explanation has to date been offered in the relevant literature for these differences from the depiction of the typical “sunburst”.

Thirdly: In those examples that record it, there appears to be a deliberate relationship between the number of circles on the innermost ring and between the number of pointers-rays that are depicted in the two rings, one above and one below the middle disk, a ratio between these parts that does not seem to be either fanciful or random, but appears to be considered and deliberate.

Fourthly: All of these depictions, through the particular scenes depicted or through the designs-patterns employed on these ceramic examples can, it is suggested, be associated with communications-signalling.

Fifthly: Although contemporary written sources concerning the ruler's *barīd* - *istihbarat* are, perhaps unsurprisingly, rather scarce, we do know that cyphers-codes were employed by Muslim rulers in communications during this period⁸, that instrument

---

⁷ In the depiction of the sun-moon on Seljuk 8 pointed under-glaze painted frit-ware tiles, as from Kubadabad, in the inner circle there is a human face surrounded by a single circle of rays, usually 20, often in alternating colours, examples, Arık-Arık 2008, Fig. 397 and page 371. For a lustre example where the human face in the sun is surrounded by a ring with probably 32 lustre dots, with probably 16 of these dots located at the base of stylised rays, Arık 2000, Fig.175. On the famous silver dirham of Sultan Giyaseddin Keyhüsrev II there is a human face in the sun-moon, with a single ring of 40 positions surrounding the face, and between 20 and 40 rays, the forty presumably meaning-representing the many beams of sunlight-moonlight. In the depiction of the sun in copies of Abu Yahya Zakariya' ibn Muhammad al-Qazwini (d.1283-4)'s *'Ajā'ib al-makhlūqāt wa gharā'ib al-mawjūdāt*, there are examples with a face surrounded by 22 rays touching the outer ring; of two rings of 32 rays and of two rings of 32 and 36 rays.

⁸ See for example, Ragheb 2002, 151-152. Likewise Holt 2004, 215, from the end of this period, cites Muḥyi 'l-Dīn Abu 'l-Faḍl 'Abd Allāh b. Rashīd al-Dīn Abū Muḥammad 'Abd al-Zāhir (1223-92) who relates Qalāwūn received a despatch in cipher from his chief spy

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

makers were often in this period connected to the ruler's court,⁹ as also that the minute script employed for pigeon and secret correspondence, a variant of *naskh* termed *Ghubār al-hilya* (dust)¹⁰ script, which was probably developed during the 9th c. and which is mentioned by Ibn an-Nadim in his late 10th c. *Kitāb al-Fihrist*, was the script for the language of birds, bearers of secrets, of bird language-*kuş dili*, a secret language of initial letter substitution, for enciphered messages, received and decoded by the wise. If there was also at that time an entirely numeric script employing *Ghubār* numerals is uncertain.

These six Example depictions seem to record examples of an advanced letter/number substitution mechanical device - an ingenious machine, which, it can be suggested, was the scientific device employed to convert text messages concerning state affairs in the 12th -13th centuries into enciphered messages for communication. Two examples show colour coding, one employing three colours, red, blue and green, the other two colours, red and blue,

Within this context of the representations of a suggested 12th -13th century cypher device, it can be noted that there are related surviving devices that have designs and mechanisms that can be related to this suggested type of cryptographic device, having a similar purpose. These examples are also mechanical devices concerned with security, with an *abjad* code, a cypher, and which likewise present any potential code-breaker with a vast array of potential combinations. They are the six published examples of surviving four dial rotary combination locks on boxes-caskets, five date from the 12th and 13th centuries and there are at least another two unpublished;¹¹ while this same type of device, but of a more

---

reporting on events, and gives its contents, although not the type of the cipher that was employed nor if a mechanical device for deciphering was used.

⁹ For further on the production of scientific instruments within a court context, see for examples, Charette 2006, 126-128; and on the relationship between craftsmen and mathematicians see Saliba 1999, 637-645.

¹⁰ *Ghubar al-hilya/Ghober* script was so small it required magnifying to write and to read it and it was not employed for all carrier pigeon messages. More properly *Ghubār al-Halba*, meaning literally, the 'dust of the race track,' Mansour 2011, 276, but also, *al-bada'iq* slips of paper, or *al-janah* wing.

¹¹ "One is in a private American collection, while the other is in the Hermitage Museum, St. Petersburg." See:

advanced design, the dials work with three combinations set on each dial, resulting in a code of twelve letters, was described by ibn ar-Razāz al-Jazarī in his 1206 work,¹² and a working model of which has recently been constructed and exhibited. These examples are:

Boston Museum of Fine Arts, Acc. No. 55.1113, from Khurasan or Iran, and dated 593 h.-1197, a box attributed to Muhammad ibn Hamid al-Asturlabi al-Isfahani, with a combination lock of four two-level dials in a line. To open the box all eight dials had to be set in the correct position, requiring an eight-digit code¹³.

1. David Col. Inv. No. 1/1984, signed by Muhammad ibn Hamid al-Asturlabi al-Isfahani and dated 597 h.-1200-1201. It has four double dials on the lid in a line, with each dial on the lid to be turned to one of the sixteen letters on the six-pointed disk, which in turn had to be pointed to the correct letter on the 16 position scale below it, providing a total number of 4,294,967,296 possible combinations, only one of which will open the box¹⁴.

2. An ivory box with combination lock of four dials on the corners of the front face, each *abjad* dial with 16 positions per dial from Syria, c. 1200, today in the treasury of St. Servatius, Maastricht¹⁵.

3. A brass and silver inlaid casket signed by Muhammad al-Baghdadi, produced in the 13th c. probably Jazira, northern Iraq. The mechanism has been replaced, it is suggested by a copy of the

---

<http://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-rare-mosul-combination-lock-casket-signed-by-5358612-details.aspx> There is also an example attributed to Sicily, said to be 12th c. and later, missing its mechanism, re-used Christies, London, King Street, 5th October 2010, Sale 7871, Art of the Islamic and Indian Worlds, Lot. 132.

http://www.christies.com/lotfinder/lot_details.aspx?intObjectID=5358726&lid=1

¹² Tekeli-Dosay-Unat 2002, 238-244.

¹³ Combination lock box | Museum of Fine Arts, Boston www.mfa.org/collections/object/combination-lock-box-21956 Fragment of a box with a combination lock | The Met www.metmuseum.org/exhibitions/view?exhibitionId=%7B74efafb7-a808-4ede-bf58...

¹⁴ <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/metal/art/1-1984>, www.museumwnf.org/thematicgallery/thg_galleries/database_item.php?id...

¹⁵ Hattstein-Delius 2000, 194. Also given to Sicily in the 12th c.

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

original mechanism, but the four dials on the corners of the lid remain in place. Sold at Christies, London, in 2010¹⁶.

4. Another example, Christies, London 10th October 1989, Lot. 526, today in the Nasser D. Khalili Col., No. MTW 850, from the 13th c. Jazira, northern Iraq. The lid has four dials, each with 16 letters in *abjadi* (numerical value) order. The dials are in place, the mechanism is missing¹⁷.

5. The remains of another example (the four dials have been removed), dating from 1300-1350 is today in the V&A, London, Museum No. 459-1873¹⁸.

The locking devices on these caskets provide, in terms of the mechanism, of rotating rings and in the possible number of combinations, examples that are closely related to the type of rotary cypher machine of disks and pointers-rays which, it is suggested, are recorded in this type of depiction on these 12th and 13th c. ceramics. These rotary combination locks come from the same areas, Iran, Jazira, Iraq and Syria, where it is suggested these rotary "sunburst" disks and pointers-rays cipher machines were employed and where the mathematical and engineering skills, the types of substitution cyphers and the materials (brass inlaid with silver), were available at that time to manufacture such devices by court related figures, who also designed and made such ingenious devices as astrolabes, boxes with combination locks, automata and signalling devices - scientist-engineer figures such as Muhammad ibn Hamid al-Asturlabi al-Isfahani, Muhammad al-Baghdadi and ibn ar-Razāz al-Jazarī.

First Example

The Fitzwilliam Museum, Cambridge's catalogue description of No. C.146-1935, a *mina'i* painted and gilded Kashan bowl, dated c. 1170-c.1220, (Figs. 1 and 2), in part reads as follows:

"Interior: the rim is painted with a blue dentillated pattern. On the neck a kufic inscription is outlined in black and surrounded by

---

¹⁶ Christies, London, King Street, 23rd April 1996, Lot 194; 5th October 2010, Sale 7871, Art of the Islamic and Indian Worlds, Lot. 16. <http://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-rare-mosul-combination-lock-casket-signed-by-5358612-details.aspx>

¹⁷ <http://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-casket-with-the-remains-of-a-combination-lock-mtw850/>

¹⁸ See Melikian-Chirvani 1982, No. 90, 197-200; Box | V&A Search the Collections

Michael Terrance Duggan

black scrolling tendrils, all reserved on a blue band. In the centre of the body, a horizontal line of three mounted horsemen with up-stretched arms, wear polychrome robes and ride blue or brown steeds with gilded reins. The central horseman holds a string in his right hand that is connected to a blue, red, green and gold balloon comprising a pair of split leaf palmettes, which flank central dotted tear drop cartouche on which a bird is perched. Either side of the balloon two figures are seated, wearing polychrome robes with gilded arm bands. Three red, green and blue quatrefoils are painted around the human figures. Below the horsemen two inversed sphinx are painted either side of a similar balloon to that on the upper section. Exterior: on the neck, a kufic inscription is outlined in black and reserved on a blue band. On the base a human face forms the centre of a radiating solar design of blue, red and green triangles and lines.”¹⁹

Fig. 1. Iran, Kashan, c. 1170 - c.1220, interior of a frit-ware mina'i painted bowl, Fitzwilliam Museum, Cambridge, no. C.146-1935.

¹⁹ <http://webapps.fitzmuseum.cam.ac.uk/explorer/index.php?qu=syria%20fritware&oid=72039>

Fig 2. Iran, Kashan, c. 1170 - c.1220, view of the base of a frit-ware mina'i painted bowl, Fitzwilliam Museum, Cambridge, no. C.146-1935. Ex. Frank Brangwyn R.A. collection.

However, the scene depicted in the interior of this bowl (Fig.1) can be perhaps rather be understood as representing the jinn-like rapidity of 12th-13th century communications employed by the ruler, represented by the depiction of three figures on horseback across the middle of the bowl, the central figure possibly represents the ruler, as the signal from the mirror signalling devices depicted above and below, reach this figure, the other two, messengers-*kasid*, all moving from right to the left, as the script is read, and above each rider there is a four petal motif, each with two petals blue, the others red and green (this same sequence of colours Red Blue Green Blue is found depicted on the base of this bowl in the sequence of pointers/rays on the middle disk, a RBGB repeat that can be related to the signallers' colour code employed (see below) and, consequently, these four petal devices should probably be identified as indicating the colour keys to colour coded enciphered messages, rather than being termed, as in the catalogue entry, '*quatrefoils*', a word culturally displaced and thereby occluding meaning, rather than context specific or neutral). Above these riders are depicted two signallers/observers on either side of the representation of the

mirror signalling device²⁰, with what can be understood as the representation of a messenger pigeon²¹ on top of the mirror and, below the line of riders, the depiction of two Jinn of the Land (crowned, human headed, winged, feline bodied creatures, rather than being termed '*sphinx*' or '*two inversed sphinx*', terms culturally displaced, rather than relevant, as is the term 'Jinn of the Land', or neutral, and thereby through the use of the term '*sphinx*' in modern times applied to this type of depiction in an Islamic context unintentionally occluding contextually relevant meaning²²) to either side of the lower signal mirror device which faces the depiction of the signal mirror device directly above it, on the other side of the interior of this bowl. The lower of these two mirror signalling devices is supported on a vertical rod and has a pair of stylised wings, rather than having a messenger pigeon sitting on top. As a pair of mirror devices are depicted yet the adjacent figures are respectively, a pair of seated humans (the suggested signallers/observers) and the representation of a pair of Jinn of the Land, one can suggest that the depiction of these two Jinn of the Land figures was to indicate the speed of communications by means of signals of reflected light. The term jinn is perhaps the more appropriate, culturally, scientifically and religiously relevant term, being repeatedly mentioned in the Holy Qu'ran, where they are recorded as being made of smokeless-scorching fire, السَّمُومُ =scorching-blazing-smokeless-searing/*alssamoomi*, Qu'ran, Al-Hijr, 15.27²³, attributes distinct from those of the "sphinx" or the "siren-harpy" of antiquity. Each of the

---

²⁰ For further on this matter of signalling by means of mirrors, lenses and reflected light see: Duggan 2014, proceedings forthcoming; Duggan 2016, proceedings forthcoming; Duggan – Şen 2016, 1-17.

²¹ On messenger pigeons, a system of communications employed from 3000 B.C. onwards see for 12th and 13th c. examples: Ragheb 2002; Silverstein 2007. Hence Jelalad-Din Rumi's association of the two, remarking, "*Bird, speak the tongue of birds: I can heed your cipher!*" Rumi 2006, 168.

²² For further on this matter of the modern use of the pagan-jahiliyya terms, sphinx, siren and harpy to describe 11th-14th c. Islamic depictions of winged human headed crowned felines and birds, which are often depicted on either side of the depiction of this device, when the human figures - the suggested signallers/observers - are not depicted in these same positions, is a terminology which is somewhat unhelpful, see Duggan 2015, 178-198.

²³ Likewise, of smokeless fire, Surat Ar-Raḥmān 55:15. Light is for example recorded as the personal name of a Jinn in The Tale of Pomegranate-Flower and Badr Basīm, Madrus & Mathers, 1996, III, 101.

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

mirrors carries around its edge a series of disks, representing the coloured filters, while the colours and their sequence on the disks around these two mirrors differs. All three tiers of messaging, mounted courier, pigeon post and beam/flash of reflected light are depicted, enclosed by the inscription band below the rim, repeating a series of Arabic letters-numbers, forming, it can be suggested, the representation of a coded message, an encoded message read as a sequence of letters/numbers, each within a colour coded box, that was passed at the speed of light from one signalling mirror station to the next. The inscription band, consisting of a series of boxes, ensuring the message of communications depicted through the scene recorded in the bowl was at the time of manufacture, clearly understood, together with the blue and white zigzag pattern, which is described as "*dentillated*" in the catalogue entry, relating it to teeth rather than relating it to the Arabic numbers seven plus eight = a repeat of the number 6 around the rim of the bowl. This blue and white zigzag design, served as a reminded of the flash of reflected light, as from the surface of water,²⁴ as from the polished surface of a mirror²⁵, and, as such, it can be suggested, was employed as the design on the official dress of some members of the ruler's intelligence service, a textile design which is recorded repeatedly on *mina'i* painted frit-ware ceramics in the depiction of the dress of

---

²⁴ A reflection of light from the surface of water, as on: a *mina'i* frit-ware bowl, Iran c. 1200, Museum für Islamische Kunst, Berlin, see, Kalter 1993, Abb.72, "*Im Zentrum des Spiegels Darstellung eines von Höflingen umgebenen, im "Türkensitz" thronenden Fürsten. Auf der Außenwandung Reiter auf der Jagd.*"; as also the design on the lake depicted at the foot of the *mina'i* frit-ware plate, Freer-Sackler F1909.75 Smithsonian Inst.; as likewise on a Persia, late 12th/early 13th century *mina'i* bowl with a rider on horseback and attendants. Sothebys, London, 24-04-2013, Lot. No. 173 <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2013/arts-of-the-islamic-world-l13220/lot.173.esthl.html#>. See also, Fehvari 2000, 127, No. 156, CER456TSR, where there is a blue and white zigzag on the water of the lake; Fehevari 1998, No. 29., and it is also the design of the dress of the horseman to the right of the tree, presumably a courier; as also MIA, No. G234 where it forms the pattern on the water between the two horsemen, at <https://collections.artsmia.org/art/1085/minai-ware-bowl-iran>.

²⁵ See for examples: a repeat of circular mirrors with this design, in a band on the interior of a Kashan Iran c. 1175 – c. 1220, *mina'i* frit-ware under-glaze bowl with applied gold over glaze, No. OC.158-1946 in the Fitzwilliam Museum, University of Cambridge; on both circular mirrors on a *mina'i* frit-ware bowl, Iran c. 1200, Museum für Islamische Kunst, Berlin; on both circular mirrors depicted on an Iran, 12th -13th c. *mina'i* painted frit-ware bowl offered for sale at icollector.com, withdrawn from sale 07-2002.

members of the ruler's *barīd-istihbarat*,²⁶ together with similar figures dressed in a blue and white vertical stripe, dress that may record another rank in the *barīd-istihbarat*²⁷. It can be suggested that the use of this blue and white zigzag pattern on the rim of *mina'i* painted frit-ware ceramics can be understood as marking Kashan produced *mina'i* painted ware, many of which carry subjects that seem to be related to the ruler's *barīd-istihbarat* and state communications.

There seems little possibility that the so called 'string' mentioned in the catalogue description as connecting to the so-called 'balloon' sic. (the representation of the light reflecting mirror signalling device) to the horseman is original, as in numerous other examples there is no 'string' connected to the representation of these mirror signalling devices, but it clearly indicates that at the time this painted 'string' was added, the idea that this device represents a signalling mirror was entirely unrecognised, that is, the 'string' (presumably leading to the word 'balloon' that is employed in the catalogue entry to describe the mirror signalling device) is a modern addition to the surface of this bowl. There seems to be no evidence of the use of balloons of the hot air type in 12th -13th c. Iran.

Extraordinarily, this bowl, which, it has been suggested above carries the representation on its interior of all three types of long

---

²⁶ Examples include: the dress of the mounted courier on a Seljuk Iran, 12th -13th c. *mina'i* painted frit-ware bowl, No. C.1234-1919 Victoria and Albert Museum, London; on the figures to either side of the enthroned ruler on a circa 1200 Central Iran, *mina'i* frit-ware bowl. Christies, King St. London, Lot. No. 0208, Sale No. 6628, 15th Oct. 2002, possibly depicting *ashāb akhbār*; the dress of the mounted courier on a circa 1200 Central Iran, *mina'i* frit-ware bowl, Christies, South Kensington, Lot. No. 0090, Saeed Motamed Collection, Part I, Sale No. 8652, 22nd April, 2013; on two of the seated figures depicted on a Kashan *mina'i* painted frit-ware bowl c. 1170-1220 Fitzwilliam Museum, Cambridge, no. C.129-1935; on the dress of a courier on horseback depicted on a circa 1200 *mina'i* frit-ware bowl, restored, Christies Sale 2335, Lot. No. 464, New York, Rockefeller Plaza, 31st August 2010; as also, Fehvari 2000, 127, No. 156, CER456TSR, where there is a blue and white zigzag design on the dress of the horseman to the right of the tree, presumably a courier; Fehevari 1998, No. 29.

²⁷ Examples of figures in this communications context wearing a dress of blue and white stripe include: two seated figures on a Seljuk Iran, 12th -13th c. *mina'i* painted frit-ware bowl, No. C.1234-1919 Victoria and Albert Museum, London; the dress worn by the courier on horseback on a c. 1150-1200, Iran, Kashan, *mina'i* over-glaze painted frit-ware bowl. Acc. No. 925.13.80, Royal Ontario Museum; Iran, Kashan late 12th-13th c. *mina'i* frit-ware bowl with 8 figures, To Okayama Orient Museum, Okayama, Japan.

distance communications available: mounted courier, messenger pigeon and signalling by means of reflected light, has on its base what can be understood as being the representation of the encryption-decryption device that was employed for coded communications (Fig. 2), rather than simply as the catalogue reads: "*On the base a human face forms the centre of a radiating solar design of blue, red and green triangles and lines.*"²⁸.

One can wonder, if it is a sun-sunburst-solar design, why it was depicted on the underside of this bowl, when there are no other similar examples of a sun/solar device-sunburst depicted on the underside of a *mina'i* or lustre painted dish, or bowl or other vessel. It is suggested that this is a depiction of a cipher device, a device consisting of two rings of 22 rotating pointers separated by a disk, that provided the sequences of the different colour settings of the code, with the smaller inner disk with the human face, in the centre of the "*sun-burst*" of rays, with the prominent vertical line between the eyebrows providing the particular setting, presumably to be set in alignment with one of the rays/pointers and the ring of 22 coloured circles (6 Red, 6 Blue and 10 Green) around the rim of this inner disk. The Arabic letters/numbers would have been recorded in the blanks at the end of each of the 44 rays, so the signal code could be converted, encoded/decoded presumably directly into/from Arabic letter-numbers and colours. Given its detail and complexity and that it is painted in the most expensive of ceramic techniques gilded *mina'i*, it may even depict an example of the emir's or of the ruler's own type of cypher machine.

This device with its inner sequence of 22 coloured dots around the face on the inner disk of the "*sun-burst*", with a sequence of 22 coloured rays, "*al-Shu'a'at*", or pointers, both above and beneath the middle disk, providing a total of 44 coloured rays-pointers reaching the outer ring and provided the sequence to read the enciphered-colour coded text. These three disks, each with a different sequence of the same three colours, determined the particular sequence of colour pointers above and below the middle disk, to read the colour coded enciphered text that had been sent. The 44 empty panels at the ends of the rays/points can be

---

²⁸ <http://webapps.fitzmuseum.cam.ac.uk/explorer/index.php?qu=syria%20fritware&oid=72039>

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

GBGRGBG

The rest of the circle is formed of the 7 dot sequence coloured:

BRGBRGR. The sequence BRG repeated being followed by a red dot. It seems evident from the distribution of colours on the dots around the depiction of this inner disk, that this was no random or fanciful use of colour, but records with care precise sequences of colours.

Reading the colours of the upper/inner ring of pointers, a sequence of 22 coloured pointers-rays:

Anticlockwise: RBGBRBGBRBGBRBGBRBGBGB

Clockwise: BGBGBRBGBRBGBRBGBRBGBR

The number of each colour of the three colours of ray on this inner/upper ring of pointers above the middle disk is: 11 Blue, 5 Red and 6 Green

The colour sequences RBGB, GBRB, BGBR and BRBG, are each repeated 5 times. The probable start position of the sequence of colours on this disk is marked by the BG repeat, the only two colour consecutive repeat in the sequence of pointers-rays forming this inner/upper ring of pointers. BG also occurs four times on the inner disk and once in the outer/lower ring of pointers below the middle disk. It is noteworthy that the sequence GBRB also occurs four times on the inner disk and BGBR also occurs once on the inner disk. None of the sequences of four colours RBGB, BRBG, GBRB, BGBR, occurs in the outer/lower ring of pointers.

Reading the colours of the outer/lower ring of pointers together with the pointers from the upper ring, provides a sequence of 44 coloured pointers-rays:

GBRGBBRGRGRGBRBBRRGBRBBRRGBBGRBRRGBRGRBR
RG

The number of each colour of pointer/ray in this outer/lower ring of pointers is: 14 Blue, 17 Red and 13 Green

It is of course speculative, but it may be that the start/fixed position for the device was when the BGBR sequence on the inner

Michael Terrance Duggan

disk was aligned with one of the five repeats of this same sequence on the inner/upper ring of pointers.

BGBRGRGRGBGRGBGRGRG The inner disk sequence beginning from BGBRBGBRBGBRBGBRBGBRBGBRBG the inner/upper ring of pointers above the middle disk sequence beginning from the first (?) BGBR incorporating the second of the doubled BG that seems to mark the start of the sequence in this ring, being the only pair repeated consecutively in this ring.

Although if the single occurrence of BG on the lower/outer ring of pointers was also aligned with one of the five pairs of BG on the inner/upper ring of pointers, and which one of the five is of course speculative, the initial setting of this colour cypher machine may have read as follows:

BGBRGRGRGBGRGBGRGRG inner sequence beginning from BGBRBGBRBGBRBGBRBGBRBGBRB inner/upper ring of pointers sequence beginning from the first (?) BGBR but as the middle ring revolves determining a start point is problematic. It could equally have been aligned to the first occurrence after the doubled BG, in which case it would read: BGBRBGBRBGBRBGBRBGBRBGBRBRRGBRGRBRRGGBRGBBRGRGRGBRBBRRGBRBBRRGB The suggested initial lower/outer ring of pointers sequence with the single occurrence of BG in this ring aligned with the first of the five repeats of this BG sequence in the inner/upper ring. It is however noteworthy that the sequence BGR with which it is suggested the outer sequence began, also occurs three times in the inner circle, but which does not occur in the inner/upper ring of pointers.

This depiction it is suggested of a 12th - 13th c. three colour cypher machine has 22 position pointers in both the inner/upper and in the lower/outer rings, above and below the middle disk, giving 44 positions on the outer circle, 11 Blue, 5 Red and 6 Green pointers in the inner ring and 3 Blue, 12 Red and 7 green in the outer ring of pointers, with the total of each of the three colours employed, 14 Blue, 17 Red and 13 Green = 44. In consequence, the total number of possible settings to produce and/or to decode a colour coded displacement cypher of this type seems rather vast and without access to the settings of this device, which no doubt were regularly changed, would have been a message written in an unbreakable code.

If one looks carefully at the sequences of the colours employed for the circles on the inner disk and on the two rings of pointers-rays, it seems evident that this was no random or fanciful choice of colours employed by the painter of the bowl, rather it appears the sequences of colours employed were it seems, most carefully copied and the frequency and the sequence of distribution of the colours employed in the depiction of this device, on the inner disk and on the two sets of pointers, provide us with the evidence to state this distribution of these three colours was purposeful, careful and deliberate, and can probably be understood to provide an accurate depiction of the form of the device in use at the time this work was commissioned. In consequence, it is suggested the depiction on the base of this bowl does not depict a sun, but rather a scientific device having the form of a sun.

It is noteworthy that the decoration of this entire bowl is concerned with exhibiting the three levels of speed of this encoded signalling-communications systems, and it can be suggested that the depictions recorded on this bowl were the result of designs drawn up by a palace *nakkaş* designer concerned with the matter of state communications and aware of the appearance of this type of cypher deciphering machine and presumably this bowl was produced as a presentation gift to an important state official, possibly the head of the ruler's *barīd*. The importance of the coloured light signalling of messages seems emphasised through the Jinn of the Land figures either side of the depiction of the lower of the mirror signalling devices; the face and the sunburst of coloured rays-pointers forming the colour cypher machine depicted on the base of this bowl, as well as indicated with the complexity of the cyphers that can be produced from a palette of only three colours on three rotatable disks.

Example Two

Another example of what is here suggested as being the depiction of a cypher machine, is to be found at the centre of a famous late 12th- early 13th century *mina'i* painted and gilded fritware bowl from Central or Northern Iran, today in the Met. Museum, New York, No. 57.36.4, which has been said to carry depictions of 'courtly and astrological motifs', with the catalogue entry reading: "The figures and decoration on the interior of this bowl combine

Michael Terrance Duggan

*imagery of the courtly cycle and astronomy. In the center the sun is surrounded by personifications of the planets*²⁹ (Figs. 3, 4).

*Fig. 3. Late 12th – Early 13th c. Mina'i painted and gilded frit-ware bowl today in the Metropolitan Museum, New York, No. 57.36.4*³⁰

Fig. 4. Detail of Fig. 3, showing the three disk enciphering machine and the pointers of this device that cross into the field carrying the depiction of the planet Mercury as a seated scribe pen in hand.

²⁹ <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/451379> See also: Canby-Beyazit-Rugiadi, 2016, No. 123, 206.

³⁰ Catalogue entry at: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/451379>

This restored bowl carries some of the same types of decoration as are described above and which can be associated with the depiction of communications including: below the rim the blue and white band consisting of a series of message signalling boxes, here containing words of a formulaic type in Kufi script, communicating wishes and blessings, good fortune, mercy, victory, happiness, grace, and power. There is in the centre of the interior of this bowl the depiction of a device which is today described as a "sun"³¹, but which is a depiction markedly similar to the depiction of the deciphering engine described above (Fig. 2.), consisting of 3 disks and 2 rings of pointers. The inner disk with a human face is surrounded on its outer edge by a ring of perhaps 16 or 19 (?), perhaps originally prior to being damaged, with 25 circles, coloured in red, blue and yellow, but the complete sequence of these coloured circles is unclear, although the lower left hand side of the face seems to have the majority of the blue circles. In other words the sequence of colours depicted on the edge of this inner disk is no simple repeat. The inner/upper ring has a series of 25 pointers-rays in dark blue, the outer/lower ring below the middle disk of 25 pointers-rays in red, provides a total of 50 positions (Fig. 4) in the outer circle, rather than the 44 positions of the first example (Fig. 2).

If the design in the centre of this bowl was in fact related to astrology-astronomy as has been repeatedly suggested in the literature, to the sun and to the cycle of the months of the year, *Sūrat At-Taubah* 9:36 *"Lo! the number of the months with Allah is twelve months by Allah's ordinance in the day that He created the heavens and the earth. Four of them are sacred: that is the right religion." So wrong not yourselves in them.*", then perhaps one would expect to find the rays around the inner disk number 12, or multiples thereof, to be read as indicating the months of the year. This is in fact the case for the early 13th c. Cizre Mosque doors, three complete sunburst-*šamsa* on both leaves of the door, with each sun-*šamsa* with 12 pointers-rays; it also the case for each of the 16 radiating celestial

---

³¹ *"In the center is the sun surrounded by the personifications of six planets. Moving clockwise from the top right are Mars, holding a severed head and a sword; Mercury, the scribe, seated crosslegged with a pen in his right hand and scroll in his left; Venus, seated on a throne or chair and playing the lute; the moon, a female figure with a crescent moon around her head; Saturn, holding a sickle in each hand; and Jupiter, on a thronelike seat, holding something resembling a chain."* <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/451379>

sphere-sun-*shamsa* in the dome of the Karatay Medrese, Konya, in cut-tile mosaic, with each complete sun with 12 rays, symbolising the months of the year, a complete ray, one half black, the other white, like night and day; or in the cut-mosaic tile panels from the Sırçalı Medrese, Konya today in the TIEM. But this relationship of 12, 24, 36, 48 (48 also for the number of the constellations), 60, or 72 pointers-rays around the sun, which could thereby relate the design to astronomy-astrology and the months of the year is not the case for four of these six examples (Example Four has 48 pointers-rays and Example Five probably had 60 pointers-rays, but both seem to be of this suggested three disk and pointer type of cypher device and are not otherwise associated through the designs employed with astronomy-astrology).

The pointers that are shown to cross the outer circle of the device touch the circle of the figure of Mercury, who is depicted as a scribe sitting crossed legged, and this scene on the interior therefore presumably relates to messages, diplomacy, to coded communications passed between the two enthroned rulers depicted facing each other in the band below the boxed messages around the rim. The band of horsemen separated by birds presumably represents the *kasid*, the mounted couriers and the *haman*, the carrier pigeons, the means employed to convey the encrypted messages from Northern Iran to the Caliph in Baghdad and to convey his evidently favourable reply from Bagdad to Northern Iran, rather than depicting “*the courtly activity of hunting*”. The favourable reply resulting in the production of this bowl with the depictions it carries, as it seems probable, from the fragmentary inscriptions on the exterior, that the scenes depicted on the interior concerned the enciphered communications that passed between the Caliph and the ruler who commissioned this bowl and, given the two seated rulers depicted in the band below the band of message boxes, it seems reasonable to think that these are representations of the parties involved in this diplomacy, depictions of the Abbasid Caliph and of the ruler who commissioned this bowl, and who is recorded with the title awarded by the Abbasid Caliph of “*ally of the prince of faithful*.”³²

---

³² Read by A. Ghouhani, at <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/451379>

Example Three

There is a further example of the depiction of what appears to be this same type of cypher engine device, currently described as a “sun”, on a restored 13th c. Ayyūbid, Raqqa, light reflecting lustre painted frit-ware bowl in the Aleppo National Museum, Inv. No. 561³³ which was a find made from an excavated context in 1973/1974 in the castle of Qal’at Ja’bar, by Raqqa.

Fig. 5. 13th c. Raqqa lustre painted frit-ware bowl, Aleppo National Museum © Discover Islamic Art (MWNF)³⁴

The representation of this device likewise has on the central disk the representation of a human face, with the vertical marker perhaps provided by the line on the chin, rather than the vertical line on the forehead, as on the human face in Example One, Fig. 2, but in this example there is no inner circle of 22 coloured dots around the

---

³³ Julia Gonnella “Lustre bowl with a sun motif” at, Discover Islamic Art, Museum With NoFrontiers,2017.

http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=object;ISL;sy;Mus01_A;47;en
Likewise at: <http://i7.alamy.com/zooms/e72c4f7260cb4e23bc8b6a35bb88a8ce/fine-arts-islamic-art-craft-handcraft-bowl-sun-raqqa-syria-13th-century-a3yadr.jpg>

³⁴ http://www.museumwnf.org/images/zoom/objects/isl/sy/1_a/47/1.jpg

face to provide the setting. However, noteworthy is that there are 22 rays extending out across the second disk and a further 22 rays extending out from below the second disk. The presence of the third disk below the second set of rays-pointers is clearly marked on this example. These 44 rays reach the outer circle, as is likewise the case with Example One, Fig. 2, indicating the same number of possibilities of encoding provided by the settings of both of these devices and thereby suggesting the probability that both rulers in Seljuk Iran and Ayyūbid Syria employed the same type of enciphering-deciphering technology. The design on the flat border to the rim of the bowl is divided into a series of 12 message-type boxes and, in the wide band between the rim and the outer disk of the enciphering device, it can be suggested there are depicted the representation of four circular signalling mirror-receivers, each with four points indicated on the mirror's circumference at right angles to each other, marking the points employed to align the mirror, although the outer ring within which the mirror was aligned is not depicted³⁵. These lustre depictions of circular signalling mirrors are each separated from the other by stylised depictions of the mirror signalling device.

Three further examples of this type of late 12th – early 13th c. cypher machine, two recorded in light reflecting lustre and one painted in under-glaze, indicate the importance of this type of three disk and pointer cypher device, a most considerable advance in cryptography over the simple displacement cyphers of the Caesar Cypher type, and over the historically later and simpler substitution device of 1466-1467 designed by Leon Battista Alberti, a cypher device consisting of two disks, the inner rotated.

This 12th – 13th c. device represented an advance, both in the number of possibilities, given the number of possible settings, as also in the use of three colours, as is supplied by the *mina'i* example Number One above, or as in the use of two colours, as is supplied by the *mina'i* example Number Two above, and in the total number of

---

³⁵ For depictions of the outer ring around this type of circular mirror see: Kalter 1993, Abb.72; Iran, 12th -13th c. *mina'i* painted frit-ware bowl, offered for sale at icollector.com, withdrawn from sale 07-2002 at: http://www.icollector.com/Iran-Seljuk-Minai-12th-13th-Century-A-b_i174062; Iran, Kashan late 12th-13th c. *mina'i* frit-ware bowl with 8 figures and four circular mirrors, each with the four pivot points set within an outer ring in red, To Okayama Orient Museum, Okayama, Japan, at: http://www.kotobukiya-art.com/_src/sc2120/minai1_0001.jpg.

possible displacement positions, and such a device provides an indication as to the quantity of secure state communications-correspondence that needed to be accurately and rapidly enciphered and deciphered.

Example Four

Although the late 12th c. frit-ware lustre painted bowl from Iran, today in the Ashmolean Museum, Oxford (Fig. 6), is described as a "*Bowl with sun.*"³⁶, it seems from the above examples that it records in the centre a similar type of cypher engine to those depicted in Examples One, Two and Three, Figs. 2, 4 and 5. It depicts the inner disk with a circle of 16 dots, a ring of 15 pointers-rays above the middle disk in which there are 15 circular holes, one in each segment divided by the pointers-rays, which may have been made to clearly show that this circular disk overlaid the pointers below it, and a lower/outer ring of 33 pointers-rays, providing a total of 48 pointer positions on the outermost ring. It seems reasonable to suggest that around the outer rim were the 28 letters/numbers of the Arabic alphabet plus perhaps 6 doubled letters and also including symbols and voids, representing a large and complex range of possibilities in enciphering a text message.

Fig. 6. Iran, late 12th c. frit-ware lustre painted bowl. Acc. no. EA1978.2344 © Ashmolean Museum, University of Oxford.

³⁶ <http://jameelcentre.ashmolean.org/object/EA1978.2344>

However, this depiction of the device differs from the *mina'i* depictions of this type of instrument, Examples One and Two, Figs. 2 and 4, and from the lustre example in the Aleppo Museum, Example Three, Fig. 5, not just in depicting 15 holes through the middle disk, that show in these holes the form of the pointers below the middle disk, clearly indicating the sun was not the subject of this depiction, but in employing a quite different ratio, the numerical relationship between the number of circles depicted around the edge of the inner disk and the number of the inner/upper and the number of the outer/lower pointers of the device. In this example the inner disk has 16 circles around its edge, while the number of pointers-rays in the upper/inner ring over the middle disk is 15 and there are 33 pointers-rays extending from below the middle disk, indicating a total of 48 pointer positions on the outer disc. However, on Example One, Fig. 2, the numbers of each are the same: 22 circles on the inner disk, 22 pointers-rays above the middle disk and 22 pointers-rays below it, indicating a total of 44 pointer positions on the outer disk. The number of pointers-rays are the same above and below the middle disk, and this appears to have also been the case for Example 2, Fig. 4, although there are perhaps 19 (?) coloured circles around the inner disk, the inner series of pointers-rays number 25 and the outer series of pointers-rays below the middle disk likewise numbers 25, indicating a total of 50 pointer positions on the outer disk, and this ratio is likewise the case for Example 3, Fig. 5, where there are 22 pointers-rays above and 22 pointers-rays below the middle disk, indicating a total of 44 pointer positions on the outer disk.

In this example (Example 4, Fig. 6) the rays on top of the middle disc are depicted as extending in places over the edge of the disc beneath, while the points of the outermost rays touch the encircling lustre band. Instead of the depiction of the *en clair* letters/numerals or the depiction of the 48 empty boxes representing the spaces where the letters/numbers would have been recorded, as in Example 1, on the other side of the encircling lustre band in this example there is, perhaps, the representation of the message sent, suggesting that this bowl depicts both the setting of the encoding device and a representation of the message, presumably sent by means of light signalling. There are 8 in-filled lustre circles surrounded by a circle in reserve, that can be read as the representation of flashes of light, between the cartouches/message boxes which contain both Arabic letter forms and smaller flashes of

reserved circles, each containing a lustre filled circle, suggesting the flashes of the light within the text boxes of the messages and with this depiction of messaging forming the band between the central design of the encoding device and the rim. These cartouches/message boxes are of two different lengths, the smallest two presumably signifying the sender/identifier/message header, the longer six, messages each divided into sections, comprise one shorter message in two consecutive cartouches/message boxes, and the second, the longer message, comprising four cartouches/message boxes of text.

Example Five

The fifth example was produced at Raqqa, Syria, painted in lustre on a jar and unfortunately has suffered considerable damage to the lustre paintwork in key areas (Fig. 7). It is possibly by the hand of the same painter as painted Example 3 excavated from Qal'at Ja'bar, or a copy after the work of the same. Unfortunately, in consequence of the damage it is today unclear if there were any circles around the face on the inner disk, nor if, as seems probable, a feline rather than a human face is represented on the inner disk. It is evident that an upper and a lower ring of pointers-rays, clearly divided by a middle disk are depicted surrounded by the conspicuous outer disk which both sets of pointers-rays touch, and it therefore seems to be a depiction of the same type of device as that depicted in the preceding examples. However, due to the damage, today the total number of rays-pointers is unknown, although it seems to be about 60. Nor is it known for certain if the number of pointers-rays in the inner and outer rings was the same, although this appears to have been the case.

At the four corners of the panel within which this device is depicted there are the flashes of light represented by the reserved circles each containing a lustre filled circle; possibly suggesting the flashes of the light related to the use of the cypher machine and these also occur on two of the vertical panels on the back of the jar, each having three flashes, positioned one above the other.

Fig. 7. The front face of an under-glaze and lustre painted jar, Raqqa, Syria 1200-1230, Purchased in 1908 by Charles Lang Freer for \$6,000, Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, Washington D.C. Gift of Charles Lang Freer (1908.116) (from Jenkins-Madina 2006, 18)

Fig. 8. The reverse face of the jar (Fig. 7) showing the three lustre flashes. (from Jenkins-Madina 2006, 18)

Example Six

Although this sixth example, a Kashan early 13th c. frit-ware bowl under-glaze painted in blue and black, today in the Ashmolean, Oxford, Fig. 9, is described as a "*Bowl with central sun*"³⁷, "*Here the central motif is the face of the Sun.*"³⁸, "*bowl with sun face on it*"³⁹, as with the catalogue description of Example Four, Fig. 6, from the preceding five examples it seems probable that the depiction in the centre of this bowl can to be understood to record another example of the proposed three-disk 12th -13th century cypher machine. The depiction shows the inner disk edged with 30 ellipses, the inner/upper ring has 30 pointers-rays and the lower/outer ring has 30 pointers-rays, providing indication of 60 positions on the outer ring. That an alpha-numeric code was employed seems probable with the 28 letters/numbers of the Arabic alphabet plus perhaps, *i'jām* and *rasm*, providing a total of thirty, doubled and presumably recorded in a random order for the 60 positions on the outer ring, which in this example are blank. The number of positions maintains the same ratio as is depicted in Examples One and Two and Three, where the number of pointers-rays in the upper and lower rings of the device are the same, and this example has the same number of circles around the inner ring as there are numbers of pointers-rays in both the upper and lower rings, as is also the case with Examples One and Three. It seems therefore that the three disk type of cypher engine is here clearly depicted, with the ellipses - 'circles' edging the inner disk and with the rings of rays-pointers above and below the middle disk, with the pointers of both rings extending out to the same distance.

Perhaps the feline face in the centre, like the restored feline face in Example Three, and like the human face on the inner disk of Example One and Two, may have been markers of the specific type of cypher device, perhaps those with a human face related to foreign affairs and with feline type to the ruler's territory, or possibly was an indicator of the official office and rank to which this type of deciphering device belonged. The depictions of the human and feline faces on the inner disk of Examples One, Three and Six have a conspicuous vertical orientation mark, and this may originally have

---

³⁷ <http://jameelcentre.ashmolean.org/object/EA1978.2311>

³⁸ Allen 1991, 22-23; Cat. No. 11.

³⁹ Allen 2005, 36.

been the case for the restored face in Example Two and on the damaged face on Example Five. This marker's location was probably important, providing the position of the inner disk setting relative to the outer disk.

Fig. 9. Iran, Kashan early 13th c. frit-ware bowl under-glaze painted in blue and black. Acc. No. EA1978.2311 © Ashmolean Museum, University of Oxford

Conclusions

Artefacts carrying depictions of things are of course historical sources, and it is suggested that in this case they supply us with what has not been recorded in the surviving written sources, that is the general types and form of the mechanical cypher machines that were employed in the 12th -13th centuries on behalf of the Abbasid Caliph and Seljuk, Atabeg and Ayyūbid rulers for enciphered communications.

The absence from both the surviving contemporary 12th to 13th century sources and the modern literature of a recognised technical name for the cypher machine employed, that it is suggested is depicted in these six examples, although it was probably some form of the word for sun, *shamsa*, or *dā'ira*, and was perhaps related through its function of the conversion of an input into a different output, to the type of the device termed a *zā'icha* or *dā'ira*; and while there does not appear to be written record of this cypher machine's

method of use, nor is there any published record of the physical remains of this device from any archaeological site or collection known to the author, this should not be understood as being evidence of the absence of this cypher device and of its use in the 12th to 13th centuries. Nor should Nizām al-Mulk's reference in his *Siyāsat Nāma* to the lack of interest by the House of Seljuk in intelligence agents-the *barīd*, and al-Fatḥ ibn 'Alī Bundārī's reference in his *Tārīḥ daulat Āl-Salḡūq* to Sultan Alp Arslān saying to Nizām al-Mulk (d. 1092), we have no need for the *barīd*, as is also repeated by Nizāmī in his *Chahār maqāla*,⁴⁰ entirely blind us to the possibility that matters in this respect may have been quite the opposite of what was publicly recorded, or, that the situation in this respect may have changed, if not at the end of the 11th c. after the death of the Great Seljuk Sultans Alp Arslān and Malik Shah, then in the 12th century when some of these ceramics were painted.

As is the case with the suggested depictions of the reflected light signalling device with its parabolic mirror, light intensifier, lenses and filters,⁴¹ as with the depictions of what is suggested here are representations of a three disk and two rings of pointers cypher device on ceramics, the detailed depiction of scientific instruments-devices on "palace ceramics" have not to date been read as the 12th - 13th century depiction of scientific instruments⁴² - but rather have been described as "*balloons*", "*palmettes* and *split palmettes*", "*foliate arabesques*", "*Sun*", "*Solar device*", with probable rock-crystal lenses described as, "*lemons*"⁴³; likewise the depictions of the Jinn of the Land and of the Jinn of the Air, have in modern times been repeatedly termed, "*sphinx*," "*siren*" and "*harpy*"⁴⁴, while the representation in an inscription band on 12th and 13th c. *mina'i*, on lustre and on under-glaze painted ceramics that carry the depictions of mounted couriers

---

⁴⁰ For these passages see Silverstein 2007, 136-137 and fn.223.

⁴¹ Duggan 2016, proceedings forthcoming, as is also clearly recorded, carved in the reliefs on either side of the North door of the mosque at Divriği of 1229.

⁴² As seems to be the case with a restored Kashan late 12th c. lustre painted frit-ware bowl today in the Ashmolean Museum, University of Oxford, <http://jameelcentre.ashmolean.org/object/EA1978.2256>, described as a "*Bowl with human-faced sun*," which seems to depict a related device of disks and pointers, but the two sets of pointers face each other, presumably to read off accurately the co-ordinates of visible positions.

⁴³ Duggan 2016, proceedings forthcoming.

⁴⁴ Duggan 2015 *passim*.

and messenger pigeons and can be associated with the depiction of communications, of Arabic letters/numbers in encoded message boxes consisting of groups of letters/numbers, some colour coded in Red, Blue and Green, have frequently been described as, “*pseudo-inscriptions*”, “*pseudo-script*”, “*kufic*”, “*pseudo kufi*” etc., rather than presenting us with examples of the depiction of enciphered communications.

The visual evidence presented above can be understood to provide us with some contemporary evidence for the use of this type of cypher device. From the six examples above carrying the various depictions of variant types of this device, and there are other related examples⁴⁵ and fragments thereof, all of which were produced in

---

⁴⁵ There are other possibly related examples, one Fehvari 2000, 113, No. 137, CER2127TSR, described as Iran, 13th c. “*Pilgrim flask*”, moulded and painted in underglaze black, “*the sides have delicately moulded decoration depicting elephants, lions and peacocks. The disk-shaped flat surfaces having identical decoration showing the human faced sun with its rays painted in black under a clear turquoise blue glaze.*” On both sides of this 14 cm. high flask there is depicted a three disk type device with a human face on the inner disk and 13 pointers in the inner and 13 in the outer rings, 26 positions on the outer disk. There are no circles on the inner ring around the face. There is also the important *nakkash* depiction of a three disk type device in lustre on a bowl today in the Aga Khan Collection. It is described as: *a bowl with radiating design / Syria, 12th century / Fritware, lustre painted over an opaque white glaze, Ø 23.5 cm. Inscription (Arabic): (in central roundel) “Glory”; (exterior) min san³ Abi Mashhur khass (“one of the works of Abi Mashhur, special [royal?] commission”)* http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/22_amazing_ceramic_pieces_from_the_aga_khan_museum/ However, if this depiction represents one of these types of cryptographic devices, but with only 12 pointers-rays on the upper and 12 on the lower ring, 24 positions on the outer disk, and without either the circles or the face on the inner disk, it is difficult to be certain. A further example in lustre from the late 12th c., that might depict a type of this device has on the inner disk, a lion face surrounded by a series of dotted circles around the rim, but with only one ring of 20 pointers-rays, the rays crossing the outer border and is without the depiction of a middle disk or of the second-lower ring of rays and so there remains doubt if it represents this device_at: https://www.google.com.tr/search?q=sun+on+lustre+ceramics+islamic&rlz=1C1CAFB_enTR680TR680&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewiPusCq3oXUAhXEL1AKHZ0vCOEQ_AUIBigB&biw=1366&bih=662#imgdii=WXRtyDymQ0BKWM:&imgrc=BLI6H26mmizLJM. However, all three of these examples with a total of 20, 26 and 24 positions on the outer ring, may perhaps provide too few positions for an *abjad* numerical code-cipher. There is also a related group that may indicate a less explicit representation of this type of device, such as is depicted painted in black and cobalt-blue under-glaze on a Kashan 13th c. bowl, Fehvari 1998, No. 25. As also perhaps recalled in the rosette-like device in the centre with two outer rings on an early 13th c. Kashan underglaze-painted frit-ware bowl from the Nasli M. Heeramaneck Collection,

An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

Seljuk, Atabeg and Ayyūbid territory, it seems evident that a variety of the same basic type of three-disk cypher machine with two sets of pointers-rays were produced, probably largely made of inlaid brass, and that these advanced encryption-decryption devices, some at least employing three colours, red, blue and green, with the number of positions ranging from 44, with three examples given, to those examples with 50 and 60 positions, were in regular use in territories that acknowledged the Abbasid Caliph in the 12th-13th centuries.

If this interpretation of the material presented is correct, then the repeated statement that, "*the Seljuks chose not to create and maintain such a system* (of intelligence gathering)," is not correct; rather this contemporary visual material would indicate an extensive and rapid communication-intelligence system was employed by the Seljuks, and their successors in Iran in the 12th c., which does not seem to be altogether surprising.⁴⁶ It seems reasonable to suppose that these types of devices were employed for secure state communications elsewhere in this region, including in Rūm Seljuk territory in Anatolia.

It also seems evident from this interpretation that these ceramic works in gilded *mina'i* and those painted in lustre and in under-glaze paint depicting this type of device, were not produced for public sale, as no copies of the ruler's or of other types of cypher machine employed for secure communications would have been painted repeatedly on a variety of ceramics for sale to the public. Rather, it would seem these ceramics were produced on behalf of the ruler to official designs and orders, presumably in the hierarchy of the most expensive: *mina'i-haft rang*, then light reflecting lustre and

---

gift of Joan Palevsky (M.73.5.189) LACMA, Art of the Middle East: Islamic Department; as also in the under-glaze painted design on the interior of another 13th c. frit-ware Kashan bowl, also from the Nasli M. Heeramanek Collection, gift of Joan Palevsky (M.73.5.255) LACMA, Art of the Middle East: Islamic Department, where there are 2 rows of four pointers depicted, and the tips of the inner row join, in a manner similar to the pointers in Example one, Fig. 2, to a block of enciphered text below the encircling band of text. While the 12th c. overglaze lustre-painted frit-ware deep plate from the Nasli M. Heeramanek Collection, gift of Joan Palevsky (M.73.5.376) LACMA, Art of the Middle East: Islamic Department, with a mounted courier in the central disk and a series of rings extending out to the inscription band below the rim may also represent the design of this type of device. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Deep_Dish_or_Shallow_Bowl_LACMA_M.73.5.376_%282_of_2%29.jpg

⁴⁶ Eg., Silverstein 2007, 137.

then under-glaze ware in blue, black and reserve white, and that these ceramics formed official gifts for the relevant slaves of the ruler⁴⁷. This point would seem to be of some importance in the discussion of Kashan and of Kashan-style ceramics and Raqqa lustre painted frit-ware, concerning the matter of for whom these ceramics were made and where the designs came from, as it seems reasonable to suggest that production of this kind, carrying depictions relating to the methods and means of communication of the *barīd-istihbarat* was produced for and on behalf of the ruler, with these ceramics painted to state supplied designs.

Today it seems possible from the details of this communications instrument provided by the depictions recorded on the ceramic examples presented above, that working technical drawings from these designs can be drawn up, informed by the mechanical and engineering and *abjad* skills available to a 12th c. designer and engineer such as the Cizre born Badī' az-Zaman Abū l-'Izz ibn Ismā'īl ibn ar-Razāz al-Jazarī (1136-1206), as are recorded in his *Al-jāmi' bayn al-'ilm wa l-a'māl al-nāfi' fi sinā'at al-hiyal*, and it seems reasonable to think that a working replica of a 12th-13th century example of this '*shamsa*'-like, three disk cypher machine with two rings of pointers-rays, that it is suggested was employed by the *barīd-istihbarat* of the Abbasid Caliph, the Seljuks, Atabeğ and the Ayyūbids in the 12th and 13th centuries, could be reproduced today; as a related device, a brass working model of a rotary combination lock was made in 2010 from ibn ar-Razāz al-Jazarī's text and drawings of c.1200 A.D., and which is today exhibited at the Islamic Sciences & Technology History Museum⁴⁸, IBTTM, Gülhane, İstanbul, Turkey.

---

⁴⁷ It seems evident that some *mina'i* painted bowls carry the depictions of actual events experienced by *barīdī* - couriers in the ruler's service, including being attacked by mountain lions-panthers-wolves etc., eg: Kashan, Iran, *mina'i* frit-ware spouted jug, c. 1180-1219, Fitzwilliam Museum, Cambridge, no. OC.170-1946; c. 1200 *mina'i* frit-ware bowl, restored, Christies Sale 2335, Lot. 464, New York, Rockefeller Plaza, 31st August, 2010; Iran, 12th -13th c. *mina'i* painted frit-ware bowl, No. C.1234-1919, Victoria and Albert Museum, London, which appears to show the courier outriding a wolf, and, it seems reasonable to suggest, this design was painted on this bowl to be officially presented to this particular courier. For the later gifts of money and of robes of honour presented to *barīdī* for speedy delivery of messages by Sultan Baybars, see Thorau 1992, 105.

⁴⁸ http://etc.usf.edu/clippix/pix/brass-box-at-the-museum-of-turkish-and-islamic-art-in-istanbul_medium.jpg

Bibliography

- Allen, James W. *Islamic Ceramics*, Ashmolean-Christie's handbooks, Oxford, 1991
- Allen, James W. "Solar and celestial symbolism in Medieval Islamic Art" 34-41, in Ed. R. Hillenbrand, *Image and Meaning in Islamic Art*, Altajir Trust, London, 2005
- Arik, Rüçan-Arik, Oluş, *Tiles Treasures of Anatolian Soil: Tiles of the Seljuk and Beylik Periods*, Kale, İstanbul, 2008
- Arik, Rüçan *Kubad Abad*, İş Bankası, İstanbul, 2000
- Bosworth, Clifford E. "The Section on Codes and their Decipherment in Qalqashandi's Subh al-A'sha", *Journal of Semitic Studies* (1963) 8 (1): 17-33
- Bosworth, Clifford E. Codes: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V, Fasc. 8, 883-885, 1992
- Canby, Shelia R. Beyazit, Deniz. Rugiadi, Martina, "The Great Age of the Seljuqs," in, *Court and Cosmos*, The Metropolitan Museum of Art, New York, Yale University Press, 2016
- Charette, François, "The Locales of Islamic Astronomical Instrumentation", *History of Science*, Vol. 44, Part 2, 2006, 123-138
- Duggan, T. M. P., Şen, M. E. "On the Exercise of Coastal Control through Observation and Long Distance Communication Systems in Seljuk Territory in the XIIIth Century". *Phaselis II* (2016) 1-17. DOI: 10.18367/Pha.16002
- Duggan, T. M. P. Surviving Indications of the Communication Devices Employed in the 13th c. in Seljuk, Atabeg and Ayyubid Territory for Signaling by means of Light - 13. Yüzyılda Selçuk, Atabeylikler ve Eyyubi Topraklarında Işık ile Haberleşmeyi Sağlayan İletişim Araçlarına İlişkin Göstergeler, *Uluslararası XX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Sakarya, 2nd-5th November 2016, proceedings forthcoming
- Duggan, T. M. P. "The O'Grady factor and false resemblance – blinding Oriental-isms and misapprehensions of the 13th century in the absence of due contextualisation and a little common sense", Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, I. Dil, Talat S. Halman Kültür ve Edebiyat Çalıştay, Haziran 2015, *Talat Sait Halman'a Armağan Kitabı*, Ed. A. Arıkan, 2015, 178-198
- Duggan, T. M. P. "Taşdibi'ndeki Rum Selçuk Mânarı -The Rum Seljuk Mânar at Taşdibi", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve*

Michael Terrance Duggan

- Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Aydın, 22nd -25th October, 2014, proceedings forthcoming
- Duggan, T. M. P. Veil of Light, *Mediterranean Journal of Humanities*, mjh.akdeniz.edu.tr, IV/1, 2014, 129-157.
- Fehevari, G. *Ceramics of the Islamic World*, I. B. Tauris, London, 2000
- Fehevari, G. *Pottery of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*, Kuwait, 1998
- Frankopan, Peter, *The First Crusade: The Call From The East*, The Bodley Head, London, 2012
- Al-Kadi, Ibrahim A. "Origins of cryptology: The Arab contributions," 1992, *Cryptologia*, 16:2, 97-126
- Hattstein, Markus - Delius, Peter, Eds. *Islam: Art and Architecture*, Könemann, 2000
- Holt, Peter M. "The Īlkhān Ahmad's Embassies to Qalāwūn:Two Contemporary Accounts", 212-216, Ed. G. Hawting, *Muslims, Mongols and Crusaders*, Routledge, London, 2004.
- Kalter, Johannes, "Die Höfe-Zentren der Macht-Zentren der Kunst-Verbreiter des Glaubens," 77-105, Hrs. H. Forkl, J. Kalter, T. Leisten, M. Pavaloi, *Die Garten Des Islam*, hansjörg mayer, Stuttgart, London, 1993
- The Book of the Thousand Nights and One Night rendered into English from the literal and complete French translation of Dr. J. C. Madrus by P. Mathers*, London, Routledge, 1996, Vol. III
- Jenkins-Madina, M. *Raqqa Revisited: Ceramics of Ayyubid Syria*, Metropolitan Museum of Art, New York, 2006
- Link, David, "Scrambling T-R-U-T-H: Rotating Letters as a Material Form of Thought," *Variantology*, 248-249
<http://d13.documenta.de/research/assets/Uploads/DavidLinkScramblingTruth2010100dpi.pdf>.
- Mansour, N. *Sacred Script: Muhaqqaq in Islamic Calligraphy*, I.B. Tauris, London, 2011
- Melikian-Chirvani, A. S. *Islamic Metalwork from the Iranian World, 8-18th Centuries*, London, 1982
- Ragheb, Youssef, *Les messagers volants en terre d'Islam*, CNRS editions, Paris, 2002
- Rumi 2006, *Rumi Poems*, Ed. P. Washington, Alfred A. Knopf, New York-London-Toronto, 2006
- Saliba, George, "Artisans and Mathematicians in medieval Islam" *Journal of the American Oriental Society*, cxix 1999, 637-645

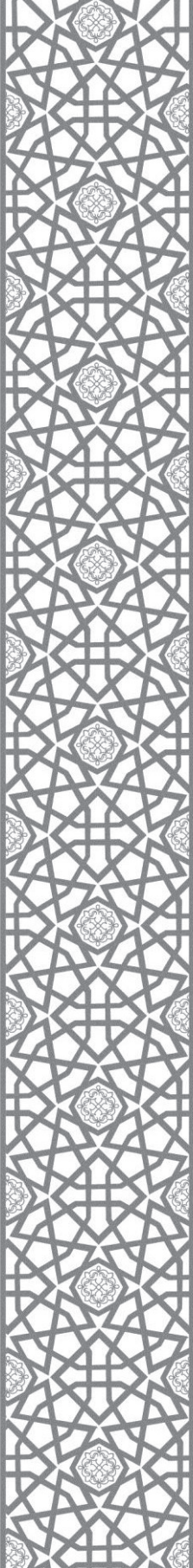
An Interpretation of Some Seljuk, Atabeg and Ayyūbid Mina'i, Lustre ...

Silverstein, Alan J., *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*,
Cambridge University Press, 2007

Tekeli, Sevim- Dosay, Melek- Unat, Yavuz, *Bedi'üz-Zaman Ebu'l-İzz İsmail
b.er-Rezzaz El-Cezeri, el-Câmi beyne'l-İlm ve'l-Amel en-Nâfi fî
Sinaâti'l-Hiyel*, TTK, Ankara, 2002

Thorau, Peter, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the
Thirteenth Century*, Trans. P. M. Holt, Longman, Essex, 1992

KİTAP TANITIMI

SELÇUKLU TARİHÇİLİĞİ'NE BAŞLARKEN

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU,
Cihat GÜLER, Mehmet ÖZER, Mehmet ÖZTEMEL

Hasan KOZAN*

Ülkemizde son dönemlerde tarihe olan ilgi ve alakanın giderek artmasıyla insanlar daha çok araştırma yapmaya başlamışlardır. Ancak, ne yazık ki araştırmalara nereden başlanmasının gerektiğini gösteren eserlerin az oluşu tarih araştırmacılığına yeni başlayanlar için büyük bir problem teşkil etmektedir.

2017 yılının Mayıs ayında ilk baskısı Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları'ndan çıkan "Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken" adlı eser bu probleme yönelik hazırlanmış eserlerden biridir. 521 sayfalık eserin editörlüğünü Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU yapmıştır. Yazarları ise, Cihat GÜLER, Mehmet ÖZER ve Mehmet ÖZTEMEL'dir. Selçuklu Tarihçiliği'ne başlayan ve başlayacaklar için âdeta bir kılavuz niteliği taşıyan bu kitapta; hangi kaynağın kim tarafından yazıldığı, el yazması nüshalarının nerede buldukları, eserin neşredilip edilmediği veya çevrilip çevrilmediği, eserin hangi dilde yazıldığı, içerik olarak neleri ihtiva ettiğini gösteren oldukça faydalı bilgiler ile donatılmıştır. Kitabın yararlanılan kaynaklar bakımından oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklu Tarihine kaynaklık eden pek çok eser tek tek araştırılmış ve düzenli bir tasnife tâbi tutulmuştur. Yazarlar kitabı, Selçuklu Tarihinin Yazılı Kaynakları ve Selçuklu Tarihiyle İlgili İnceleme ve Araştırmalar olarak iki ana bölüm halinde ele almışlardır.

Kitabın birinci bölümünü teşkil eden Selçuklu Tarihinin Yazılı Kaynakları kısmında ilk olarak Selçuklu Tarihine kaynaklık eden eserlerin adlarının topluca bulunduğu bibliyografik eserlerden sırayla bahsedilmiştir ki, bu konu çoğu zaman sahanın uzmanları dışında pek bilinmeyen bir husustur. Daha sonrasında ise, yazılı

---

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

kaynaklar on üç alt başlık altında türlerine göre ele alınarak eserler tasnif edilmiştir. Kitapta kaynakların türlerine göre ayrılması araştırmacıların işini bir hayli kolaylaştırarak kitaba olan ilginin daha çok artmasına olanak sağlayacak niteliktedir. Eserler kitapta ele alınırken detaylı bir biçimde, eserin müellifinin kim olduğu, içinde neler anlatıldığı, eserin neden önemli olduğu, eğer çevirisi varsa kim tarafından çevrildiği gibi bilgiler verilmektedir. Bunlara ek olarak birinci bölümün sonuna Ayrıntılı İndeks kısmı eklenerek eserin adı, yazarı, dili, yazarın hangi dönemde yaşadığı hatta çevirisi var ise kim tarafından çevrildiği burada verilmiştir.

İkinci bölüm olan Selçuklu Tarihiyle İlgili İnceleme ve Araştırmalar bölümünde Selçuklu tarihi ile ilgili İnceleme ve Araştırmalara yer verdikten sonra, bunlar da kendi aralarında tasnif edilerek Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları ve Selçukluların bir uzantısı olan Atabeylikler hakkında yapılan araştırmalar kaynakça şeklinde araştırmacılara sunulmuştur. Bunların yanı sıra yapılan savaşlar ve Haçlılar ile ilgili olan araştırmalar da unutulmamıştır. İkinci bölümün son kısmında ise, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti ele alınmış, Selçuklularda sosyo-kültürel hayat, dini hayat, eğitim ve bilim, sağlık ve sağlık kurumları, sanat ve mimari, ekonomik hayat, teşkilat ve biyografi alanında yapılan inceleme ve araştırmalar okuyuculara kaynakça şeklinde sunulmuştur.

Kitabın arka sayfalarında ise Selçuklular Soy Ağacı ve Haritalar bölümü yerleştirilmiştir. Soy Ağacı bölümünde Selçuklu Hanedan üyelerinin bulunduğu ve hangi hanedan üyesinin, hangi Selçuklu Devleti'ni kurduğu açık bir şekilde şema ile gösterilmiştir. Devam eden sayfalarda Selçuklular kendi aralarında Türkiye Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları şeklinde tasnif edilerek soy kütükleri verilmiştir. Kuşkusuz bu soy ağacı bölümü yapılacak olan araştırmalarda isim karışıklıklarını önlemede büyük kolaylık sağlamıştır. Haritalar bölümünde Selçuklu Tarihi'nin çeşitli konuları hakkında bilgilendirici ve idraki kolaylaştıracak haritalar kullanılmıştır. Bu haritalar biz araştırmacılar için olaylara farklı bir bakış açısı getirmemizde büyük bir önem sağladığından çok yararlı bir bölüm oluşturmuştur. Zira, Selçuklu tarihi coğrafyasını gösteren bu haritalar, Selçukluların çağlar ötesinden günümüzde bile hâla önemini yitirmeyen bir coğrafyada hâkimiyet kurduklarını ortaya koymaktadır.

Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken

Kitap, genel olarak akıcı ve sade bir dil ile kaleme alınmıştır. Hassas bir dipnot kullanımı ile kullanılan eserlerin oldukça fazla olması, eserin titiz bir çalışmanın ürünü olduğunu gözler önüne sermektedir. Kapak tasarımı, kağıt kalitesi ve yazı fontu olarak da isabetli bir seçim yapılmış ve böylelikle okuyuculara büyük bir kolaylık sağlanmıştır. Şimdiye kadar yapılmış aynı özellikleri taşıyan çalışmaları tamamlayıcı nitelikteki en önemli eser olduğu da bir gerçektir. Selçuklu Tarihi ve hattâ başka alanlarda da araştırma yapacak olan araştırmacıların, kaynakları toplu bir şekilde bulabileceği bir eser olması, eseri bir hayli kıymetli kılmaktadır. Kitap, döneme ilgisi olan herkesin mutlaka elinde bulundurması gereken bir başucu kitabı niteliğindedir. Ancak konusu itibari ile dönemle ilgilenmeyen sıradan okuyucular için ağır ve sürükleyici olmayan bir üsluba sahiptir. Kısacası eskilerin deyiimi ile “ Erbâbına müteallik”, bilmek ve bulmak zorunda olanların başvurduğu bir çalışmadır.

**Necmettin Erbakan Üniversitesi
Kültür Yayınları**

Cilt : Sıvama Cilt

Sayfa : 522

ISBN : 978-605-4988-13-6

Temin : N.E.Ü. Sağlık, Kültür ve
Spor Daire Başkanlığı

0332 221 0 561

Konya, 2017

İSLAM MİMARİSİNDE ANLAM VE SEMBOL

Ahmet ÇAYCI,

Muzaffer YILMAZ*

Kitabın giriş kısmı; sanat tarihine yönelik yapılan çalışmaların yöntemsel farklılıkların nedenlerini izah ve kitabın ele alınış tarzına bağlı olarak yapılmış çalışmaların genel bir tanıtımından oluşmaktadır. Giriş kısmı dışında eser; *Mimarinin Bilimsel Paydaşları*, *Geometriden Mimariye*, *İslam Mimarisinden Örnekler*, *Mimari ve Plan Elemanları*, *Taşıyıcı Elemanlar ile Geçiş ve Örtü Elemanları ve Süsleme Elemanları* adlı altı kısımdan müteşekkil olup bu kısımları kitabın son bölümü olan Sonuç kısmı izlemektedir.

Mimarinin Bilimsel Paydaşları kısmında, plastik sanatların bir dalı olan mimarinin oluşum sürecine; felsefe, tasavvuf, sosyoloji, psikoloji, mitoloji, edebiyat, coğrafya, tarih, metafizik, astroloji, matematik ve geometri gibi disiplinlerin etkileri irdelenmiştir. Bu disiplinler içerisinde felsefe, tasavvuf ve matematik-geometrinin mimariye tesirleri üzerinde özel olarak durulmuştur.

Geometriden Mimariye adlı kısımda; önce geometri etimolojik olarak ele alınmış, daha sonra üçgen, kare, yıldız, daire, küp, çokgen ve nokta gibi geometrik şekillerin tanımı yapılarak, bir mimari eserin oluşumuna etkilerine değinilmiştir. Bu değinimde; geometrik şekillerin plan düzlemindeki katkılarının yanında, geometrik şekillerin felsefi arka planlarıyla mimariyi oluşturan temel prensipler arasındaki ilişkide belirtilmiştir. Bu kısımda, özellikle kare-daire ve mimari ilişkisinin ibadethanelerin oluşum prensiplerine tesirlerinin irdelendiği kısımlar dikkat çekicidir.

Kitabın üçüncü bölümü *İslam Mimarisinden Örnekler*, dördüncü bölümü *Mimari ve Plan Elemanları*, beşinci bölümü *Taşıyıcı Elemanlar ile Geçiş ve Örtü Elemanları*, altıncı bölümü ise *Süsleme Elemanları* adını taşımakta olup bu dört bölümde; kitabın daha

---

* Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Öğretim Üyesi

önceki iki bölümünde izah edilen ve temellendirilen düşüncelerin mimariye, yapı türlerine, yapı elemanları-öğeleri ile plan ve süsleme özelliklerine tesirleri açıklanmıştır. Kitabın katalog kısmı olarak da değerlendirilebilecek bu kısımlarda çok sayıda örneğe ve yoğun görsel malzemeye yer verilmiştir. Şehir, külliye, saray, namazgâh, cami, medrese, kervansaray, konut, bedesten, kale, hamam, türbe gibi yapıların; taç kapı, minare, pencere, mihrap, minber, eyvan, avlu, şadırvan, sebil, selsebil gibi plan-yapı elemanlarının; ayak, sütun, payanda, kubbe, tonoz, tromp, kemer gibi taşıyıcı ve örtü elemanlarının oluşumları ve mimarideki kullanım prensipleri, fonksiyonellerinin dışında, ikonografik-ikonolojik taraflarıyla, taşıdıkları sembolik değerleri bakımından ele alınmıştır. Bir kubbenin sadece yarım küreden ibaret bir mimari öge değil, aynı zamanda göğün bir stilizasyonu olduğu, menar yani ışık kökünden türeyen minare ile göğe yükselmesi arasında doğrudan bir sembolik ilişki bulunduğu, sarayların yükseklerde konuşlanmasıyla gök-iktidar ilişkisi arasında dolaylı bir anlam birlikteliğinin olması ya da pek çok farklı kültürde değişik örneklerini gördüğümüz çarkifelek motifinin sadece geometrik bir şekilden ibaret olmayıp, aslında bir güneş simgesi ve göksel hareketlerin temsili olarak yeniden doğuş gibi sembolik bir anlamı ihtiva ettiği, kitabın bu kısımlarında ifade edilen satır başlarından sadece bir kaçıdır.

Kitabın son bölümü olan *Sonuç* kısmında yazar, kitabın yazılış amaçları-gerekçelerinden bahsetmiş ve çalışmanın genel bir değerlendirmesini yapmıştır.

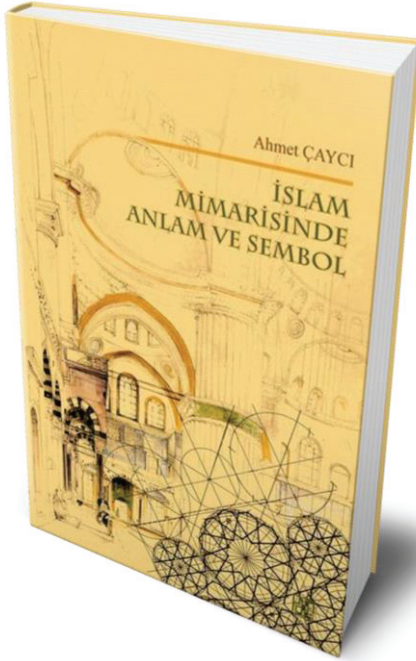
Ahmet Çaycı, kendisinin de eserin sonuç kısmında belirttiği üzere, 2017 yılında Palet Yayınları'ndan çıkan *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol* adlı kitabında; İslam Mimarisinin arka planındaki görünmeyenleri göstermeyi amaçlamıştır. Bugüne kadar, sanat tarihine yönelik yapılan çalışmaların büyük bir bölümünü -genel hatlarıyla- tespit etme ve kataloglama üzerine yapılmış yayınlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte, sanat tarihi merkezli böyle bir çalışmayı yaparken tespit-deskriptif değil, ikonografik-ikonolojik bir ele alış tarzını benimseyen Çaycı'nın, daha önceki çalışmalarının (tez, kitap ve makale) paralelinde bir seyir izlediğini söylemek mümkündür¹. Her ne kadar sanat tarihini tespit-deskriptif yönüyle

---

¹ Bkz. Ahmet Çaycı (2002). *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara; Ahmet Çaycı (2008). *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul; Ahmet Çaycı (2015). *Oryantalizm Oksidentalizm ve Sanat*, İnsan

İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol

ele almayan ve *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol* ile benzer bir mahiyet arz eden çeşitli yayınlar bulunsa da, bunların bir kısmı çeviri eser, diğer kısmı ise büyük oranda batı sanatı (özellikle resim sanatı merkezli) merkezli çalışmalardan oluşmaktadır². Bu açıdan bakıldığında *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol* adlı çalışma, konuyu İslam Mimarisi özelinde geniş çaplı bir şekilde ele alan ve yerli bir bilim insanı tarafından yazılan ilk eser olması bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Palet Yayınları

Cilt : Karton Kapak

Sayfa : 268

ISBN : 978-605-2338-09-4

Temin : Palet Yayınları

0332 353 62 27

Konya, 2017

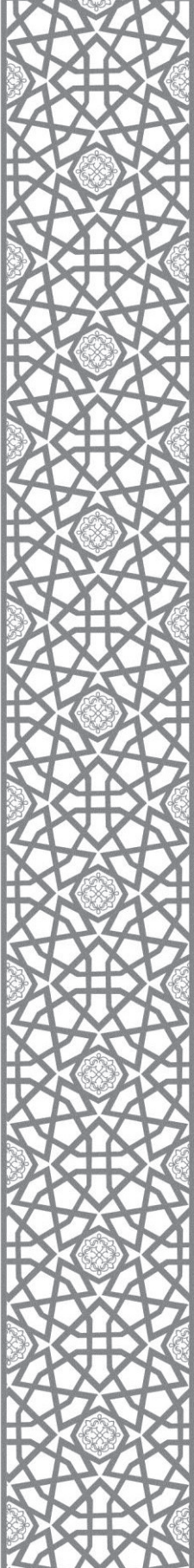

Yayınları, İstanbul; Ahmet Çaycı (2016). İslam Mimarisinde Anlam Meselesi, *Sosyoloji Divanı*, S:7, Konya, s.189-203.

² Bkz. Tirus Burkhardt (2017). *Doğuda ve Batı'da Kutsal Sanat*, İnsan Yayınları, İstanbul; Bedrettin Cömert (2008). *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Yayınları, İstanbul; Uşun Tükel ve Serap Yüzgüller Arsal /2014). *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul; Engin Akyürek (1996). *Bizans'ta Sanat ve Ritüel*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

ETKİNLİKLER / KONFERANSLAR

HER ŞEY MERV'DE BAŞLADI TÜRKiSTAN'DAN ANADOLU'YA MATEMATİK BİLİMLERİ TAKRİR, FELSEFİ BİLİMLERİ TAHKİK ETMEK

Sinan YILMAZ*

Konya Büyükşehir Belediyesi ve Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen şehir konferansları çerçevesinde İstanbul Medeniyet Üniversitesinden Sayın Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU 11 Mart 2017 tarihinde “*Her Şey Merv’de Başladı Türkistan’dan Anadolu’ya Matematik Bilimleri Takrir, Felsefi Bilimleri Tahkik Etmek*” başlıklı bir konferans gerçekleştirdi.

Fazlıoğlu geçmişimize yönelik bir takım sorular çerçevesinde bir sunum yaptı. Sunumda şu sorular gündeme geldi. Soru ve sorunlarla karşılaştıklarında atalarımız nasıl bir tepki gösterdiler? Refleksleri ne idi? Bu soruları nasıl kavramlaştırdılar? Ne tür yargılara vardılar? Ne tür yerlerde kullandılar? Ne tür çözümler geliştirdiler? Fazlıoğlu’na göre geçmiştekilerin bu sorulara yönelik yaklaşımlarını yakalayabilirsek bugün yeniden üretebilme becerisini gösterebiliriz.

Fazlıoğlu herhangi bir medeniyet okuması yaparken üç temel kavramın dikkate alınması gerektiğini söyler:

- ◆ Hayat görüşü
- ◆ Dünya resmi
- ◆ Dünya tasavvuru

Fazlıoğlu’na göre İslâm, sadece basit anlamda bir itikâdî sistem ya da basit anlamda bir din değildir. İslâm aynı zamanda itikâd ilkelerini bir hayat görüşüne dönüştüren, bir metafiziğe dönüştüren, bir medeniyet öznesine dönüştüren bir dindir. Bunu önemli görür çünkü Yahudilik bunu yapamamıştır. Fazlıoğlu, konuşmasına şu satırlara vurgu yaparak devam etmiştir: “Yahudilikte

---

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

itikâdî bir sistem vardı fakat 1200'lere kadar sahip olduğu itikâdî ilkeleri bir sisteme dönüştüremedi. Hristiyanlık bunu denemeye kalktı dağıldı. Ama İslâm hayat görüşü ilkelerini tarihte ilk defa metafiziğe dönüştüren ve bu metafizikten hareket ederek mevcut dünya resimleriyle entegre olarak farklı dünya tasavvurları üretip, tüm insanlığı belirleyen bir medeniyet inşa etti. Dolayısıyla İslâm sadece bir itikâdî sistem değil aynı zamanda bir hayat görüşü, bir tür aksiyomatik yapı, bir tür metafizik çanaktır. Hayatı bir okyanus gibi düşünürsek suyun üzerinde durulmaz. Suyun üzerinde durmak için sert bir cisme ihtiyacımız vardır. Dolayısıyla aksiyomatik sistemler ya da metafizik çanaklar bizim bu hayat dediğimiz okyanusta üzerine basacağımız en temel zemini oluştururlar. Olaylara bu zemin içerisinde bakarız.”

Fazlıoğlu'na göre İslam metafiziğinin üç temel ilkesi vardır:

1. Tevhid; bizim düşüncemizin ilkesidir. İtikâdımıza karşılık gelir.
2. Adalet; eylemlerimizin ilkesidir. Nazariyatımıza karşılık gelir.
3. Muhabbet; davranışımızın ilkesidir. İrfanımıza karşılık gelir.

Tevhid İslâm'dan önce bütün peygamber gönderilmiş kavimlerin dinlerinde var ama tevhid inancını aklın ilkesi haline dönüştüren İslâm dinidir. Yahudi kelamı İbn Rüşd'ün talebesi olan İbn Meymun (Ö. 1190) ile başlar. Hristiyan kelamı ise 1200'lerden sonra Aquinalı Thomas (Ö. 1274) gibi kişilerle ortaya çıkmıştır. Fazlıoğlu'na göre bu dinler İslâm'ın tecrübesinden hareket ederek kelamını kurabilmişlerdir.

Fazlıoğlu, İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde “orta dünyada” kadim kültürlerle ait inanılmaz bir bilgi birikiminin olduğunu ve bu bilgi birikimiyle hesaplaşmanın kolay olmadığını ifade eder. İslâm bunlarla yüzleştiği zaman, Müslümanların bir başarısı var, bir risk göze almışlardır. Bu risk farklı kültürlerle yüzleşme riskidir. Müslümanlar önce kendi hayat görüşlerini formüle etmişlerdir. Fazlıoğlu'na göre tercüme hareketleri başlamadan önce, Kûfe ve Basra'da Müslümanlar şunları gerçekleştiriyorlar:

1. Dil bilimlerini kuruyorlar.
2. Usûl-i fikhî kuruyorlar.
3. Fûru-ı fikhî kuruyorlar.
4. İtikad ve kelamı kuruyorlar.
5. Meğâzi ve siyer bilimlerini kuruyorlar.

Her Şey Merv'de Başladı...

Fazlıoğlu sözlerine şu satırlarla devam etmiştir: “Özellikle usûl-i fıkıh İslam hayat görüşünün omurgasıdır. Çünkü algoritmik düşünceyi temsil eder. Algoritmik düşünce girdiler yani değişkenler, süreçler yani işlemler ve sonuçlar ve bunların denetlenmesi ve bunların tekrar edilebilirliğine dayalı düşünce tarzına denir. Bu, usûl-i fıkıhın yöntemidir. Usûl-i fıkıh formel bir düşünme biçimidir. Bu açıdan Müslümanlar Basra ve Kûfe’de Hz. Ali’nin, Hz. Ömer’in ve Abdullah bin Mesut’un düşüncesini sentezleyerek bir algoritmik düşünceyi inşa etmek için, “akıl” kelimesini “sır” kelimesinin zıttı olarak kullandılar. Yani hesabı verilemeyen, açıklanamayan, temellendirilemeyen mistik unsurlara karşı akıl kavramını kullandılar. Çünkü İslâm’ın tevhid ilkesinin gereği olarak evrende zaman-mekân dâhilinde beşer tarafından idrak edilemeyecek hiçbir unsur olamaz. Tevhid sadece Yüce Allah’ı zaman ve mekân üstü kabul eder. O’nun dışındaki her şey tanımlanabilir, açıklanabilir, sınırlandırılabilir bir özellik göstermek zorundadır.”

Fazlıoğlu’na göre bu süreci Müslümanlar Bağdat’a gelinceye kadar üç kavramla götürmüşlerdir.

1. Önce yayıldıkları coğrafyayı *tevarüs* etmişlerdir.
2. Sonra *temellük* etmişlerdir.
3. Sonra *temessül* etmiş, özümsemişlerdir.

Sonrasında tercüme ve telif yapmaya başlamışlardır. Ancak Fazlıoğlu yaygın bir yanılgıya dikkat çekerek, Batı oryantlizminin iddia ettiği gibi İslâm medeniyetinde düşünme ve kültür faaliyetinin tercümelerle başlamadığını söyler. Ona göre bu büyük bir yalandır. Hiçbir medeniyette tercüme bir şey başlatmaz. Tercümeler ancak yolda olan bir düşünce hareketini beslemek için yapılır. Müslümanlar zaten kendi güzergâhlarını kurmuşlardı, yola çıkmışlardı. İhtiyaçları hâsıl olduğu için tercümeleri yaptılar. Bakıldığı zaman yapılan tercümelerde bir tane uyduruk eser yok, hepsi dönemin en önemli eserleridir. Ayrıca tercüme için dilin önemine de dikkat çeken Fazlıoğlu, bu eserlerin önemli ya da önemsiz olduğunu anlamak için dilin çok gelişmiş olmasının gerekliliğine vurgu yapar. Yani sadece bu eserleri anlamak yetmez. Aynı zamanda bunları kendi dilinize aktarmak için dilinizin gelişmiş olması lazım. Dolayısıyla oryantlistlerin iddia ettikleri gibi tercümelerle bu iş başlamamıştır.

Fazlıoğlu, İslam medeniyetinin en büyük başarılarından biri olarak Akdeniz medeniyet havzasını genişletmesi olarak görür. İslâm

Çin'den Endülüs'e kadar tüm Akdeniz medeniyetinin havzasını genişletmiştir. İran ve Orta Asya'yı Batı medeniyetine dâhil etmiştir. Tüm bu kültürü tek bir masada toplamış, mukayese etmiş ve tashih etmiştir. Ona göre bu medeniyet aynı zamanda bir ihya hareketidir. Kendisi sözlerine şöyle devam eder: "İslâm zannedildiği gibi canlı medeniyetlerle temas kurmamıştır. Ölü medeniyetlerle, birikimlerle muhatap olmuş ve bunları diriltmiştir. Bunlara karşı bir ihya, tashih, inşa ve mukayese hareketidir. Bu hayat görüşüne mensup insanlar, bu dünya resimlerini farklı şekillerde ele aldılar. Örneğin kimisi Aristotelesçi sistemle entegre etti, kimisi Platoncu sistemle entegre etti ve farklı dünya tasavvurları ortaya çıktılar. Bu noktada İbn Sînâ ile Gazzâlî'nin hayat görüşü arasında hiçbir fark yoktur. Bu bize atılmış çok büyük kazıklardan biridir. İbn Sînâ Hanefî kadısıdır, Maturidî'dir ve fetva verir. Hayat görüşü açısından hiçbir fark yoktur. Ama mevcut dünya resimlerini bu hayat görüşlerine entegre etmeleriyle farklı dünya tasavvurları inşa etmişlerdir. Zaten İslam medeniyeti tek biçimciliği reddeden bir medeniyettir. Hakikat tektir fakat hakikat çok anlamlıdır, çok katmanlıdır. Dolayısıyla bu hakikatin idraki de farklı olacaktır. Tek biçimcilik Adorno'nun tabiriyle 'aydınlanmanın insanlığa yaptığı en büyük kötülüktür.' Tek bir biçim, tek bir sistem, her konuda tek bir bakış açısı İslâm medeniyetinin reddettiği bir şeydir."

İnşa döneminde Müslümanlar kadim kültürleri alıp kendi hayat görüşleriyle farklı entegrasyonlar kurup farklı dünya tasavvurları ürettiler. Fazlıoğlu bu dönemde üç büyük sistemin kurulduğunu söyler:

1. İbni Sînâ'nın kurduğu sistem.
2. Birûni'nin kurduğu matematiksel sistem.
3. Kahire'de İbn-i Heysem'in kurduğu sentez bir sistem.

Ona göre bu sistemler İslâm medeniyetinin inşa döneminde ulaştığı en son noktadır. Bu sistemler belli noktalarda inşa döneminin sınırlarını göstermektedir.

İslâm medeniyetinin 1040'a geldiğinde büyük bir politik krizle karşı karşıya kaldığının altını çizen Fazlıoğlu, Gaznelilerin kurduğu devleti saymazsak İslâm medeniyetinin bu dönemde küçüldüğünü ifade eder. Siyasal ve düşünsel parçalanmaların büyük bir patlak verdiği bu dönemde, her şehirde neredeyse bir fıkıh mezhebi ortaya çıkmıştır. Tam da böyle bir ortamda Selçukluların

Her Şey Merv'de Başladı...

tarikh sahnesine çıktığını söyleyen Fazlıoğlu, bu devletin önemini bir Arap milliyetçisi olan Hasan İbrahim Hasan'ın sözleriyle aktarır: "Selçuklular olmasaydı bugün İslâm, Arap dünyasına sıkışmış bir mahalli kültür olarak kalırdı."

Merkezi devlet fikrinin Selçukluların İslâm dünyasına bir hediyesi olduğunu belirten Fazlıoğlu, bu noktada siyasetin önceliği ve önemine özellikle vurgu yapar. Ona göre siyaset önemlidir çünkü siyasetin olmadığı yerde adalet ve hukuk olmaz. Hukuk olmayan bir yerde öngörülebilir bir hayat olmaz. Öngörülebilir bir hayat olmayan yerde hiç kimse bir iş yapamaz. Hukuk yani fıkıh her şeyden öncedir. Kendisi Gazzâlî'ye ait "Eman olmayan yerde iman olmaz" şeklindeki sözlerle siyasetin önemine vurgu yapar ve ölüm korkusu, gelecek kaygısı olan bir yerde insanın imanıyla tefekkür edecek bir vaktinin olmayacağını altını çizerek. Onun için öngörülebilir bir hayatın asgari şartı hukuktur.

Devlet sistemini kurup hukuk sistemini oluşturduktan sonra sıra İslâm dünyasının zihni birliğini sağlamaya gelmiştir. Akılların parçalanmışlığı nasıl giderilecek? Fazlıoğlu, bu noktada üç operasyon yapıldığına işaret eder: Tahkik, tahrir, talim.

Ancak öncesinde kavramları ele almanın gerekliliğine vurgu yapar. Ona göre kavramlarla düşünmeyen bir kültür olgu ve olaylara nazar edemez. Nazariyyeti olmayan bir kültür de olgu ve olayları bilemez, anlam veremez ve meşruiyet sağlayamaz. Fazlıoğlu beş önemli kavram tespit eder: Tahkik, takrir, takrib, tahrir, tetkik. Ayrıca İslâm medeniyetinin ilk dört yüz yılda, özellikle Gazzâlî'den sonra bittiği şeklindeki İngiliz propagandasını bırakmamız gerektiğini söyler ve şu ifadeleriyle bir takım tespit ve önerilerde bulunur: "Öncelikle öğrenmemiz gereken şey dil ve mantıktır. Türkçeyi iyi kullanmayı ve kavramlarla düşünmeyi öğrenmemiz lazım. Günlük dille olmaz bu. Her ne kadar klasik mantık çok önemli olsa da burada mantıktan kastettiğimiz bu değildir. Düşünme nedir? Tefekkür nedir? Nasıl düşünülür? Tanım nasıl yapılır? Önerme nasıl kurulur? Çıkarım nasıl yapılır? Tabi ki bütün bunları yaparken gönül yürütmeyi de unutmamamız gerekir. Akıl yürütmeyi öğretirken gönül yürütmeyi de öğretmemiz lazım insanlara. Örneğin Cengizhan, Hitler gibi kimseler çok akıllı insanlardı fakat irfanları yoktu. Dolayısıyla ikisini öğretmemiz lazım ama akıl yürütmeyi bilmeden gönül yürütmeye geçemeyiz. Usûl olması lazım. Düşünmeyi öğrenmek itikat, iman kadar önemlidir. Lafızların içi boş olmamalıdır. Aynı şekilde din

dilinin de hayatta bir karşılığı olmalı. Gaz vermekle olmaz. İnsanların değişmesinin sebebi de budur. İnsanlar ahlaksız oldukları için değişmiyorlar. Sahip oldukları dil olgu ve olayları konuşmaya yetmiyor ve o dili terk ediyorlar. Örneğin ülkemizde adaletle ilgili tek bir kitap yok. Adalet nedir? Osmanlı bu anlamda küçümsenir. Oysaki iki bin tane siyasetname var o döneme ait! Şiiri terk ettik kelimelere sığmıyoruz. Kelimelerin çatısı bu kadar dayanıyor. Nesneyi terk ettik ve nesneyle yüzleşmeye korkuyoruz. Sadece fiziksel nesne değil, matematiksel, tarihsel her türlü nesneyi terk ettik. Bunlarla yüzleşemiyoruz. Nesne ve resimler değişti. Biz hala eski resimlerle ve o resimlere ilişkin yorumlarla iş görmeye çalışıyoruz. Onun için terimleri çok ciddiye almamız gerekiyor.”

Fazlıoğlu önemli gördüğü beş kavramı şu şekilde açıklar;

Tahkik; herhangi bir sorunu delilleriyle düşündürmektir. Gerekçeleriyle birlikte ispat edebilmektir.

Takrir; deliller arası tutarlılığı gözeterek düşündürmektir.

Takrib; delillerle sonuç arasındaki tutarlı ilişkiyi gözeterek düşündürmektir.

Tahrir; herhangi bir düşünme faaliyetinde konunun esasından olmayan zevaidi atarak düşündürmektir.

Tetkik; en üst seviyedir. Delillendirmenin delillendirmesini yaparak düşündürmektir. Yani nasıl delillendirme yapıyoruz formel anlamda.

Ona göre Merv’de yapılan budur. Bu beş madde formüle edilmiştir. Fazlıoğlu Merv’in özelliğini istikrar olarak belirler. Çünkü orada Sultan Sencer 65 yıla yakın hükümdarlık yapmış ve dönemin 60’a yakın birinci sınıf matematikçileri, en büyük filozofları, fizikçileri, astronomicileri hepsi Merv’de Sultan Sencer’in etrafında toplanmıştır. Fazlıoğlu bu istikrar döneminde Selçuklu entelektüellerinin siyasette yapılarına benzer şekilde, İslam medeniyetine çekidüzen verdiklerini ifade eder. Onlar bu beş kavramı kullanarak üç basamakta düzenlemeyi yapmışlardır. Fazlıoğlu birinci basamağı tahkik olarak belirler. Buna göre;

Tahkik felsefi ilimlere yapılan bir operasyondur. Yani Akdeniz dünyasında üretilmiş tüm felsefi külliyatı gözden geçirip yeniden telif etmişlerdir. Tarihte ilk defa doktrinel felsefe terk edilip perspektif

Her Şey Merv'de Başladı...

felsefeye geçilmiştir. Perspektif realizm yaklaşımını geliştirmişlerdir. Fazlıoğlu bu dönemde tarihsel epistemoloji çalışmalarının da yapıldığını ifade eder. Böylece bilgi tarihselleştirilmiş, beşerileştirilmiştir.

Fazlıoğlu İslâm filozoflarının ilk defa tarihte Yunanî tarzda felsefenin dışında, farklı felsefe yapabilme imkânının olduğunu gösterdiklerini tespit eder. Hocamızın Gazzâlî ile ilgili tespitleri dikkate değerdir: “Gazzâlî İslâm medeniyetini Yunanlaşmaktan, Farslaşmaktan, Araplaşmaktan Türkleşmekten kurtarmıştır. İslâm medeniyetinin metafizik ilkelerini dikkate alarak yeni bir sentez, yeni bir dünya tasavvuru oluşturmaya çalışmıştır. ‘Modern felsefi düşünce’ Gazzâlî ile başlar. Ne demek bu? Felsefe doktrinel bir sistem değildir. Bir düşünce biçimidir. Aristoteles nasıl bir felsefe yapmışsa ben de aynı şekilde başka bir felsefe yapabilirim. İlk defa tarihte doktrinel felsefe terk edilip perspektif felsefeye geçilmiştir. Bu, hakikatin tek biçimli mutlak idrakinin yanında perspektif realizm denilen bir yaklaşımı da geliştirmiştir. Perspektif realizm İslâm medeniyetinde farklı düşünme biçimlerinin önünü açmıştır. İslam medeniyetinde üç büyük okul hep bu tarihten sonra ortaya çıkmıştır. Biri Yeni Eşârilik dediğimiz Râzî Okulu, diğeri Şehabeddin Sühreverdî'nin kurduğu İşrakilik Okulu, bir diğeri de İbn Arabî'nin kurduğu İrfani Okul.”

Fazlıoğlu Yunanî tarzda felsefe yapmanın felsefe yapmamak anlamına gelmediğinin altını çizer. Ona göre Gazzâlî'nin yaptığı da budur. Yani Gazzâlî bir çeşit felsefeyi eleştirmiştir, aklı ya da düşünceyi eleştirmemiştir. Örneğin modern bilim Aristoteles'i yıkarak kurulmuştur. Dolayısıyla biz de İbn Sînâ düşüncesini eleştirebiliriz bu durum gayet normaldir.

Ona göre tahkik burhanın üstünde bir yöntemdir. Yani bir şeyi sadece ispatlamak, temellendirmek yetmez. Muhtemel tüm itirazları da dikkate alıp cevap vermek gerekir. Tahkik yöntemi muhtemel tüm itirazları cevaplandırmayı şart koşar.

Fazlıoğlu'nun belirlediği ikinci yöntem tahrir yöntemidir. Bu yöntem matematik bilimlere uygulanır. Tüm Akdeniz medeniyetinde üretilmiş matematikle ilgili aritmetik, sayılar teorisi, geometri, astronomi, optik, mekanik ilimleri yani klasik dönemde bu bilimin altına giren bütün dallar tespit edilip edisyonları yapılmış ve yeniden gözden geçirilmiştir. Dil birliğinin sağlanması, ispatlarının yeniden

yapılması, yanlışların düzeltilmesi gibi faaliyetlerin hepsi Merv’de yapılmıştır. Ona göre matematik bilimleri ile ilgili otorite artık bu çalışmalar olmuştur. Bundan önce Bağdat’ta yazılmış kitaplar artık kullanılmamaya başlanmıştır.

Fazlıoğlu tahkik ve tahrir yapıldıktan sonra bunların kamusallaşmasının önemine değinir. Kamusallaşması için de tek bir yöntem var onu eğitime sokmak gerekir. Dolayısıyla hocamızın belirlediği üçüncü yöntem talim yöntemidir.

Ona göre Selçukluların en büyük başarısı bilgiyi kontrol etmeleridir. Müslüman toplumlarda ortak bir akıl, ortak bir dil ve ortak bir vicdanın yaratılması için bunu gerekli gören Fazlıoğlu büyük bir tehlikeye de işaret eder. Bu tehlike bilginin özerkliğinin bitmesi tehlikesidir. Medreseler kurulduğu zaman ulema yürüyüş yapmıştır. Fazlıoğlu tarihte ilk defa “ilim öldü” diye ulema tarafından yapılan yürüyüşün bu olduğunu söyler.

Fazlıoğlu’na göre devlet bunu şu şekilde çözüyor:

1. Vakıf kurumları kurularak medreselerin mali sistemi özerkleştiriliyor.
2. Zihni özerklik için de tarihte ilk defa ders kitabı yazma projesi geliştiriliyor.

Ders kitabının yazılma gerekçelerinin, ulema sınıfının özerkliğini sağlamak ve metin-hoca-öğrenci arasına üçüncü kişilerin girmesini engellemek olduğunu söyleyen Fazlıoğlu, bu metinlerin bilinçli olarak kapalı yazıldığını ve hocasız anlaşılamayacağını ifade eder. Böylece ilk defa Merv’de ulema sınıfı diye bir sınıf yükselmiş ve yeni bir dil geliştirilmiştir. Bu dil formelleştirilmiş, biçimselleştirilmiş, mantıklaştırılmış Arapçadır. Fazlıoğlu’na göre bu Arapça, Arap dili şeklinde anlaşılmalıdır. Bunun sebebi;

1. Ulema sınıfının kendi sınıf mensubiyetini korumak istemesi,
2. Kamusal fikri tartışmaların bitmesidir.

Bu ders kitaplarının Merv’de üretildiğini ifade eden Fazlıoğlu, son olarak şu tespitlerde bulunmuştur: “İlk defa medresenin müfredatına matematik bilimler ve felsefi bilimler girmiştir. Çünkü teorik bilgiyi hiçbir zaman belli bir fırkaya ya da mezhebe göre ayırmamışlardır. Medreselere yerleştirilen bu sistem âlimler tarafından önce İran’a sonra Suriye’ye sonra da Osmanlı coğrafyasına getirilmiştir. Böylece medreseler vasıtasıyla bilgi yaygınlaşınca

Her Şey Merv'de Başladı...

tarihte ilk defa tahsilli bir sınıf ortaya çıkmıştır. Eskiden âlimler ve cahiller vardı. Artık İslâm dünyasında ortak bir “bilim paradigması” kurulmuştur. Talim yöntemiyle herhangi bir ekol öğretilmemiştir, bilakis ilim kavramının altındaki tüm birikim öğretilmiştir. 1150’den itibaren Mervli âlimler bunu Anadolu’ya taşımaya başlamışlardır. Bu yöntem Konya’daki âlimlerle birlikte Anadolu’da kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Merv’den Anadolu’ya çok güçlü bir hat kurulmuştur.”

Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU Konferansı

TÜRK SANATINDA GEOMETRİK SİSTEMLER

Ahmet YAVUZYILMAZ*

Konya Büyükşehir Belediyesi ve Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi işbirliği ile 18.05.2017 tarihinde Konya İl Halk Kütüphanesi konferans salonunda gerçekleştirilen “*Türk Sanatında Geometrik Sistemler*” isimli şehir konferansının konuşmacısı, Emekli Öğretim Üyesi Prof. Dr. Selçuk Mülayim idi.

Selçuk Mülayim, 1970’li yıllarda Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından kendisine verilen geometrik süsleme konulu doktora tezini 1978 yılında tamamlamış ve bu çalışmayı “*Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süsleme-Selçuklu Çağı*” adıyla 1982 yılında kitap olarak yayınlamıştır. Bu konferans, adı geçen kitap esas alınarak tevdi edilmiştir.

Selçuklu Süsleme sanatının bir kolu olan geometrik süsleme, çalışması zor ama bir o kadar da zevkli bir konu olarak ifade eden Mülayim, geometriyi insanı sıkıntıya sevk eden, amansız ve affetmez sistemler bütünlüğü olarak tarif eder. Geometrik süsleme çalışmanın zorluğunu ise şöyle açıklar; “Bu alanda çalışmaya başladığım günlerde bilgisayarda çizim yapılmazdı; çizimler pergel, gönye, cetvel ve çini mürekkep kullanarak elle yapılırdı”. Mülayim açıklamasını şu cümlelerle tamamlar; sistem üzerinde hata yapmamak gerekir. Çünkü en ufak hata çizimin yeniden yapılmasına neden olur. Bu yüzden geometri çok nankör bir iştir.”

Selçuk Mülayim konferansında; “Görülebilir şekillerin tümüne çevre denildiğini, bunların bazılarının etten kemikten; bazılarının ise boya ile çizgiyle yapıldığına vurgu yapar. Mülayim, geometriyi geniş bir perspektif dahilinde şu şekilde tanımlar: “Birbirine benzeyenler olduğu gibi nitelik farklılığı olanlarda bulunmaktadır. Boşluk, tıpkı bir madde gibi doğanın önemli bir parçasıdır. Boşluk var olanlar sayesinde kavranır. Mücessem şekilleri

---

* Öğr. Gör. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi

kuşatan, kaplayan, dış kalıp niteliğindedir. Mitolojide boşluk doğurgandır. Dikkatimizi yoğunlaştıramadığımız, anlam veremediğimiz hacim ya da yüzeye boşluk olarak tanımlanabileceğini ancak mutlak anlamda boşluk diye bir şey olmadığını ifade eder. Boşluk algılanabilir cisimlerin dışında kalandır. Sanskritçe’de *Ha* boşluk, uzay, mekan anlamlarına gelir. Sayı olarak ise sıfır rakamını ifade eder. M.Ö. 700’lerde yaşamış olan Antik yazar Hesiodos yaratılışlardan önce mutlak boşluğu Kaos adıyla tanımlar. Bütün şekilleri örten zifiri karanlıktır. Bu terim giderek düzensiz olanı anlatan bir kelimeye dönüşmüştür. Her şeyin toplamı ise *universe* yani kâinattır. Boşluğun ilk ve temel unsurla doldurulması kutsal kitapların tekfin bölümlerinde anlatılmaktadır. Boşluğa, doğaya ve çevreye insan da bazen eklemelerde bulunmaktadır. İnsanın plastik faaliyetinde şekil yaratma eylemi içeriden dışarıya doğru bir çıkıştır. İnsan enerjisini kullanarak aklında ve ruhunda mevcut olan şekle dönüşmesi teorikten pratiğe geçmesi en genel anlamda çevreye yapılan bir müdahaledir. En basit şekil bile doğaya yapılan bir ektir. Yani kültürel bir davranıştır. Başlangıçta bunun karmaşık bir yapılanmaya incelikli bir tasarıma dayanmadığı bir geçektir. En şiddetli ve yoğun duygular bile yalın çizgilerle anlatılabilir. Duygu farkederek, akıl planlar, el çizer. Elin görev payı ise 1/3’tür. Bizler önce bulunmuş olan bir şekli aklımıza kayıt eder, algılar, tespit eder, sonra bu şekillere ekler yaparız. Bu böylece devam eder gider. Bu süreç hem içten hem de öğrenme yolu ile zenginleşir. Geometri yalından karmaşığa doğru ilerleyen bir etkinliktir.”

Çevrenin şekillerle algılandığını ifade eden Mülayim, yalnız ve tek başına duran şekilleri algılamanın daha güçlü olduğunu ifade ederek, onları; tıpkı meydanlarda tek başlarına duran kahramanların heykellerine benzetir. “Bitki ve hayvan figürleri sonuçta doğadaki bir unsurun, var olanların resmidir. Geometrik formların ise görülebilir ortamlarda fazlaca bir örneği yoktur. Yıldız, üçgen, daire bunlar bilinen anlamda doğayı taklit etmezler. Diğer bir deyişle doğada örneği bulunan şeylerin resimleri değildirler. Hiçbir olayı anlatmazlar, yalın ve oldukça simetrikler. Bunlar aynı anda yüzlerce şeyi de çağrıştırmalıdır. Temel geometrik şekiller insanlık tarihinin herhangi bir noktasında görülebilir. Yıldız, üçgen, daire gibi geometrik şekiller yerel fauna ve flora benzemezler. Bunlar enternasyondur. Doğa üstü çağrışımları daha fazla olan bu formların nereden geldiği, neden tercih edildiği konusunda farklı hipotezler, görüşler ileri sürülmüştür. Bu şekillerin yaratılmasındaki amaç

Türk Sanatında Geometrik Sistemler

insanın dünyanın ve evrenin anlam ve amacı nedir soruna verdiği cevaptır. Estetik çıkışlı değildir.”

Geometrik form ve şekillerin farklı bilim dallarında çeşitli sebeplerle açıklamaya çalışıldığına değinen Mülayim, disiplinler arası ilişkilerin önemini şu cümlelerle ifade eder; “Batı sanat tarihçileri ve estetikçileri geometrik kompozisyon ve formları psikolojik nedenlerle açıklamaya çalışmışlardır. Psikoloji bu süreci şöyle açıklar, insanın elleri, ayakları ve bu unsurların hareketleri oldukça simetriktir. Buna göre biçim değerleri bizde birtakım zihni bilgiler oluşturmakta, bu kanunlara duyulan hayranlıkta bizi geometrik düzene götürmektedir. Şekillerin yalın çizgi ve saf geometrik kanunları içinde gelişmesi, görüşlerin belirsizliğinden ve karışıklığından huzursuzluk duyan insana en büyük mutluluk imkanı sağlamaktadır.”

Konferansta, geometrik şekillerin kaynağına da değinen Mülayim'in, şekillerin kaynakları hakkındaki görüşleri şöyledir; “Geometrik şekillerin muhtevası ile ilgili diğer bir görüş ise sembolizm, totem, büyü gibi ritüel davranışlarla, İslam felsefesinde yer alan konular geniş yer tutar. Sembolizme dayanan açıklamalarda şekillerin farklı çevrelerde bir takım kuvvetler taşıdığı kabul edilir. Buna dayanarak geometrik şekillere ilkel büyü ve sihir sisteminin belirtileri olarak bakılır. Bu şekillerin pek çoğu İslam öncesi Türk kozmogonisine dayanır.” Bu süsleme kolunun ortaya çıkışı, gelişimi ve yaygınlaşması hususunda ise “Geometrik süslemeler insanlık tarihinin herhangi bir noktasında ve her hangi bir yöresinde görülebilmektedir. Ancak bu sanat eğiliminin gelişkin ve sistematik düzenlemeler halinde uygulanması İslam mimari örneklerinde dikkat çekici bir durum kazanmıştır. Nokta, geometrinin merkezi kabul edilir ve bir düzlem içinde çizilen en basit şekildir. Noktadan sonra en kolay elde edilen şekil çizgidir. Düz, eğri veya kırık çizgiler çeşitli açılarla farklı geometrik formlar oluşturulur. Zenginleştirilmiş geometrik biçimlerden oluşan geometrik kompozisyonlar, İslam Öncesi yakın ve Ortadoğu sanatında, özellikle İslamla birlikte anıtların iç ve dış bezemelerinde yer almıştır. Bütün İslam ülkelerinde, Anadolu'da da benimsenen bu tür seslemeler hendesi bilimi ile de beraber ilerlemiştir. Kompozisyon kurgusunun teorik hazırlığı hendese biliminden kaynaklanan önemli bir kültür birikimine dayanmaktadır.”

Konferanstaki anlatımını, Anadolu'dan ve Anadolu dışından örneklerle zenginleştiren Mülâyim; taş, tuğla, ahşap, çini ve alçı malzeme üzerinde yer alan geometrik şekillerin en basit halinden en karmaşık hale gelişimini çizimlerle açıklamaya çalışmıştır. Tüm bu örnekler ışığında Anadolu Türk Sanatında hendese bilgisinin nasıl uygulandığını da bizlere göstermektedir sözleriyle konuşmasını bitirmiştir.

Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM Konferansı

VEFEYÂT

PROF. DR. H. ÖRCÜN BARIŞTA
(1942-2017)

Muhammet GÖRÜR¹

Kitapları, yazdıkları, okudukları ve çalışmaları ile bambaşka bir dünyanın içinde; İnsanların sanata ve estetiğe çok de önem vermediği bir coğrafyada, Türk Sanatı Tarihi'ne adanmış bir Kalp.

İstiklal Savaşı Adana Cephesi Komutanı ve İlk Mebuslardan Sinan TEKELİOĞLU'nun kızı olan Hatice Örcün TEKELİOĞLU 1942 yılında Adana'da doğdu.

İlk, orta ve lise öğrenimini T.E.D. Ankara Koleji'nde tamamladı. İlkokuldan itibaren sosyal ve sportmen kişiliği ile ön plana çıkan BARIŞTA, okulun halkoyunları, izcilik, voleybol ve basketbol takımlarında görev almıştır. Okulun voleybol takımının yurt içi ve yurtdışındaki yarışmalarda takım kaptanı olarak görev yapmıştır.

1960 yılında Orhan BARIŞTA ile evlendi. Çiftin İbrahim ismini verdikleri bir oğulları dünya ya geldi. İbrahim-Ayşın BARIŞTA çiftinden de, Sinan ve Yeşim isiminde iki torunları oldu.

Üniversite öğrenimi için tercih ettiği Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nünden 1969 yılında mezun oldu.

Meslek hayatına 1970 yılında Ankara Tevfik Fikret Lisesi ve Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu'nda öğretmen olarak başladı.

1976'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nden 16. Yüzyıla Ait Bitkisel Bezemeli Bohçalar konulu yüksek lisans tezi ile Bilim Uzmanı ünvanını, daha sonra aynı bölümde 16. Yüzyıldan bu yana Türk Saray ve Saray Dışı İşlemeleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar konulu doktora teziyle de 1980 yılında doktor ünvanı aldı.

---

¹ Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi

Muhammet Görür

1982-1983 / 1987-1988 yıllarında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Resim Bölümü Başkanı;1986-1988 yıllarında Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü Başkanı olarak görev yapmıştır.

Sanat tarihi doçenti olduktan sonra, 1988 yılında profesör olan BARIŞTA, 1988-1989 yıllarında Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Başkanı; 1989 yılında Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatlarını Uygulama ve Araştırma Merkezi Başkanı oldu.

1992 yılında Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümüne Profesör ve Bölüm Başkanı olarak atandı. 2001 yılına kadar bölüm başkanlığına devam etti.

1992-1999 yıllarında Gazi Üniversitesi Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi Dekanı olarak görev yaptı. 1992 yılında Gazi Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkanı oldu. Bu görevi 2003 yılına kadar sürdürmüştür.

1983 yılında 44. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ne Gazi Eğitim Fakültesi'ni temsilen seçici kurul üyeliği, 1986 yılında 1.Türk Süsleme Sanatları Jürisine Kültür ve Turizm Bakanlığını temsilen seçici kurul üyeliği yaptı. 1985 yılında Atatürk Yüksek Kurulu Atatürk Barış Ödülü Rozet ve Plaket yarışması jürisinde Atatürk Yüksek Kurulu danışmanı olarak çalıştı. 1986 yılında Başbakanlık Devlet Nişan ve Madalya Jürisinde seçici kurul, Kültür ve Turizm Bakanlığı İstiklal Marşı ve Mehmet Akif Ersoy Anıtı Yarışması'nda seçici kurul üyesi olarak görev aldı. 1985 yılında Sofya'da yapılan 23. UNESCO Genel Konferansında Kültür ve Turizm Bakanlığını temsilen danışmanlık yaptı. 1986 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğünce verilen Sanat Eserleri Yayın Danışma Kurulu Üyeliği, Fikir ve Sanat Eserleri Dairesince verilen Türkiye Güzel Sanat Eseri Sahipleri Meslek Birliği Teknik Bilim Kurulu Üyeliği ile 1987-1990 yıllarında Trabzon ve Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Kurullarında başkanlık ve üyelik görevlerinde bulundu.

UNESCO Milli Komisyonu Kültür Kolunda çalıştı. 11-19 Ekim 1997 tarihinde Pakistan'ın İslamabad şehrinde düzenlenen Cultural Dimensions of Development konulu 8. Uluslararası D-8 Sempozyumuna Kültür Bakanlığı tarafından görevlendirilerek katıldı.“A Glance To Traditional Turkish Arts From The Dimensions of the Cultural Development“ konulu bildiri sundu.1998 yılında

Prof. Dr. H. Örcün Barışta

Pakistan, Lahore National College of Arts'da UNESCO'nun sponsorluğunda 2-13 Mart 1998 tarihleri arasında düzenlenen International Workshop On Natural Dyes konulu etkinliğe Türk Tekstil Sanatı Turkish Textiles konulu dersler veren konferansçı olarak katıldı. Bu workshoptan aynı zamanda Natural Dye Techniques kursu sertifikası aldı.

1996 yılında Gazi Üniversitesi'nden Teşvik Ödülü alan BARIŞTA; 1997 yılında Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Kuruluna üye olarak atandı. Aynı kurulun başkanı olarak 2000 yılına kadar bu göreve devam etti. 1996 yılında "İstanbul-Eyüpsultan-Saliha Sultan Çeşmesi"; 1997-1998 yıllarında "İstanbul-Eyüpsultan Cafer Paşa Türbesi; 1999 yılında "Ankara-Eyne Bey Hamamı" kazılarını yürüttü.

2000 yılında Gazi Üniversitesi'nin yayınladığı Gazi Sanat Dergisi'nde Yayın Kurulu üyeliği yaptı. 2002 yılında Folklor Araştırmaları Kurumundan 2001 Yılı Türk Halk Kültürüne Hizmet Ödülü ve Motif Halk Oyunları Eğitim Derneği Gençlik ve Spor Kulübünden 2003 Maddi Folklor Ürünlerini Derleme Ödülü aldı.

2005 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Geleneksel Türk El Sanatları Üretici ve Sanatkarlarının Sorunlarının Araştırılarak, El Sanatlarının Geliştirilmesi, Korunması ve Gelecek Kuşaklara Aktarılması İçin Alınması Gerekli Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (10/128) nda uzman olarak görev yaptı.

Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA, 2006 yılında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'ne Profesör olarak atandı. 2009 Eylül ayında da Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden emekli oldu.

BARIŞTA'nın Türk işlemlerinin motifleri ve işleme teknikleri ile ilgili Türkçe, İngilizce genişletilmiş ikinci baskılı iki kitabı; Türkiye Cumhuriyeti Dönemi öncesi Türk el sanatları ile ilgili Türkçe, İngilizce genişletilmiş ikinci baskılı bir kitabı; Türk işleme sanatı tarihi ile ilgili bir; Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk İşlemleri ile ilgili iki; Cumhuriyet Dönemi Türk işlemleri ile ilgili bir; İstanbul Çeşmeleri ile ilgili beş; İstanbul'daki Kuşevleri ile ilgili bir ve Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Halk Plastik Sanatları ile ilgili bir kitabı; 2 cilt Türk El Sanatları ve Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri ile ilgili bir kitabı vardır. Türk El sanatları, iskele binaları, çeşmeler ve kuşevleriyle ilgili ulusal ve uluslararası

Muhammet Görür

kongre ve sempozyumlarda sunduğu Türkçe- İngilizce çok sayıda bildirisi; Türkçe, İngilizce ve Fransızca olmak üzere çok sayıda makalesi ve ansiklopedi maddesi bulunmaktadır.

Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA; kimilerine göre *erkek gibi kadın*, kimilerine göre *kadın gibi kadın*'dı. Kimilerinin öğretmeni, kimilerinin de Annesi'ydi.

Bilgiye, öğrenmeye, kendini geliştirmeye, sürekli araştırmaya her zaman çok değer verirdi.

Bir türlü yakasını kurtaramadığı sigara (Maltepe sigarası) tiryakiliği, talihsiz hastalığında da başrolü üstlendi. Yavaş yavaş ortaya çıkan belirtiler, görme bozukluklarına neden olduğunda bile göremezsem günlük hayatımı nasıl yaşarım endişesinden çok; ilk sözleri, *"Ben göremezsem nasıl okurum, nasıl yazarım olmuştur?"* Yazamazsa yaşayamayacağını çok iyi biliyordu²...

15 Ağustos 2017 tarihinde aramızdan ayrılan BARIŞTA, 17 Ağustos 2017'de Ankara Cebeci Asri Mezarlığından, Ailesi ve Sevenleri tarafından bu dünyadaki son yolculuğuna uğurlanmıştır. Mekânın Cennet Olsun Sevgili Hocam...

Merhume Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA saha çalışması sırasında

---

² Emin EVRENKAYA, <http://eminevrnkaya.blogspot.com.tr/2017/08/orcun-barsta.html>. 16 Ağustos 2017.

Prof. Dr. H. Örcün Barışta

Merhume Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA torunlarıyla

Muhammet Görür

Merhume Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA konferans sırasında

PROF. DR. RABİA ÖZDEN SÜSLÜ

Nuran KARA PİLEHVARIAN*

1933 yılında İstanbul Eyüp'te, Osman Süslü ve Afife Nevhiz Süslü'nün üçüncü çocuğu olarak doğan R.Özden Süslü ilk, orta ve lise eğitimini Işık Lisesi'nde tamamlamıştır. Ailesinin tek kızı olan R. Özden Süslü, ağabeyleri Ali Özer Süslü, Mehmet Özhan Süslü ve kardeşi İsmail Özcan Süslü ile birlikte Nişantaşı'nda büyümüştür. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'in tezhip atölyesinde başlayan Osmanlı ve Selçuklu tezyini sanatlarına ilgisi onu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'ne yöneltmiştir. Sanat Tarihi ilgisinin olgunlaştığı bu dönemde arkadaş olduğu Yıldız Demiriz ile dostluğu fakültede ve fakülte sonrası yaşam boyu devam etmiştir. 1965 yılında dönemin gözde meslek alanı olarak gelişen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden hocaları Oktay Aslanapa, Semavi Eyice, arkadaşları Nurhan Atasoy, Metin Sözen gibi isimlerle yaşam boyu sürecek sağlam dostluklar kurarak mezun olmuştur.

1965-1970 yılları arasında Fransız Hükümeti'nin bursu ile Paris- Sorbon Üniversitesi, Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, İslam Araştırmaları Osmanlı Sanatı (Universite De Paris-Sorbonne, Faculte Des Lettres Et Sciences Humaines, Etudes Islamiques, Art Ottoman) Bölümü'ne kabul edilmiştir. İslam Sanat ve Mimarlığı konusunda uzman, dönemin önemli isimlerinden Janine Sourdell-Thomine danışmanlığında yapmakta olduğu "Typologie des motifs décoratifs de la céramique Ottomane d'après les collections des musées Parisiens"/ Paris Müzelerinin Koleksiyonlarında bulunan Osmanlı çinilerindeki motiflerin tipolojisi" başlıklı tezini 1970 yılında tamamlamıştır.

Geçmiş ile geleceğin bağlarını kurmada kültür politikalarının önemini kavrayan ve bu politikaları oluşturmada ülkenin gençlerinin yapacağı araştırmaların önemine inanan biri olarak ülkesine dönen R. Özden Süslü 1973 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi o zamanki adıyla İstanbul Devlet Mühendislik Mimarlık Akademisi, Mimarlık

---

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Öğretim Üyesi

Nuran Kara Pilehvarian

Bölümü, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü'nde öğretim görevlisi olarak idealleri yolunda çalışmaya başlamıştır. Aynı yıl açılan ve koruma alanında öğretim yapan Türkiye'deki ikinci lisansüstü programı olan Rölöve- Restorasyon Lisansüstü Programı'nın da kurucularından olan R.Özden Süslü kurumunda sadece Sanat Tarihi alanında değil Fransa'daki eğitimi sırasında kazanmış olduğu Restorasyon konusundaki birikimi ile de katkılarda bulunmuştur. Çeşitli konferans, bildiri, makale, sergi, ve kitap çalışmaları ile Sanat Tarihi alanındaki birikimini Mimarlık Tarihi alanına katan R. Özden Süslü 1981 yılında "Anadolu Selçuklu Giysilerinin Tasvirlerine Göre İncelenmesi" konusundaki çalışması ile Mimarlık Tarihi ve Restorasyon kürsüsünde Doçent, 1988 yılında Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı'nda Profesör olmuştur. Akademik çalışmalarının yanısıra kurumunda her yeniliğin ve dönüşümün içinde yer almış, yeni alanların kuruluşunda öncü olmuş, pek çok idari görev ve komisyon üyelikleri üstlenmiştir. YTÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi'nin ve YTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzecilik Lisansüstü Programı'nın kuruluşundaki katkıları kuşkusuz unutulmayacaktır.

1989-1993 yılları arasında yapmış olduğu Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Bilim Dalı Başkanlığı; 1991-1998 yılları arasında Rektörlüğe bağlı Güzel Sanatlar Bölüm Başkanlığı, 1993-1998 yılları arasında Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini güleryüzü nazik ve hanımefendi kişiliği ile yürütmüş, ülkesine ve ülkesinin gençlerine olan inancı ve güvenini sergileyen davranışları ile kurumundaki gençlere örnek olmuştur. Geleceğin mimarlarına geçmişle köprü kurmanın geleceği oluşturmadaki önemini vurgulayarak aktarmıştır. Alanda yeni ışıklar yakma konusundaki istek ve arzusunu hiç kaybetmemiş, ülkesinin gençlerinin alanı geliştirici bireyler haline gelmesi için koruyucu, kollayıcı, yol gösterici niteliklerini esirgmeden kurumundaki öğrencileri için kullanmıştır. Öğrencilerini aldığı eğitim gereği alan gezilerine götürmüş, derslerinde anlattığı yapıları yerinde göstererek geleceğin mimarlarının geçmişin yapılarını önemsemesini sağlamıştır.

Selçuklu ve Osmanlı Mimarlığı ve Sanatları konularında 1973 yılından itibaren ulusal ve uluslararası çeşitli makale, bildiri, kitap bölümü ve kitapları bulunan Prof. Dr. Özden Süslü 1961 yılından itibaren farklı şehirlerde pek çok arkeolojik kazı, araştırma ve

Prof. Dr. Rabia Özden SÜSLÜ

incelemelerde bulunmuş, yurtdışında çeşitli ülkelerde kongrelere katılmıştır.

Nazik, gülyüzlü, şık, hanımefendi, kararlı ve yol gösterici karakteri ile ardında yaktığı ışıklarla yollarını aydınlattığı yüzlerce yaşam bırakan Prof. Dr Rabia Özden Süslü'nün ışığı, eserleri ve yaşamlarını ışıklandırdıkları ile yanmaya devam edecektir. Allah rahmet eylesin, mekanı cennet olsun.

Merhume Prof. Dr. Özden SÜSLÜ

Merhume Prof. Dr. Özden SÜSLÜ'nün en çok sevdiği levha

Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

Yayın ve Yazım İlkeleri

Genel İlkeler

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi bilimsel, akademik ve hakemli bir dergi olup Necmettin Erbakan Üniversitesi, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi yayınıdır.
- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nde Ortaçağ'a ait tarih, kültür, sanat, medeniyet vb. konular ile ilgili bilimsel çalışmalar yayınlanır.
- Bu alanlar dışındaki çalışmalara yayın kurulu karar verir.
- Selçuklu Medeniyeti Dergisi yılda bir kez e-dergi ve aynı zamanda basılı şekilde yayınlanır.
- Yayınlanan yazıların bilim, hukuk ve dil sorumluluğu yazarına aittir.
- Derginin yayın dili Türkçedir. Yabancı dillerdeki çalışmaların yayınlanması, Yayın Kurulu'nun kararına bağlıdır.
- Yazarlar hızlı haberleşmeyi temin için telefon ve e-mail adreslerini bildirip yazıların takibini sema@konya.edu.tr veya dergipark.gov.tr adreslerinden yapabilirler.
- Yazıları yayınlanan araştırmacılara derginin ilgili sayısı takdim edilir.

Yayın İlkeleri

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanması istenen araştırmalar bilimsel, orijinal ve alana katkı yapma özelliklerine sahip olmalıdır.
- Daha önce herhangi bir şekilde yayınlandığı tespit edilen (ya da yayınlanan araştırmaya büyük oranda benzerlik gösteren) yazılar değerlendirmeye alınmaz.
- Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen araştırmanın teknik ve bilimsel kriterlere uygunluğu editör tarafından incelenir.
- Teknik ve bilimsel kriterlere uygun araştırmalar Yayın Kurulunun değerlendirmesiyle konunun uzmanı 2 (iki) hakemin görüşlerine sunulur.
- Hakemler bilimsel ve teknik açıdan yaptıkları değerlendirmeyi "Hakem Değerlendirme Raporu"yla teslim eder.
- Bir araştırmanın yayınlanıp yayınlanmaması "Yayınlanabilir", "Düzeltilmelerden Sonra Yayınlanabilir", ve "Yayınlanamaz" seçenekleri ile karara bağlanır.
- Bir araştırmanın yayınlanabilmesi için en az iki hakemin olumlu olması gerekir.
- "Düzeltilmelerden sonra yayınlanabilir" seçeneği durumlarda araştırma müellifin tashihine sunulur, tashih edilmiş nüshanın yayınlanmasına Yayın Kurulu karar verir.
- Yayın Kurulu gerekli gördüğü takdirde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurabilir.
- Düzeltilmelerden sonra tekrar görmek isteyen hakemlere araştırma tekrar sunulur.

Yazım İlkeleri

- Yayınlanması istenen yazılar PC/Microsoft Word'de yazılmış olarak Dergipark'a gönderilmelidir.
- Yazılar (resim, şekil, harita vb. ekler dâhil) en fazla 30 sayfa olmalıdır.
- Yazıların 150 kelimelik Türkçe özeti ve bu özetin İngilizce çevirisi, yabancı dildeki makalelerin ise Türkçe ve İngilizce özetleri verilmelidir.
- Araştırmanın sonunda Kaynaklar verilmelidir.
- Makale başlıkları Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalıdır.
- Makaleler, konya.edu.tr/selcuk ve dergipark.gov.tr siteleri aracılığı ile uluslararası bilim dünyasına sunulacaktır.

Dipnotlarda Uyulacak Kurallar

- Yazarın (yazarların) adı makalenin başlığı altına yazılmalı, varsa akademik ünvanı, çalıştığı kurum ve e-posta adresi ilk sayfada dipnotta belirtilmelidir.
- Makalede kullanılan bütün kaynaklar "Kaynakça"ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dahil edilmemelidir.
- Makaleler Microsoft Word programında, en az 2.5 cm kenar boşlukları bırakılarak, başlık 14 punto metin kısmının tamamı Times News Roman yazı tipinde, 12 punto, dipnotlar 10 punto olarak yazılmalıdır. Yayınlanması istenen yazılar ekli Word dosyası halinde (çeviriler orijinal metinleri ile birlikte, resim, şema ve tablolar) e-posta yoluyla gönderilmelidir.
- Yazılar (metin, resim, şekil, harita, vb. ekler dahil) en fazla 30 sayfa olmalıdır.
- Dipnot gösterimi kitap için: İlk geçtiği yerde yazar/ların adı ve soyadı, eserin tam ismi, terc üme edenin, hazırlay anın v eya editörün adı ve soyadı, baskısı, yayınevi, basım yeri, basım yılı ve sayfa numarası.
- Makale için ise; İlk geçtiği yerde: yazar/ların adı ve soyadı, makalenin tam adı (tırnak içinde), derginin adı (bold/italik), cilt numarası, sayı numarası, basım yeri, basım yılı ve sayfa numarası.
- Ansiklopedi maddesi ise; ilk geçtiği yerde, yazar/ların adı ve soyadı, maddenin tam adı (tırnak içinde), (yazar sadece maddenin bir kısmını yazmışsa, madde içindeki alt-başlık), ansiklopedinin adı (bold/italik), parantez içinde kısaltması, cilt numarası, basım yeri, basım tarihi ve sayfa numarası.
- Kaynakça; makale metninin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre, bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar var ise (1982a, 1982b) şeklinde gösterilmelidir.

Journal of Seljuk Civilizational Studies

Publishing and Writing Principles

General Principles

- Journal of Seljuk Civilizational Studies is a scientific, academic and peer-reviewed journal as a publication of Necmettin Erbakan University, Seljuk Culture and Civilisation Application and Research Center.
- Journal of Seljuk Civilizational Studies publishes historical, cultural, art, and civilisation etc. in Medieval Period.
- Articles in other areas can be also published with the decision of editorial board.
- It is published once a year both as an e-journal (open access) and a printed.
- All responsibilities of published manuscripts belong to the authors.
- Publication Language of journal is Turkish, but studies in other languages as English, Arabic, French, etc. may also be published.
- Authors can follow the publication procedure through sema@konya.edu.tr; dergipark.gov.tr.
- Contributors will be given published issue of their articles.

Publishing Principles

- Articles submitted for consideration of publication in Journal of Seljuk Civilizational Studies must be academic, original, and make contributions to the concerning area.
- Articles published anywhere in any form or greatly extracted from any published materials are not taken into consideration.
- Articles submitted for consideration of publication are subject to review of editor in terms of technical and academic criteria.
- Following the decision of editorial board, the appropriate articles are then sent to two referees known for their academic reputation in their respective areas.
- The referees send their scientific and technical evaluation reports to the editorial board by Article Evaluation Form.
- The publication of the article is decided upon the choices "Issuable", "Non-issuable" and "Issuable after Correction".
- In order an article to be published, two referees must deliver positive reports.
- If one of them delivers a negative report, the article is sent to a third referee and his/her report, whether positive or negative, will determine the result.
- In the situations of "Issuable after the correction", the study is introduced to the revision of the author and the editorial board decides whether the article will be published or not.
- If the referee wants to see the final revision of the article, it is sent to him/her once more.

Writing Principles

- Articles should be written via Microsoft Word and upload to dergipark.gov.tr.
- Articles must be no more than 30 pages.
- Around 150-words abstract of the articles and English translation of the abstract should be submitted for the Turkish articles. Turkish and English abstracts should be submitted for foreign language articles.
- There should be Key Words consisting of five both in Turkish and English.
- There should be a bibliography at the end of the article.
- The articles will be published in website konya.edu.tr/selcuk and dergipark.gov.tr

Footnote Writing Principles

- Name of the author should be written under the title, and if there is his/her academic name, and the institution where he/her works must be indicated as a footnote on first page.
- All sources used in the article must be put on bibliography, but a source should not be put in bibliography if it do not be used.
- Articles should be written via Microsoft Word and used 12-point Times New Roman font the main text with 1,5 nk space. Margins of 2,5 cm should be left on top, bottom and sides. Footnotes should be written with 10-point Times New Roman font with 1 nk space and justified. Documents such as pictures, drawings, tables etc. requested to be published can be send via e-mail.
- For book footnote: The name and surname of the author, book title (italic), name and surname of the translator or editor and so on, number of edition, printing place and date, volume (with Roman numerals) and page. If the volumes' print-dates are different, dates all the volumes are stated together.
- For article footnote: the name and surname of the writer, title (in quotes), title of journal or book (italic), name of the translator-if it is a translation, printing place and date, volume or year, issue number and page.
- For encyclopaedia footnote: the name and surname of the aauthor, title (in quotes), the name of encyclopedia (bold and italic) and if there is it's abbreviation should be written, number of edition, printing place and date, volume (with Roman numerals) and page.
- Bibliographyh: The bibliography should be written at the end of the text, listed in the order of the surnam es of authors. if there are more than one works of an author, they should be ordered according to the publication date. If he/her works pblished in the same date, they should be given as (1982a, 1982b)